

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FOLKLOR İNSTİTUTU

İSLAM SADIQ

AZƏRBAYCAN
“KOROĞLU” EPOSU
(III kitab)

BAKI-2023

Elmi redaktoru:

Yaqub Babayev

*Filologiya elmləri doktoru,
professor*

**İslam Sadiq. Azərbaycan “Koroğlu” eposu (III kitab).
Bakı. 2023. 396 səh.**

İslam Sadiq “Koroğlu” dastanı ilə bağlı geniş və hərtərəfli araşdırmalar aparmışdır. Bu araşdırmalar dörd kitabda toplanmışdır. Birinci kitab 2015-ci ildə, ikinci kitab 2022-ci ildə AMEA Folklor İnstitutunda ilıq göz gürməyədir. Gözncü kitabı “Dastanın tarixi, tarixin dastanı” başlığı altında toplanmış Zəlibelin tarixi, Koroğlu və Cəlil Şeyxani, dastandakı kəs və yer adları, dastanın toplanma və hərtərəfli ilə bağlı araşdırmalar daxil edilmişdir.

Kitab elmi izləyən və geniş oxucu kətləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

folklor.az

© Folklor İnstitutu, 2023

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

DASTANIN TARİXİ, TARİXİN DASTANI

Əri-i arıacı qürəhanlıq, Timsi, gəlləri məhbəbi.....	4
---	---

I FƏSİL

SÜZĞN NƏNDƏ GÜRĞNƏN TARIX	13
1.1. Tarixi Zəlibel və Zəlibelin tarixi	13
1.2. “Koroğlu” eposu və Cəlil rəh rəkatı.....	37
1.3. Hə ad bir tarixdir	77
1.4. “Üz adım Rövşədi, atam Alıdı”	112

II FƏSİL

“KOROĞLU” EPOSUNUN TOPLANMA

VƏNƏR TARIXİNƏBİR NƏZƏR	133
2.1. Eposun toplanma vəhəri iləbəli yanlıqlar	133
2.2. Eposun rus vəAvropa nələri	139
2.3. “Koroğlu”nun A.Xodzko variantı	143
2.4. Eposun Azərbaycan nələri	161
2.5. M.H.Təmasib və“Koroğlu” dastanı	183
2.6. Azad Nəbiyevin “Koroğlu”su	207
2.7. “Koroğlu”nun Tiflis nəsi	236
2.8. Koroğlu obrazının genetik kodu yaxud “Koroğlu” eposunun “erməni variantı ” haqqında	259
2.9. “Koroğlu” kitabı”: yanlıqlar hardan qaynaqlanır	283
2.10. Elmdəgəman var, ancaq.....	301
2.11. Koroğlunun dələli olub	319
2.12. “Koroğlu” eposunda Əmer motivi	357
2.13. “Yanlıq da bir naxıdır”	367
2.14. “Koroğlu” durduqca tğrkən qürəhanlıq ruhu da yəyəcək	378
2.15. Koroğlunu sevir vəsevir	382
2.16. “Koroğlu” eposu ruhumuzun heykəlidir	392

DASTANIN TARİXİ, TARİXİN DASTANI

Ərişi, arğacı qəhrəmanlıq, ilməsi, gülləri məhəbbət

“Koroğlu” dastanının Azərbaycan ifahi xalq dahiyyətinin bir qiymətli incisi, təkcə Azərbaycan eposunun deyil, dünya epik süz sənətinin əhəmiyyətli adlandırılmasında hez bir iştirakçı yoxdur. Məhz “Koroğlu” dastanını bir kamil, bir məğkənləndirilmiş süz abidəsi, onun həqiqət qolunu bəzəməyən bir xalq romanı sayıram. Eposun güzelliyi, məğkənliliyi, onda xalqın arzu və istəklərinin, ideya və ideallarının olduğu kimi, dolğun, tutumlu təsvir və ifadə edilməsi dastanın zox geniş coğrafiyada yayılmasını təmin etmişdir. Bu işdə Koroğlunun tarixi əhəmiyyəti olmaqla, ağıllı, ədalətli qəhrəmanlıq da zox böyük rol oynamışdır. Yayılma coğrafiyasının genişlənməsinə görə dünyada adını “Koroğlu” dastanı ilə qola zəkmək məmkün olan ikinci bir süzlü dahiyyə ürəyi yoxdur. “Koroğlu” dastanı məhz bu cəhətdə güzlü süz abidəsi olduğu üçün XIX yüzilliyin ilk yarısından başlayaraq təkcə türk dünyasında deyil, Rusiyada və Avropada da bir zox folklorzuların diqqətində yayınmamış onların marağına səbəb olmuş geniş araşdırma obyektinə çevrilmişdir.

“Koroğlu” dastanına təkcə bədii sənət kimi baxmaq da dəg deyil. “Koroğlu” dastanının tarixi, etnoqrafik, coğrafi, toponimik materiallarla zənginliyi bu sənətin dərindən elmi yüngməndən yanaşmağı tələb edir. Böyük Azərbaycan əli Sənəd Vurğun həqiqətə əsaslanaraq bir həqiqətə əsaslanaraq gürgü, onların həqiqətdən səzğiləb gəldiyini və insanlardan sonra yarandığını xatırladaraq yazırdı: *Əfsanə sözündən qorxmaq lazım deyil, hər hansı bir əfsanə olursa olsun, biz onda həqiqət şəfəqləri görməliyik. Çünki onu insan yaratmışdır. Bütün əfsanələr həyat və insan yaranandan sonra yaranmışdır!*

Sənəd Vurğun bu fikri süylənmişdir. Əgər hər hansı

---

¹Sənəd Vurğun. Böyük sənətdə. “Gələcək”. Bakı. 1970. s. 39

bir s[er]i insan yaradırsa, onu insansız və h[ə]yatsız t[ə]sv[ir] et-
m[ə]k d[ə]ğz olmaz. Xalqın yaratdı[ğı] h[ə] bir s[er]i s[er]i birba[ra] onun
h[ə]y[ət]i, m[ə]ğ[ə]l[ə]hid[li]ri və d[ə]y[er]l[er]i, d[ə]ğz[er]nc[li]ri il[ə] b[ə]l[ir]dir. “Ko-
ro[lu]” dastanı is[ə] insanla, h[ə]y[ət]lə birba[ra] b[ə]l[ir] oldu[ğ]undan on-
da daha zox tarixilik, h[ə]y[ət]lilik, gerz[er]lik gürm[ə]k m[ə]gmk[ə]nd[ə]r.
H[ə]t[ə] bir zox t[ə]dqiqat[er]lar t[ə]k[er] “Koro[lu]” dastanını deyil, b[ə]-
t[ə]vl[ə]kd[ə] folkloru, xalqın l[ə]fahi d[ə]biyyatını onun ayrı-ayrı f[er]d-
l[er]i t[ə]f[er]ind[er] yaradılm[ı] tarixi saym[ı]lar. T[ə]sad[ə]fi deyildir ki,
M.Qorki “xalq d[ə]biyyatını ayrı-ayrı f[er]d[er] t[ə]f[er]ind[er] yaradılm[ı]
tarix kitablarından daha etibarlı m[ə]x[er]z² kimi qiym[er]t[er]dirm[er]-
dir. M.Qorkinin süzl[er]ind[ə] b[er]y[er]k h[ə]dqiq[er] var. Saxta, uydurma
tarix kitabları var ki, onların hesabına tariximiz n[er]q[er] dola-
dırılm[ı]dır. Bu g[er]n tarixi h[ə]min dola[er]ql[er]l[er]ardan t[er]nizl[er]m[ə]k
üz[er]g h[ə]li z[er]tin bir m[ə]s[er]l[er]y[er] z[er]v[er]rilmi[er]dir.

Az[er]baycan folklorunu b[er]y[er]k h[ə]v[er]s və m[ə]h[ə]bb[er]t[er] top-
layan, n[er]r[er] ed[er], ara[er]d[er]an, bu il[er]d[er]yurulmaq bilm[er]y[er], ona bir
v[er]t[er]nda[er]l[er]q borcu kimi baxan b[er]y[er]k Az[er]baycan yazı[er]sı Yusif
V[er]zir Z[er]n[er]iz[er]minli d[er]tariximizin üyr[er]nilm[er]sind[er] tarix kitab-
ları v[er]tarixi abid[er]l[er]l[er]yana[er], xalq d[er]biyyatına s[er]y[er]k[er]m[er]y[er],
onlardan bir qaynaq kimi b[er]hr[er]l[er]m[er]y[er] d[er]m[er]sl[er]h[er]t[er] gür[er]rd[er].
Onun fikrin[er]gür[er] tariximizin üyr[er]nilm[er]sind[er] tarix kitabları v[er]
tarixi abid[er]l[er]l[er]y[er]t[er]l[er]l[er]m[er]k azdır. O, bu fikirl[er]ini “Ülk[er]l[er]-
naslıq” adlı m[er]qal[er]sind[er] b[er]l[er] ifad[er] etmi[er]di: “*Ölk[er]şünaslıqda
tarixi kitabların və tarixi abid[er]lərin t[er]dqiqi kafi deyil. Tarixi
t[er]dqiq etmək üçün, filoloji t[er]hlilə, xalq [er]dəbiyyatına, el ad[er]t və
etiqaqlarına müraci[er]t etmək birinci məs[er]ələrd[er]n olmalıdır. H[er]
s[er]z bir tarix yuvasıdır*”³.

H[ə] s[er]z[er]n bir tarix yuvası oldu[ğ]u h[ə]dqiq[er]tdir. Bizim qar[er]-
mızda o yuvalardakı tarixi g[er]z[er]xarmaq v[er]zif[er]si durur.

Akademik B.D.Qrakov bilinaların tarixi t[er]h[er]miyy[er]t[er]ni zox
y[er]g[er]s[er]k qiym[er]t[er]dirm[er]dir. O hez bir t[er]f[er]dd[er]g[er]d etm[er]d[er] “eposu
xalqın üz[er]g t[er]f[er]ind[er] yaradılm[ı] tarix” adlandırdı. Burada tari-

²M[er]rs[er] H[er]kimov. Az[er]baycan a[er]l[er]q d[er]biyyatı. Bakı. 1983. s. 94

³Kamran M[er]nm[er]dov. Yusif V[er]zir Z[er]n[er]iz[er]minli. “Az[er]n[er]l[er]”. Bakı. 1987. s.
185; Respublika [er]yazmalar Fondu, arx-26, q - 9 (161)

xin üyrülməsində eposa yardımızı, künküzi material kimi mğ-raci etmükdür yox, onun dıylıli tarixi qaynaq olduından sühbü gedir: “Epos xalqın özü tərəfindən yaradılmış tarixdir”⁴.

B.D.Qrakov bılinaları tarixi küs etdirü dıylıli sürü ki-mi qiymüli ndirirdisüvü tarixin ara dırılmasında onlardan istifa-dü etmülyü za rırdısa, onda bılinalardan qat-qat sanballı vü zü rı-gin olan “Koroğlu” eposunun tariximizin üyrülməsindəki hı-miyyü ünü nüzü rdü qazırmamalırıy. Bizim bir sıra tıdqıqatzılar bılınanı epos kimi tırcü mü edirü ki, bu da sılvıdır. Bılına nıhı-ki epos, hez dastan da deyil. “Koroğlu” isü bıdıi-tarixi tutumu, poetik sıqlı ilü sezilü mühtü m bir eposdur. Buna gürdü ta-rixi hadisü ünü küs etdirmü baxımından bılinalarla mğqayısü dü “Koroğlu” dastanının dıylıli qat-qat yğksü kdir. Bu baxımdan yğzı ü bılınanı bu dastanın bircü qolu ilü yana ü qoymaq da mğmkğn deyil. Odur ki, “Koroğlu” dastanı hı m tariximizin zox mğrükü b vü zıddııyü üli bir düvrğnğn tarixi gerzüklik ünün bı-dii m nız rı sını ya adan ülmü süz abıd sı, hı m dı bız vü zı rı-gin material verü qaynaq kimi dıylıli ndirilmü yü layıqdır. Mü hz ona gürdü dı bu gğn “Koroğlu” dastanının hı m tarixi, hı m dı bıdıi baxımdan yenidü hı rı rı flı, daha dğzğğn, daha obyektiv ara dırılmasına büyğk ehtiyac duyulur.

“Koroğlu” dastanına zox cı sarı flı tarixi baxımdan yana nlar da olmu dır. Belü mğ ü lif lü dı rı biri dı XIX yğzillik dı ya lamı ü gğrcğ sıllı Xristofor Calalovdur. O, “Koroğlu” dastanına qulaq asdıqdan sonra Asiyada tarixzilü ünü a lıqların vü zü etdik ününü süy-llü y rı k yazırdı: *Asiyada tarixçiləri əvəz edən aşıqlar xalq ara-sında ümumi şöhrət və hörmət qazanırlar. Belə aşıqlar arasında birinci yeri Koroğlu tutur. Onun səmimi duyğular və yüksək fi-kirlər ifadə edən nəğmələrini indi də hər yerdə oxuyurlar.*

*Xalq arasında Koroğlunun həyatına dair çoxlu gözəl əfsanə və rəvayətlər gəzir. Koroğlunun igidliyi səyyar gürcü aşıqlarının ən sevimli mahnılarının mövzusunı təşkil edir*⁵.

X.Calalov gğrcğ idi. Koroğlu haqqında xalq arasında gı rı rı

⁴B.D.Qrakov. Ki evskaø rus. Qospol i ti zdat, Moskva, 1953, s.7.

⁵«Kavkaz». 1847. □ 22.

sühbətli olduğu onun dillər üzərində olan ədirli və ağıqların mədislərdən dənəliqləri dastanla yaxından maraqlanmış hətta bəzi parzaları yazıb nəfər etdirmiş haqqında fikirlər söylənmişdir. Onun bu marağının küçükdən xalqın Koroğluya sevgisi, məhəbbətli dururdu. Süzsöz ki, X.Calalovun Koroğlu haqqında söylədiklərinin hamısı doğru deyil, onların arasında yanlışlıqlar və təhriflər də var. Lakin bu sənətin tarixi qaynaq kimi baxmaqda o haqlıydı.

Alman səyahətçisi A.Haksthausen zox gəlməyi ki, “Koroğlu” dastanı ilə A.Xodzko variantının alman dilindəki nəfərində sonra tanınmışdır. Yazdıqlarına süykənib deyiblik ki, o dastanın alman dilindəki nəfərində xüsusən deyildi. A.Haksthausen XIX yüzilliyin ortalarında Tiflisə gəlmiş bir müddət burada yaşamış “Koroğlu” dastanına ağıqların ifasında da qulaq asmışdır. Bəhtən bunlar onda dastan haqqında tam təsəvvür yaratmışdır. Bundan sonra “Koroğlu” dastanı ilə bəzi maraqlı və dəyərli fikirlər söylənmiş bu sənətin əlir düşüncələrinin uydurması olmadığını yazmışdır: *“Koroğlu” dastanı şair düşüncələrinin uydurması deyil, insan həyatının ayrı-ayrı epizodlarıdır*⁶.

“Koroğlu” dastanına tarixi qaynaq kimi baxarkən, hər kəydən üçüncü bilmək lazımdır ki, Koroğlu və onun dəstəsinin, adları zəkilən pələnlərin, xanların, bəyliyinin, onların qızlarının zoxusu həyatda yaşamış insanlar olublar. Bəs onda bu insanların həyatlarının ayrı-ayrı epizodları eyni zamanda xalqımızın tarixinin ayrı-ayrı səhifələrini deyilməyi?! Axı hər bir tarixi hadisənin həyatının qədim əhəmiyyətli gerçəkliklərini eyni zamanda onun məhsul olduğu xalqın tarixinin müəyyən səhifələrini yaladan dəyərli sənətdir, qaynaqlardır.

Bu fikirlərin hər birində zox böyük həqiqət var. Xalqın təfəkküründən sözlərlə gəlmiş xırdalı hər bir sənətin onun həyatı, taleyi, ümrü-gəngi ilə bəzən, bəlkə də bunların bəzi ifadəsidir. Hər kəs öz ümrü-gəngi, həyatını qədim əhəmiyyətli, süzlü ifadədir. Bunla-

⁶A.F. Qaksthausen. Tat ar skoe pr edani e o sl epom Obei de i eqo sı ne Ker- oqlı . Zakavkazski y kr ay. Zametki o semeynoy i obş estvennoy e i zni i ot noş eni əx nar odov, obi taö hi x məc du Çernı mi Kaspi yski mmor əmi . ç. 1.SPb.1857. s. 153

rın da hamısı Azərbaycanca yaranır, azərbaycanlılar tərəfindən yaradılır, demək folklorla bəxtüvlükdən xalqımızın həyatının, tarixinin, etnoqrafiyasının süzlü ifadəsi kimi baxsaq yanılmazdır.

Tarix yalnız zılpaq xronologiyalardan ibarət deyil. Xronologiya yazan tarixçilərin zox zaman tarixi üz istəklərindən uzaq olaraq saxtalaşdırır, gerçəkliyi uydurmalarına qurban verirlər. Yğzırlıq belə kitabın adını zəhmət olar. A.T. Brizlinin zılpaq da olsa, bədən-bələ saxtakarlıqlarla dolu olan “Tarix” kitabından, hez bir saxtakarlıq olmayan istənilən folklor əsəri daha yaxın qaynaqdır. Ona görə “Koroğlu” dastanına tarixi baxımdan yanaşdıqda qorxmaq lazım deyil. Burada bir atalar süzəngi xatırlatmaq istəyirik: “Aqiq gürdəyğə zaqarar”. Bu atalar süzəngi “Koroğlu” dastanında da rast gəlirik. Bu dastan da aqiq yaradıcılığının, aqiq dəyərliyinin məhsuludur. Demək, dastanda uydurmalarından daha zox aqiqin gürdəyğ və bədii süzəngi sehrlə gəcəyil ifadə etdiyi gerçəklikləri axtarmaq, tapmaq lazımdır. Bu gerçəkliklərin dastanın bəxtəng qollarında var, onları duymaq, sezmək, hiss etməmək lazımdır, gülmək yox. Dastanın güzəliyi də elə bundadır. Burada poetik təfəkkür tarixçilərin gülmək istədikləri zılpaqlıqlara süzdən güzəldən bizə onları gizlətməkdir. Ona görə də dastanda zılpaq tarix axtaranlar yanılırlar.

Azərbaycan tarixçiləri zaman-zaman üz aradırmalarında tarixi qaynaq kimi “Koroğlu” dastanına göz tutmuşlarından bəhrələnmişlər. Ancaq tələssüf demək lazımdır ki, tarixçilərimizi “Koroğlu” dastanından tarixi qaynaq kimi istifadə etməyəcəklər üzgə yox, A.T. Brizlinin “Tarix” kitabı daha zox həvəsli dirdir. Tarixçilərimiz üçün A.T. Brizlinin “Tarix” kitabından istifadə etməyən əsərləndirilmiş yazılanları tələddəsgz-filansız tarixi gerçəkliklərin obyektiv ifadəsi kimi dəyərləndirməyə hətta P. Petruşevskinin həmin kitab haqqında süylədiyi “A.T. Brizlinin “Tarix” kitabı birinci dərəcəli qaynaqdır” fikrindən də keyli ruhlanaraq Koroğlunu Cəlilərin hərkəti ilə bələmələr. Birincisi, A.T. Brizlinin kitabı saxtakarlıqlarla doludur. Ona tarixi baxımdan yanaşarkən ehtiyatlı olmaq lazımdır. İkincisi, P. Petruşevskinin yazdıqlarında da birtərəfli, ermənipərəstlik əziq-aydın

duyulur. Ona gürdönün sərində tərifi, yanlıqlar və uydurmalar aydın nəzərə zarpır ki, tarix bu cərgə ikili müvqədə yanaşmaq olmaz. Tarix tarixdir, onun araşdırılmasında alimin istiyi, məqsədi gürgənmişdir. Tarix ayrı-ayrı adamların istiyinə məqsədin qurban verilməmişdir. Gəzəncəşş, son araşdırmalar aydın göstərir ki, Koroğlu Cəlilə hətəkatından nə azı iki yəz il üç yəlamıdır və bu gəşyanla onun hez bir bəhəli yoxdur. A.T. Brizli yazırdı ki, cəlilə adam tı yeyirdilə. Birincisi, bu fakt dəqiqləşdirilməmişdir. Onun doquluqna inanmaq zəttindir. İkinci, xalq adam tı yeyən cəlilənin bəzularından biri olan Koroğlunu hez vaxt bu qədr dən mətbəbətə sevmə, onun adına belə mühtəşəm epos bəlamazdı. Nəhayət, Koroğlu gəşyanı olmayıb və dastanda da bir dən gəşyan motivinə rast gəlinmir. Koroğlunu Cəlilə gəşyanı ilə bəlammaq onun tənqidinin gəstənkülgəsalır, büygəkləyən xət gətirir, yaratdıqlarını gəşyan pərdəsi altında gizlədir.

Koroğlu Zəlibel kimi bənzəti olmayan, ideal bir cəmiyyəti yaratmışdır. Niyə bu cəmiyyətdən danımlarlar. Bu cəmiyyəti hətəüzəngən ağıllı araşdırıcısını güzləyir. Belə bir araşdırmaya bu gəgən zox ciddi ehtiyac duyulur. Koroğlu ağıl sərfinin azman sənətkarıdır. Koroğlu büygək əlidir. Bunlar tarixi araşdırmalar gəzən dəyərlə materiallar deyilmi?! Zəlibelin tarixinin üyrəilməsi, onun harda yerlədiyinin aydınlaşdırılması zox büygək elmi ünən dənyan məsələlərindən biridir. Bu elə bir məsələdir ki, dastanın tarixi baxımdan dəzgəgən üyrəilməsi daha zox ondan asılıdır. Buradakı idarəzilik, adət-ənənələr, mədəniyyət tarixi, ordu quruculuq, silahlanma qaydaları, düygə taktikası kimi məsələlər genə araşdırmalar gəzən aktual müvzulardır.

“Koroğlu” dastanı tğrk xalqının həyatını və mənəfətini dəzgəgən üyrənmək, elmdə kük salmış bir zox saxta fikirlərin səssizliqni azmaq gəzən vəzsiz qaynaqdır. Buna ünən verilməmişdir.

“Koroğlu” dastanı bənzərsiz və tənqirvətlik ürnəyidir. Koroğlunun, dənildən və hətə xanımların Zəlibelə sevgiləti, onu güz bəbətə kimi necə qoruduqları, ulunda canlarından belə kezməyə hazır olduqları hətə dən gənclərimizlə azımınca üyrədil-

mir. Bu məsələ son vaxtlar az qala unudulmuşdur.

“Koroğlu” dastanı konkret bir zamanla və məkanla bağlıdır. Koroğlunun yaşadığı yer və vaxt bəlidir, dastanı da onlardan ayrılıqda təsvir etmək mümkün deyil. Zənci dastanda nə varsa, birinci nüvbədə Koroğlunun adıyla bağlıdır. Lakin bu dastan yığillən boyu xalqın yaddaşında yaşadıqna, ağılların ifasında cilaladığına görə onu qısa bir zaman kəsiyi ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. Xalq zaman-zaman üz yaddaşında saxladığı maraqlı motivləri, onu dəyərləndirən məsələləri, arzu və idealarını da dastanda gülmək istəyir. Ona görə də dastana xalqın yaddaşından zaman və məkan tanımayan zoxlu motivləri də əzəzəzə gəlir. Mifoloji motivləri də bunlara aid etmək lazımdır. Burada mətləli elə qaynayıb-qarıdır ki, onları sonradan ayırmaq belə mümkün olmur. Epos poetikası bunu belə edir və ona görə də dastanzılıq nərsi və epos təfəkkürü bir-biri ilə bəzi şəkildə eləliylir ki, məhdəyəsiz bir cəmləndürənməz. Burada bir fakta mətləq diqqət yetirmək lazımdır ki, dastanın M.H.T. Əməsib nəfəndə təfəng Koroğlunun qocalığında zıxır və bununla da hər şey son qoyulur. Bu ondan irəli gəlir ki, türk epos təfəkkürü qılıncla təfəngin bir məstəvidə müvcudluğunu qəbul elməz. Təfəngin yanında qılıncla qəhrəmanlıq mümkün olmadı kimi, dastanda da ikincinin gülməyi ilə birinci meydandan zəkilir. Bu həm də epos poetikasının pozulmaz təbələlərində irəli gəlir. Lakin “Koroğlu” dastanının son vaxtlar əzəzəzəmi bəzi uydurma nəfərlərində bunun hez də belə olmadığına gülməz. Məsələn, “Tiflis nəsxəsi”ndə dastanın ilk qollarında təfəngin, hətta topun, qumbaranın adları zəkilir, üzli isə şəhərdə güzdəymir. Əgər dəyərdə odlu silahla silahlanmışsa, qəhrəman da mətləq odlu silaha sarılmalıdır. “Tiflis nəsxəsi”ndə topun, təfəngin, qumbaranın müvcudluğu Əməsib Koroğlu yə yalnız Misri qılıncla vurulur və hez kəs onun qabağına odlu silahla zıxmır. Bunlar inandırıcı deyil və qondarıldığı aydın nəzərdə zarpır. Türk epos təfəkküründə qondarmazılıq yoxdur. Burada əvəzində əzəzəzə-qoşmaq, sonradan bəzəyib-dəyəmə, cilalamaq, güzəlləndirmək, məklənməkləndirmək nərsi var.

“Koroğlu” dastanında Koroğlu düvrğnğn, hətta Zəlibelin havasını aydın duymaq olur. Sonrakı düvrğnğn rəng zəraları da mətinin canına hopmuşdur. Bunların hamısına təbii baxmaq lazımdır.

Dastan tarixin uzun bir düvrğnğn ğmumi ab-havasını, xalqın həyatını, mədəniyyətini, maddi və mədəniyyətini, siyasi, sosial-iqtisadi, psixoloji durumunu güzlərimiz üngündə gəzəng kimi canlandırır. Burada ovzuluqdan tutmuş kinziliyə heyvandarlığa, geyimlərin yeməklərin, izkilərin, bəzəklərin, sənətkarlığın dəmirçilik, zərğərlik, silahsızlıq, toxuculuq, yiricilik kimi sahələrinin ailə mədəniyyətinə dair zərğin bilgilər toplanmışdır. Bu bilgilər tarixi müvzularda aparılan araşdırmalar gəzən olduqca dəyərlidir.

“Dədə Qorqud”dakı ananın Tanrılaşdırılması rəvayəti “Koroğlu dastanında bəxtüvlükdə qadına mənasız sevginin, məhəbbətin saflığında, ǧviliyində, ailənin toxunulmazlığında, pozulmazlığında üzgəng güstür. “Koroğlu” dastanındakı sevginin, məhəbbətin ǧviliyində bəzə hez bir dastanda rast gəlinmir. Burada qızlar üz ǧrək süzlərini həyatda yalnız bir nəfər deyirlər. Məhəbbət xanımın Bəli qəhəmə dediyi o süzğ ikinci adam əlmir. Bəğtən xotkar, pələ, xan, bəy qızlarını bir-birinin ardınca zəkib Zəlibelə gətirən dələ budur.

“Koroğlu” dastanının tarixi bilgilərin zərğinliyi, xalqın həyatının məğyən bir düvrğnğn ǧstəng yaxşı salmaq onun bədi güzlüyün qətiyyətin xəlq gətirmir. Yuxarıda süylən fikirldən hez də belə xızmasın ki, mə “Koroğlu” dastanını tarixi salnamə hesab edirlən. Bu dastan güzlə tarixi qaynaqdır, lakin, hər leydən üncə ülməz bədi sənət abidəsi, Azərbaycan eposunun əhəməsidir. Koroğlu bir tarixi əksiyyəti kimi, konkret zaman və məkanla bəldir. Onun həyatı yaqadı zaman və məkanın tarixinin məğyən sənətidir. Dastanın üzgəng isə xalq yaratdığına gürə onun həmin zaman və məkan zərğivəsi ilə məhdudlaşdırılması məmkəng deyil. Buradakı zaman və məkan anlayışları xalq təfəkkərgnğn üzgəng qədər geniədir. Ona gürəki, bəxtüvlükdə dastanın mayası Zəlibel ab-havası ilə yoğulsa da,

İslam dünyasında KoroCovid-19'unun hıyatında, yaadığı zaman vaxtda
başvermiş hadiselerdir tutulsa da, rəngbərəng ilmlərlə naxı-
larla bədiiləndirilən ülmə sənət abidəsinə zəvrilsənən xalqın
yaddaşında min illər yaayan zoxlu tarixi və mifoloji motivlə-
rinin tənqidəndən sğzənən bu sənətin ruhuna hopmuşdur.

I FƏSİL

SÖZÜN İŞİĞİNDA GÖRÜNƏN TARİX

1.1. TARİXİ ÇƏNLİBEL BƏ ÇƏNLİBELİN TARİXİ

Azərbaycan ləfahi xalq yaradıcılıq xəzinəsinin qiymətli süz incilərindən və digəryə eposunun əhəmiyyətli birisi olan “Koroğlu” dastanının mayasının bəşbətəgn tarixi hadisələrlə bağlı olduğu inkaredilməz həqiqətdir. Sadəcə olaraq bu dastan bədii cəhətdən o qədər gözəl, sanballı, poetik cəhətdən o qədər zılalanmış pəxtəllimi bir əsərdir ki, ilk baxıda onun tarixiliyi zox elə də gözə zarpıdır. Ancaq bu dastanın zox büyük tarixi dəyəri əhəmiyyətli malik olduğunu, bir sıra tarixi gerzəklikləri aydınlaşdırmaq gəzgn və zəsiz faktlarla zənginliyini də unutmaq lazım deyil, bunlar göz qabağındadır.

“Koroğlu” dastanının tədqiqində Zənlibelin harda yerləşdiyinin dəqiqləşdirilməsi bu gəgn də mğhəgn məsələ olaraq qalır. Zənlibelin harda yerləşdiyinin dəqiqləşdirilməsi isə əhəmiyyətli məsələlərdən biridi, zəngki Koroğlunu Zənlibelsiz təsvir etmək mğmkəgn deyil. Axı Koroğlu Zənlibeldə yurd salıb, yuva qurub, bətgəgn səfərlərinin əvvəli də, sonu da Zənlibellə bəllədir. Koroğlunun hər bir səfərinin ustadnaməsi də duvaqqapması da Zənlibeldir. Əhəmiyyətli məğhəgn isə odur ki, Zənlibeli bir yurd kimi, sıradacaq kimi Koroğlunun atası Alı kili sezmişdi. Alı kili də Zənlibeli təsadəffən sezmişdi: “*Cavan vaxtlarda burada çox at oynatmışam, çox ceyranlara ox atmışam, çox cüyürlər ovlanmışam*”⁷.

Zənlibel haqqında Koroğluna gənaslar və tarixzilə mğxtəlif fikirlər süylənmişdir. Onlardan bir qismi Zənlibeli cəldafi ad kimi qəbul edir və prototipini axtarır, bir qismi isə onun rəmzi məna daşıdığını iddia edir. “Koroğlu” dastanının araşdırıcılarından və nəzəri cəhətdən biri olan M.H.Təmasib Zənlibeldə xeyli danıqımı onun tarixi əhəmiyyəti və harda yerləşdiyini haqq

⁷“Koroğlu”. “Gələclik” nəşriyyatı. Bakı. 1982, s. 13

qında qıfıyyıftı bir süz süylmıni bir sıra tarixi qaynaqlara süykırlı Koroğlunun Zrlıbeli ilBabkın Bazz qalası arasında oxlarlıqlar gürdğyğng yazmıdır: “*Beləliklə, Çənlibelin dörd əsas əlaməti məxəzlərin Baz haqqında yazdıqlarına çox uyğun gəlir*”⁸.

M.H.Tımasib “Koroğlu” dastanında Babk hıkatının mğlyırlı izlını gürsd onu əsasrı XVI-XVII yğzilliklrdı birbaa Cılalılı gsyanı ilbaladına gür Zrlıbelin prototipinin Baz oldu fikrinin gıstğndı durmamı belı olan halda Zrlıbelin dastanzı aıq tıfındı dğğngldğyğng vuruladı: “*Bu iki istehkam (Baz və Çənlibel-İ.S.) yalnız topoqrafik əlamətinə deyil, öz məzmununa, mənasına, xidmət etdiyi məqsədə, amala görə, hətta sakinlərinin, qəhrəmanlarının yaşayış tərzinə görə də bir-birinə bənzəyir. Bizcə, bu ən azı o deməkdir ki, “Koroğlu”nu yaradan ilk aşuq-dastançı öz qəhrəmanının Çənlibelin də çox sevdiyi Babəkin Bazına oxşar şəkildə yaratmağa çalışmış, yəni Baz haqqında xalqda yaşayan əfsanələrdən də istifadə etmişdir*”⁹.

Demli, M.H.Tımasibin fikrinıgür Zrlıbel hı hansı bir yerin, mkanın gerzık tarixi-coırafı adı olmayıb. onu dastanzı aıq dğğngb yaratmıdır.

Bu fikri “Koroğlu” dastanının araıdırıcılarından olan X. Koroğlu da süylıyib. Dastanın mğxtıf variantlarının mğqayısı tılılı, mğlyırlı qolların yazıya alınması, bir sıra surırlıvı slınlı, dastanın ideya-bdıi xğsusıyyırlı haqqında maraqlı fikirlı süylırlı X.Koroğlu Zrlıbel haqqında niyısıbir qldı ehtiyatlı tırlı. O da M.H.Tımasibin dedikırlındı baıda yeni bir süz deyıbilmıyib: “*Beləliklə, şübhəsiz ki, Koroğlu haqqındakı rəvayətlər hökmdarlara, xüsusilə İran şahlarına və Osmanlı paşalarına qarşı narazı xalq kütlələrinin çıxışları ilə bağlı konkret tarixi hadisələr əsasında formalaşmışdır. P.İ.Boratavın dəqiq müəyyənləşdirdiyi kimi, Çənlibel tarixi şəhər-respublika deyil, düşünülərək yaradılmışdır və ictimai amil kimi tarixi sə-*

⁸Tımasib M.H. Azərbaycan xalq dastanları. Bakı.1972, s.141.

⁹Yenıbrada, s. 141

ciyyə almışdır”¹⁰.

Paşa Əfəndiyev də buna oxşar bir fikir söyləmişdir: “*Dastanda Çənlibel Azərbaycanın-vətənin rəmzidir*”¹¹.

Abbas Hacıyev də özündən əvvəl deyilən süykürək Zənlibeli vətənin rəmzi hesab etmişdir: “*XVI-XVII əsrlərin tarixi abidəsində-“Koroğlu”da Çənlibel vətənin təmsali, rəmzi kimi ümumiləşir*”¹².

Zənlibel haqqında belə fikirlər zox söyləmişdir. Hər də onu demək lazımdır ki, bu fikirlərin hamısının ilkin qaynağı böyük türk folklorzusu P. Boratavdır. Zənlibelin tarixi ad deyil, dğğngliyə yaradılmış fikrini ilk dəfə söyləmişdir.

Zənlibel haqqında əldə olan dəlillərin və dastandakı faktların azıqlanmasından üç xətlə xətləmək istəyirəm ki, bəzə dastanlardan fərqli olaraq “Koroğlu” dastanındakı yer adlarının hez biri uydurma deyil, hamısı həqiqi cəfəfi adlardır və onların zoxusu bu gün də oldu kimi mövcuddur. İstanbul, Toqat, Ərzurum, Qars, Ağrı, Ərzincan, Rum, Bağdad, Dərbənd, Naxçıvan, Balıca, Bayazid, Muradbəyli, Qolubulaq, Ağqaya, Karvan yolu, Qırxdəyirmanlar, Əmlıx, Babak, Dəvədüy, Yastıqar, Şşşğdar, Güyz, Ağlaan, Alacalar, Balıca, Qaf, Tək, Tğrkman, Həb, Kaizman, Mu, Zanaqqala, Sarıqamı bu gün də adları ilə yalayan tarixi toponimlərdir. Bunlar iri şəhər adları və bəli toponimlərdə oldu na gür onları xətlətdim. Dastanda az tanınmış zox adamın tanımadığı yer adları da var ki, onlar haqqında yeri gəlincə danılacaq. Bu qədr real cəfəfi adların arasında Zənlibel adının rəmzi mənə dəldinə, güydəndəndə oldu na, ağı tərfində dğğngliyə uyduruldu na inanmaq zəndir. Əgər Zənlibel rəmzi mənə dəlsaydı və dastanı ağı tərfində dğğnglmğ bir ad olsaydı, onda digər şəhərlərin də adları oldu kimi saxlanmaz, hez olmasa dəyidirdi. Bğtğn hallarda Zənlibelin uydurma ad oldu qətiyyə

¹⁰Koroğlu X.Q., Nabi ev A.M. «Azərbaycə anski y qər oi çeski y epos». Bakı, 1996.s.122.

¹¹ Paşa Əfəndiyev. Azərbaycan əfəfi xalq ədəbiyyatı. Bakı. 1981. s. 254

¹²Abbas Hacıyev. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. “Mğtəcim”. Bakı. 1996. s. 274

inandırıcı gürgnmğr. Hm d dastanda Zrlibelin yerini d d q-
l d dirm k gzn yet rnc süykr d k, d l l-sğbut oldu na gür
bu bar d d danı ma a d y r. Biz burada “Koro lu” dastanının ilk
süyl yicisinin Koro lunun üzğ oldu nu da unutmamalıyq. Ko-
ro lu h r s f r d r qayıdandan sonra ba na g l n l r Zrlibel d
qalan d l l r v xanımlara dan l r dı. Bu fakt da Zrlibelin uy-
durma ad oldu nu t s d i q l m r. h d y r l i fakt is d odur ki,
XVI yğzilliy aid qaynaqlarda Zrlibelin adı z k ilir.

Zrlibelin harda yerl d i y i bar d elmi d b i y yatlarda
s a s r d ürd fikir müvcuddur.

1. Zrlibel indiki Tğrkiy r azisind r. Bu fikrin t r f
darları Koro lunun s f r l r inin zoxunun Tğrkiy il b a l l u na
süykr il r. Bundan ba d a el b i r tutarlı v inandırıcı arqument
ortaya qoymurlar.

2. Zrlibel Orta Asiyadadır. Bu fikri sül y r n l r Orta Asi-
ya tğrkl r i v h r t a tacikl r arasında da “Koro lu” dastanının ge-
ni y ayıldı nı s a s gütğrğr l r. Lakin t k c bu fakt Zrlibelin
Orta Asiyada yerl d i y i n i t s d i q l m k gğçğnd d e y i l.

3. Zrlibel Gğney Az r baycandadır. Bu fikir “Koro lu”
dastanını ilk d f l XIX yğzilliyin 30-cu ill r ind A.Xodzkonun
Gğney Az r baycandan Paris a p a r m a n d a n v o n u 1842-ci ild
Londonda ingilis dilind h l l r e t d i r m y i n d r qaynaqlanır. Zrl i-
belin Gğney Az r baycanda yerl d i y i n d r dan l a n l a r konkret
bir yerin adını z k m i r l r.

Yuxarıdakı h r g z variantda Zrlibelin yerl d i y i c o r a f i
r azini d d q i l d d i r m k gzn l a v d a h a tutarlı arqumentl r d
ehtiyac duyulur. Lakin h l l i k ortada bel s a n b a l l a r q u m e n t l r
yoxdur.

4. Zrlibel Quzey Az r baycandadır. Bu fikrin t r f d a r l a r ı
daha azdır v d e m k o l a r k i, Zrlibelin harda yerl d i y i n d r
sühb r dğ l r d Quzey Az r baycanın adı z k i l m i r. Bu da ondan
ir l i g l r k i, Az r baycan aliml r i daha zox “Koro lu” dastanı-
nın üz m t h i n y o x, k l a r fikirl r i s a s l a n ı r l a r.

T l s sğfl r olsun ki, bir zox m s l l l r i s a s l a n d ı r m a q
ğzn l k s r mğ l l i f l r n i y s b u gğn d “Koro lu” dastanının

üzgün bir mənbə kimi yanaşmağa ehtiyat edirlər. Halbuki dastanda bir zox incəməqamlar var ki, onlar tarixi gerçəklikləri oldu kimi qoruyub saxlayır. Zəliləlin indiki Türkiyə, o zamanlı Osmanlı torpağında yerləşdiyini təsdiqlənən gözgün dastanda kifayət qədər inandırıcı faktlar var.

Zəliləlin harda yerləşdiyini barədə gözlənilən, hələləydən öncə Koroğlu səfirliyinin xəyalı xəritəsini güz üngündə canlandırmaq lazımdır. İstanbul, Erzurum, Qars, Toqat, Bağdad, Aşşur, Bayazid səfirliyi bəzi bədən Zəliləlin həmin yerlərdə olmadığını güstürür. Dastanda Həsən xanın Türkiyə, yaxud Azərbaycanada yaşadığına dair hez bir ihtar yoxdur. Lakin Toqat palası Hasan paşanın Həsən xana qonaq gəlməyi, xanın palaya yaltaqlanması, Alı kişinin güzünü dənə xoş gəlmək gözgün zıxartdırma onun xanlığının Toqat palasının tərkibində olduğunu süyləməyə tam əsas verir ki, bu da xanlıqın Türkiyərazisində yerləşdiyini güstürür. Məhz buna görə həzərləməyə lazımdır ki, Həsən xanı üldğərdən sonra nə Alı kişi nə də Koroğlu Osmanlı torpağında yaşaya bilmədi. Onlar Osmanlı torpağından məmkən qədər uzaqda, xotkarın vəpaşaların illəri zatmayan bir yerdə məskən salmalıydılar ki, rahat yaşasınlar.

Zəliləli necə yeriydi? Alı kişi Həsən xandan qisaslarını alıb onu üldğərdən sonra yaşamaq gözgün niyə Zəliləli sezmişdi? Bu sualların hamısının cavabını dastanda axtarmaq lazımdır. Ona görə də Alı kişiyi Rüyüni Zəliləliyə aparın yolu izləmək zox maraqlıdır. Rüyüni Həsən xanı üldğərdən sonra qoşunla təkbəinə bir qədər vuruur. Alı kişinin məsləhəti ilə atlarını sğrğb aradan zıxırlar. Dallarınca gələn kəllər atlıların aqzını sulandıma, qara atlıların aqzını qaratanlıca, ağ atlıların aqzını daşlıca salıb qoşundan canlarını qurtarırlar. Bunların hamısı onları Zəliləliyə aparın yolun göstəndə olur. Rüyüni Alı kişi birinci gecni bir zayın qırağında gecələyirlər. Bu zay Araz, Kğr və ya Arpazay ola bilədi. Zəngi Qars və Erzurum tərəfdən Zəliləliyə hansı yolla gəlmişləndən asılı olaraq onların bu göz zayın birində kezmək ehtimalları zoxdur. İkinci göz ata-olul at sğrğb axlama yaxın gəlib *ucu-bucağı görünməyən bir düzəngaha za-*

nun danıdıq lhzrin İstanbul lhzsindri xeyli frqlndiyini
güsterir vəbu eləfaktdır ki, onu hıciqlı kimi qbul etmı olar.
Koroğlu qarının oluna hardan gldiyini bildirndıdeyir:

Cavan oğlan, ölkənizə üz tutub

Bir qız soracağına gəldim, ha gəldim.¹⁵

Demli, Koroğlu stambula baqa ülkdrn gımiđi. Dmirzioğlu Telli xanımı gırmıygedıđTelli xanım onu Osmanlı qonunu ilhdılyir:

Osmanlı qoşunu gəlir qurd kimi,

Var get, əcəm oğlu, durma bu yerdə!¹⁶

Dmirzioğlu deyir:

Osmanlı qoşunu gəlsə qurd kimi,

Ölər əcəm oğlu, getməz bu yerdən.¹⁷

Bu dirdki “Osmanlı qonunu” və“dım oıu” ifadlırı bir zox mıblırı azılamaı imkan verir. Hı iki ifadadı aydın olur ki, Dmirzioğlu Osmanlı adamı deyil, hardansa baqa ülkdrn gıib. Biz isıbilirik ki, Dmirzioğlu rzuruma Zrılibeldrı gımiđi. Bunlardan baqa, istrı Qaraqoyunlu vəAqoyunlular, istrsıdSfıvilrı düvrğndıOsmanlılar Azrıbaycanı dım ülkəsi, Azrıbaycan tğrklrını isıdım oıu adlandırdılar. Demli, Zrılibel Osmanlı düvlının rızisındıyerlmmirdi.

Zrılibelin Tğrkiqrızisındıyerlmmıdıyi bir dıondan anlıır ki, Koroğlu tez-tez Qafın anrı tıfındrı olduınu süylıyir. Mırcı dastandakı Qaf daı AıdaıArarat daıdır. “Hımrızın Qıratı aparması” qolunda Koroğlu evındıqonaq qaldıı qarıya deyir:

“Mən Qafın anrı tərəflərindənəm. Bizim yerlərin adamları elə belə olur”¹⁸.

Koroğlu bu süzlrı Toqatda deyir. Demli, Qaf daı Toqatla Zrılibelin arasında yerlmmı. Koroğlu Toqatda olduına gürıZrılibel Qafın anrı tıfındıqalmıdır.

¹⁵ Yenıbrada, s. 32.

¹⁶Yenıbrada, s. 62.

¹⁷ Yenıbrada, s. 62.

¹⁸Yenıbrada, s.131

“Qafin anrı ğzğ” ifadəsinə “Qulun qazması” qolunda da rast gəlirik. Əhməd tacirbaşının hiyləsi ilə toqatda Hasan paşaya xəbər aparən qul Koroqlunun onun dalınca gəldiyini gürgb qorxusundan yolun sərəntini dəyişir və qul xanın yanına gedir. Qul xan ondan kim olduğunu soruşanda deyir:

*-Xan sağ olsun, mən Əhməd tacirbaşının quluyam. Qafin anrı üzünə xırıda getmişdik*¹⁹.

Burada iki faktı güzdən qazırmamaq lazımdır. Birincisi odur ki, Qul xan da Qafin Zəlibel tərəfindən yox, o biri tərəfindən olarmı? Bu da Qul xanın rəvan xanı Əmirgənnə xanla eyniləndirilməsi faktını təkrar edir. Onsuz da rəvan xanlığının yaranması Koroqlunun ya da dövrü zox-zox sonraya düşür. İkincisi odur ki, Əhməd tacirbaşın Qafin anrı ğzğndən bu ğzğ xırıda gəlibmi və indi də geri qayıdanda Koroqlu onu tutub. Bunlar da Qafin Zəlibel Tərkiləri arasında olduğunu göstərir.

Koroqlunun dövründə bəğtən Osmanlı torpağı Xotkarın əhli altında olub, yəni Tərkiləri Xotkarın hükmü ilə mülkiyyət bir qarış belə yer olmayıb. Əgər Zəlibel Tərkiləri olsaydı, Xotkar oranı zox asanlıqla üz hükmü altına alardı və bununla da Koroqlunun bəğtən yollarını bağlayardı. Bu işəona gürənməyə olmurdu ki, Zəlibel Tərkilərinin sərəntilərində zox-zox uzaqlarda yerləşirdi. “Mərcan xanımın Zəlibel gəlməsi” qolunda deyilir: “Sən çox doğru danışsən, Böyükkişi. İndi iş çox pis yerə ilişib. Xotkar qabağa keçib. Amma mən elə bir yer bilərəm ki, oraya Xotkarın hökmü işləmir”²⁰.

Xotkarın hükmü ilə mülkiyyət bu yerin Zəlibel olduğunu Mərcan xanım üzg deyir və buradan da aydın olur ki, Zəlibel Osmanlı dövlətinin ərazisində deyil. Əks halda Zəlibel Xotkarın hükmü ilə mülkiyyət bilərdi.

Koroqlu Eyvazın dalınca Rumdan Bayazid gəldiyə yol da gürdüyü yolduya deyir: *Biz o taydan, Çənlibel tərəfdən*²¹.

¹⁹Yenibrada, s. 182.

²⁰Yenibrada, s. 284-285.

²¹Yenibrada, s. 295.

Mürcü dastandakı o tay-bu tay Azərbaycan-Türkiyə kimi anlaşılmalıdır. Zəngi burada sühbət hansı zayın o tayından, bu tayından getmir. Buradakı o tayla bu tayın arasında Qaf da var. Bu Qaf da niyə sındıyıq dər ara dırıcıların diqqətində yayınıb. Əvvəldə dediyim kimi, Koroğunun səfərini təhlil eləyəndə gürgüç ki, Qaf da A (Ararat) da daha zox uyun gəlir.

Zəlibelin yerini dəqiqləşdirmək üçün dastandakı incəliklərdən biri də vaxt məsələsidir. Yəni dastanın bir sıra qollarında yolların uzaqlığına zox incəlikləyhamlar vurulur. Məsələn, “Koroğunun Ərzurum səfəri”ndə Cəfər paşa Araq Cəgnunu zindana saldırır, Telli xanım onu zindandan zıxardıb bir ata mindirir və Koroğunun yanına gündür. Burada yolun uzaqlığının dəqiq təsviri verilir: “*At az getdi, üz getdi, dağ aşdı, dərə keçdi, düz getdi, üç günlük yolu bir günə kəsib, Aşıq Cünunu Çənlibelə yetirdi*”²². Həmin qolun sonluğunda deyilir ki, Koroğlu və dillilə Dəmirzöglünü qurtarandan sonra Ərzurumdan Zəlibeləyə tuturlar. Yəni dən yolun uzaqlığına iştirak vurulur: “*Qərəz, dəstə nə durdu, nə dincəldi, gəlib Çənlibelə çatdı*”²³. Deməli, yol o qədər uzaqymı ki, onu dayanıb-dincəlməkdən gəlmək olmazmı əndiki halda isə Dəmirzöglü yaralı olduğına görə yerdə dayanıb-dincəlmir.

“Koroğunun Qars səfəri” qolunda Zəlibelə-Qarsın arasında uzun-uzadı yol olduğu vurulanır: “*Bəli, orada uzun-uzun yol ilə, burada müxtəsər dil ilə, dəstə gəlib Çənlibelə çatdı*”²⁴.

İstər Ərzurum, istərsə də Qars səfərində zamanı tez-tez itlədilən “uzun-uzun yollar” ifadəsi göstərir ki, Zəlibelə Ərzurum və Qars dağları arasında deyil, onlardan zox-zox uzaqlarda yerləşirdi.

“Eyvazın Zəlibeləyə gətirilməsi” qolunda Koroğlu səfəri hazırladır. Nigar xanım deyir:

-Ay Koroğlu, Təkə-Türkman kimi qorxulu uzaq səfərə ge-

²²Azərbaycan dastanları. V cild IV c.. Bakı. 1969. s.83

²³Yenibrada, s. 109.

²⁴Yenibrada, s. 237.

*dirşən. Qoy dälilərdən bir neçəsi də yanınca getsin*²⁵.

Koroğlu yola düşür, yolun uzaqlıqı yenə unudulmur: “Qırat yel kimi əsdi, quş kimi uçdu... bir neçə gündən sonra Təkə-Türkmənə çatdı”²⁶. Deməli, Qırat Zəlibeldən Təkə-Türkmənə qaldırılan yolu bir neçə gün gedir. Üzğü Qırat.

“Koroğlunun İstanbul səfəri”ndə oxuyuruq: “Qırat ildırımından qanad taxıb yolu ağzına aldı, dağlar aşdı, dərələr keçdi, bir həftəlik yolu bir günə gəlib bir axşamüstü İstambula çatdı”²⁷.

Qırat Zəlibeldən özürümə göz gənlək, Zəlibeldən İstanbulla bir həftəlik yoldursa, onda Zəlibel hez vaxt Tərkidən ola bilməzdi. Buradaki “göz gənlək yol”, “beş günə yol” ifadələrini dəqiq vaxt güstəicisi kimi qəbul etməyə olar, lakin onlara əsaslanıb yolun uzaqlığını-yaxınlığını təsvir etməyə mümkün deyil. Onu da demək lazımdır ki, “Koroğlu” dastanındakı bu cür faktlar tarixi gerçəkliyə zox uyğun gəlir.

Zəlibelin Tərkidən yerləşdiyini təsdiqləyən faktların sayını artırmaq olar. Lakin yuxarıda deyilənlər də bəş eləyir.

Zəlibelin Orta Asiyada yerləşdiyini süylənən gözün dastanının Azərbaycan variantlarında hez bir fakt yoxdur. Koroğlunun naslar bu fikri süylənən Zəlibel/Zəmlibel/Əndibəl adlarının mövcudluğundan başqa hez bir tutarlı arqument gətirmirlər.

Koroğlu düvründə Azərbaycan bugünkü kimi parza-parza bölünməmişdi. Gəney və Quzey Azərbaycan anlayışları yoxuydu. Onlardan başqa, Dərbənd, indiki Ermənistan və Borzalı da Azərbaycan torpaqlarıydı. “Koroğlu” dastanı ilə bağlı araşdırmalarda Gəney və Quzey Azərbaycandan zox danışılmasına görə Zəlibelin yerini müəyyənliyədirən hər iki coğrafiyanı ayrılıqda nəzərdən keçirmək lazımdır. “Zəlibel Azərbaycanda yerləşir” demək olar. O zaman “Hansı Azərbaycanda” sualı yanır.

Zəlibelin Gəney Azərbaycanda yerləşdiyini təsdiqlənən

²⁵Yenibrada, s. 122

²⁶Yenibrada, s. 122

²⁷Yenibrada, s. 26.

ğzğn İlmizd elinandırıcı faktlar yoxdur. Tdqıqatlarda da belifaktlara rast gİnmir. Yalnız ğmumi fikirl süylİdir. Mİsİlİn, “Koroİlu”nun A.Xodzko variantını 1856-cı ildİ Tiflisdİ “Kavkaz” qİzetindİnİİ etdirİ S.S.Pennin ün süzğndİ oxuyuruq: “Koroğİlu Azərbaycan əyalətində Şamlıbel (gürğnğr S.S. Penn Zİnlibeli ingilis dilindİ rus dilinİzevirİrkİn Şamlıbel İİkİnİ salmıdır– İ.S.) adlı qala tikdirmİşdir ki, bu da “Dağ qalası” deməkdir”²⁸.

Buradakı “Daİqalası” ifadİsini güzdİn qazırmaq olmaz. Bu ifadİ Zİnlibel süzğnğn mİnasını doİru azıqlamaİa imkan verir. Zİnlibel dumanlı-zİnli daİbeli demİkdir. Zİnlibelin qala kimi bir yer olduİnu da bilirik. İğİ Zİnlibel “Daİqalası” demİkdİrsİ, onda Şamlıbel onun tİhrif olunmuİ formasıdır.

Zİnlibelin indiki Tğrkiyİ, Orta Asiya vİ Gğney Azİrbaycanda yerİİmİdiyini aİalİdaki faktlar zox yaxİ tİsdiqlİyir: Tğrkiyİdİ, Orta Asiyada vİ Gğney Azİrbaycanda Zİnlibelin dastandakı tİsvirinİyİnİn gİİnİ iki daİarası, Qoİabulaq, Karvan yolu, Aİqaya. Koroİlu qalası, Koroİlu dğzğ, Yaİ qoruİ, İmluq, qaratıkanlıq, zınqıllıq vİs. kimi yerİİnİn hamısına konkret bir coİrafiyada rast gİnmir. Halbuki Zİnlibelin harda yerİİmİdiyini dğzğn mğİyyİnİİdİrmİk İzğn bunların hamısının bir coİrafiyada yerİİmİsİ zox vacibdir.

Quzey Azİrbaycanda elİ bir coİrafİ İrazi var ki, “Koroİlu” dastanını ondan ayırmaq mğmkğn deyil. Hİmin coİrafİ İrazi dastanda verilmiİ tİsvirlİİ tam uyİn gİİr. Ona gürİbİri balıdan demİk olar ki, Zİnlibel konkret zoİrafİ addır vİ Azİrbaycanda yerİİİr. Bu fikri süylİnİk İzğn dastanın üzğ İnandırıcı mİnbİdir. Daha doİrusu, dastanda süylİİnİ fikirlİİİsaslanıb Zİnlibelin harda yerİİmİdiyini dİqİq mğİyyİnİİdİrmİk mğmkğndğr. Dastandakı “Alı kİİ” qolunda Rİvİİnİ Zİnlibelin necİyer olduİnu Alı kİİyİbelİ tİsvir elİyir:

-Ata, bura hər tərəfi sıldırım qayalıq, çənli, çİskinli bir

²⁸«Kor oql 1 » Vost oçni y poet - naezdni k. P ol noe sobr ani e eqo i mpr ovi zasi y s pri sovokupl eni em eqo bi oqr af i y : per evod s anql i yskoqo S.S. Penn. Ti fl i s, 1856.

dağ belidir.

Alı kişi soruşdu:

-Oğul, bax gör, bu bel ki, deyirsən, onun hər tərəfində bir uca qaya görünür ki?

Rövşən dedi:

-Ata, görünür. Biri sağında, biri də solunda. Özü də başları qardır.

Alı dedi:

-Oğul, mənim axtardığım yer elə buradır. Mən buranı çox yaxşı tanıyıram. Cavan vaxtlarda burada çox at oynatmışam, çox ceyranlara ox atmışam, çox cüyürlər ovlamışam. Bura mənim köhnə oylağımdır. Buraya Çənlibel deyirlər. Biz burada yurd salmalıyıq.²⁹

Bu təsvirdəki birinci hümiiyəti məsələ odur ki, Zənlibel Alı kişi orda yurd salmamıdan öncə bu adı daırmıdır. Alı kişidə cavan vaxtlarında burada yaşayırmıdır. İkincisi isə odur ki, Zənlibelin burada verilən təsviri Ənkir və Gəbəy rayonları arasında yerləşən, xalqın yaddaşında yəz illər boyu Zardaqlı Zənlibel kimi yaşayan və bu gün qaldırılan Zənlibel adlandırılan yerli adamın güzlü üngündə canlandırır. Dastandakı təsvirlər Zənlibel adlı həmin yerlə tam üst-üstə düşür. Vəla, bura doğrudan da bir dağın belidir. Hər tərəfi sıldırım qayalıq olmasa da, uzurumluqdur. Sağında bir qaya, solunda da bir qaya var. Bəğən bunlar dastanda deyildi ki kimidir. Əh bəncəsi isə odur ki, bu yerlər zox vaxt zəlil, ziskinli, dumanlı olur. Zənlibel duman gəldəndə güz güzgü gürmə. Bundan başqa, Qələbulaq, Karvan yolu, Aqaya, Koroğlu qalası, Koroğlu zalası, Koroğlu dözg, Yaşı qoruğu da həmin ərazidədir. Qələbulaq hazırda Gəbəy rayonunda kənddir və Fovuz rayonunun Xınna dərəsində Zənlibel yerləşir. Aqaya Ənkir rayonunun İltip kəndində Zənlibelin təyindədir. Koroğlunun onun üstündəki güzlü məntəqəsini məni üzgü gürmə. Son vaxtlar Aqayanı da karxanası eləyən onu sükdə. Halbuki onu sükmə olmazdı.

Zənlibelin Tərkidə olmadığı dastandakı bir zox təsvir-

²⁹Yenibrada, s.13.

İrddin aydın gürgnğr. Dastanın “Koroğlu ilDli Hsrd” qolundakı birinci cğmlddı deyilir: “*Günlərin bir günü Koroğlu Qırata minib Çanlıbelin atayındakı yola çıxmışdı*”³⁰.

Zanlıbelin tlyindki bu yolun GrcQazax yolu olduunu inkar etmə mğmkğn deyil. Hrn dıburada Zanlıbel, Karvan yolu, Aqaya bir-birini dastanda nçğr tsvir olunursa, o çğr tamamlayır vəhez bir lavyozuma ehtiyac qalmır. Daın belindZanlıbel, tlyindKarvan yolu (BrdGrcQazax–Tiflis yolu), onların arasında da Aqaya. Bunlar da oldu kimi mknkir vəGdby rayonlarında var.

Yendastanın “Koroğlu ilDli Hsrd” qolunda Dli Hsrd Koroğluya deyir: *Qoç Koroğlu, düz yeddi ildir ki, mən bu yolların ağasıyam. İndiyə qədər hələ bir adam mənim qabağıma çöp sala bilməyib. Bu yeddi ilin ərzində bir tacir, bir bəzircan mənə bac verməmiş bu həndəvərdən keçə bilməyib. Bəylərdən, xanlardan, tacirlərdən alıb yığdığım mal-dövlətin, qızıl-gümüşün, cəvahiratın hamısını saxlamışam. İgidlər arasında olan adətə görə indi onların hamısı sənə çatır. Buyur, gedək, malına sahib ol*³¹.

Onlar kolluq-kosluq bir yerdki məaraya gırlır vədastandakı tsvirlə hrnin məaranın mknkir rayonunun Seyfiki kındindolduunu dğğnmlyəsas verir.

Koroğlu qalası zox yerdvar. Ancaq onların ksriyytini xalq üz qhrmanının tfinKoroğlu qalası adlandırmıdır. Sl Koroğlu qalası isGdby rayonu ilGüyzarasındadır. Zğnki Zanlıbel daın belindyerlir vəona mknkir vəTovuz rayonları tırdı hğcum etmə zındir. Zanlıbelıyeganhğcum tıhğkəsi Güyztındı güzlıirdi vəona gürdKoroğlu qalası Gdby rayonu ilGüyzarasında tikilmıdır. O zaman GüyzdZanlıbelin bir hissəsi olmuđur. Qala da ona gürgüyzilGdby rayonları arasında tikilmıdır ki, Güyzdki bırbırdıgahlarda qarovul zkn adamlar tıhğkzamanı zəparaq qalaya xbzatzdırı bilsinlr (İkil lavblunur).

³⁰Ycnbrada, s.15

³¹Ycnbrada, s.18-19

ra xanın qoruğuna düşməsinə və Qara xanın onu gizlətməsində sühbət azılır. Həmin səhnədə dastanda belə təsvir olunur: *“Düratın nadincliyi tutdu. Başladı aygırlarla gicişməyə. De birini vurdu, birini qapdı, birini çəçiklədi, axırda hamısını qabağına qatdı, Çənlibeldən aşağı töküüb qovmağa başladı. İlxının ağzı düşdü bərri-biyabana. Gethaget, gethaget, ilxı dağlar aşdı, düzlər keçdi, yamaclar dırmaşdı, enişlər endi, gəlib Ballicada Qara xan deyilən bir xan var idi, onun qoruğuna doldu”*³³. Buradakı *“ilxı dağlar aşdı, düzlər keçdi, yamaclar dırmaşdı, enişlər endi”* ifadələri ilxının dağlıq yerlərdə getdiyini aydın göstərir. Ballicanın yerini tapmaq üçün bu da bizim üçün doğru yol göstərir. Bunu yadda saxlayaq.

Koroğlu və dilləri ilxını zox axtarırlar, gürdə deyir olmur. Axırda Qara xanın üz ilxısına Zəlibel gətirib ilxını Qara xanın gizlətdiyini Koroğluya xəbər verir. Koroğlu və dilləri ilxını Qara xandan qaytarmaq üçün Ballicaya gedirlər. Koroğlunun və dillərin Ballicaya necə getdikləri dastanda zox aydın təsvir edilmişdir: *Koroğlu o saat Qıratı mindi, dəlilər də atlandı, üz Ballicaya qoydular. Dağları, daşları düz elədilər. İldırım kimi at sürüb gəldilər, Ballicaya çatdılar”*³⁴.

Koroğlu həmişə oldu kimi, burada da davadan qazmağa zalıdır. İlxını xoşuqla alıb Zəlibelə qayıtmaq istəyir. Lakin Qara xan ilxını xoşuqla qaytarmaq istəmir və qalır davaya. Koroğlu və dilləri ilxın davasız ütləməyəcəyini gürgü Qara xanın qolununu qırır, ilxını alır və Zəlibelə qayıdırlar.

Ballicanın yerini dəqiqləşdirmək üçün dastandakı incəliklərdən biri də vaxt məsələsidir. Yəni dastanın bir sıra qollarında yolların uzaqlığına zox incəlikləyhamlar vurulur. Məsələn, *“Koroğlunun İstanbul səfəri”*ndə *“Qırat bir həftəlik yolu bir günə”*³⁵, *“Koroğlunun Qızurum səfəri”*ndə *“At üç günlük yolu bir günə”*³⁶ gədir. Bəzi qollarda *“uzun-uzun yoldan”* danışılır.

³³ Azərbaycan dastanları. V cild IV c. Bakı. 1969. s. 275

³⁴ Azərbaycan dilbiyyatı inciləri. Dastanlar. Bakı. 1987. s. 378

³⁵ Yenicərada, s. 26.

³⁶ Azərbaycan dastanları. V cild IV c. Bakı. 1969. s. 83

“Koroğlu” dastanında bətgən səfirinin təsvirində bir reallıq olduğu aydın sezilir. Digər qollardan fərqli olaraq “Koroğlunun Ballica səfiri” qolunda nə Ballicanın uzaqlığından, nə səfirin zəifliyindən, nə Qafin anrı gözündən, nə Koroğlunun vədli-likrin uzun-uzun yollar gedib mənzil başına zəifliyindən, nə “göz gənlək”, “bədgənlək” yolun bir gəndəgedilməyindən bir kəlmə də danışılmır. Koroğluya vədli-likrin “heç bizim yerlərin adamlarına bənzərsiniz” deyilmir. Əgər yuxarıdakı ifadələri dastana onu danışan alıq gətirmirdisə onların tarixi gerçəkliklə bəlliyə yoxuydusa, onda bu təsvir və ifadələri mətləq “Koroğlunun Ballica səfiri” qolunda da işlədilməliydi. Hələmin təsvir və ifadələrinin məhz bu qolda olmaması onların təsadüfən işlənmədiyini, hansısa tarixi gerçəkliklə bəlliyini güstürür. Ona görə də yuxarıdakı təsvirləri süykənib demək olar ki, burada mətləq bir gerçəklik, reallıq var. Burada bir incəliyi dəyaddan zıxarmaq olmaz ki, ilxı Zəlibeldən uzaqlaşmış heç vaxt Osmanlı torpağına keçə bilməzdi. İlk Zəlibelin üz bizişiyindən itmişdir. Koroğlu vədli-likrin səfir Zəlibeldən zıxırlar, Ballicaya gedirlər, Qaraxanla vuruşurlar, ilxını alıb axşam Zəlibelə qayıdırlar. Bətgən bunlar da onu güstürür ki, Ballica Zəlibeldən o qədər də uzaqda olmamışdır.

XVI-XVII yüzilliklərdə aid tarixi qaynaqlarda və sənəhlərdə Azərbaycanca, daha zox isə Zəlibel yaxınlığında Ballica adlı kəndlərin adlarına rast gəlinir. Zəlibelin indiki Gənc, Güyğül, Goranboy, Əmkir, Gəlibəy, Tovuz, Daşkəsən, Aştafa, Qazax, Borzalı, Güyçev Qaraqoyunlu ərazilərini əhatə etdiyini nəzərə alaraq məhz Zəlibel yaxınlığı deyəndə hələmin əraziləri nəzərdə tuturam. 1593-cü ildə tərtib edilmiş “Gənc əyalətinin icmal dəftəri”ndə və 1727-ci ildə tərtib edilmiş “Gənc-Qarabağ əyalətinin məğfəssəsi dəftəri”ndə yuxarıda güstərilən coğrafiyada Ballica adlı zoxlu kəndlərin olduğu gübrərk³⁷. Onlardan biri dəndiki Güyğül rayonundadır. Zəlibellə Güyğül rayo-

³⁷Gənc-Qarabağ əyalətinin məğfəssəsi dəftəri (Ün söz, tərcümə, qeyd və əhli-kinin məğlifi Həsaməddin Məhmədov (Qaramanlı). Bakı. 2000. s.5,63,75,123,146,179 v.ə.).

nundakı Ballicanın arası təxminən yeddi ələcdən-40-45 km-dən çox olmaz ki, bura “Koroğlu” dastanındakı Ballicaya uyğun görünür. Zəngin bura Zəlibelin coğrafiyasına daxildir. Eyni süzlü adları zəngin rayonların hamısına aiddir. İlxının buralarda itməsi və kiminsə onu gizlətməyi ələbatan deyil. Bu coğrafiyada Qara xan xanlığ eləyibilmədi. Zəlibeldən baxanda Güygül rayonundakı Ballica gürgün. Bu fikri süylənən Koroğlunun həmişə tacirbəhənin karvanını yeddi ələcdən gürgünə salsanırım.

Bu gün Azərbaycanla Ballica adlı bir kənd də var. O Qarabəldə, Xankəndinin yaxınlığında yerləşir və üz adını indi də saxlayır. Ballica haqqında Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasında deyilir: “Ballica Ağdərə-Xankəndi şose yolunun kənarında, Ballica çayının (Qarqar çayının qolu) sol sahilində, Qarabağ silsiləsinin ətəyindədir”³⁸. Ballicayla Xankəndinin 10 km arası var. “Koroğlunun Ballica səfəri” qolunun həqiqətli araşdırılması dastanda adı zəngin Ballica kəndinin hazırda Xankəndinin yaxınlığında yerləşən həmişə Ballica olduğunu süylənənə tam əsas verir.

Belə olan halda ilxının Zəlibeldən Ballicaya nəçər getdiyini, hansı yollardan keçdiyini aydınlaşdırmağa ehtiyac duyulur. İlxının Zəlibeldən Ballicaya nəçər, hansı yollarla getdiyini aydınlaşdırmaq üçün, birinci növbədə həmişə yerli yaxın tanımaq lazımdır. Dastanda deyilir ki, ilxı bizlərdən itmişdir və “dağlar aşmış, düzlər keçmiş, yamaclar dırmaşmış, enişlər enmişdir”. Aydın gürgün ki, ilxı dağlıq yerlərdən getmişdir. Deməli, ilxı otlaya-otlaya indiki İnkir və Gəbəy rayonlarının ərazilərindən Dağsən tələf keçmişdir. Dağsən Braziliyinin otürtey zəif olduğundan ilxı orada dayanmayıb Goranboya adlandıran oradan da ələ tükəlgə Qara xanın qoruna düşmüşdür. İlxı Zəlibeldən Ballicaya elə yolla getmişdir ki, onu gürün olmamışdır. Yoxsa ilxının hara getdiyini dəhşətli Zəlibeləklər verən, yaxud onu bəqaları gizlətdirilən Hez kəsin ilxını gürün bilməyənəyi yol isə yalnız yuxarıda təsvir olunan yol ola bilərdi.

³⁸Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. II cild. Bakı 1978. s. 12

Dastanda Koroğlu ilə Qara xan arasında gedən düyğün belə təsvir olunur: “*Misri qılınc havada parıldayıb Qara xanın təpəsində elə gözdən itdi ki, elə bil ildirım yerə soxuldu. Qara xan bayaq ha cəhənnəmə vasil oldu. Qoşun Qara xanı ölmüş görüb davam gətirə bilmədi. Qırılan qırıldı, qalan da qaçdı, dağıldı*”³⁹.

Bu cərgə qanlı düyğün sonra həmin yerin Qanlıq adlandırılması necə oldu? Bii gürgün. Sonra gürgün ki, xalq həmin yeri uzun illər boyu Qanlıq kimi xatırlamışdır.

Qara xanın ilxını gizlətdiyi yerin təsviri dastanın nəfəsində deyildir, lakin mənə ona ağılların ifasında bir neçə dəfə qulaq asmışam və yadımda qalıb. Ağıllar belə danışırdılar ki, Qara xan Koroğlunun ilxısını bir dar dərəcə gizlətməmişdi. Ora elə bir yer idi ki, düşməni qayıdıb zıxa bilmirdi. Ballica yaxınlığında bir Dağaltı adlanan yer var. Bura elə bir daracaq yerdir ki, bir qoşunu ora doldurub belə on adamla onu məhv etmək olar. Bura Qara xanın Koroğlunun ilxısını gizlətdiyi yerə zox uyğun gəlir.

Ballica haqqında yuxarıda söylədiyim fikirlərin təsdiqi baxımından Xankəndi toponiminin azıqlanması da böyük hələmiyyətlə bəslənir. Beləki məğlubiyyətlə Xankəndini Qarabağlı İbrahim Xəlil xanın adıyla bəlləyirlər. Guya Xankəndi İbrahim xanın adına bu cərgə adlandırılmışdır. Xankəndi haqqında bir mütəllib mənbədə birində deyilir: *Kiçik yaşayış məntəqəsi olan Xankəndi Qarabağlı İbrahimxəlil xanın şəxsi malikanəsi idi. Xana məxsus cins atlar və sağmal heyvanlar Xankəndində saxlanılırdı*⁴⁰.

Buradan belə çıxır ki, Xankəndi İbrahimxəlil xanın sahlığında bu adı dağmışdır. Qiyasəddin Qeybullayev də Xankəndi adının hələ 1823-cü ildə əvvəlində mənbələrdə təsvir edildiyini göstərir: *Ermənilərin o vaxt yaşadıkları əksər kəndlərin adları isə təmiz azərbaycandır: Qazançı, Qeybalı, Seyidbəyli, Ballica, Yaycı, Ağbulaqlı, Azuqkəndi (bu Azıx kəndidir-1,S). Çıraquz, Bazarkənd, Dovşanlı, Edişə, Xankəndi, Daşbası, Həsənqaya,*

³⁹Azərbaycan dastanları. V cild. IV c. Bakı. 1969. s.283

⁴⁰Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. X cild. Bakı. 1987. s. 49

*Kaha-Rza, Qışlaqkənd, Şamlı, Mehdikənd və b.*⁴¹. Bunun ardınca Q.Qeybullayev məlumatın tarixini dəqiqləşdirir: ... *bu məlumat İrandan ermənilərin 1828-ci ildə kütləvi surətdə Qarabağa gəlmələrindən əvvələ aiddir*.⁴² Q.Qeybullayevin istinad etdiyi mənbələrdə 1593-cü ildə tərtib edilmiş "Gürcü-Qarabağyalıtının icmal dəftəri" və 1727-ci ildə tərtib edilmiş "Gürcü-Qarabağyalıtının məğfəssəli dəftəri"dir ki, bunların hər ikisi Qarabağ xanlığının yaranmasından zox-zox əvvəlki dövrlərə aiddir. Ona görə Xankəndi İbrahim xanın yox, onun atası Pənah xanın da malikanəsi ola bilməzdi.

Tarixdə bəlirdir ki, Qarabağ xanlığının mərkəzi Qulalığa köçürüldü. Süzsöz ki, İbrahimxəlil xan əvvəlki yəqəti alıb ilxını və səmali inqilabını saxladıq bir yerüz adını verməzdi. Deməli, bu yer İbrahimxəlil xandan əvvəl Xankəndi adlanırmı? Balıcanın Qara xanın yaşadığı yer olduğunu qəbul etsək, Xankəndinin onun adıyla adlandırıldığı daha əlabatan gürgüngr.

"Gürcü-Qarabağyalıtının məğfəssəli dəftəri"ndə oxuyuruq: "*Kəştək nahiyəsinə tabe olan Xan kəndi. Kənd Xan çayının kənarında yerləşir*"⁴³.

"Gürcü-Qarabağyalıtının məğfəssəli dəftəri"ndə bu ad Xak kimi yazılmışdır. Məncə, bu yazanın və ya zəp edən xatasıdır. Bu kəndin adı elə Xan kəndi olmalıdır. Bu fikri süyləməyə o da əsas verir ki, nə tarixi mənbələrdə Azərbaycanca Xak adlı kənd olduğunu rast gəlinmir, nə də bu gün Azərbaycanca bir dəfə Xak adında kənd yoxdur. Bu kəndin yerləşdiyi yazı onun məhz bugünkü Xan kəndi olmaq ehtimalını artırır. Digər tərəfdən, "Gürcü-Qarabağyalıtının məğfəssəli dəftəri"ndə bir zox yer adları doqrudan da təhrif edilmişdir. Məsələn, Qanlıq adlı yer adı Qaklıq adlı kimi yazılmışdır. Hər iki adda *n* həfinin əzini k yazılmaq onlardakı yanlışlıq aydın güstür. Bu

⁴¹Qeybullayev Qiyasəddin. Qarabağ (etnik və siyasi tarixindəir). Bakı. 1990. s.152

⁴²Yenibrada, s.152

⁴³Gürcü-Qarabağyalıtının məğfəssəli dəftəri. Bakı. 2000. s. 277

⁴⁴Yenibrada, s.399

gğn Qarabağda Qanlığdik adlı yer var. Nəhayət Q.Qeybullayev Xankəndi adını doğu olaraq Xankəndi⁴⁵ kimi oxumuşdur ki, bu da adın “Mğfssıdftı” dənə yazılmadığını təsdiqləyir.

Yuxarıdakı fikirləri bir qədər dəyəcləndirmək üçün demək lazımdır ki, hələ XVI-XVII əsrlərdə Qarabağda Qaraxan, Qanlığdik kimi kənd adları, Bayat torpağında Qaraxan qılla olmuşdur və onlar “Mğfssıdftı” dənə⁴⁶ qeydə alınmışdır. Burada Qanlığdik adının etimologiyası maraqlıdır. Balıca kəndi yaxınlığındakı bir yer indi də Qanlığdik adlanır. Bura Koroğlu ilə Qaraxan arasında baş vermiş döyüşün təsvirindəki yerə zox uyğun gəlir. Gürəngər, həmin döyüşməhz burada baş vermişdir və onu gürəng xalq bu yeri uzun illər boyu Qanlığdik kimi xatırlamışdır. Qanlığdik adının bu davayla bağlı yaranması zox inandırıcıdır. Adın dəyişməsinə də bu fikirlə üst-üstə düşür. Həmin yer xalqın yaddaşında bu gürəng qədr dənə Qanlığdik adını saxlamışdır. Qaraxan kəndinin Qaraxanın adını dəyişmədiyini söyləmiş isə hez bir əsas yoxdur. Biz burada hez bir adın güydən dəyişdiyini, təsadüfən yaranmadığını, tarixdə yəqinlikləsiyyətilrin adıyla adlandırıldığını, yaxud baş vermiş tarixi olaylarla bağlı olduğunu unutmamalıyıq.

“Koroğlunun Balıca səfəri” qolunun təhlilində iki ehtimal ortaya çıxır: Birincisi odur ki, Qaraxanın ilxısı Balıçada yerləşmiş və Koroğlu də ilxının dalınca gəlmişdir. Qaraxanla Balıçada qabaqlanmış olmuşdur. Qaraxanın üzgü isə Xankəndində yəqinlikləsiyyətilrin adları ilə (“Bədəd səfəri”, “Toqat səfəri”, “Qars səfəri”, “Ərzurum səfəri”, “Əzincan səfəri” və s.) adlandırılması da bu fikrin daha doğru olduğunu əsas verir. Əgər ikinci variant doğrudursa, onda belə güman etmək olar ki, Xankəndinin ilk adı Balıca olmuş və sonralar Qaraxanın səfəri Xankəndi adlandırılmışdır. Balıca adının

⁴⁵Qeybullayev Qiyasəddin. Qarabağ (etnik və siyasi tarixinə dair). Bakı. 1990. s.152

⁴⁶Gəncə-Qarabağ yalınının mğfssıdftı. Bakı. 2000. s. 390,399,448

itmənisi gözün isə yaxın kəndlərdən birinə Ballica adı verilmişdir. Deməli, Xankəndi və Ballica zox qədim yaşayış mərkəzidir. “Koroğlu” dastanındakı Ballica da məhz hazırda Xankəndinin yaxınlığında yerləşən eyni adlı kənddir. Mənim fikrimcə birinci ehtimal daha zox əhatəbatandır.

“Koroğlu” eposunun hərtərəfli təhlili, xüsusilə “Koroğlunun Ballica səfəri” qolunun araşdırılması Qara xanın tarixi əhəmiyyəti olduqunu və həqiqətən indiki Xankəndi və Ballica ərazilərində yaşadığını, Koroğlunun ilxısını hazırda Dağaltı adlanan yerdə gizlətdiyini, Koroğlu ilə Qara xan arasındakı davanın da məhz Ballica yaxınlığındakı Qanlıq dik adlanan yerdə baş verdiyini göstərir. Buna əsaslanıb demək olar ki, “Koroğlunun Ballica səfəri” hez bir əlqə tərkibində uydurulmayıb, tarixdə baş vermiş bir olayın təsvirində ibarətdir.

Bəlgən bunlar Xankəndi və Ballica adlarının təsadüfi toponimlərlə olmadığını, eyni zamanda coğrafi baxımdan “Koroğlunun Ballica səfəri” qoluyla birbaşa bağlılığını süyləməyə əsas verir. Hə əhəmiyyəti isə odur ki, Ballica Zəlibelin yerini dəzgəzən məğyərlikdə qəzən zox tutarlı faktdır. Halbuki indiyədək də belə tutarlı və inandırıcı fakt unudulmuş diqqətdən kəndə qalmışdır.

Zəlibelin yerini dəqiqləşdirən gözən dastana əsaslanaraq zəkilmiş Koroğlu səfərinin xəritəsi də məhəzəm hərtərəfli tərkib edir (xəritəni [Tavəblunur](#)). Xəritəni “Koroğlu” dastanındakı hadisələrə bəzən əkilmiş diqqətdən Zəndən kezirəndə Zəlibelin həqiqətən indiki Ənkir, Gəbəy, Dağsən, Tovuz, Qazax, Borzalı və Güyçərazilərinə çatətədiyi aydın olur. Bu xəritə hazırlandıqan Koroğlunun səfərinin başlandıqan və sona zətədi Zəlibel əsas gütgəzəz. Zəlibel gözən əlbir yer sezilib ki, Koroğlunun bəlgən səfərdən buradan getməyi məhkəzən olsun. Dastandan bilirik ki, Zəlibel hez vaxt Tərkini tərazisində ola bilməzdi. Zəlibel Xotkarın hükməz iktəzirdi. Anadolu Koroğlu düvrəndə Aqoyunlu düvlətinin tərkibindəydi. Zəlibel ona gürə Anadolu da ola bilməzdi ki, səfərin bir zoxu Anadolu ilə bəzəzdir. Bunların hez biri nəzərdə qazırılmamalıdır.

Zənlibeldən danışarkən onu dözgün bələ dğmklə lazımdır. Zənlibel və Zardaqlı Zənlibeli eyniləndirmək, onları bir ad kimi bələ dğmklə olmaz. Dastanda və tarixdə iki Zənlibel olmuşdur. Bunlardan birincisi Koroğlunun ya da Zənlibel kəndidir. Buranı Hətta olaraq Zənlibelin mərkəzi, paytaxtı adlandırmaq olar. Bu kizik Zənlibeldir. Onun adına tarixi qaynaqlarda Zardaqlı kəndi rast gəlinir.⁴⁷ Koroğlunun üzg Zənlibeli zox vaxt Zardaqlı Zənlibel adlandırırdı. Hətta Nigar xanıma dediyi cirdə onun adını Zardaqlı bel kimi iqlətmədir:

*Koroğlu gəlsə damağa,
Zərbə dözməz sultan, ağa.
Qıratı qaldırram dağa,
Çardaqlı belə aparram*⁴⁸.

Bu cirdə Zənlibel süzəng Koroğlu cərin gəmi ritmini, hecaların sayını pozmaq məqsədilə bel kəndi salmışdır.

Kezən Həmzənin Zənlibel gəldiyi sənəddə Zardaqlı Zənlibelin adı zəkilir: “*Keçəl Həmzə çarığını geydi, patavasını bərkitti, dəstərxanına bir-iki çörək qoyub belinə bağladı, düşdü yolun ağına. Pay-piyadə, günə bir mənzil, təyyi-mənazil, orda ayla, illə, burda müxtəsər dillə, az getdi çox dayandı, çox getdi az dayandı, bir axşam üstü gəlib Çardaqlı Çənlibelə çatdı*”⁴⁹.

“Koroğlunun ərzurum sənədi” qolunda da Araq Cənnun ərzurumdan yola dğgəb Zardaqlı Zənlibel gəlmişdi: *Cünun səhəri elədi. Dan yeri ağaranda ayağa durdu, dəstərxanını belinə bağladı, sazını çiyinə sald. Əlinə də bir ağac alıb yola düşdü. Az getdi, çox dayandı, çox getdi, az dayandı, yolda yel oldu əsdi, bulaqda mənzil kəsdi, günlərin bir günündə gəlib Çardaqlı Çənlibelə çatdı*”⁵⁰.

Burada Zardaqlı Zənlibel deyən konkret olaraq Koroğlunun üzgəni ya da kənd nəzərdə tutulur. Ona gürd demək

⁴⁷Gənc-Qarabağ yalının məfəssəli dənədi. Bakı. 2000. s. 273

⁴⁸Azərbaycan dastanları. V c-də IV c. Bakı. 1969. s.57

⁴⁹Yenibrada, s.171

⁵⁰Yenibrada, s. 76

olar ki, dastanda Zərnlibel və Zardaqlı Zərnlibel ifadələri hərdən üz yerində uyğun olaraq işlənir. Onlar hez vaxt bir-birilə qarşıdırılmır. “Koroğunun Ərzurum səfəri” qolunda deyilir: “Koroğlu Çənlibelin yola baxarındakı Ağqayada durub ətrafi gözdən keçirirdi.⁵¹”

Güründüyü kimi, burada Zardaqlı Zərnlibel yox, Zərnlibel işlənmişdir, çünki Aqaya Zardaqlı Zərnlibeldən xeyli aralıdaydı. Burada Zardaqlı Zərnlibelin təyi deyilsəydi, doğrudan olmasdı. Aqaya Zərnlibelin təyindədi.

Dastanın tərtibçisi M.H.Təmasib Zardaqlı bel adı haqqında yazırdı: “Çənlibelə bəzən “Çardaqlı Çənlibel”, bəzən də sadəcə olaraq “Çardaqlı bel” deyilirmiş”.⁵² Təəsüflə olsun ki, bunu bəzə dəyişən min illik boyu yalın Zardaqlı adını dəyişib Zərnlibel qoydular. Bilmək lazımdır ki, Zərnlibel də Zardaqlı Zərnlibel də türk adlarıdır və hər ikisi Koroğunun yurduudur. Azərbaycanca Zardaqlı adlı zoxlu kəndlər var. Əvan xanlığında Vedibasar mahalının Cəndərbülğündə Zardaqlı adlı dağın Zardaqlı kəndi, Qubadlı rayonunda Zardaqlı adlı kənd, Tərtər rayonunda Zardaqlı adlı kənd bunlara aiddir. Beyləqan rayonunda Aqay Zərnlibel kəndinin yaxınlığında qədim yalın yerində aqaya zıxarılma abidələri Zardaqlı abidələri adlanır. Zərnlibel haqqındakı araşdırmalara süykənib demək olar ki, bunların hez biri Koroğunun Zardaqlı Zərnlibeli deyil. Lakin bu adlar birbaşa olmasa da, dolayısıyla Koroğunun Zardaqlı Zərnlibeli ilə bəli. Toponimlə yoxdan yaranmır və yeni adların bir kümbəliyə bəli.

“Koroğlu”nun türkən variantında da bu ad Zardaqlı Zərnlibeldir ki, bu da Orta Asiya variantlarının ilkin qaynağının Azərbaycan “Koroğlu”su olduğunu təsdiqləyir.

Koroğunun Zardaqlı Zərnlibelinin xarabalığı Ənkir rayonunun Zardaqlı kəndinin yaxınlığında hazırda durur. Çünki əli ilə demək lazımdır ki, bu gənə qədim Zərnlibel kimi tarixi əhəmiyyətli bir yerə hez bir arxeoloji qazıntı aparılmayıb. Bu

⁵¹Yenibrada, s. 84.

⁵²Yenibrada, s.57

məsələn indiyə qədər ona gürcü hez kəsi maraqlandırmayıb ki, burada tariximizi bəli maraqlı tapıntılar gözə xızarıla bilər. Bilmirəm arxeoloqlarımız kimi vətəniyi gözə xızarılar.

İkinci Zəlibel böyüq Zəlibeldir. Onun zoqrafyası daha böyüq, sərhədləri daha genidir. İndiki Gərcə, Əmkir, Tovuz, Aştafa, Qazax, Borzalı, Qaraqoyunlu, Güyçə, Gərcə, Dağkəsən və Güyçül Əraziləri Zəlibelə daxildir. Unutmaq olmaz ki, Koroğlu qazaq deyildi, Zəlibel onun daimi yəlayı yeriydi. Zəlibel dğnya izində bir dğnya, düvlət izində bir düvlətiydi. Bu dğnyanı və düvləti qorumaq lazımydı. Onun üz sərhədləri vardı və etibarlı mğdafi baxımından bu sərhədlər kifayət qədər geni olmalıydı.

Yğz illər boyu Zəlibel adlanan və bu gğn döz adı ilə yəlayan Əmkir və Gərcə rayonları arasındakı Ərazi isə hqi-qətən Alı kişinin ilk dətə sezdiyiy yerdir. Koroğlunun da hqi-qətən hərənin Zəlibeldə yurd saldıqını inkar etmək gətiiyər mğmkğn deyil. Zğnki Zəlibel adlanan və yaxud Zəlibelin yerliyyədi gğman edilən yerlərin hez biri “Koroğlu” dastanındakı hadisələr tarixi gerçəkliklər, hərənin xəq arasında yəlayan rəvayətlər, Əmkir və Gərcə rayonları arasında yerli Zəlibel qədər gət-gət dğmğr. İndi bu fikirləri təsdiqləyən tarixi faktlar o qədər zoxdur ki, onları təkzib etmək mğmkğn deyil. Yalnız Zəlibelin coqrafyasını yaxın tanımayan, hərənin yerlərin hərə cılarına, izinə, dən sinə, tən sinə, gədiyinə, qalına, tapına, qalzasına, aırımına, eninə, yoxuna bəli olmayanlar və dastanda deyilənləri onlarla tutulurub faktları dğzğğn qiymətli lərdirməyi bacarmayanlar yuxarıda deyilənləri razılaınmayıb, onları təkzib etmək fikrinə dğ bilirlər. Bunlar təbiidir. Lakin burada güstənilən faktlardan daha gğçğ və inandırıcı faktların olmadığını bildiyimdən mənim dediklərimi təkzib etmək məqsədilə irəli sğrğlək fikirlərin üz təsdiqini tapacağını mğmkğn-sğzlgəyğğ dğmğr. Ona gürcü yuxarıda deyilənlərin bu fikirləri küğndən dətə lərdirmək gğçğndə olduquna inanıram.

Bir süzlə Zəlibel sonradan Vətənin rəmzinə zevrilsə, tarixi addır. Üğz də yuxarıda deyilən coqrafyanı xəatədir.

1.2. “KOROĞLU” EPOSU VƏ CƏLALİLƏR HƏRƏKATI

“Kitabi-Dədə Qorqud”dan və “Koroğlu”dan sonra Azərbaycan folklorunda türk maddi və mənəvi mədəniyyətini, bədii ideallarla yorulmuş milli xarakterini, ağıl və tərkiyəyə, hiss və həyəcanlarını, sosial, siyasi, iqtisadi, mədəni dəyişikliklərini hərtərəfli təhlil etdirən özgənç bir əsər yoxdur. Bu iki əsər digərlərinə epik silsiləsinin qələ zirvəsidir.

Sovetlər dövründə uzun illər “Dədə Qorqud”un nəfisi qadağan edilmiş “Koroğlu”ya isə dəyişikliklər edilmiş yabançı don geyindirilmiş əsər “kəndli ǧsyanının, Cəlililər hərəkatının bədii inikası” adlandırılmış, Koroğluya “ǧsyan başzısı” damğası vurulmuş, eposun yaranması XVI-XVII əsrlərdə başlanmış bunların hamısında məqsəd Azərbaycan xalqının qarşısında “yerli feodallara” və “türk işğalçılarına” qarşı nifrət oyatmaq olmuşdur. Bunun da arxasında Azərbaycanla Türkiyə arasında qardaşlıq tellərini zəiflətmək, məğmükdən olduqda qırmaq, bizim qan yaddaşımızı pozmaq, eyni etnik küklərlə bəlləşməyimizi unutturmaq, yavaş-yavaş digər millətlərlə toxumu sərbəst onu qarşımızda güyətmiş kimi mərkəzi niyyətlərdə dururdu. Acı da olsa deməliyik ki, yetmiş il ərzində bu sahədə az işgürlənmişdir. Həmin illərin nəticəsidir ki, sovet ideologiyasının təsiri bu gün də bir zox adamların beyinlərindən silinməmişdir.

Koroğlu bu gün də Cəlililər hərəkatı ilə bəllənir, yanlış olaraq ǧsyan başzısı kimi qarşılanırlar: *“Koroğlunu həm tarixi şəxsiyyət, Cəlililər hərəkatının iştirakçısı, həm də nəğmələri oxunan aşiq kimi təqdim edən A.Təbrizli dastanın fəal iştirakçılarından olan Giziroğlu Mustafabəyin də adını çəkmiş, bu qiyamların baş qaldırdığı yerləri də xatırlatmışdır”*.⁵³

Yeri gəlmişkən, burada bir həqiqəti yada salmaq istəyirik ki, biz düvrün ictimai-siyasi ovqatını, sovet rejimini, onun ideologiyasının istər kəll halında, istərsə də Azərbaycanla bəllə tənqiblərini və həmin tənqiblərin zərurətində gürgülən zəruri illəri də

⁵³Arakel Davri cüü . Kni qə i stori y. Moskva, Nauka, 1973. s. 635.

unutmamalıyıq. “Koroğlu” dastanı da məhz həmin dövrdə toplanır, araşdırılır və nəşr olunurdu. Süzsəz ki, bu dastan xalq təfəkkürlü ümumi sənəti sənəti abidəsi olsa da, hansı Koroğlu əsnas olursa-olsun, onu üz duyduq, dərk edəni kimi yox, dövrün, zamanın, o dövrün ənənəli ideologiyasının istədiyi kimi əzələyib, araşdırılmalıydı.

Bəlkə məhz elə buna görə də M.H.T. Əmasib Koroğlunun ədəbiyyatı, ayrı-ayrı sənətlərin tarixi gerçəkliklərini həqiqətə sənətləşdirən barədə fikirlərini söyləməkdə ehtiyatlı tərpoşlüklə üzgən belə bir zıxıyolu qoymuşdur: *“Epos hər nə qədər “xalqın özü tərəfindən danışılan tarixi” olsa da, hər halda, dəqiq tarix kitabı deyildir. Burada hadisələr də, adam və yer adları da qarışdırıla bilər”*⁵⁴.

Burada süylən fikirlər doğrudur və onunla mərkəzləşdirilməlidir. Dastanı hez vaxt tarix kitabı kimi qəbul etməli deyil. Buna baxmayaraq cəsarətlə deyə bilərik ki, “Koroğlu” dastanının həqiqət qolunda, həqiqət sənətlərində həqiqət cəmlərində bir tarix gizlənməmişdir. Bu tarixi güclü gülmək, cəmlə-cəmlə oxumaq yox, hiss etməli deyildir. M.H.T. Əmasib “Koroğlu”nu tarix kitabı hesab etməmişdi, onu XVI-XVII əsrlərdə baxmaq üçün Cəlil Əşyayı ilə bəlləmişdir. Məgəllif bu fikri əvvəlcə bir qədər yumşaq süylənmişdir: *“Bizcə “Koroğlu”nun bünövrəsi XVI əsrin sonu, XVII əsrin əvvəllərindəki əzəmətli kəndli hərəkəti ilə qoyulmuşdur”*⁵⁵. Bu fikri M.H.T. Əmasib kitabın başda yerində bir qədər qətiyyətlə bəlləmişdir: *“Koroğlu”nun ümumiyyətlə XVI-XVII əsrlərdə Azərbaycanda baş vermiş siyasi-ictimai hadisələrlə əsələşən bir epos olduğu şübhəsizdir”*⁵⁶.

M.H.T. Əmasib “Koroğlu” dastanını Cəlil Əşyayı ilə bəlləməyə ənənəli bir qədər üstünlüklərlə, təsadüfi oxarlıqlara əsaslanmışdır ki, axtarsaq bunları başda düvrüldə tapmaq və gülmək mümkündür. M.H.T. Əmasibin üzgə dastanda Bəlkə hərəkəti ilə sənətlərin notları, əhəmiyyətli və Sultan Səlim arasında

⁵⁴M.H.T. Əmasib. Azərbaycan xalq dastanları. “Elm”. Bakı. 1972. s. 170

⁵⁵Yenibradada, s. 150

⁵⁶Yenibradada, s. 130

da baxıvermiş Zaldıran düyğünün izlərini və s. gürgüdəsə, onda dastandakı hadisələri Cəlililər gəsyanı ilə baxılmaq üçün daha tutarlı faktlar axtarmaq lazım idi.

Bəs gürsür M.H.T. Əmasib “Koroğlu” dastanını Cəlililər gəsyanı ilə baxılarkən nələri əsaslandırmışdır? Onun əsaslandığı birinci fakt Həsən xanın Hasan paşaya yaltaqlanıb Alı kiçinin güzəlini zıxartdırması, bir də Dərbəndin 1578-1612-ci illərində zindən Osmanlıların işğalı altında olmasıdır. İkinci faktı Bağdadın da həmin dövrdə Osmanlıların tabeliyinə keçməsidir. Əzğənç fakt da odur ki, 1608-ci ildə Cəlililər Osmanlı qoşunu ilə Ərzurumda vuruşmuşdur və dastanın da belə bir qolu Ərzurum şifəlidir. Dördüncü fakt da əvvəlki rəhbərdir. M.H.T. Əmasib gürsür Toqat şifəli və Toqat paşası Hasan paşadır. Cəlililər gəsyanı zamanı da Toqat paşası Hasan paşası olmuşdur.

Belə faktlara süykənislərdə onda “Koroğlu” dastanını Azərbaycanca baxıvermiş hez-hez hadisələri baxılmaq olar: “Osmanlı ordusunun döyüş qüvvələri Avropa nümunəsi üzrə qurulmuşdur. Sağ cinaha Anadolu bəylərbəyi Sinan paşa, sol cinaha isə Rumeliyə bəylərbəyi Hasan paşa başçılıq edirdilər”⁵⁷. Burada sühbət Zaldıran düyğünündən gedir və Hasan paşanın adı zəkilir. Orda hələ Qara xan adında da sənəklər var.

M.H.T. Əmasib “Koroğlu” dastanının rus dilinə tərcüməsi zamanı şifəli süzünün *poxod* kimi verilmiş ilə razılaşmayaq yazırdı: *Bundan başqa, bəllidir ki, Koroğlu heç vaxt hərbi yürüş etməmişdir*.⁵⁸ Alim burada zox haqlıdır və *poxod* süzğ daha zox hərbi yürüş, hələ basqın anlamları bildirir. Şifəli süzünün rus dilinə *poxod* kimi tərcüməsi zamanı onun Azərbaycan türkcəsindəki mənası, məzmunu itir, mahiyyəti dəyişir. Rus oxucusunda belə təsvir yaranır ki, Koroğlu doğrudan da hərbi yürüşlər, basqınlar etmişdir. Bu yürüşlərin, basqınların arxasında isə zox əylə uydurub, nədəni istəni danılmaq olar. Halbuki Koroğluda

⁵⁷Oqtay Əfəndiyev. Azərbaycan Şifəli düləti. Bakı. 1993. s. 51

⁵⁸M. Taxmasi b. Problema narodnosti Azerbaydanskix dastanov i sovremennoe sostoyeniye i sledovaniya k n. Voprosy i zucheniya gposa narodov SSSR. Moskva. 1958. S. 186

bunların hez izlərdə yoxdur, deməli, Koroğlu şüarı olmamıdır. Yuxarıdakı sitatda M.H.Təhmasib də azıq-azıq məhz bu fukri ifadə etmişdir. Onda belə düşünməyə olar ki, M.H.Təhmasib “Koroğlu” dastanını Cəlililər şüarı ilə bəsləyərkən doğrudan da imperiya ideologiyasının tələblərinə qarşı durmaq istəmişdir.

Qərib burasıdır ki, “Koroğlu”nun Cəlililər əlaqələndirilməsi M.H.Təhmasibdən sonra da bəzi koroğlu şüarlarının sənədində bu və ya digər şəkildə təkrarlanmışdır. Həmin məqalədə M.H.Təhmasibin arqumentlərinə yeni hez nəqarət bilməmiş və dediklərindən bir addım da kənarə zıxmamışlar. Onlardan bəzilərinə xatırlatmaq istəyirəm:

*“Koroğlu” dastanı Azərbaycanın müxtəlif rayonlarında xarici və yerli düşmənlərə qarşı alovlanan kəndli üsyanlarının-ümumxalq mübarizəsinin bədii inikası kimi meydana çıxmışdır. Bir çox tarixi əsər və mənbələr dastanın həmin üsyanlarla bağlı olaraq meydana gəldiyini təsdiq etməkdədir”*⁵⁹.

*“Bu cəhətdən Təbrizli Arakelin “Tarix” kitabı xüsusilə əhəmiyyətlidir. Burada XVI əsrin axırları, XVII əsrin əvvəllərində üsyanlarda iştirak edən bir sıra qəhrəmanların adı çəkilir. O yazır: “Koroğlu... bu həmin Koroğludur ki, indi aşıqların oxuduğu saysız-hesabsız nəğmələr qoşmuşdur”*⁶⁰.

Həmin iki sitat Paşayevin “Azərbaycan əfahi xalq ədəbiyyatı” kitabından gətirilmişdir.

Vaqif Vəliyev də M.H.Təhmasibdən bir sitat gətirib onun fikiri ilə razılaşdığını bildirmişdir: *“Koroğlu” dastanının görkəmli tədqiqatçılarından biri olan professor M.H.Təhmasib göstərir ki, 1599-cu ildə baş vermiş Cəlililər üsyanı “Koroğlu”nun mənbəyini təşkil edir. Məlumdur ki, bu üsyanda “yüz minlərlə kəndli iştirak etdiyi bu əzəmətli üsyan Azərbaycan ərazisində də yayılmışdır”*⁶¹.

Eyni fikirləri süylən Cavad Heydər də Azərbaycan

⁵⁹ Paşayev P. Azərbaycan əfahi xalq ədəbiyyatı. Bakı. 1981. s.249

⁶⁰ Yəndəbrada. s.49

⁶¹ Vaqif Vəliyev. Azərbaycan folkloru. “Maarif”. Bakı. 1985. s. 320

alimlərin, bəlkə də eləcə birbaşa M.H.T. Həsənbəyovun yazdıqlarından hiss olunur: *“Koroğlu” dastanı xalqımızın həyatı mübarizəsi və tarixi ilə əlaqədar yaranmışdır. XVI əsrin sonları və XVII əsrin ilk yarısında, xüsusən, Şah Abbasın padşahlıq dövründə Azərbaycan Türkiyə və İran dövlətlərinin savaşı və çarpışma meydanına dönmüşdü. “Koroğlu” dastanı belə bir siyasi-ictimai şəraitdə yaranmış və xalqın üsyanları və mübarizəsinin bədii inkişafı kimi meydana çıxmışdır*”⁶². Bu fikirlər bizə yaxın tanıdıcıdır.

Gürcüli filosof Camal Mustafayev nə folklorşünasdır, nə də “Koroğlu” dastanının araşdırıcısı. Ancaq C. Mustafayev “Koroğlu” haqqında dəyərli fikirlərin mənbəsidir. Təbii ki, Koroğlunun qəhrəmanlığı haqqında danışarkən C. Mustafayev dərindən qaynaqlara sükən onu “feodal cəmiyyətin hakim təbəqələrinə qarşı mübarizə apararı” bir qəhrəman kimi təqdim edir: *“Koroğlu feodal cəmiyyətinin hakim təbəqələrinə qarşı mübarizə apararı qorxmaz, yenilməz əfsanəvi qəhrəmandır”*⁶³.

“Koroğlu” dastanının küllüq araşdırıcılarından biri də Xəliq Koroğludur. X. Koroğlu da digər koroğluşünaslar kimi, Koroğlunun həqiqətən XVI-XVII əsrlərdə bəyvermiş Cəlalilər şşyanı bəyullərindən biri olduğunu süyləyir və fikrini təsdiqləmək üçün digər folklorşünasların fikirlərini, həmçinin XVI-XVII əsrlərdə bəyvermiş Osmanlı-Səfəvi mğharibələrinə, bu dövrgn tarixi hadisələrinə bəhs edən qaynaqlara əsaslanır. X. Koroğlu isə zox Üvliya Zəkəbinin “Səyahətnamə”sinə sükənir ki, bu da təxminən 1660-70-ci illərdə yazılmışdır. X. Koroğlu Cəlalilər hərəkatına aid tarixi qaynaqlarda İstanbul, Ərzurum, Toqat, Balıca, Rum, Bəyazid bəyullərini adlarının zəkəldiyini, Giziröglu, Dəmirzöglu, Kosa Səfər, Dəli Həsən, Tanrıtanımaz kimi qəhrəmanların bu şşyanlarda iştirak etdiklərini vurğulayır. Bu bəyullərin və qəhrəmanların adları Üvliya Zəkəbinin əsərində zəkəldir.

⁶²Cavad Həyətli Azərbaycan Əfahi xalq ədəbiyyatı. Bakı. 1990. s. 70-71

⁶³Camal Mustafayev. Səfərin milli kükləri (Ün süz) // Osman Əfədiyev. Aqlı poeziyasının estetik problemi. “Azərbaycan”. Bakı. 1983. s. 5

X.Koroğlu'nun yazdığına görə, "Koroğlu" dastanındaki hadislərin mənası olan Şəkəndər Məğninin Şəkəndər Koroğlu'nun, nə dənün dənlişinin adı zəkilir. X.Koroğlu bunu belə yazır ki, Koroğlu yalnız Osmanlılarla məğbarizləpərməyə hez vaxt Şəfəviləşə qarşı zıxmamıdır. Burada belə bir məntiqsizlik yaranır: Şəkəndər Məğni Azərbaycan Cəliləşində yazır və onlar Şəfəviləşə qarşı məğbarizləpərmədiqlərina gürə hez bir ad zəkildir. Üvliya Zəlibi isə əksinə, öz Şəkəni adlarla doldurmuşdur. Ancaq Şəkəndər Məğninin Şəkəndər Məmmədqulu xan Koroğlu, İbrahim sultan Koroğlu, Dərgahqulu sultan Koroğlu, Əliqulu sultan Koroğlu adlarına rast gəlir ki, Xəliq Koroğlu bu adları haqlı olaraq Zəliqəndər tayfasının Koroğlu nəslinə iləbələyir: *"Həqiqətən Zülqədər tayfasına mənsub olan Koroğlu nəslinə mövcud olmuşdur. Bu nəslin Azərbaycanda və Xorasanda mövcudluğu haqqında XVIII əsr tarixçisi Nadir Şah Əfşarın salnaməçisi (1747-ci ildə öldürülmüşdür) Mirzə Mehdi Xan da məlumat vermişdir"*⁶⁴.

Mən də Koroğlu nəslinin mövcudluğu fikri ilə razıyam. Bu nəslin məhz xalq qəhrəmanını Koroğlu'nun adı ilə Koroğlu nəslinə adlandırıldığına da inkar etməyə olmaz. Nəslin formalaşması gəzən isə azı gəz yəz il vaxt tələb olunur. Əgər XVIII yəzillikdə Koroğlu nəslində danılırsa və onun bəllənəcəndə doludən da Koroğlu'nun durduğunu qəbul edirik, bunun üzgə də güstərir ki, Koroğlu XVI-XVII yəzilliklərdə yəlləyə bilməzdi, zənginə yəz il nəsil formalaşır. Deməli bu fikir də Koroğlunu XVI-XVII şəkəndər uzaqladərrib ə azı gəz yəz il Şəfəviləşə-XIV-XV şəkəndərəpərir.

Koroğlu Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasına da belə dəgəməgədgər və süzsəz ki, bəllə cərgə dəllə bilməzdi. Əvvəllə ona gürə ki, adı yazı-pozularda Koroğlu haqqında həqiqətə danılırdısa, Ensiklopediya kimi mütəllə bir nəfər bəgəgəndi kimi deyiləllənin gəstəndən xətt zəkib, kim yeni bir süz deyib ilədi. İkincisi, ensiklopediyadakı məqaləni də Azərbaycan ko-

⁶⁴X.Q.Koroğlu 1, A.M.Nəbi ev. Azərbaycan ənski y qer oi çəski y gpos. «Əzi ç 1». Bakı. 1996. s.121

roğlu qəhrəmanlarından biri yazmışdır: “Koroğlu (?-?) xalq qəhrəmanı (təqribən 16-cı əsrin ikinci yarısı) Cəlalilər hərəkatı başçılarından biri, 16-cı əsrin ortaları–17-ci əsrdə Türkiyənin şərqini, Azərbaycan, Ermənistan və s. əraziləri kəndli hərəkatı bürümüşdü. Azərbaycanda əvəllər Osmanlı işğalçılarına, sonralar isə Səfəvilərə və yerli feodallara qarşı vuruşan cəfali dəstələrindən birinə Koroğlu başçılıq edirdi”⁶⁵.

Mən burada “Koroğlu” məqaləsini bədən-ayağa küzürməklə və tənqildən qorunmuş fikrində deyiləm. Həmin məqalədə əvvəldə adını zikr etdiyimiz məqalələrin əsərindəki fikirlərin təkrarından bəzən bir şey deyil. Ancaq mən onu deyim ki, yuxarıdakı parzadada iki böyük səhv var ki, onları qeyd etməyib bilmədim. Birinci səhv odur ki, XVI-XIX əsrlərdə Ermənistan adlı dövlət yoxudusa onu kəndli hərəkatı necə bəzənmişdir? 1920-ci illərdə tarixdə hez vaxt Ermənistan adında dövlət olmayıb. Bunu rusların küməyi ilə Ermənistanı uydurublar və bizim alimlərdə onların dəyirmanlarına su tükəblər. Bu boyda saxta fikrin ensiklopediyaya düşməyi acı təəssüf doğurur.

İkinci odur ki, Koroğlu Səfəvilərə qarşı vuruşsaydı dastanda onun hez olmasa bir dəfə Trbriz, Ərdəbil, Xoya, Urmıy və s. getdiyində sohbət azıdır. Səfəvilərin həmin dövrdəki salnaməsini yazan skəndər Mənlinin əsərində Koroğlu və onun Səfəvilərə qarşı vuruşduğunu haqqında hez nə yoxdur. Bundan bəzən, bilmək lazımdır ki, Koroğlu Osmanlılara qarşı vuruşmayıb. Bu cəmlərin niyyətdürüldü yuxarıda azıqlanıb. Koroğlu haqsızlıq, ədalətsizlik, zəlm, zəlmkarlıq qarşı vuruşdu və bunların da bəzən paşalar, xanlar, bəylər dururdular. Ona gür Koroğlu paşalarla, xanlarla, bəylərlə vuruşmaq zorunda qalırdı.

Güzü pedaqogika mətəssisi Əhiydr Həlimov da “Koroğlu” dastanından bəzən edərək Arakel Trbrizlinin fikrində süykən Koroğlunun “Osmanlı zəlmkarlarına və yerli feodallara qarşı öz üsyançı dəstəsi ilə mübarizə apardığını” süylənir. Ə Həlimov yazır: *Tarixçilərin təsdiq etdiyi kimi (?) tarixi*

⁶⁵Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. V cild. Bakı. 1981. s. 51

şəxsiyyətdir. O, Azərbaycan xalqının türk işğalçılara qarşı apardığı mübarizədə üsyançı dəstələrdən birinin rəhbəri olmuşdur. XVII əsrin müəlliflərindən Əylisli Zəkəriyyənin, Övliya Çələbinin və başqalarının əsərlərində verilən məlumata görə, vaxtı ilə Osmanlı zülmkarlarına və yerli feodallara qarşı öz üsyançı dəstəsi ilə mübarizə aparan xalq qəhrəmanı Koroğlu həmin adamdır ki, “onun haqqında hal-hazırda aşıqlar tərəfindən oxunan saysız-hesabsız nəğmələr qoşulmuşdur...”⁶⁶

Mğlifin Koroğlu dənini “ğsyanızı dst” adlandırması da, onların bəda Koroğlu olmaqla “türk işğalçılara və yerli feodallara qarşı mübarizə aparmaları”nı süylənisi dđastana hđiqđtin güzğ ilđdeyil, düvrğn siyasi prizmasından baxmađn nđicđsidir. Dastanda “ğsyanızı dst” dđyoxdur, “yerli feodal” da, “tğrk ilđalzısı” da. Bu fikirlđtin hez birini dastana süykđib tđdiqlđmđk mğmkğn deyil. Ancaq XX đsr sovet rejimi Tğrkiyđ ilđAzđrbaycan arasında kezilmđz sđdlđr zđkđiyi kimi, “kühnđ palan izi tükđtükđ” dğđmđzilik toxumlarını elđmđharđtlđsuvarıb eçđđndirdi ki, bu xalq tđkcđüz soykükğngđ unutmur, hđm dđ “Tğrk” süzğnđhifrtđbđslđyirdi. Bir süzlđ, tğrk olduđunu yavađ yavađunudurdu. “Koroğlunun yerli feodallara və türk işğalçılara qarşı üsyan apardığı”nı süylđyđniđ dđya bilđkđdđ, ya da bilmđyđrđkđđ dğđmđ dđyirmanına su tükğrdğlđ.

Son vaxtlar bir sıra maraqlı axtarıđar aparmıđ, mğbahisđi mđsđllđrđ giriđnđ đjdđ Fđrzđli dđ Koroğlunu hez eçđ XVI đsrdđn ayıra bilmđniđ, yeganđzıxıđyolunu mifik Koroğlu ilđ tarixi đđsiyyđt Koroğlunu bir-birinđqovudurmaqla “Koroğlu” dastanındakı XVI-XVII đsrlđniđsđllđmđyđrđ hadisđtin daha qđdimlđrdđn gđldiyini süylđmđk istđmiđdir: “Nəzərə almalıyıq ki, dastanda konkret tarixi şəxsiyyət olan XVI əsrin Koroğlusu ondan neçə min il əvvəlki mifoloji təfəkkür dövrünün Koroğlusu ilə bir-birinə qovuşmuşdur...”⁶⁷

đFđrzđlinin Koroğluya mifik don geyindirmđyinđ onun

⁶⁶ đHđlimov. Azərbaycan xalq pədaqogikasının bđzi mđsđllđri. “Maarif”. Bakı. 1970. s. 215

⁶⁷ đjdđ Fđrzđli. DđdđQorqud yurdu. “Azđnđđ”. Bakı. 1989. s. 60

Əslində Heraklla eyni ad olduquna, bu adın Od və Su inamı ilə bağlılığına, “Və bir daha görürük ki, Koroğlu ilə Herakl əslində eyni ad imiş” səpgili digər fikirlərin fəhənanmaq zəfəndir.

Bilmək lazımdır ki, XVI yğzillikdə Koroğlunun Əirlə Qurbaninin yaradıcılığına zox gğclə təsir güstərmədir. Qurbani isə Əh Əsmayıl Xətayinin düvrəndəyələmiyədir. Hətta onun Əh Əsmayıl Xətayi ilə gğrgəğyğ dəğğman edilir. XVI-XVII ərlərdə “Koroğlu” dastanı artıq formalaşmış və məhəhurlaşmışdır. Əğr Koroğlu XVI-XVII ərlərdəyələmiyə olsaydı, birincisi, onun Əirlənin Qurbani yaradıcılığına təsirində danılmaq olmazdı. İkincisi, onun səfərləri bu tezliklə dastan əklində cəmiyyətib zox məğkənmə bir səfəf incisi kimi məhəhurlaşı bilməzdi. Əzğncəğsğ, Əğr Cəlaliləğşyanı haqqında danılan və Koroğlunun da adını zəklə Arakel Təbrizlinin kitabı bədən-ayağa yanlış saxtalaşdırılmış, təhrif edilmiş fikirlə doludursa, ona tarixi qaynaq kimi bir qədr əğbhəylə baxmaq lazımdır. Onun kitabındakı saxtakarlıqlar haqqında mərd dündündə yazmışam. Onlara bir qədr sonra da toxunulacaq. Bunlara güz yummaq olmaz. Ə yas Məğləq isə 1721-ci ildə tutulub dəftərləri Ələndə alınanda, Cəlaliləğşyanından artıq 120-150 il vaxt keçmişdi. Süzsəz ki, üzəndə 120-150 il üncə bəvermiş hadisələr haqqında o da hə cəğr səhvləyöl verə bilərdi. Dürdəğncəğsğ, Əğr Sultan Muradın adı hallanırsa, onda onun Əh Abbasın düvrəndəyələmiyə III Murad deyil, 1360-cı ildə Osmanlı sultanı olmuş Murad, yaxud 1421-ci ildə Osmanlı sultanı olmuş II Murad olduqunu dəğğnə bilmədikmi?!

I Murad Orxan Qazinin oğlu, Ədırım Bəyazidin atasıdır. Osmanlı düvlətini xeyli gğcləndirmiş və mühkəmləndirmişdir. Onun hakimiyyəfə kezdəyi il haqqında məxtəlif fikirlər var. Əngilis Ərəğnəsi K.E.Bosvorta gürə I Murad 1360-cı ildə Cavad Heyfə gürə isə 1362-ci ildə hakimiyyəfə gəlmişdir. I Muradın hakimiyyəfə düvrə hətəfli azıqlanarsa, zox gğman ki, Koroğlu ilə bəhə bir sıra yeni həqiqətlər gəzəzə bilər.

Nadir Məmmədov da Ələ rayonundakı “Koroğlu qaya-sın” dan danılarkən ona Cəlaliləğ hətəfəti bəzələrindən biri xəlq

qəhrəmanı Koroğlunun adı verildiyini vurğulamaqla sadəcə olaraq üzgündən qv deyilmiş kimi fikirləri bir daha təkrarlamıdır. Gürngür, o süyləmiş bu fikirlərin yanlış olduğunu aqlına gətirməlidir və onu həqiqət kimi qəbul etmişdir: “Koroğlu qayasına (Şuşa rayonu) vaxtilə orada məskən salmış, 16-cı əsrin ikinci yarısında yaşamış Cəlalilər hərəkatı başçılarında biri xalq qəhrəmanı Koroğlunun adı verilmişdir”⁶⁸.

Nadir Məhmədov cəmləri bu qədr uzatmaqda fikrini “Koroğlu qayasına xalq qəhrəmanı Koroğlunun adı verilmişdir” fikrindən yəqin ifadə etsəydi, Koroğlunu Cəlalilər ғыsyanına bələmə kimi tarixi səvi bir daha təkrarlamazdı. N.Məhmədovun ikinci yanlışlığı ondadır ki, o Koroğlunun guya qələdə məskən saldığını dəğənməmişdir. Bilmək lazımdır ki, Azərbaycanın hər yerində Koroğlunun adı verilmiş bu cəğ toponimlər var. Onlara əsaslasaq, onda Koroğlunun bu yerlərin hamısında yaqələdini süyləyib bilərik. Koroğlunun harda yaqələdini dəğəstməyən ləğdirmək ғыzğn bir yox, bir neçə toponimin dəvarlığı yetərli deyil. Bu məsələüz həllini tapdına gür onların təkrarına ehtiyac yoxdur.

Gürngüğü kimi, “Koroğlu” dasanından danılan məğlilələrin əksəriyyəti hez bir dəhlişüykənmədən onun Cəlalilər ғыsyanının “bədi inikası” kimi meydana zıxdığını süylənklə böyğk yanlışla yol verməllər. Mən burada “yanlışlıq” ifadəsini cəsarətli istifadə etmə vəndi gür cəyimiz kimi, “Koroğlu” dastanının Cəlalilər ғыsyanı, ғыmumiyyətlə, hər hansı bir kləndli ғыsyanı ilə hez bir əlaqəsi yoxdur.

Bu süzləri süylənklər sovet dənərində olduqları kimi, indi dəyalnız A.Təbrizlinin “Tarix kitabı”na və M.H.Təmasibşüykənlər. Bu kitabı isədiqqətlə oxumadıqları hiss olunur, zğnki orada tarixlə kobud fikirlə saxtalaqdırılmışdır. Məsələn, Zaldıran düyğğngn 1515-ci ildə bəverdiyi, Əhəsmayılın 1576-cı ildə üldğyğ yazılır. Kitabı zapa hazırlayan L.A.Xanlaryan yazır ki, *A.Təbrizlinin kitabında bir çox erməni xronikaçılarının səhv-*

⁶⁸Nadir Məhmədov. Azərbaycanın yer adları. Bakı. 1993. s. 36

ləri təkrar olunmuşdur.⁶⁹ O daha sonra deyir: *Kitabda müəllif hadisələrə öz münasibətini və orta əsr mənbələri üçün səciyyəvi olan manerada birbaşa öz hisslərini-özü də tamamilə kobud formada qələmə almışdır*.⁷⁰

Burada iki məqaləyə münasib təbii bildirməyin də zox böyük təhlükəliyi var. Birincisi, A. T. Brizli cəlilinin adam təydidini rini süyləmişdir. Bəs adam təydidini də xalq bu qədər sevib, onların adlarına belə bir mühtəmə epos yaradardımı?! Məğlif bununla tərkən bəğən milli-mənəvi keyfiyyətlərinin dəyişicisi olan Koroğlu kimi məğmə bir obrazın dahiliyi gözün külgə salmaq məqsədi gədməmişdir?! İkinci, A. T. Brizlinin yazdığına və tarixi qaynaqlardan bildiyimiz gür cəlil hər katının əsas bəzi Qarayazıoğlu olmuşdur. Bəs onda niyə Qarayazıoğlu yox, Koroğlu daha zox hər qazanmış eposun qəhrmanı səviyyəsinə mənəz Koroğlu yəksəmişdir? Hətta “Koroğlu” eposunun hez bir variantında Qarayazıoğlunun adı da zəkilmir. Nə Tərkən nə də Azərbaycan folklorunda Qarayazıoğlunun haqqında bir atalar süzğ, məsəl, lətif və s. yaradılmışdır. Əgər xalq cəlilni gəsyani haqqında epos yaratsaydı, onun qəhrmanı Koroğlu yox, məğl Qarayazıoğlu olmalıydı. Hez vaxt ola bilməzdi ki, o böyükləkdə bir gəsyanın bəzi unudulsun, onun dəstəsinə ilinci-yəzğncə adam olan Koroğlu epos qəhrmanına zəvrilsin. Bunun üzgə də eposun yaranma prinsiplərinə yaddır. Deməli, A. T. Brizlinin kitabındakı bilgilə zox elə də etibarlı deyil və Koroğlunu cəlilni gəsyani ilə bələməyə gəzən onlara gəvənmək olmaz.

Burada A. T. Brizlinin “Tarix” kitabındakı digər saxtakarlıqları və təhrifləri də məğl nəzərə almaq lazımdır. Əvvəla, bəzi erməni tarixçiləri kitabdakı bülmələrdə 5-nin A. T. Brizli tərəfindən yazılmadığını süyləmişdir⁷¹. Bu fikri bir fakt də təsdiqləyir ki, A. T. Brizli 1662-ci ildə ülməğdə, onun kitabında isə 1662-ci ildə sonrakı hadisələrdə də danılır. Erməni alim-

⁶⁹Arakel Davri cüi . Kni qəstori y. Moskva, Nauka, 1973. s. 485.

⁷⁰Yenəbrada, s. 485.

⁷¹Yenəbrada, s. 363

İlri gizli tmirlri ki, kitabın mğlyyrd f silrri A.Tbrizli ülrdd sonra kilsrahiblri trfindn yazılıb ora lav edilmidir. Bu zaman onlar A.Tbrizlinin lyazmasını da ciddi kildyenyidn ilmiilr Bğtgn bunlar kitabın ermri maraına uyunladırılmasına xidmet etmidir.

Mnc deyilnirdn sonra A. Tbrizlinin kitabına istinad etmyin nticisi bundan yaxı ola bilmzdi, zgnki lyri aaca süyklib dğz durmaq olmaz. Ona gür bğtgn aradırmalarda n etibarlı mnb eposun üzğ olmalıdır. Dastanın üzğndisn “ğsyan” var, n d ‘qiyam”. “Koro lu” eposunun Clalilr ğsyanı, ğmumiyyt h r hansı krdli ğsyanı ilhez bir laqlsi yoxdur. Bu fikrin tıdiqi ğzgn dastanın ayrı-ayrı qollarını güzd n kezirmk kifayttir.

“Alı ki i” qolunda Hasan pa a Hsrn xana qonaq glir v ondan yaxı at istlyir. Alı ki i Qıratla Dğratı Hasan palaya verm k ğzgn ilxıdan ayırıb xalxalda saxlayır. Atlar xoına glm diyinğür, Hsrn xan Alı ki ihin güzlrini xıartdırır. Alı ki i güzlrinin v zind Hsrn xandan Qıratla Dğratı istlyir v alır. Ruvn-Koro lu Hsrn xandan atasının intiqamını alıb, onu üldğr. Lakin onun taxtında oturmur, atası Alı ki ihi dğütğrb Zrlibel qazır v orda yurd salırlar. ğr Koro lu xan olmaq istlydi, Hsrn xanın taxtı artıq onun lndlydi.

“Koro lu il Dli Hsrn” qolunda bir ğgn Koro lu Zrlibelin tyindki yola xıxır v Dli Hsrn qar lar. Onlar dava elyirlr. Koro lu qalib glir v b ğğndn Dli Hsrn Koro luya qolulur. Burada n xan var, n d pa a. Taxt-tac ulunda davadan da sühb tı ged bilmz.

“Koro lunun stambul s f r i” nd B l i ğ hm d Xotkar qızı Nigar xanımdan Koro luya nam ğ t r i r. Koro lu Nigar xanımın dalınca stambula gedir v onu Qıratın t r k i n a l ı b Z r l i b e l ğ t r i r. Koro lu Nigarı qazırıb dem sinlr dey yolda da Xotkarın o lu Bğrcğ Sultanla v onun ardınca gl n qo unla bir balaca dava elyir.

Yen d taxt-tac ulunda davadan danı maq ğzgn hez bir sas yoxdur.

“Dəmirziolunun Zəlibeləgiməyi” qolunda da Koro-
lunun yolu Naxçıvana düşür. Qıratı nallatmaq özünə nallıdan
yanına gəlir. Burada Dəmirziolunu gürgür, onun gəc-gəv-
boy-buxunu xoşuna gəlir. Koroğlu gedirdi sonra atası Dəmir-
zioluna deyir ki, o adam Koroğlu idi. Dəmirziolu onunla
haqq-hesabı zərğətmiş özünə Zəlibeləgedir və orda Koroğlu ilə
gürğür, xələs Koroğlunun mərdliyini, igidliyini, gəc-gəv-
vəsini gürgür biryolluq onun yanında qalır. Burada xan, bəy, pa-
da yoxdu, onlarla dava da.

“Koroğlunun Ərzurum səfəri”ndə Ali Cənnun Ərzuru-
dan Zəlibeləgəlir. Cənnun paşanın bacısı Telli xanımın tərifi-
ni Koroğluya süyləyir. Dəmirziolu Telli xanımın dalınca Əzuru-
ma gedir, onu Əb atın tərkinə alıb bərdə zıxır. Cənnun paşa
onun dalınca qoşun salır. Dəmirziolu Telli xanımı bir kahada
gizləyib qoşunla tək-tək düşür, düşməni gətirməyə bəhədarı sə-
pib onu namərdliklə tutur. Koroğlu və dillər kəməyə gəlib Də-
mirziolunu xilas edirdi. Cənnun paşa Koroğlunun əlində sər-
olur. Telli xanımın xahişi ilə Koroğlu Cənnun paşanı öldürmə-
di. Halbuki Koroğlu Cənnun paşanı öldürməyi taxtında otura bilərdi.
Ancaq bunu elmədi. Davanın bir tərəfində Cənnun paşa və onun
qoşunu dursa da, Koroğlunun qəlbində onun taxtını əl-
keçirmək istəyi yoxdu. Halbuki Cənnun paşanı sər tutmuşdusa, onun taxt-
tacı artıq Koroğlunun əlindəydi.

“Eyvazın Zəlibelə gətirilməsi” qolunda Ali Cənnun
“düşmənin yarısını gətirib” Tək-Tərkmandə Eyvazı tapır. Onun
sorağını Koroğluya zətdirir. Koroğlu Tək-Tərkmana yola düş-
ür. Eyvazı Qıratın tərkinə alıb Zəlibeləsarı öz tutur. Yolda
Əb Reyhan onun qabağını kəsir. Koroğlu Əb Reyhanı mə-
lub etsəydi onu öldürmədi. Eyvazı gürgür Zəlibeləgəlir. Bura-
da da xan, bəy, paşa yoxdur.

“Durna teli” qolunda Dəmirziolu, Bəli Əhməd və Eyvaz
Bədədə durna teli gətirməyə gedirdi. Onlar Bədədə bəllərində
durna ovlayır, yeyib-izib yatırlar. Bədədə paşası Aslan paşa qo-
şun tək-gəv onları tutur. Dilləri dar əlacından asmaq istəyir. Xo-
ca Əziz Qıratı əl-keçirib Bədəddən Zəlibeləxəbər zətdirir,

Koroğlu vādillər Bədədada gedib dilləri azad edirlər. Burada Koroğlu Aslan paşanı üldürər, lakin onun taxtında oturmur. Halbuki üldürəlməyə palanın taxtı Koroğluya və onun dillərinə zərərdir.

“Həməzin Qıratı aparması” qolunda Hasan paşa Kezəl Həməz yəliz qızını vād edib Qıratı götürməyə gəzən Zəliləbəlgündür. Kezəl Həməz aqalayıb-sısqayıb Koroğlunun ayağına düllənir, axır ki, Dğratı bəsliməyi Koroğlu ona tapdırır. Kezəl Həməz Dğratı oqlayıb qazır. Koroğlu da Qıratı minib onun dalınca dğür. Dəyirmanda Kezəl Həməz Koroğlunu ikinci dəfə aldab Dğratı verir və Qıratı alır.

Koroğlu Qıratın dalınca Toqata gedir. Koroğlu Qıratın belinə sızrayıb hez bir dava-zad elməyə gəz tutur Zəliləbəlsarı.

“Məhbub xanımın Zəliləbəlgiməyi” qolunda Araq Cəğnün Rum paşasının qızı Məhbub xanımdan Zəliləbəlismaric götürür. Bəli Əhməd onun dalınca Ruma gedir. Orda Rum paşası Bəli Əhmədi tutub quyuya salır. Məhbub xanım üz qarabaqıl bu xəbəri Zəliləbəlzətdirir. Tanrıtanımaqla Təpədən Ruma gəlib Bəli Əhmədi quyudan zıxarır və Zəliləbəlgə tuturlar. Koroğlu necə tapılmırsa, o cəg də eləyirlər. Hez bir dava-zad da olmur.

“Koroğlunun Bayazid səfəri”ndə Hasan paşa təl qurub Əhməd tacirbəhni Qafin bu gəzənə mal götürməyə gəndirir. O da mürzə adlı bir qulunu üyərdirib Zəliləbəlyola salır ki, mən gələn kimi orda olasan. Bayazid paşası Xəlil paşaya da deyir ki, indi birdən tutulsam, bir bəhanə tapıb Koroğlunu Bayazidə gəndirəcəyəm. Güzdə qulaqda ol. Əhməd tacirbəhnin karvanı geri qayıdanba Koroğlu onu tutub Zəliləbəlgötürür. Əhməd tacirbəh Koroğludan ceyran kababı istəyir. Əslində o dğəndəy gətirir qurur. Eyvaz, Halaypozan, Toxmaqçuran ceyran gəzən Bayazidə gedirlər. Bu tərfdən də Əhməd tacirbəh gəçəkən Qulun yanına gəlib ona deyir ki, gərək bir at oqlayıb tez bizim tutulmamızı da, Eyvazgilin Bayazidə getdikləni də Toqatda Hasn paşaya zətdirasın. Eləndə olur. Xəlil paşa Eyvazgili tutur. Koroğlu vādillər onların dalınca Bayazidə gedir, dilləri qurtarır.

Qırat Koroğluya aman verməyib Xəlil paşanın başını özə, qo-
lun da təslim olur. Koroğlu yenə də Xəlil paşanın yerinə güz
dikmir, künləndə paşalıq kezmir.

“Qulun qazması” qolunda qul qorxusundan yolunu dəyişib
Qəmçulu xanın yanına gedir. Onu aldadır. Dəmirzioğlu, Bərcə-
oğlu Məmməd və Tanrıtanımaz qulun dalınca gedirlər. Qəmçu-
lu xan onların əstəgənə qoşulmuşdur. Dəmirzioğlu qoşunu qatım-qatım
qatlayırlar. Axşam düşür, qoşun qalaya zəkilir, qapıları da bük-
bük bağlayırlar. Dəmirzioğlu fikirlənir ki, Tanrıtanımaz deyir ki, biz
gələndə Qəmçulu xanın ilxısı dərin izindədi. Gedək ilxızıla-
rı gündəlik Qəmçulu xanın yanına ki, ya qatı atı da, qulu da
versin, ya da ilxısını aparırıq. O təfəddir də Ruqiyyə xanım ata-
sını başa salır ki, öz dəliyi ilə bacarmırsan, sabah Koroğlu üzg
sənin əstəgənə gələndə heyliyələksən? Yaxşısı budur ki, qatı atı da,
qulu da ver. Belə deyirlər. Ruqiyyə xanım qabağa düşür, bə-
təgən ilə razılıqla yoluna qoyur, ancaq Bərcəoğlu Məmməd Ru-
qiyyə xanıma vurulur. Tanrıtanımaz atı da, qulu da Zəlibel
aparır. Dəmirzioğlu və Bərcəoğlu Məmməd Qəmçulu xanın qo-
naşır. Vaxt, vaxt düşür. Koroğlu dəmirzioğlunu gütdürüb Qəmçulu
xanın əstəgənə gedir. Ancaq burada dava və zinətçilik eləyir.
Ruqiyyə xanımı Bərcəoğlu Məmməd alıb Qəmçulu xanla qo-
hum olur. Halbuki Koroğlu Qəmçulu xanı üldürüb həmin taxtını
keçirib həmin də Ruqiyyə xanımı Bərcəoğlu Məmmədə ala bi-
lərdi. Belə deyilən onun düşüncəsində olmadına görə, ikinisi dinc
yolla həmin eləyir.

“Dəğratin itməsi” qolunda Koroğlunun ilxisi gəlib Ballicaya
zaxır. Qara xan onu tutub gizlədir. Qara xanın ilxızısı bu xə-
bəri Zəlibelə çatdırır. Koroğlu dəmirzioğlunu dəbaşında Ballicaya öz
tutur. Qara xan ilxını xoşluqla vermir, dava bağlayır. Koroğlu
Qara xanı qılıncla iki yerə bülür, Qara xanı ülməyə gürən qoşun
davam gətirməyib dağılır. Koroğlu ilxısını da gütdürüb Zəlibelə
qayıdır. Yenə Qara xanın taxtında oturmağa əlinə belə gətirmir.
Halbuki Qara xan ülməyə düşüb vaxt-tacı da boşalmışdı.

“Koroğlu ilə Bolu bəy” qolunda Bolu bəy Zəlibelə qoşun
zəkilir. Koroğlunu ya qoruluqda tutur, sonra buraxır. Koroğlu

gedib yaraq-yasağını gütgügr. Qıratı minib qayıdır. Bolu blyl bir balaca zarafatlaır vüzizğ üz qollarını xoşuqla baatdırıb Bolu blytşlim olur. Bolu bly namrdliklatını arxadan zapıb Koroğunun baından qıl bir qılinc vurur vKoroğunun baından qan axa-axa yola dğgr. Yolda Xoca şiz Koroğunu şiqolu baı, bağüzğ qanlı gürgb şv ş hez nbaa dğmğr. Handan-hana ilin nşyerdöldüünü bilib üzğğ yetirir Zşlibel şsabalı Koroğunun dalınca şzincana gedir. Dğnya xanım onu Koroğunun yanına gşirir. şsabalı Koroğunu quyudan zıxarır, onlar üzşini qoşna vururlar. Qoşn qazır, Bolu bly is Koroğunun qılincına tuşır. Bolu blyi üldğrd şsonra Koroşu yenştaxt-tac eşinşdğmğr, Zşlibelşz tutur. Halbuki Bolu blyin eşdiyi namrdliyin qarşında onun taxt-tacı Koroşu luya ana şğğ kimi halahıdı.

“Koroğunun Qars Şşri”ndşQars paşasının qızı Hğğ xanım Koroğunun yanına bir adam gündşir ki, Tğrkmanlı şş Reyhan nezşvaxtdır Qarsda oturub Zşlibelşhğcum etmşğğn qoşn rahlayır. Koroşu Zşlibeld şxşrsiz Qarsa gedir. Orda ilin şstğ azılır. Koroşunu tutmaq şğğn qoşn tükğğr, ancaq Koroğunun aşzı dğğr başda yola, gecşgedib zıxır bir minarşy şOşan Hğğ xanımın yanına qazır ki, Koroşu mşnim taqsırım şğğnd ştutulub, qoy gedim mşni dştutsunlar. Hğğ xanım onu başsalıb Zşlibelşgündşir. Xan Eyvaz dşil şdşbaşnda Qarsı mansıraya alır. Eyvaz şş Reyhanla gğşir, onu yıxır vşüldğğr. Koroşunu qurtarır, Hğğ xanıma da gütgğb Zşlibelşqayıdırlar. Burada da Koroşu Qarsın paşası olmaq-dansa, Zşlibeldşdşşrin aşası olmaşğstğn tutur.

“Koroğunun Dşrd şşri”ndşKoroşu Dşrdşge-dir. şş paşanın qızı Müminşxanımla evlşir. Ondan bir oşlu olur. Adını Hşşn qoyurlar. Hşşn büğğğ atasının dalınca Zşlibelşgedir. Yaş qoruşnda dşil ş yan-yana dğğr, Koroşuyla gğşir vşaxır ki, Koroğunun oşlu olduşunu şüylyir, ata-oşıl qucaqlaşlar.

“Hasan paşanın Zşlibelşgşmşsi” qolunda Hasan paşanın üzğ on beşmin qoşn toplayıb Zşlibelşhğcum edir. Zşlibelin

tiyində qoşunu gizlədir. Koroşunun yanına onun təzə qohum olduqı Əmşulu xanın adından elzi gündür. Elzi də Koroşu-ya Əmşulu xanın ona qonaq gəldiyini süyləyir. Koroşu burada hiyləolduğunu bələ dğğır. Əhi ehtiyatla tutub yetmiş hftır dli il Hasan paşanın gürgənədir. Hasan paşə elbilir ki, Koroşunu aldadıb tilyəsalıb. Ancaq Koroşu da hftəyib bilir- di. Odur ki, bir dli nrtzəkib üzngə qoşuna vurur, o yandan da dli tükğğrlr. Hasan paşanın qoşunundan qırdıqlarını qırır, qalanını da paşə ilə birlikdə Zrlibeləsir gftirirlr. Hasan paşə Koroşunun Əndəsiriydi, onu üldğğb Toqatın paşalıqını da tkezirbilirdi. Ancaq Koroşu bunu hezə əlinə da gftirir.

“Mrcan xanımın Zrlibelə gtməyi” qolunda Eyvaz Məhbub xanımın Ənisi qızı Leyli xanımın dalınca Ruma getməyə hazırlar ki, elbu vaxt Leyli xanımdan bir məktub gftir. Eyvaz qasidi dğğğğb Ruma yola dğğır. Zrlibeldə azacıq aralanmamı Mahmud paşanın qasidi ilə qabaqlar və yolunu dylib Bayazıdğedir. Mahmud paşə Eyvazı tutub zindana saldırır. Eyvaz Mrcan xanımın kümüyi ilə zindandan zıxır. Dli Hsrl vqardaql Hsrl Eyvazın dalınca Ruma gedirlr. Onlardan sssmir zıxmır. Koroşu v dli Ruma axırlar. Aslan paşanın qoşununu qırıb, üzngə sir gütğğrlr. Eyvazı orda tapmayıb Bayazıdəyola dğğrlr. Əhrlə girndə Eyvazın “asıldı- qını” gürgrlr. Bayaziddə bir qırın olur ki, gll gürsrl. Qara kədvəyə dğğır. Glib Zrlibelin tlyinətirlər. Eyvazın atası qəssab Alı və anası Zrqqlm dəbu vaxt Zrlibelin tlyinətiriirlr. Eyvazı gürməy gllr ata-anası burada onun “ülğm” xətini elidir, qara kədvəsiyl qarqlarlar. Xğlasə Eyvaz “dftn olunur”. Shtəsi Eyvazın üzğ glib Yaş qorşuna zətir. Mlum olur ki, dftn olunan Eyvaz deyilmi Zğnki Mrcan xanımın tdbiri ilə Kankanoşu Eyvazı zindandan zıxarıb xotkarın qardaql oşu Əmir xanı onun yerinə uzadıbmı və əsilən də el Əmir xanıymı

“Koroşunun qocalıq” qolunda Koroşu qocalır, dli bəşindən daşdır və Zrlibeldə Nigarla tke qalır. Paşalar, xanlar birlikdə onun gštğn gftirlr. Bu xəbəri elidrl dli tzedrl

Koroğlu'nun başına yığılırlar və bir daha da lırlırlar.

Bu qolların hez birində həkəndli ğsyanının, nə d Cəlil həkətinin izi yoxdur, hətta Koroğlu həkətin Cəlil ğsyanının başlıklarından biri olsaydı belə dastanı həkətin həkətkatla başlamaq ğzğn hez bir süykəndə yoxdur. Axı ğsyan tamam başa deydir. ğsyan *“köhnə ictimai quruluşu yıxıb yenisini qurmaq məqsədilə hakim siniflərə qarşı kütləvi silahlı çıxışlara”* deyilir. “Koroğlu” dastanında isə hez bir ictimai quruluşu yıxıb, yenisini qurmaq barədə söhbət getmir. Nə Koroğlu'nun, nə d Cəlil'in, ğmumiyyətlə köhnə quruluşu yıxıb, yerində yeni quruluş yaratmaq məqsədinin olmadığı dastandan aydın gürğnğr. Koroğlu'nun və d Cəlil'in düyğününün məqsədi hez vaxt kimisə üldğrğb, onun taxt-tacına yiyələnmək olmamıdır. Əgər tədqiqatçılar Koroğlu'nun paşalarla, bəy və xanlarla silahlı vuruşlarını ğsyan adlandıırırlarsa, bu səhv fikirdir. Əvvəla ona gürək ki, bu silahlı vuruşların hamısını paşalar, xanlar və bəylər başlayırlar. Koroğlu hez vaxt bu təbbəğsdə bulunmur. İkincisi, Koroğlu həkətin düyğündə qalib gəlir, paşaları, xanları və bəyləri ya üldğrğr, ya əsir alır, ya onlar qazıb aradan zıxırlar, ancaq Koroğlu onların yerinə güz dikmir, adam qoymur, deməli künləndən paşalıq, xanlıq, bəylik kezmir. Bu da o deməkdir ki, Koroğlu hez vaxt hez kimə qarşı ğsyan etməni dır. Nigar xanımı İstanbuldan gətirəndə Bğrcğ sultanla, Telli xanımı gətirəndə Cəlil paşası ilə, Bağdadada Dəmirzioğlunu, Bəli Əhmədi, Eyvazı tutan Aslan paşası ilə, Bayaziddəyənə Eyvazı, Halaypozanı, Toxmaq vurmanı tutan Xəlil paşası ilə, Ballicada Qaraxanla, Zəlibelə qoşun zəkmi Hasan paşası və Bolu bəylə və s. vuruşlarının hez birində Koroğlu qoşun zəkib ğsyan qaldırmamıdır. Bğtğn səfərlərdə Koroğlu ya üz dənini qurtarmaq, ya da üz atını almaq ğzğn dava etməni olur. Üzğ dənini istəyir ki, i davasız yoluna qoysun. Ancaq xanların, paşaların, bəylərin ğğnahı ğzğndən i davasız dğzmir və bə da mədbur olub qılınca əl atır.

Məncə Koroğlu'nun bir ğsyanızı kimi kitabdan-kitaba dğləməsi ilkin mənbələrdə kor-korana yanılmağın, onları saf-zğrğk etməniyin, əldə olan qaynaqlara, bu qaynaqlardakı fikirlərlə

tərəqidi yanaşmaların nəticəsidir. Koroğlu haqqında ilkin məlumat verən Arakel Təbrizli və İlyas Mucahəddir. Arakel Təbrizli “Tarix” kitabında Koroğlunu şşyanızı kimi qələmə vermiv onun Cəlil şşyanının bəzilərindən biri olduğunu yazmışdır. Məhz onun məlumatının bu cəhətini nəzərə alaraq düşünməklər ki, Arakel Təbrizlinin kitabında adı zəkil Koroğlu xalq qəhrəmanını Koroğlu deyil.

Məhz bu fikri süyləndən sonra belə bir sual ortaya zıxır:
-Bəs Cəlil şşyanının bəzisi Koroğlu kim olub?

Bu suala dğzgən cavab vermək gğzn XVI-XVII əsrlərin tarixi hadisələrində bəhs edilən qaynaqlara tamam yeni güzlə baxmaq, onları indiyə qədərki azıqlamalardan fərqli olaraq yalnız gğclə təfəkkür prizmasından keçirməkə əra dırmaq lazımdır. İndi əlmə olan faktlara süykənərək deyə bilərik ki, Cəlil şşyanı bəzilərindən kimsəyə şşyandan əvvəl, ya da şşyan zamanı güstərdiyi qəhrəmanlıqlara, mərdliyinə və gəcalinə gürə xalq arasında Koroğlu adı ilə tanınmış və bu adla sənhamilən dğmə gğdr. Bu adı ona xalq yox, üzgə və yoldaşları da verə bilərdi. Əslində Koroğlu onun üz adı olmamışdır. Həmin dövrgən sənhamiləndə rast gəlinən Kosa Şəfər, Bəli Əhməd, Tanritanmaz, Dəli Həsən adları haqqında da eyni süzləri süyləyə bilərik. Gürğnğr, Şəfər, Əhməd, Həsən adlı şşyanlılar Kosa Şəfər, Bəli Əhməd, Dəli Həsən və s. adlarla zərlənilər və sənhamilən dənə idiklərini qələmə alırlar. Onların adları hez Şəfər, Əhməd, Həsən olmaya da bilərdi. Bğtən hallarda bu adlar həmin dövrdə xalq arasında gənə yayılmış “Koroğlu” dastanından və onun qəhrəmanını Koroğlu haqqında rəvayət edilən qaynaqlarıdır. Koroğluya və onun dənərinə xaltın sevgisi sonradan ayrı-ayrı adamların bu adlarla zərlənilməsinə səbəb olmuşdur. Eyvaz adlı adamlara Xan Eyvaz, Həsən adlı adamlara Dəli Həsən deyildiyini də rast gəlinir. Belə hallar tarixdə zox olub. Zox uzağa getməsək, Qarabəduyğləndə kimlənsə üzgə Qatır Məhməd və s. adlandırmasını yada salmaq kifayətdir. Bu gğn də Azərbaycanca atalar üzvlərlərinə zərlənən, qəhrəmanların adlarını verirlər. Burada onu da qeyd etmək lazımdır ki, xalqın

Cəlil rəşyanına o qədər də rəhbərli olmamıdır.

Deməli, rəşyan bəzilərindən birinin Koroğlu, onun yoldaşlarının isə Dəli Həsən, Bəli Əhməd, Kosa Səfir, Tanrıtanımaz, Təpdağdan, Halaypozan və s. adlandırılması tək bir hal kimi bəla düşmüşdür. Belə olan təqdirdə tək bu adlara süykəlib “Koroğlu” dastanını XVI-XVII əsrlərdə xəsusilə Cəlil rəşyanı ilə bəlləməyə zox böyüq tarixi yanlılıqdır.

XV-XIX əsrlərdə Azərbaycanı feodal mənəşibətini aradan qaldıran P.Petruşevski də Arakel Terizlinin kitabına süykən rəqəvvəli Koroğlunu Cəlil rəşyanı ilə bəlləmiş, lakin sonralar gürgən, aradılmalarına bəda güzlə baxarkən bu fikirdən dönüq daha doqusu, onu bir qədər dğrğstlmişdir rəq yazmışdır: “*Ola bilər ki, Cəlali hərəkətinin başçılarında biri daha qədim əşnalərlə şöhrətlənmiş olan Koroğlu adını sonralar öz üstünə götürmüşdür*”⁷². P.Petruşevski burada birinci dəfə süylədiyi yanlı fikri dğzəltmiş, Koroğlunun adını ührətəndirmiş əşnalərin daha qədim olduğunu vurğulamaqla onun Cəlil rəşyanı ilə bəllənməsinə azıq ilər vurmuşdur. Mənəşibət gəlir ki, bu fikir daha doqrudur.

Yeri olmasa da burada bir fikri vurğulamaq istəyirəm. P.Petruşevskinin əşrinin ilk adı “XV əsrdə və XIX əsrdə rind Azərbaycanı feodal mənəşibətini tarixinə dair ozerklər”dir. Tək bir ki, burada Ermənistandan sühbət getmir və gedə bilməzdi. Lakin P.Petruşevski bu əşri yenidən iyləyib adını da “XV əsrdə və XIX əsrdə rind Azərbaycanı və Ermənistanda feodal mənəşibətini tarixinə dair ozerklər” qoymuşdur. Artıq burada alim Ermənistandan ayrıca düvlət kimi danır, halbuki bğtən tarixi qaynaqlardan məlumdur ki, məhz tarixin həmin kəşiyində yəni XV-XIX əsrlərdə Ermənistan adlı düvlət olmayıb. Deməli, P.Petruşevski aradıldığı düvrə Azərbaycanın olmuq 1920-ci ildə Ermənistan yaradılarkən ona verilmiş rəşyanı, Zəngəzur, Güyzen Ermənistan kimi qəlmə verir ki, bu da rə azı tarixi saxtakarlıqdır.

⁷²İ .P.Petruşevski y. Oçerki po istorii feodalnı x otnoşeni y v Azərbaycanı Armenii v XVI naçal e XIX vv. L.1949. s. 238

Koroğlu'nun Cəlil rəşyanının bəzilərindən biri olması kimi yanlışlıqlara yalnız elmi araşdırmalarda deyil, orta və əli məktəb dərslərində tez-tez rast gəlinir. Deməli, Koroğlu haqqındakı yanlışlıqların təməli, bəşnürəsi orta və əli məktəblərdə qoyulur. Ona görə də bəzi bələdən demək olar ki, “Koroğlu” eposu haqqındakı yanlışlıqları aradan qaldırmanın yeganə yolu onun orta və əli məktəblərdə dəzgəgn tədrisi ilə bələdir. Zəgnki “Koroğlu” eposu istər orta, istərsə də əli məktəblərdə Cəlilə hətəkatının “bədi inikas”, “Koroğlu isəkəndli rəşyanının bəzisi kimi” tədris olunursa, sonrakı yanlışlıqların vətərliflərin qarşısının alınması xeyli zərfin olacaq.

Əsmayil Əliyev “Etnopedaqoji materialların tərbiiyi və tərmiyi” adlı kitabında tədris proqramlarında etnopedaqoji materialların öyrədilməsində ayrılan yer və vaxt azlığından gileyilən nətə yazır: “Təəssüf ki, 1993-cü ilə kimi bir çox hallarda etnopedaqoji materiallara tədris proqramlarında ayrılan yer və vaxt günün tələbləri ilə uzlaşmamışdır”⁷³.

Əsmayil Əliyev bu fikrində tamamilə haqlıdır, zəgnki gərəcə nətəlin milli vətərlərlərlilik ruhunda dəzgəgn tərbiiyi zəgn etnopedaqoji materiallardan daha gənə istifadə olunmalıdır. Ancaq bu iğn bir tərftir, hətə də az tərmiyi tərftir. Əsas məsələ hətənin materialın nəcər tədris olunması, gərəcə nətəlin nəcər zətədirilməsidir. “Tədris proqramlarında etnopedaqoji materialların öyrədilməsinə ayrılan yer və vaxt azlığı” nətə qədr tətəcəbləgdərs, “Koroğlu” eposunun tədrisi ilə bələli proqramda nəzərdə tutulmuş müvzular on qat tətəcəbləgdərs. “Koroğlu” dastanı (“Həmzənin Qıratı aparması” qolu). “Koroğlu” dastanı XVI əsrin sonu, XVII əsrin əvvəllərində xarici işğalçılara və yerli feodallara qarşı xalq üsyanlarının bədi inikas kimi. Koroğlu və onun qəhrəmanlığı. Kütlələrə arxalanması. Dastanda xalq kütlələrinin rolu. Əsas surətlər: Koroğlu, Nigar, Eyvaz, Dəmirçioğlu və b. Dastanın bəsi xüsusiyyətləri”⁷⁴.

⁷³Əsmayil Əliyev. Etnopedaqoji materialların tərbiiyi və tərmiyi.

“Azərbaycan”. Bakı, 1995. s. 34

⁷⁴Yenəbrada, s. 35

Necə deyirlər, kor-kor, gür-gür. Yeni XVI-XVII əsrlər, yeni kəndliləşmə, xarici işğalçılar və yerli feodallar, onlara qarşı şüurunda xalq kəndliləşməsinin rolu və s. Məhz bu müvzuların hamısı sovet ideologiyasının “hər şeyə sosializm realizmi” prizmasından baxmaq prinsipinin nəticəsidir. Ola bilsin ki, “Koroğlu” eposunun bizə məlum olan tərkibinə daxil edilən Kəndliləşmə şüurunu ilə bəllənması da, Koroğlunun kəndliləşmə şüurlarının bəllənməsi kimi qiymətləndirilməsi də ayrı-ayrı tədqiqatçıların təqdimatı ilə yanaşı eyni zamanda əsərin böyük dərəcədə sovet ideologiyasına uyğunlaşdırılması məqsədi daşıyır.

Əsmayıl Əliyev də güclü bilir ki, sovet rejimi dövründə “Koroğlu” eposunun üyrənilməsi və üyrəndirilməsi təbii və qəbul edilən oldu. Zənci Azərbaycan xalqının mədəniyyətini, qəhrəmanlığını, maddiyini külliyyatlarında əldən sovet ideologiyası bu cür milli qəhrəmanlıq duyğularını aşılayan əsərinin dəzgəzgin tədrisi ilə razılaşa bilmədi: *“Tarix boyu minlərlə Dəli Domrul, Bamsı Beyrək, Cavanşir, Qaçaq Nəbi, Koroğlu, Xan Eyvaz, Babək kimi igidləri olan, fransız yazıçısı Aleksandr Dümanın “Mü-zəffər, döyüşkən, sədaqətli, qazax yazıçısı Çingiz Aytmatovun (müəllif Çingiz Aytmatovu səhv olaraq qazax yazıçısı adlandırmışdır. Çingiz Aytmatov qırğız yazıçısıdır-İ.S.) çoxəsrlik ənənəyə malik əməksevər, istedadlı, enerjili, böyük daxili potensial imkanları olan xalq” kimi səciyyələndirdikləri Azərbaycan xalqının iradəsini 70 illik imperiya dövrü, Sovet rejimi elə qırdı ki, adamların böyük əksəriyyəti dədə-baba məğrurluğunu, Cavanşir, Babək döyüşkənliyini, Koroğlu, Nəbi qoçaqlığını yadırgadı”*⁷⁵.

Yuxarıdakı fikirləri süyləyən məqalənin müvqeyi bəllidir. Belə olan halda üz kitabında “Koroğlu” eposunun tədrisindəki texniki cəhətlərdən qaydalanaraq, ona ayrılan yer və vaxt azlığı ilə razılaşmayan Əsmayıl Əliyevin əsərin hansı tərkibinə daxil edilən və hansı şüurunu tədris olunması, müvzuların yanlışlıqla, Koroğlunun gənclərə nəsihət kəndliləşmə şüurunu kimi tanıtılması haqqında susması tələccəb döndürməyə bilməz. Zənci “Koroğlu” eposuna tədris

⁷⁵Yeni brada, s. 58

proqramlarında daha zox yer və vaxt ayırıb, onu bu şəkildə üyrətməkdənsə, az vaxt ayırıb düzgün üyrətmək daha məsləhətdir. Gərək aqılsızla demək lazımdır ki, “Koroğlu” dastanı bu gün orta və ali məktəblərdə Sovet dövründəkindən daha pis şəkildə tədris olunur və bu məsləhətlik hez kimi düşündürməz. Bəs bunu hansı ideologiyanın ayağına yazaq? Bəlkə bunu ideologiyasızlıq adlandırmaq daha doğru olar?! “Koroğlu” eposu zox kamil, zox bitkin bədii sənət əbədisi, süz incisi olduquna görə onu hər hansı bir ideologiyanın prizmasından deyil, tarixin və həqiqətin prizmasından keçirib, nə cəhri varsa, o cəhri də tədris etmək, üyrətmək lazımdır.

Bir məsləhəti digər aqılsız ilqeməliyəm ki, zox məsləhətli Sovet ideologiyasının boynuna yıxanda da kükəndən yanılırıq. Bununla üzgümgüzn bacarıqsızlıqımızı və cəsarətsizliyimizi ürt-basdır elçiririk. 33 ildir ki, məstəqil dövlətlik. Bəs niyə bu 33 il ərzində “Koroğlu” dastanının orta və ali məktəblərdə tədrisi daha da pisləşmişdir? Gərək sovetlər dövründə dastanın M.H. Təhməsinə nə qədər tədris olunurdusa, hazırda həmin kitab dərsliklərdən xızarılmışdır. Onun əvəzinə Koroğlu adına uydurulmuş və təhriflər, saxtakarlıqlarla, süyüqətlər və bühtanlarla dolu olan “nəzərlər” tədris olunur ki, bu daha düzəlməzdir. Ona görə də bu məsləhətli ciddi şəkildə baxmaq vaxtı zoxdan zəhmətdir.

Koroğlunun Cəlil qəşyanının iştirakçısı olub-olmadığını dəqiqləndirmək üçün iki sualın cavablandırılması lazımdır:

1. Koroğlu nə vaxt yəlamıdır?
2. XVI-XVII əsrlərin hərbi-siyasi durumu və Koroğluluq: həqiqətən deyir?

Bütün yazılarında Koroğlunun Cəlil qəşyanı ilə bəllənməsi fikri ilə razılaşan Paşa Əfəndiyev bir yazısında təfərrifli məsləhətli sənəslənib Koroğlunun hər halda odlu silahdan qabaqki əsrlərdə yəlamını söyləmişdir. O burada dastanın üz mətninə əsaslanmışdır ki, doğru yol budur. Dastanın mətni süyüklənmiş hər hansı bir fikri həqiqət kimi qəbul etmək olmaz.

Əhəməyil Xətayi düvrəngə yaxın üyrənmə Mirzə Abbashi də rastlaşdığı faktlara sürkənən Koroğlunun XVI-XVII əsrlərdə

lən o cəmiyyəti Cəliləşyanı ilə bəllənmənin hez bir əsası olmadığı süylənir: “Koroğlu” eposunun son əsrlərlə bağlanması da demək olar ki, elmi dəlillərlə əsaslandırılmayı, ötəri mülahizələr halındadır. Həmin dastanlar və eposda XVI-XVII və XVIII əsrlərin müəyyən ictimai hadisələri ilə uyğun gələn səsleşmələr isə onların şifahi yolla ağızdan-ağıza dolaşdığı tarixi şəraitlə əlaqədar dəyişikliklərə uğraması, bir qədər “yeniləşdirilməsi”, qədəm basdığı hər bir əsrin “yeni rəngini” alması ilə izah edilərsə, daha düzgün olardı”⁷⁶.

Zox maraqlıdır ki, “Koroğlu” eposunda Babın həyatında, Zaldıran düyügnün dən sonrakı hadisələrin dən (M.H.T.əməsib bunlar barədə yazmışdır) izləni gürmük mğmkğn oldu halda, Cəliləşyanının izləni gürmük mğmkğn deyil.

Bir sıra tarixi dən Koroğlunun XVI-XVII ərlərdə deyil, XIV-XV ərlərdə yadını güstürür. Bunlardan ən birincisi tğfing məsələsidir. “Koroğlunun qocalıq” qolunda oxuyuruq: “Günlərin bir günündə Koroğlu Qoşabulağa atasının qəbrini ziyarət etməyə getmişdir. Qayıdanbaşı yolu Ağqayadan düşdü. Baxdı ki, Nigar tək-tənha oturub Ağqayadan yollara baxır. Koroğlu da yavaş-yavaş gəlib onun yanında əyləşdi. Baxdı ki, Nigar çox qəmgindir. Qara qaşları çatılıb, ala gözlər bahar buldu kimi dolub, elə himə bənddir ki, leysan yağış kimi yağsın. Koroğlu vəfalı yarını bağına basdı. Üzündən, gözündən öpdü. Niyə qəmgin olduğunu ondan soruşdu. Nigar bir yaralı ah çəkib dedi:

-Heç, keçən günlər yadıma düşür. Çənlibeldə at kişnəməsindən, dəli nərəsindən, qılinc səsindən qulaq tutulardı. Sənin qorxundan quş quşluğu ilə bu yollardan keçə bilməzdi. Koroğlu nəyə çəkəndə dağlar-daşlar səsinə səs verərdi. İndi hanı o günlər?

Koroğlu başladı Nigara dəlil-dəlayil deməyə. Amma nə qədər əlləşdisə, Nigarın könlünü ala bilmədi. Axırda qolundan tutub onu qaldırdı. Bir az gəzib dərdi, qəmi dağılsın deyə onu

⁷⁶Abbaslı Mirzə Əhəməyil Xətayinin ümğr yolu miniatğrlən Bakı.1981.s.15.

Çənlibelin ətlərinə tərəf aparmağa başladı. Az gəzdilər, çox gəzdilər, axırda gəlib yola çıxdılar. Elə bir az getmişdilər, baxdılar bir kişi yolun kənarında bir cüt öküz otarır. Amma bu kişinin çiyində yarı ağac, yarı dəmir bir şey var. Koroğlu nə qədər diqqət elədisə, bir şey fəhm eləyə bilmədi. Bu nə idisə, onun tanıdığı şeylərə oxşamırdı. Çomaq idi, çomaq deyildi. Əmud idi, əmud deyildi. Koroğlunu maraqlandırdı ki, yarab, görəsən bu nə olan şeydi. Yanaşdı kişiyə salam verdi. Kişi əleyk cavabını verəndən sonra Koroğlu soruşdu:

- Qardaş, ayıb olmasın soruşmaq, bu nədi belə çiyinə keçirib sən?

Kişi dedi:

- Tüfəngdi.

Koroğlu baxdı ki, bu sözü indiyə kimi eşitməyib, dedi :

-Qardaş, tüfəng nədi?"

Kişi tüfəngin nə olduğunu Koroğluya başa salır. Koroğlu qılıncı belində azıb yerə oturur deyir: *İndi nəmərəd dünyası, bic əyyamıdır. Bundan sonra igidlik bir qara pula dəyməz. Mən bu gündən Koroğluluğu yerə qoyuram.*⁷⁷.

Tüfəngin zıxması Koroğlunun qocalığına təsadüf edir. Koroğlu "Mənmi qocalmışam, ya zamanəm?" qoymasının düzgün bəndində tüfəngin zıxması ilə mürəddliyin getdiyini bildirir:

Axır əcəl gəldi yetdi ay haray!

Çəkdiyim qovğalar bitdi ay haray!

Tüfəng çıxdı, mərdlik getdi ay haray!

*Mənmi qocalmışam, ya zamanəm!*⁷⁸

Deməli, Koroğlu bir ümür igidliklə ehtimalla qırılanlar gülməli, bir ucu Bağdad, bir ucu İstanbul arası dənizin yarisını gəzməli, ancaq hələ tüfəngin nə olduğunu eləmiydi, nə də gəzən gürmədi. Halbuki cox uzağa getmişdik, Zaldıran düyü-ğündə Osmanlı sultanı Sultan Səlim 1514-cü ildə Səfəvilər xan- danı Əhəməyin üstün tutmuş yox, toplarla gəlmişdi. Təkcə bu faktndan belə anlaşıdır ki, 1514-cü ildə tüfəng artıq topun kül-

⁷⁷Azərbaycan dastanları. V cild IV c. Bakı. 1969. s.371-374

⁷⁸Yenibrada, s. 374

gəlsində qalmıdı.

Təfəngin təxminən XIV əsrdə meydana zıxdı məlumdur. B.E.Markeviz yazır ki, “*Asiya tapançaları Rusiyaya cənubdan gətirilmişdir. Onlar kazaklarda geniş yayılmışdı, sonuncuların əllərinə isə Türkiyədən, Qafqazdan və İrandan düşmüşdü*”⁷⁹. Beləblən halda “Koroğlu” eposunun təhlilində təfəng məsələsinə qətiyyətlə biganə yanaşmaq olmaz. Belə onda bir ümür igidliklərlə eləmi qəhrəmanlıqlar güstəmi, bir ucu Bağdad, bir ucu Sultambul arası dəniz yarımsını gəzmiş Koroğlu təfəngdə xətirsiz ola bilirdimi?!

Şah İsmayıl Xətayinin 1501-ci ildə vərd Mirzə İsmayılın vuruşmasından bəhs edən qaynaqlarda da burada təfəng istifadə edildiyinə dair bilgilər var.

Şah İsmayıl Xətayinin hakimiyyəti illərində “Bakı qalası” miniatüründə isə illərində təfəng tutmuş düyü qığırtınları təsviri vardır. Deməli, rəssam təfəngin üzgü gülməlidir.

Mirzə Abbaslının yazdığına görə təfəng Azərbaycanca XV əsrdə məlum olmuşdur: “*Əldə olan bir sıra tarixi sənədlərdən aydınlaşır ki, odlu silahın bir sıra növü, xüsusi ilə tufəng, hələ Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsən dövründə də (hakimiyyəti: 1453-1478) varmış. Onun Venesiyaya göndərdiyi Hacı Məhəmməd adlı elçisinin gətirdiyi silah siyahısı içərisində min qəbzə tufəngin də olduğu bildirilir*”⁸⁰.

Səssən XV əsrin sonu, XVI əsr hadisələrində bəhs edən “Cahanarayı-Şah İsmayıl Səfi” adlı sənəmdə təfəng sühbətə azılır. Təxminən 1444-1481-ci illərdə Osmanlı sultanı olmuş (1446-1495-ci illərdə hakimiyyəti II Murad almıdır) və Fateh adı ilə tanınmış II Sultan Mehmedin vaxtında Türkc ordusunun odlu silahla silahlandırılması, hətta top, qumbara və bomba kimi gəclə partladıcı silahlara malik olduğu mənbələrdə göstərilir: “*Yeniçərilər, cəbbəçilər (silah və tədarükat sinfi), topçular, top arabaçılar və qumbara və ya xumparaçılar (bomba və top gül-*

⁷⁹B. E. Markevi ç. Русские охотники в Азии. СПб. 1995. с. 85.

⁸⁰Abbaslı Mirzə Şah İsmayıl Xətayinin ümür yolu miniatüründə Bakı. “*Şəh*”. 1981. s. 17.

ləsi düzəldənlər), lağımçılar (təxribat üçün əsgər hazırlayan bir sinif idi)”.

Gürəndəy kimi, burada təfərrüatın adı da zərflənir, sühbət topdan, bombadan, qumbaradan gedir. Deməli, həmin dövrdə yəni II Sultan Mehmet Fətehin hakimiyyəti dövründə (1444-1481-ci illər) Osmanlı ordusu özünə təfərrüat artıq ikinci dəfə silah sayılırmı? Belə zəhmət ki, təfərrüat lap əvvəllərdə, bəlkə də XIV əsrin ortalarından məlumdur.

Dastanın üzəndə Koroğlu'nun XVI-XVII yüzilliklərdə yaşamağını təsdiqləyən bir maraqlı fakt da var ki, indiyə qədər ona toxunulmamışdır. “Koroğlu'nun Dərbənd səfəri” qolunda Koroğlu Dərbənd palatasının qızı Müminə xanım ilə evlənməyə özünə Dərbənd gəlir. Palatının üzgürlüyü, fikrini ona azıq-çox bildirir. Əlbəttə palatə hez nə demir, küngüllü olaraq qızını Koroğluya verir, toy eləyir. Hətta Koroğlu bir neçə özünə Dərbənddə qalır. Müminə də bir oğlu olur, adını Həsən qoyurlar.

Burada bir neçə faktı azmaq lazımdır. Bunları azmaq özünə Dərbəndin tarixində qısa bir ekskursiya etməyə ehtiyac var. Üncü demək lazımdır ki, Dərbənd qədim türk torpağıdır. Bütün tarixi qaynaqlarda Azərbaycanın ən böyük şəhərlərindən biri olduğunu göstərilir. Ərvanəhlar, sonra da Səfəvilər dövlətinin tərkibinə daxil olub. 1578-ci ildə Osmanlı ordusu Dərbəndi tutub və 1606-cı ildə kəmiyə bəndə saxlayıb. Bu dövr Cəlilə həkətinin ən qızının dövrü idi. Əgər Koroğlu həmin dövrdə yaşayırsa, hez vaxt tələbəyə Dərbənd gələn palatadan onun qızını alıb və hətta bir neçə özünə də orda qala bilməzdi. Əlbəttə Tərkisül-tanının-Xotkarın qorxusundan nə qızını Koroğluya verməyən də onu evləndirməyə cəhd etməzdi. Bu ilin gətirdiyə Xotkar onu zox aqır əkiləcəkdir. Palatə da bunu gələ bilirdi və ona gələndə Koroğlunu tutmaq və ya öldürməyə fikrinə düşmədi ki, Xotkarın yanında hümrəti daha da artsın. Bu faktı süzəkən deyiblər ki, Koroğlu'nun Dərbənd gəlməsi və Müminə xanım ilə evlənməsi həmin dövrdə yox, ondan xeyli əvvəlki vaxtlarda olmuşdur.

Buradakı ikinci fakt palatəliq inzibati-tərazi bülğəşgədir. Bu

bülggüydü güz yummaq olmaz. Azərbaycanda tarixin hez bir dünmində palalıq olmayıb. Dastanda Dərbənd palalıqından sühbət etməsi onun mətləq Türkiyənin tabeziliyində olduğunu göstərir. Bu da yalnız 1578-1606-cı illərdə olmuşdur. Dastanda sühbət palalıqdan getdiyindən dəyən bilirik ki, bu termin dastanı danışan alıq tərəfindən yanlış olaraq mətnə gətirilmişdir. “Koroğlu” dastanında bu cəhri uşuzluq yox dərəcəsinədir. Yalnız burada bir ziddiyyət var: Palalıq və Koroğlunun bir nəzərdə palanın evində qalmağı. Yuxarıda deyilən dərəcəyə göstərir ki, bunlar məhz Dərbəndin palalıq dövründə məmkün ola bilərdi. Palıq süzğ dastandakı zoxlu palıq titulları ilə qarşıdırılaraq bu qola da gətirilmişdir.

Koroğlunun nə vaxt yadını dəyənlikdən hərdə halda onun 150 ildən zox ümri sirdəyən və dəyən onun qocalıq illərində bəli olduğunu güzdən qazırmamalıyıq. Koroğlu üzg bir cəridə deyir:

*Yüz il lotuluq işlətdin,
Axır oldun xam Koroğlu”.*

“Koroğlunun Dərbənd səfəri” qolunda Koroğlu üz oğlu Həsənliyə gəlmişdə belə bir cəmləndirilir: *“Həsən cavan, təcrübəsiz, Koroğlu yüz ilin Koroğlusunu”*⁸¹. Yüz il vurub-tutan, lotuluq illərdən, haqqı nahaqdan, dəyən ləridən, yaxınlıq pisdən sezən və qoruyan, adına da yüz ilin Koroğlusunu deyilən Koroğlunun cavanlıq və qocalıq illərini dənizlərsə, onun yüz illi il yadını dəyən dərəcədir. Koroğlunun qocalıq Sultan Mehmet Fətəh dövründə də belə cavanlıq dəniz azı 100 il vətən Orxan Qazi dövründə (1324-1360) gedib çıxır. Bu tarix Bolu bəyinin yadını dövrü dərəcəyə gətirir. Bolu bəy 1335-1336-cı illərdə Anadolu bəyi olmuşdur.

Təyən Koroğlunun qocalıq dəniz və dastanın sonuncu qolunun “Koroğlunun qocalıq” adlandırılması qətiyyət təsadüfi deyil. Buna məxtəlif don geyindirməyə məyən fikirli süylən və zalımlar olmuşdusa da, onlar həqiqətə yaxınlaşa bilməmişdir. Dastanın “Koroğlunun qocalıq” qolu ilə bitməsi və

⁸¹ Azərbaycan dastanları. V cild IV c. Bakı. 1969. s. 354

təfərrühin məhz bu qolda zıxması Koroğlu'nun yaşadığı dövrgün sonunun XV əsrin ortalarından bu yana keçmədiyini elə mühürlənmişdir ki, burada hez bir bələqə fikir üzəngə dövlətdə bilməz. Bununla da Koroğlu'nun qocalığının əri gecə I Murad dövrgün yəni XV əsrin ortalarına dəgəyğ üz təsdiqini tapır.

İkinci sualın cavablandırılması da Koroğlu'nun yaşadığı dövrgün və onun Cəlililər şüyanında iştirak edib-etmədiyini dəqiqləşdirmək baxımından zox ünəmlidir. Bu həmin dövlətlə bələqədir ki, tarixi olaylarla zəngin olan “Koroğlu” eposunu dövrgün hərbisiyasi durumundan tədris edilmiş halda üyrənmək olmaz. Ona görə də həmin XVI-XVII, həmin də XIV-XV əsrlərdə Türkiyədə və Azərbaycanda mövcud olmuş hərbisiyasi durumu qısaca nəzərdən keçirmək lazımdır.

XVI əsrdə Osmanlı dövlətinin kifayət qədər gəcləg nizamı ordusu vardı, ölkəmizdəki qaydada idarə olunurdu. 1593-cü ildə Azərbaycanın böyük bir hissəsi Osmanlı dövlətinin təbəziliyinə keçmişdi, Zəlibel də daxil olmaqla həmin ərazilərdə həli ədəbaad siyahıya alınmışdı. Bir zox Avropa dövlətləri Osmanlı dövlətinin qədrətində qorxuya düşməgə. Bunları dəgəndəkcə bələsuallar zıxır ortaya: Koroğlu təpədən-dırnağa odlu silahla silahlanmış Osmanlı ordusunun qabağında qılıncla zıxıb Nigar qazırda bilədimi? Bəgə Sultan üz ordusu odlu silahla silahlandıq halda, Koroğlu ilə düyğ qılıncla gedədimi? Cəfər paşanın ordusu odlu silahla silahlandıq halda, Dəmirzadə kətan zənciri ilə onu qatım-qatım qatlama bilədimi? Xəlil paşanın odlu silahla silahlanmış ordusunun güzə qabağında Qırat onun bələni əzina salıb qoparda bilədimi? Bələsuallar zoxdur, dastanın kəsik qollarında var və bələftə onları hez birinə məsbət cavab vermək məmkən deyil.

Ancaq bir sualın cavabı artıq aydındır ki, Koroğlu təfərrüg zıxmasıdan əvvəlki dövrdə yaşamışdır. Buraya qədər deyilən bu fikrin dövlətlə güstədir. Sonra gürdəyik ki, XVI-XVII, həmin də XIV-XV əsrlərdə Türkiyədə və Azərbaycanda mövcud olmuş hərbisiyasi durum da bu fikri təsdiqləyir.

XVI əsrdə Azərbaycanda da qədrətli Səfəvilər dövləti var-

dı. Onun da ordusu odlu silahla silahlanmışdı. Demli, Koroğunun tıp d n-dırna odlu silahla silahlanmışki qğdrli imperiyanın qabaında bu cğr at oynatmağzğn İrrait yoxuydu.

İndi glin XIV-XV İsrinin tarixin qısa nZr salaq. Hmin düvr dA qoyunlu v Qaraqoyunlu tayfaları hakimiyyətu runda daim mğbariz aparırdılar. Osmanlı düvli d dZ yarıandı İndan yetinc mühkml m mi di. 1402-ci ild A qoyunlu qonu Ankara yaxınlıında I Sultan Bayazid vuru mu dur. Diyarb kir bir mğdd Uzun H İsrinin paytaxtı olmu dur. H İta m İnc Koroğu dastanındaki Bğrcğ Sultan Sultan Bayaziddir, zğnki bu adı aıq asan olsun dey Bğrcğ Sultan kimi tıfıfğz ed bilirdi. 1472-ci ild A qoyunlu ordusu Toqatı da almıdır. Bğtğn bunlar da hmin düvr d Koroğunun Z İlibel d İvran qurması qğzğn n q d r güz İ İrrait oldu nu aydın güstür.

Koroğunun ya adı İ düvrğ dğzğn mğyy nı İdirmk qğzğn Bolu b y haqqında Tğrkiy qaynaqlarında rast glin n bir fakt da tğf rğın xızması v XIV-XV İsrin d Tğrkiy d v Az İrbaycanda müvcud olmu h İri-siyasi durum q d r ün İlidir. “Koroğu” dastanında adı daha zox hallanan, h İta bğtğn Osmanlı pa alarından, xanlarından v b İyl İrind r c İsar İli xızaraq ilk d İf İ İlibel qz İn İ hğcum ed n Bolu b y olmu dur. Tğrk m İb İ İrind Bolu b İyin t İxmin n Orxan Qazi düvrğnd İ y İni XIV İsrin ortalarında ya adı İ v Anadolu b İyi oldu İ güstür İlidir: *“Elxan Əbu Səidin vəfatı sirlərində (1335-1336) Uclarda hökmranlıq edən bəylilər və onların dayandığı ordunun miqdarı haqqında İbn Fədlullah Əl-Ömərinin biri Anadolu və digəri Cənəvizli olmaqla iki ravidən nəql etdiyi məlumatdan: “Qaraman məntəqəsindəkilərini bir yerə qarışdıraraq verildiyi görünən Toğruloğlu və İbn Bəttutənin də ziyarət etmiş olduğu Bolu bəyi və yerləri yaxşı təyin olunmayan Toğancıq və Yaqub bəylər də vardır ki, Çobanoğlu Temirtaş Noyan bunları “Ucat”-dan (Uclar) ayıraraq bilavasitə Anadolu, Elxanlı naibliyinə tabe etmişdir”*⁸².

⁸²A. Z İki V İdi To İan. Ğmumi tğrk tarixin İiri İ İnd İun kitab evi. I cild. İstanbul. 1981. s. 317-318

Məncə bu faktın özündə ətraflı dayanmağa deyir. Burada sühbət Bolu bəyinin yaşadığı yerin vədüyvərgən dəqiqliyində gedir. Deməli, Bolu bəy 1335-1336-cı illərdə Anadolu bəylərindən biriymi. Bu hələ o dövr idi ki, Osmanlı dövləti təzəcə yaranmışdır, bətgən bəylilikləri bir dövlət halında birləşməyə başlamış, bəzən də vaxtaşırı müharibələr aparırdı. Məhz həmin dövrdə Osmanlı dövləti mühəmmədliyi qəbul etmişdi, bətgən bəylər bəylilikləri Orxan Qazinin tabeliyinə keçmişdir. “Koroğlu” eposundan da bətgən Osmanlı dövlətinin Xotkarın hükmü altında olduğunu bilirik. Halbuki ondan bir qədər öncə Orxan Qazinin üzgən Təbrizdə Zəbanlılara və Ənuşirvana vergi verdiyi mənbələrdə göstərilir: “Yəni Orxan Qazi də Təbrizdə Elxanlı hökumətinin davamını təşkil edən Çobanlılara və onların xanı Ənuşirvana vergi verən bəylər arasında zikr edilmişdir”⁸³.

Koroğlunun Bolu bəyliyə qarışdığına əsaslı olaraq bəli olur ki, Koroğlu hələ zox cavandır. Koroğlunun künğllə olaraq qollarının bəllənməsinə razılıq verməyi Bolu bəydən zərər qədrə də qorxmadığını göstərir ki, bu da yalnız onun cavanlıq ilqizah oluna bilər. Cavanlıq deyəndə mən burada Koroğlunun beyninin qan olan 25-30 yaşlarını nəzərdə tuturam. Balqə hez bir yaşda Koroğlu qollarının künğllə olaraq bəllənməsinə razılıq vermişdi. Yuxarıda Koroğlunun 150 il yaşadığını və onun cavanlıqının XIV yüzilliyin əvvəllərində dəyən yazmışdım ki, bu da Bolu bəyinin yaşadığı dövrə tam uyğun gəlir. Onu da nəzərdə qazırmaq olmaz ki, Osmanlı tarixində Bolu bəy adlı ikinci tarixi şəxsiyyət yoxdur.

Koroğlunun yaşadığı dövrdə dəmişqə Misri qılınca toxunmadan keçinməz. Bildiyimiz kimi, Misri qılınca və Qırat yalnız Koroğluya məxsusdur və onun adı ilə bəlləndir. Əgər bu faktı qəbul etsək, onda Misri qılınca süzən XIV-XV əsrlərdə aid mənbələrdə rast gəlinməsi Koroğlunun XVI-XVII əsrlərdə yaşadığını təbii şəkildə təsdiqləyir. XIV əsrdə yəməni böyük Azərbaycanlı Nəsiminin XV əsrlərin ortalarında öz küzərgəlmələri qədim yazmalarından birində gətirilmiş “Zəlfəng” mənbələri

⁸³Yenibrad, s. 338

etməklə dilərsən, etməgil” misrası ilə başlayan qızılində “Misri qılınca” ifadəsinə rast gəlirik. Bu cürdə güzlin qəmzə oxu Misri qılınca bəzə dilmi, Misri qılınca bəzətmə yerində ilmi:

*Qəmzədən Misri qılınca vermişsən əsrük türkə kim,
Qan bəhasız necə qan etmək dilərsən, etməgil!*

Mirzə Abbaslı “Cahanarayi-Şah Şəmayıl Şifəvi”nin bir sıra yerlərində “Misri qılınca” bəzətmə kimi istifadə olduğunu göstərir.⁸⁴ Bundan başqa, “Cahanarayi-Şah Şəmayıl Şifəvi”də oxuyuruq: “Sultan Səlimin Misir üzərində qələbə çaldığı döyüşdə öldürülmüş Sultan Qonisayın (Qansu Qurinin) yerini tutmağa çalışan Tümeni bəy ilə bir vuruşunda: “Hər iki qoşundan ad-san axtaran igidlər döyüş meydanına at sürüb, Misri qılınca yer üzünü qanları ilə ləl və əqiqə (burada qırmızı rəng mənasındadır-İ.S.) döndərdilər.”⁸⁵

Misri süzünə zox zaman yanlış olaraq Misir adı ilə bəlləyirlər. Əvvəllə, bilməklə lazımdır ki, Misir türk süzədir. Misri qılınca isə gəyayə Misir ustaları tərəfindən qayırıldıq hez bir mətiqəsi. Alı ki hez vaxt qılınca dəzəldirmə gəzən Osmanlıdan Misir gədbilmədi. Dastanı da bu boyda uyunsuzluq, ağıllığı məzliq danılıq dastanın güzəliyinə xətli gətirmədi. Misri qılınca türk süzə olub, iti, kəskin demədi. Azərbaycan xalqzılında ilmi Misri adı da bu fikri təsdiqləyir. Bu adı Misirdən gətirilmir. O zox zəif, mühkəm olduqna gür xalqa uzadarkən bəzə xalqzılını kəsir. Adı da buradan qaynaqlanır. Misri saz havası isə Misri qılınca eyni süzədir. O da iti zəlınan havadır. Həz gəz süz eyni küklə olub, iti, kəskin anlamındadır.

Koroğlunun yağıdıq düvrə, onun Cəlil gəşyanının itirakzısı və bəllələrindən biri olub-olmamasını aydınlaşdırmaq gəzən dastanda rast gəlinən digər faktların da araşdırılmasına ehtiyac var. Belə faktlara dastandakı xotkar, paşa, sər-zəm, xan, bəy titullarını, axza kimi terminləri aid etməklə olar. Onların

⁸⁴ Abbaslı Mirzə Şah Şəmayıl Xətayinin ümğr yolu miniatğri d Baki. “İq”. 1981. s. 17.

⁸⁵ “Cahanarayi-Şah Şəmayıl Şifəvi”, v. 275

hər bir ayrılıqda baxmağa deyir.

“Durna teli” qolunda Koroğlu Əirlinin birində “Sədr-Əl-m qazdı, sandım” deyir. “Sədr-Əl-m” döşməsi Osmanlı dövlətində yığsək və ziflərdən biri olub, padşahın və kili sayılırmı və padşahın mührəngi də saxlayırmı. Bu və ziflərin döşməsi Orxan Qazi zamanında təsis olunduğu düşünülür.

Koroğlunun əxsiyyəti və ya adını dövr haqqında danışarkən bu faktların hez birinə güz yummaq olmaz.

“Koroğlunun İstanbul səfəri” qolunda Koroğlu İstanbul gedir, Nigar xanımla görüşür. Ona salam verir. Nigar xanımla Koroğlunun salamını almır. Təbii ki, Koroğlunu tanımırdı və ilk görüşdə onun salamını almazdı. Koroğlu bir də salam verir. Nigar xanımla bu salamı da almayanda Koroğlu deyir:

Salam verdim, salam almaz,

Görüm kəssin salam səni.

Axçasız, pulsuz aşığam,

Pulum yoxdur alam səni.⁸⁶

Mən bu bəndi axca süzən gülmisəl zəmiyəm. Axca Osmanlı dövlətində pul vahidi olub. Üzge döşməsi Osmanlı dövlətinin əsasını qoymuş Osman Qazi yaxud onun oğlu Orxan Qazi kəşdirmidir. Osman Qazi 1281-1324, Orxan Qazi isə 1324-1360-cı illərdə hakimiyyətdə olmuşlar.

Koroğlunun əxsiyyətini və ya adını dövrə dəqiq mğlyyənəldirmək üçün tutarlı faktlardan biri döşmənin əxsiyyətinin mğlyyənəldirilməsidir. Təbii ki, bu gənc qələbə bəstəçisi koroğluların adını araşdırılması kimi əxsiyyəti işləyən yayınlarda. Məncə hez cəhri ola bilməz ki, Xotkarın kimliyinin aşıqlanması Hasan paşaya, Həsən xan, Kosa səfəri, Bəli Əhməd və s. adlarla maraqlanan koroğluların ağına gəlmişdir. Ancaq düşünür, onların səfəri axtarılaraq bu adın izində gəlməyi mümkün vermədiyində susmağa daha mənasız sayırlar. Koroğlular yaxın halda Xotkarın Osmanlı sultanı olduğunu vurğulamaqla kifayətlənmişdir. Halbuki Xotkar dastanda üzge gürənməsə də, aparıcı müvqə tutan əxsiyyətlərdən

⁸⁶Azərbaycan dastanları. V cild IV c. Bakı. 1969. s. 55

biridir. Qvva, Xotkar Tğrkiydin sultanıdır, ikincisi, Nigar xanımın atası və Koroğunun döğməsidir. Hasan paanı da, Bolu bəyi də, Rəyhanı da, Aslan Paanı da Koroğu ilə döğməziliyə süvq edən Xotkardır.

Xotkar haqqında geniş söhbət keçməzdən öncə deyim ki, “Koroğu” dastanının Tacik və Tğrkm versiyalarında Xunxar, bəzi versiyalarda Hənkər və s. adları yalnız tələffüz fərqləri nəticəsində deyilmi, əslində onların hamısı Tğrkiyə sultanlarına verilmiş ümumi addır. Uzun müddət Xotkar süzğ sultan süzğünə sinonimi kimi işlənməmişdir Xotkarın adına “Əh Təmasibin təskirəsi” kitabının demək olar ki, həmişə əslində rast gəlir. Əh Təmasib üz həmişəli olan Osmanlı sultanı II Sultan Şəleyman Qanunini (1520-1566) həmişə Xandigar adlandırmışdır: *“İndi fikrim budur ki, alim, dindar olduğuna görə, onu elçi kimi Həzrət Xandigarın yanına yola salım”*⁸⁷.

Kitabın tərcüməçisi və sən süzğün müəllifi Əhlimov Xandigarı belə azıqlamışdır: *“Xandigar (Xudavəndigar)-Osmanlı Sultanlarına verilən ümumi ad. Sultan Süleyman Qanuni nəzərdə tutulur”*⁸⁸.

Azıqlama tamamilə doğrudur. Xotkar da, Xunxar da, Hənkər və Handigar da nə qər yazılmasından aslı olmayaraq Osmanlı sultanlarına verilmiş ümumi addır və əslində Xudavəndiyar olmalıdır. Gürəngər, Xudavəndiyar süzğ zətin tələffüz olunduğuna görə, xalqın dilində deyilən Xotkar əklində döğməyə döğər.

Tğrkiyədə bir vaxtlar Xudavəndiyar vilayətində olmuşdur ki, bunun da Tğrkiyə sultanlarından hansının əhlini belə adlandırdıqları əbəhətsizdir: *“Osman primakali k Seldjukskim sultanam. Koni, odnako prixod Monqolov i upadok seldjukidov v XII v zastavili ix peremestitsya na severo-zapad Anatolii-v drevnyuyu provintsiyu Bisinyu (Vifinina) i v pozdneyşiy osmanskiy vilayət Xudavəndikar”*⁸⁹.

Xudavəndiyar süzğünə tarixi gediş XIV əsrin 30-cu illərində

⁸⁷Əh Təmasibin təskirəsi. “Azərbaycan”. Bakı. 1996. s. 20

⁸⁸Yenibrada, s. 20

⁸⁹K.E.Bosvort. Məşhurlər. M. 1971. s. 186

nəzixir. Tərk tarixzildinin yazdıqlarına görə, Osmanlı dövlətinin siyasətini qoymuş Osman Qazinin ondan sonra hakimiyyəti təşkil etmiş oğlu Orxan Qazi üzəng Xudavəndiyar adlandırmışdır. Beləliklə olur: “*Orxan bəyin dövlət təşkilatı bəsitdən mürəkəbə doğru getmişdir. Orxan Qazi 1334-cü ildə Bursada tikdirdiyi camisindəki kitabəsində özünü “əmiri-kəbir” və bir də “qazilərin sultanı” (sultan əlqızad) adlandırmışdır ki, bu digər Uc bəylərinin qazandığı mütəvazi bir ünvanıdır. 1324-cü ildə yazdığı Məkəcə vəkfiyəsində olduğu kimi, 1348-ci ilə aid təmliknaməsində də Orxan Qazi heç bir ad daşımayıb, məskülətində də görünən “Orxan bin Osman” sözünü tuğra yerində işlətməmişdir. Vaqifnaməsinin mətnində də özünü “mən ki, Şücaəddin Orxan bin Fəxrəddin Osmanam” deyər tanıtmış olub, vəsiqədə şahid sifəti ilə adları çəkilən qardaşları və oğulları üçün daha heç bir ad kullanmamışdır. Fəqət təmliknaməsində özünə Xudavəndiyar adını vermiş olduğu kimi böyük oğlu Süleyman ilə vəzir Hacı Paşanı paşa, digər üç oğlunu da bəy adlandırmışdır.*

Bu ad sonradan Hünkar şəklində mövcud olmuşdur.⁹⁰

Bu parzadan aydın gürəng ki, Osmanlı dövlətinin sultanı Orxan Qazi üzəng Xudavəndiyar adlandırmışdır ki, bu da sonralar dənizçi Hənkər, Hənkər, Xunxar, Xandigar və Xotkar adları ilə çağırılmışdır. Bundan sonra Osmanlı sultanlarının zoxusu Xotkar adlandırılmışdır. Bunu “Koroğlu” dastanının üzəng dənizçi gürəng. Koroğlu dənizçi “xotkarlar” ifadəsi ilə ifadədir ki, bu da təkcə Koroğlunun düvrəndə Osmanlı dövlətində bir neçə sultanın dənizçiyini göstərir.

Düşün burda mehman qalaq,

Xotkarlara qırğın salaq.

Paşalardan qisas alaq,

Xoş gəldiniz, dəlilərim!

Və yaxud:

Koroğluyam, ucalmışam,

Xotkarlardan bac almışam.

⁹⁰A.Zeki Vədi Toğan. Ğmumi tərk tarixinə girişi c. İstanbul. 1981. s. 338-339

*Yüz desələr qocalmışam,
Hələ ki, Babay-Əmirəm.*

Və yaxud:

*Xotkarlar üstünə atlı gedəndə
Düşmən görən açıq gözü necoldu?
Oğraş paşalarla dava edəndə,
Nərə çəkən uca səsin necoldu?!⁹¹*

Xotkar süzəlgə qanizdir, zalım, amansız, qəddar kimi azıqlanmışdır. Tarixi qaynaqlarda xotkar süzəngənmiş bu mənalarda ifadəyi göstərilməlidir. Əzeyir Hacıbəyli minlərlə türkləri və İslamın qətiyyəti ermənilərin dəyək generalı Andranik Ozanyanı təsadüfən xunxar adlandırmamışdır: “*Ermənilərin generalı Ədd olunan Andranik oz xunxar dəstəsi ilə Qarabağın Zəngəzur adlanan uyezdi üzərinə tökülüb müsəlman əhalisini qətlü-qarət kimi quldurlara məxsus əməlləri ilə tədhiş edib buraları “müsəlmanlardan təmizləmək” istəyirdi*”⁹².

Ola bilsin ki, Osmanlı sultanı Orxan Qazinin-Xudavəndiyarın xalq arasında Xunxar, Hənkər, Xotkar-Xandigar adlandırılması onun zalımlığı, qəddarlığı ilə bağlı olmuşdur. Lakin bu fikrin güstəndə dayanıb onu həqiqət kimi qəbul etməyə dözgəngən olmaz. Zəngi qəddar Orxan Qazinin-Xudavəndiyarın qəddarlığından, zalımlığından danılan hez bir mənbəyə oxdur. ancaq bu mənbənin gəzən bir fakt da iştirak ki, Koroğlu haqsızlıq, zəğmlə zəğmlərlə qarşı vurulmuşdu ki, bəğtən bunların da başında Xotkar dururdu.

Xotkar süzəlgə ilə bağlı bir faktı da xatırlatmaq lazım bilirdi. İstanbul yaxınlığında Xotkarın (Xudavəndiyarın) yay iqamətgahı olmuşdur. Hətta Türkiyənin sonrakı sultanları da bu iqamətgahda yaşamışlar. Maraqlıdır ki, Xotkarın ölümündən sonra da həmin iqamətgahın adı dəyişilməmiş, bir qədər təhrif olunaraq Hənkər iskləsi kimi mənbələrdə gəlməyə başlamişdir.

1833-cü il iyunun 26-da (iyulun 8-də) Hənkər iskləsi iqamətgahı

⁹¹Azərbaycan dastanları. V cild IV c. Bakı. 1969. s.388,306,385

⁹²Əzeyir Hacıbəyli. Fitnə qarşısında (Transliterasiya və tərtib edən Aslan Kənan). “Azərbaycan”. Bakı. 1995. s. 52-53

müqəssəsində Rusiya ilə Türkiyə arasında bir müqavilə bağlanmışdır və bu müqavilə müəz “Hənkəş iskanisi müqaviləsi” kimi tanınmışdır. Gürənğr, həmin vaxtlarda da Türkiyə sultanının yay iqamətgahı Hənkəş iskanisində yerləşirmiş.

Xotkar adının həftə 18-ci yüzillikdə kalq arasında zox məhur olduqı qaynaqlardan gürənmişdir. Həftə əirli d bu adı üz əirli dində z kmi l r. XVIII yüzillikdə yə əami Azərbaycan əiri A ə M əsih əirvaninin bir əiri bu baxımdan zox sədiyyəvidir. əirdə XVIII yüzillik hadisələrinin bədi t əsviri verilir və iki bəddə Xotkarın adı hallanır.

*Anda həm durmadı ol başı qara, nıkbəti şum,
Oldu əndişeyi-nahəqlər ilə azimi-Rum.
Qıldı Xotkara bilavasitə ərzin məlum.
Bəxşişi-bihəd anın isminə oldu mərsüm,
Şəhdən açıldı qapısı kərəmi-ehsanın.
Və dəxi malını Xotkarın alıb etdi fərər,
Bilmədi qədri-nəmək, tutmadı ol yerdə qərar,
Tazədən qıldı yenə, suyi-Dağüstana güzər,
Verdi yağmayə olan malını ol dəm nə ki var,
Özünün bəxti-güdazinə salıb talanın*⁹³.

əir əahsevə əhməd Xanın zalımlıqı ilə bəlayır və onun Nadir əahın ülgəndə istifadə edən əirvanın məliki-hakimi kezdii, sonra aranı qatıb düyəllərdə yaralandı və üldəyğ t əsvir olunur. Gürənğr, Xotkarın yanına da kümüy gədimmişki, Nadiri taxtdan salıb onun yerində tursun.

Orxan Qazinin oğlu I Murad da qaynaqlarda Xudavəndiyar adlandırılmışdır: “I Murad Xudavəndiyar qardaşlarının müxəlifətini aradan qaldırdıqdan sonra Axilərin əlinə keçmiş olan Ankaranı istirdat etdi və Rumeli hərəkətinə başladı”⁹⁴.

Bu da yuxarıda dediyimiz bir fikri təsdiqləyir ki, Orxan Qazidə sonra Osmanlı sultanları Xudavəndiyar adlandırılmış onlara qısaca olaraq Xotkar və ya Xunxar deyilmişdir.

“Koroğlu” dastanı haqqında folklorşünaslığımızda yaran-

⁹³ Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. 20 c- d 6 c. Bakı. 1988. s. 313

⁹⁴ Türk dğnyası kitabı. I c. Coğrafiya-tarix. II n 11. Ankara. 1992. s. 34

mıyanlı müvqeyi, Koroğunun xsiyyətinin göstənilən külgə salınması, onun zorla Cəlilə həkətə ilə bəllənməsi və kəndli gşyanının bəlləsi adlandırılması kimi həkətə uzaq fikirləri tələzib etməyə gşgn yuxarıda sadələdilmiz tarixi faktlar və xsi məlahizlə kifayətdir.

Yuxarıda Orxan Qazi ilə bəllə verilmiş sitatdan gürəndəyğ kimi, o ilk dəfə bəlləni və vətərinə pələ adlandırmışdır. Deməli, Osmanlı dvlətində pələ titulu da Orxan Qazi dvlrəndətəsə edilmişdir. Pələ süzğ pə kükəndən yaranmışdır. Pa/pu/pi qədim tğrk dilində böyğk, uca deməkdir. Pa kükəndən yaranıb uca, böyğk anlamları bildirən süzlərdə bəlləni təsdiqləyir.

“Koroğlu” dastanı bğtəvləkdə tarixi hadisələrin bəlləni ifadəsi, Zəlibel zəlməgn, zalımlığın, qəddarlığın bəlləni zətməyən, xotkarların, pələlərin gşgn yetməyən, insan arzularının yolunub ayaqlar altına atılmıyız kimi solmadı bir ideal dənyadır. Bu dənyada bəllə hez bir yerdə bəllə olmayan bəllərsiz bir cəmiyyəti yaradılmışdır. Bu cəmiyyəti haqqında həkətə indiyə qədər danılmamışdır. Onun bəllərsizliyi bir cəllə faktla bəlləni olmuşdur. Zəlibel təbii yolla yaranmamışdır. Onun əsasını Alı kəllə və Koroğlu qoymuşlar. Sonra da tğrk dənyasının həkətə yerində bura mərd, igid, qəhrəman oğullar və qızlar axıyub gəlməmişdir. Zəlibelin havası o qədər təmiz olmuşdur ki, Kezəl Həməz kimiləri burada duruğ gətirib yələyə bilmirdilər. Yalanlıq, yaltaqlıq, xəyanət kimi duyğular Zəlibelin insanlarına yadıydı.

“Koroğlu” dastanından XVI-XVII əsrlərin havası duyulmadığından məllə bu işğiri dım və tarixi cüzəllə cüzəllə gəldib XIV əsrlə zıxdım.

Yuxarıda deyilənərdən sonra Koroğunun Cəlilə gşyanı ilə bəllənməmişini təsdiqləyən faktları ağıllıdakı tezislə bəlləndə gşmumiləldirmək olar:

1. “Koroğlu” dastanında bir dərəcə gşyan motivi yoxdur. Səllə süzəgnə rus dilində pəxod kimi tərcüməsilə haqlı olaraq razılaşmayan M.H.Təməsibdən yuxarıda gətirilmiş sitatdan da gürəndəyğ kimi, Koroğlu hez bir səlləndə harayasa həkətə yğrgə basqın etməmişdir. Əksər yazılarında Koroğünü Cəlilə gşya-

nı ilbalaayan M.H.Tmasib mhz trcgm ilbaılı danar-kan daha doou fikir süylmi dir ki, “Koro lu”da h rbi ygrg yoxdur.

2. Koro lu v d il i hakimiyy tu unda vuru r, kimis taxtından salib yerind oturmaq ist riri l . Bunu dastanın bgtgn qollarında gürmk olur. “Koro lu” dastanında hakimiyy t v v zif davası yoxdur.

3. C lalil r h r katının ba zısı Qarayazıolu haqqında n Tgrtkiy d n d Az rbaycanda iki-ğz süzd r ibar t l r xırda bir folklor ürn yi yoxdur. Dastanda is nunun adı bel v kilmir. Xalq hez vaxt C lalil r gsyanınin ba zısını qoyub, onun ilinci-yğ-zğncğ adamını epik q hr man sezib, haqqında bu boyda epos yaratmazdı. Ğmumiyy t l C lalil r gsyanı Tgrtkiy d v Az r baycanda xalq t r f ind r d st kl m mi dir, ona gür bu h r l kat haqqında xalq yaradıcılı unda bir d r n d c g m l yoxdur.

4. Tğf r ngi Koro lu ilk d f qocalı unda gürgr. XV s rin ortalarında Az rbaycanda tğf r ng olmu dur. Dastanın “Koro lunun qocalı” qolu il bitm si v tğf r ngin m h z bu qolda zıxması Koro lunun ya adı l düvrğn sonunun XV s rin ortalarından bu yana kezm diyini yax l mühğrl mi dir. Bu da o dem kdir ki, Koro lu XIV-XV s r l rd ya lamı dır.

5. C lalil r h r katı zamanı bgtgn Az rbaycan Osmanlı düvl ünün t r kibind ydi. Z r libel d d axil olmaqla vergi üd yi cil rini saymaq m q s di l hali adbaad siyahıya alınmı dır. Bu düvrd Koro lu dastanında güst r il r q hr manlıqların hez birini el y bilm zdi. “Koro lu” dastanında is hez bir uydurma yoxdur, yalnız b dii il r t m l l r var.

6. C lalil r gsyanı düvrğnd Osmanlı ordusu topla-tğf r ng l tam silahlandı l halda, Koro lunun s f r l ind birc d f d top-tğf r ng gürğnmğr. Topun, tğf r ngin adlarının z klldiyi m th l r in is uydurma v saxta oldu unu vur ulamı lam. Bu bar d kitabda bir nez d f d anı l m l dır.

7. Dastanın s as i t r akzılarından biri olan Bolu b yin adı tarixi qaynaqlarda 1335-1336-cı ill rd Anadolu b yi kimi z kilir. Hasan pa la, H s r xan adlarından f r qlı olaraq Bolu b y

nadir addır və Tğrkiy tarixində onun adına bir dəfə rast gəlir. Bu fakta güz yummaq olmaz.

8. Koroğlu rı azı 150 il yalamıdır ki, bunu dastandankı fikirlə də təsdiqləyir. 150 ilin rı azı 100 ili XIV yğziiliyə düşmüşdür.

İndi mənim qələtim belədir ki, Koroğlu XIV əsrdə yalamıdır. Onun yalnız qocalıq XV əsrin əvvəllərindəyə ortalarına düşmüşdür. Bu fikri süylənmiş gözün yuxarıda toxunduğum tarixi faktlar kifayətdir. Qımdı olan faktlar Koroğlunun XIV-XV əsrlərdə yalandı rı təsdiqlədiyi halda, onun Cəlil rı şşyanına bəlanması ilə razılmaq hez cərgəmiş deyil. Burada oxarlıqlar axtarmalın hez bir mənası yoxur. Bu fikri süylənmişlərin süylənmişləri yeganə qaynaq Arakel Təbrizlinin “Tarix” kitabıdır ki, onun da saxtakarlıqlarla dolu oldu rı bu kitabda yetəncə azılıb göstərilmişdir. Ona istinad etməmiş olmaz.

Koroğlunu Cəlil rı şşyanı ilə bəlanmaq onun xalqlar dostluğunun bədi inikasını adlandırılması qələf yalandır. Koroğlu milli qəhrəmandır. Onun qəhrəmanlıqlarını xalq üz yaddığında yələtməmişlər sifəti danıla-danıla dastanın bir qoluna zevrilmişdir ki, bunlar da dastan süylənmiş ağı və ədəblərin artırmalarından, təhriflərinə qoruna bilməzdi. “Koroğlu” eposuna həmişə zamanın, əsrin donu geyindirilmişdir. Onun bir sıra tarixi hadisələrlə səlşməsi də bundan irəli gəlir. Dastanı danılada danıla yələdib bizə zətədirən ağıqların artırmalarına da güz yummaq olmaz. Eyni ağı dastanı bir nezdəfə danıanda da onların arasında fərq olur. Bunlara təbi baxmaq lazımdır. Ancaq “Koroğlu” eposundan XVI-XVII-XVIII əsrlərin donlarını soyundurduqda, onların altında XIV-XV əsrlərin rəngləri və zalarları aydın gürəngür ki, “Koroğlu” nun ilkinliyini yalnız bu rəng və zalarlarda axtarmaq və gürməmiş lazımdır.

1.3. HƏR AD BİR TARİXDİR

Torpaq da insan kimidir. Onun da adı, kimliyi var. İnsanlar ilk dəfə harda yurd salırlarsa, ora ad qoyurlar. Bizim Zanaqzı adlanan yaylaqda yurd yerlərimiz vardı. Hər yay ora küzərdik. Yurd yerlərinin adları bugünkü kimi yadımdadı: At Səğrin yurdu, Orucun yurdu, Zeynalın yurdu, Səmeyilin yurdu, Qaranın yurdu və s. Bu adlar onu göstərir ki, həmin yerlərdə ilk dəfə At Səğri, Oruc, Zeynal, Səmeyil, Qara adlı kəndlilərin yurd salmaları və xalq da yurdlara onların adlarını vermişdir. Hər də xalq bu adları yığillə boyu yadda qanda ya qatmışdır. Sonralar həmin yurdlara yığillə adam düşüb, coma qurub, ancaq adlar dəyişməyib. Məhz buna görə də deyə bilərik ki, toponimlərin torpağın kimlik vəsiqəsi, pasportudur.

Çənlibel. “Koroğlu” dastanında da torpağın kimliyini qoruyub saxlayan zoxlu toponimlərdən rast gəlirik. Onların hər birinin üz tarixi, yaranma səbəbi var. Təbii olsun ki, bu tarixləri və səbəbləri biz bilmirik. Onların haqqında yalnız düşünə bilərik. Bu adlar izləsəndə Zənlibel adı xüsusi maraq doğurur. Axı Koroğlunu Zənlibelsiz, Zənlibeli də Koroğlusuz təsvir etmək mümkün deyil. Koroğlu deyildə birinci Zənlibel, Zənlibel deyildə Koroğlu yada düşür.

Zənlibel haqqında üncü genləndirilmişdir. Onun etimologiyası da gəz-gəz kimi aydındır. Adın azımı dastanda verilmişdir. Bu adın əlavə azımlarına ehtiyac yoxdur, kim onu tələffüz etməyə zalırsa, yanılır. Zənlibel daha zox Zardaqlı Zənlibel deyilir. Zənlibel zox böyük bir coğrafiyanı əhatə edir. Gənc, Ənkir, Tovuz, Qazax, Axtafa, Borzalı, Qarazüp, Qaraqoyunlu, Güyçükdə, Daxil, Goranboy, Kəlbəcə və Güyçüklü rayonları Zənlibelin ərazisinə daxildir. Zardaqlı Zənlibel isə öz adını son vaxtlara qədər Zardaqlı ərazisində saxlamışdır. İndi həmin adı dəyişib Zənlibel qoyublar. Bu kənd Ənkir rayonunda, Ənkir-Güçüklü yolunun üstündədir və Koroğlunun yaqadı yerdədir. Koroğlunun yaqadı Zənlibelin xarabalığı da indiki Zən-

libel kəndinin lap yaxınlığındadır. Burada bir fikri təkrar etmək istəyirəm ki, Zəlibel Koroğlunun üzgədonun düvəngdəyələmə adamlar da Zardaqlı Zəlibel demilirdi. “Koroğlu” dastanının Azərbaycanca ilk toplayıcısı və nəşri Vəli Xulufu da hələ 1927-ci ildə yazırdı: “*Çənlibelə bəzən “Çardaqlı Çənlibel” də deyirlər*”⁹⁵. Xalq da son günlərdə Zardaqlı Zəlibel adını yaddaşında yaşatmışdır. Məhz xalq arasında həmin yerə Zardaqlı Zəlibel deyildiyini zox ehtimallım. Bu ada indi də xalqın dilində təst gəlmək olur.

Muradbəyli. Zəlibeldən sonra Muradbəyli adının azıqlanması böyük maraqa doğurur. Koroğlu həz yerdə Muradbəylidən olduğunu söyləyir. Zox zaman da Qafin anrı gözəndən, Muradbəylidən deyir: *Mən Muradbəyli tərəflərdənəm. Buradan mal aparmağa gəlmişik*⁹⁶. Koroğlu bu süzləri Bələddə qoca bizniyə deyir. Qoca Muradbəyli adını eildən kimi sorur: *Yaxşı, deyirsən ki, Muradbəyli tərəfdənsən. De görüm, Koroğlunu tanıyrsan, ya yox?*⁹⁷ Deməli, qoca bilir ki, Koroğlu Muradbəylidəndi, ona gürdə Muradbəyli adını eildən kimi Koroğlunu tanıyıb-tanımadığını sorur.

Koroğlu bir cəridə təzəngən Muradbəyli olduğunu deyir:

*Muradbəyli derlər bizə,
Meydanda mərdlik işləni.
Qoç igiddən oğul törər,
Düşmən gözündə beşləni*⁹⁸.

Muradbəylinin harda yerləndiyi bir zox araşdırıcıları maraqlandırmı onun haqqında mğyən fikirlər söyləmişdir. Bunların arasında Muradbəylinin Tərkidə yerləndiyi dəvurulmuşdur. Bu fikri söyləyən Hasan paşanın Həsən xana qonaq gəldiyin və Tərkidə Muradbəyli adlı kəndlərin olduğunu süykənirdi. Tərkidə Muradbəyli kəndi var. Lakin nə Hasan paşa

⁹⁵Vəli Xulufu. Koroğlu. “Azərbaycan”. Bakı. 1929. s. 35

⁹⁶Azərbaycan dastanları. V c-də IV c. Bakı. 1969. s. 149

⁹⁷Yenibrada, s. 149

⁹⁸Yenibrada, s. 203

nin Həsən xana qonaq gəlməyi və onun dövlət Tərkii Muradbəyli kəndinin olması Koroğlunun həmin kənddə olduğunu süyləməyə gəzən yetərli deyil. Bunun gəzən əlavə daha tutarlı arqumentlərlə təsbit olunur, zəngi Koroğlunun Tərkii olmasının dastandakı bir sıra sühbətlərdə də gəlir. Məsələn, Koroğlunun İstanbul, Qars, Ərzurum, Bayazid, Toqat səfərlərində yerli camaat Koroğlunu öz yerlərinin adamlarına oxlatmır, onun hardansa uzaq yerlərdə, bəzən ölkələrdə gəldiyini də gəzən Koroğlu üzgə dən hər dəfə “mən Qafin anı gəzəndəyəm”, yaxud “Muradbəylidənəm” deyir. Bu birincisi. İkincisi, Alı kəndi Tərkii Muradbəylidən olsaydı, Azərbaycanca yerli Zəlibeli yaxın tanındığını, orda Qorabulaq olduğunu, cavanlığında bu yerlərdə oynadığı, ovladığını süylənirdi. Alı kəndinin Muradbəylisi Tərkii olsaydı, onda Zəlibeli dövlət Tərkii axtarmalıyıq ki, faktlar bunu təsdiqləyir. Bu barədə Zəlibelə bəzi bəzi qədim dənətimlidir. Muradbəyli Zəlibelə zox da uzaqda deyildi. Alı kəndinin Həsən xana ilxızılıq etməyi hez kimi zəddirməməlidir. Alı kəndi Zəlibelə yaxınlığındakı Muradbəylidən olub, sonra gedib Tərkii Həsən xana ilxızılıq eləyəbilirdi. Əh əlavə abatan variant budur.

Azərbaycanda Muradbəylinin haqqında az dənətimlidir. Əfəndi bəli gəzən edir ki, Koroğlu Ağdam rayonundakı Muradbəyli kəndindədi, Həsən xan da Qarabağ xanlarından. Qırat və Dəratın da tərifli Alosmana yayılmış Qarabağ atlarından olduğunu süyləyir. O yazır: *“Bildiyimiz kimi, Koroğlunun atası cavanlığında məşhur ilxıçı idi. İndiki Ağdam ərazisi tə qədimlərdən əsas açılıq mərkəzlərindən biri kimi tanınmışdır. Qarabağ atlarının tərifli atlardan ola bilərdi. Elə Hasan paşa da Həsən xandan bir cüt əla at istəyir. Görünür, o Qarabağ-Muradbəyli atlarının tərifli eşidibmiş”*⁹⁹.

Buradakı dolağılıqlar gəzən üngəndir. Əvvəla, Azərbaycanda xanlıqlar 1747-ci ildən Nadir şah fərar üldərgiləndən sonra yaranmışdı. Dastanın “Koroğlunun Balıca səfəri” qolunda

⁹⁹ Əfəndi bəli. Dənə Qorqud yurdu. “Azərbaycan”. Bakı. 1989. s. 64

Qara xanın adı ziklilir və Mircan Ballica indiki Xankəndinin ya-
nındakı məhz Ballica adını saxlamışdır. Bunlar haqqında
üncü danılıb. Bu, Qarabağ xanlığı ola bilməzdi. Qarabağ xanlığı
XVIII yüzillikdə yaranmışdır. Qara xanın xanlığı olmayıb, sadəcə
xan adlandırılıb. Uzaq bəzi bir məğklər olub. Məhz buna
gürüldən Həsən xanın Qarabağ xanlarından olmağı məhkəmə de-
yil. Həmin də bilməliyik ki, Hasan paşaya hez vaxt Toqatdan Qara-
bağ qonaq gəlmişdi. Qirat və Dəğratın Qarabağ atlarından ol-
mağı da, Alı kişinin ilxızılığının Aqdamın atlılığı məhkəmə olma-
ğı ilbəilanmağı da zox elə inandırıcı gürənməz. Unutmaq la-
zım deyil ki, orta əsrlərdə bəzi xanların və paşaların yaxın at il-
xıları varıydı. Üzvləri də atbazıydılar. Bunu “Koroğlu” dastanında
da gürərk. Həmin balıcası isə odur ki, gələn Həsən xan Qara-
bağda yaşayırdı, Rövşən atasının qisasını alıb onu öldürdükdən
sonra oradan Zəlibelə gedərək iki yerdə gecikməli olmazdılar.
Bugünkü Zəlibelə Aqdamın on addımlığında olduquna gür, Alı
kişi kimi ağıllı bir adam Koroğlunun yaşamağı gəzən Zəlibelə
yurd sezmişdi. “Koroğlu” dastanı ilbəilan deyilən həmin bir fikir
mətləq məntiqlə təsdiqlənmişdir. “Mircan xanımın Zəlibelə
gəlməsi” qolundan aydın olur ki, Həsən xan Bayaziddən yaşayır-
mı? Zəngi həmin qolda onun oğlu Mahmud paşaya Bayazidin
paşasıdır.

Hasan paşanın və Həsən xanın Türkiyəyə adları qəb-
həsidir. Alı kişi isə Aqdamın Muradbəyli kəndində olub, Həsən
xana ilxızılıq eləyib bilərdi. Bəli həmin İstanbuldan Zəlibelə
gəlirdisə Alı kişinin Azərbaycanından gedib Həsən xana ilxı-
zılıq eləməyində məntiqsizlik yoxdur. Alı kişinin Azərbaycanından
olduğu qəbhsizdir. Onun Zəlibelə yaxın tanıdığı, Qolabulağın
yerini bilməyi, cavanlığında oralarda at oynatdığı, ceyran-
cəyğər ovlamağı, həmin həndəvərdə bəli Həsən adlı bir igid ada-
mın olduğunu söyləməyi Alı kişinin Azərbaycanından gedib Həsən
xana ilxızılıq elədiyini zox yaxın təsdiqləyir.

Hazırda Azərbaycanda iki Muradbəyli kəndi var. Onun biri
Aqdam, digəri isə Sabirabad rayonunda yerləşir. Sabirabad rayo-
nu Zəlibelə zox uzaqdadır. Alı kişinin təsvirləndirən Aqdamın

Muradbəyli daha zox uyn gür. Ancaq bu fikri mətləq təkil-
dər qəbul etməli gəzən ölmizdəki faktlar bəs elədir. 1727-ci il
aid “Gürcü-Qarabağyalının məğlubsı dıftı”ndə Murad-
bəyli adında kənd qeydə alınmamıdır. Bu da ixtiyali zəifndir.
Bətgən hallarda Muradbəyli Quzey Azərbaycanın qərb bül-
gəsinde olmuşdur. Ehtimal kimi deyibilərdən ki, Koroğlunun
düvrgəndərdəlibelin lap yaxınlarında bu gən yeri bizdəbli ol-
mayan bir Muradbəyli kəndi varıymıvə Alı kəndərdanıymı

“Koroğlu” dastanındaki toponimlərdən danışarkən üç
Koroğlunun səfərlərinin adlarına qısaca nəzər salmaq lazımdır,
zəngki bu səfərlərin bir zoxu konkret şəhərlərdə başlıdır.

“Koroğlunun İstanbul səfəri”. Bu ad haqqında geni-
nləmə ehtiyac yoxdur. İstanbul bu gən döz adını saxlamı-
dır, Türkiyənin ən böyük şəhəridir.

“Koroğlunun Toqat səfəri”. Toqat da Türkiyənin iri şəhə-
rlərdən biridir. Bu gən döz Toqat adlanır.

“Koroğlunun Naxçıvan səfəri”. Naxçıvan həmişə Azər-
baycan torpağı olub, bu gən döz Azərbaycanın tərkibində həmişə
şəhərdi, həmişə döz Muxtar Respublikadı. Azərbaycanın zox qədim
şəhərlərdən biridir.

“Koroğlunun Ərzurum səfəri”. Ərzurum hazırda Türkiyə-
dədir. Üz adını indi döz saxlamıdır. Uzun Həsənin vaxtında
Azərbaycanın tərkibində olmuşdur. Azərbaycan folklorunda Ər-
zurumun adına daha zox rast gəlinir. “Əsli və Kənd” dastanında
da onun adı zəkilir. Ərzurum cinası gəstgəndəsüyləmi bir
bayatımız da var:

*Mən aşığı, Ərzuruma,
Yol gedir Ərzuruma.
Dəvəsi ölmüş ərəbəm,
Dözəyəm hər zuluma.*

“Koroğlunun Qars səfəri”. Qarsın haqqında da geni-
ləmə ehtiyac yoxdur. Onun da adı həmişə tanıdır. Hazırda
Türkiyənin iri şəhərlərdən biridir.

“Koroğlunun Bağdad səfəri”. Bağdad da bəli adlandı-
r. Hazırda İraqın paytaxtıdır. Durnaların vətənidir. Bağdad

məxtəlif vaxtlarda Azərbaycanın və Türkiyənin tərkibində olub. “Koroğlu” dastanında da dillər Bədədə durna ovuna gedirlər.

“Koroğlunun Balıca səfəri”. Bu səfir haqqında koroğlu-ğnasların söyləyində az qala hez nədanılmamıdır. Yalnız mənim araşdırmalarımda həmin səfirin məzmunu azılımqıhəmin dillər Balıcanın yeri dərgəstləndirilmədir. Bu kitabdakı “Tarixi Zəlibel, Zəlibelin tarixi” yazısında həmin məsələni genişləndirildiənə gürlər onları təkrarlamağa ehtiyac yoxdur.

“Koroğlunun Dərbənd səfəri”. Dərbəndin adı hamıya tanındır. Onun tarixi haqqında ölmizdə yetəncə qaynaqlar var. Azərbaycanın ən qədim dillərində biridir. Dərbənd xanlığının paytaxtı olmuşdur. Bu gəgn dölüz adını saxlamıdır. Rusiyanın tərkibindədir.

“Koroğlunun Bayazid səfəri”. Dastanın ən maraqlı qollarından biridir. Həmin qolda Bayazidin paşası Xəlil paşadır. Ancaq “Mərcan xanımın Zəlibel qəlməyi” qolunda Həsən xanın oğlu Mahmud paşanın Bayazidin paşası olduğunu gürgərk. Bu, Alı kişinin güzlərini zıxartdıran Həsən xandır. “Alı kişi” qolunda Həsən xanın yeri-yurdu bilinmir. Burada isə onun oğlu Bayazid paşasıdır ki, buna süykənib Həsən xanın Bayaziddən xan olduğunu süyləyib bilərik. Ən ağılabatan ehtimal isə odur ki, Həsən xan paşə yox, Bayazid paşəliyəndəki xanlıqlardan birinin başlısı olub. Zəngi Xəlil dillər Mahmud da paşə titulu daşıyırdı.

Burada bir məsələyə diqqət toxunmaq istəyirəm. “Koroğlunun Bədəd səfəri” və “Koroğlunun Bayazid səfəri” qolları bir-birinə oxşayır. Birincidə dillər Bədədə durna telinlə ikincidə Bayazid ceyran ovuna gedirlər. Hər iki qolda paşə dillər tutur. Koroğlu və dillər gedib onları azad edirlər. Hez birində dillər Zəlibel qız gətirilmir. Hər iki qolda tacir obrazı var. Bunlar əslində zahiri oxşarlıqdır. Lakin elə motivlər var ki, bir-birində kəskin fərqlənir. Dillər Bədədə xanımlar gəgn durna teli gətirməyə gedirlər. Bədədədə dillərin tutulmaq xəbərini Koroğlunun dostu Xoca Əziz Zəlibel gətirir. Bədədədə qoca bizniyə rast gətirlər. Koroğlu ağıq paltarı geyinib Aslan paşanın məclisinə girir, zalım-oxuyur. Davadan sonra Koroğlu Gizirli

Mustafa bəylə qabaqlar, onunla dava eləyir. Qolun sonunda Gizirli Mustafa bəy Zəlibelə gəlir, Koroğlu ona qonaqlıq verir. Bu səhnələrin hez biri Bayazid səfərində yoxdur. Orada əvvəlcədən dəğəngəldəyğ kimi, Əhməd tacirbəhiyəli dənizli Bayazid ceyran ovuna gündəkdir. Hər iki tacir obrazı mahiyyətinə görə bir-birində kəskin fərqlənir. Onlardan biri məsbəti digəri mərfi obrazdır. Xəlil pələ Əhməd tacirbəhinin qurduğu tənəri üncələri bildiyinə görə, küvənləkdə pusqu qoyur, dənizi tutur. Koroğlu vətənliləri Bayazidə gətirir. Burada ağı paltarı da geyinmir, saz zalıb-oxumur da. Birbələ davaya bələyir. Həmin qollar bu fərqliliklə göstəndə qurulur. Deməli, “Koroğlunun Bayazid səfəri” qolu “Koroğlunun Bələdad səfəri” qolunda olmayan motivləri eposa gətirmək məqsədilə yaradılmışdır ki, bu türk epos təfəkkərgən və epos poetikasına tam uyğundur.

Zəlibelin Əmkir-Gəbəy-Tovuz rayonları ərazisində yerləşdiyi haqqındakı sühbətə sonra həmin yerlərdə bu gün də yaşıyan toponimlərdə dənişməyə böyük ehtiyac duyulur. Zəngi adlarını zəngdiyimiz və onlarla qonlu rayonlarda qaynağını “Koroğlu” dastanından götürmüş zoxlu toponimlər var. Burada daha zox Zəlibelə ətrafındakı kənd adlarından sühbət etmək istəyirəm. Bəni bələdan demək istəyirəm ki, bir sıra kənd adlarının “Koroğlu” dastanı ilə bələlanması mənim fikrimə görə doquməngəlahizlərimdir. Hez bir tarixi qaynaqda bu toponimlərin “Koroğlu” dastanı ilə bələlliyinə dair bilgilər rast gəlinmir. Həmin kənd adlarından bələlliyini məndə üncə “Koroğlu” dastanı ilə bələlləyənlar da yəqin ki, yalnız öz fikirlərini söyləmişlər. Ona görə də burada söylənən fikirlərin ilkin və yeganə qaynağının “Koroğlu” dastanı və onunla bələlləyənlar olduğunu unutmayaq. Yuxarıda deyilən kimi süykənib toponimlərin “Koroğlu” dastanı ilə bələlliyini ehtimal, fərziyyə kimi dəqiq bulətmək olar, tarixi həqiqət kimi də Hər bir tarixi gerzəkliyi sğbutətmək gəzən üncə ehtimallar və fərziyyələri irəli sğrəlgə. Ehtimal və fərziyyələri gəçləg ələllə və məntiqə süykəndikdə tarixi gerzəkliyin sğbutu asanlaşır. Bu baxımdan haqqında dənişməyə

mız toponimlərin bəzilərinin “Koroğlu” dastanı ilə bəlliliyi doğrudan da ilk baxıda kimlərsə əlbəddən bəllidir, lakin adların zoxluğunun və Zəlibeldə yerlərinin bu əlbəddən aradan qaldırılmasına inanıram.

Burada bir sual yaranır: Bir zox kənd adlarının “Koroğlu” dastanı ilə bəllənməsi nədən qaynaqlanmışdır? Bu fikir necə yaranmışdır? Maraqlıdır və burada o qəndə özünə bir şey yoxdur. Bəllidir ki, dənizə nəvaxt Koroğlunun bəllindən dağlıb hardasa yurd-yuva salmalıydılar. “Koroğlunun qocalığı” qolundan bilir ki, bu bəlləndə olmuşdur. Koroğlu qocaldıqda dənizə bəllindən dağlıb Zəlibeldə Nigar xanımla üzgü qalmışdır. Hətta Qıratın da nallarını sükgü zülüm buraxmışdır. Dənizin dənəy uzaqlara getməsi, elə Zəlibelin yaxınlığında yurd salıb, yaşamışlar. Bunu da yenə “Koroğlunun qocalığı” qolunda aydın görürük. Dənizə Koroğlunun qocaldığını və dənizə bəllindən dağlıb Zəlibelə həcüm etməsi fikrinə düşmüşdür. Araq Cənnun bu xəbəri eşidir və az vaxtda dənizə Zəlibelə yurdu. Qəndə zox uzaqlara dağlıb olsaydılar, Araq Cənnun onları tezliklə tapıb Zəlibelə toplaya bilməzdi.

Dallar. Bu kənd Ənkir rayonundadır. Ənkir qəsbədir, Bakı-Tiflis-Qars dəniz yolu üzərində keçir. Dəniz kəndinin adı haqqında xalq arasında bəllə bir fikir var ki, nəvaxt Koroğlu dənizə rindən bir neçə gün burda yurd salıb və kəndin adı ona gürü Dəniz olub. Ənkir rayonundakı Dəniz Cənab və Dəniz Cənnan kəndlərinin adları da Dəniz kəndinin adı ilə bəllidir. Bu fikri həmin kəndlərin həmişə Zəlibelin tənəyində lap on adımınlığında yerlərinəyi dənizə sidiqləyir. Bundan başqa, digər bülğələrdə zoxlu Dəniz adlı kəndlər rast gəlinməsi də bu adın sonradan Dəniz kəndinə düşməsinə güstür. Hətta kənd adlarını bir yana qoysaq, tarixi qaynaqlarda Dəniz oymağının, Dəniz camaatının adlarına rast gəlinir ki, bunlar Dəniz kəndlərinin Koroğlunun dənizlərinin tənəyində adlandırıldığını tənəyində daha tutarlı faktlardır. Həmin oymağın və camaatın Zəlibelə yaxınlığında olduğunu da bura əlavə etmək lazımdır. 1725-ci ildə yazıl-

mı“Günc-Qarabağyalının məfəssəldəfti”ndəmkərbasan nahiyəsindəZamanbəy vəMolla Qədim kəndlərinin adları zəkilir, hər iki kənddəmkərbasan nahiyəsinin Dəlil camaatının yaadığı güstərilir¹⁰⁰. Hərin qaynağa gür-Qarabağda geniş yayılmışOtuzikilə tayfasının oymaqlarından biri dəDəlil adlanmışdır: *Otuziki tayfasının Dəlilər oymağı. Bu oymaq Bayad torpağında, Həsənəkən çayının kənarında qışlayır, əkinçiliklə məşğul olur, üşr və behrəni torpaq sahibinə verir. Yataqları vardır*¹⁰¹.

Burada bir neçə məsələni aydınlaşdırmaq üçün yaxşı bilgilə verilmişdir. Üncüdəmək lazımdır ki, buradakı dəlilə süzəngə bugəngə anlamda bələ dəməmək olmaz. Bəgən bir kənd dəlilərdən ibarət ola bilməzdi. Buradan zıxı ədib deyibilmədən ki, birincisi, bu oymaq Koroğlu dəlilərinin türmələrinin yaratdığı əbhəsizdir. Bunu zamanın uzunluğu da təsdiqləyir. Koroğlunun yaadığı dövrlə“Dəftər”in yazıldığı vaxt arasında göz yəz il vaxt var. Göz yəz il bir nəslin, tirəlin, oymağın yaranmasına bələ eləyir¹⁰². Bu tarix Koroğlunun yaadığı dövr haqqında deyilən rəqədəstəstə dəğər. Digər tərəfdən, yuxarıdakı sitatda Dəlilə camaatının hər əkinçiliklə hər dəheyvandarlıqla məşğul olduqları güstərilmişdir. Buradakı Həsənəkən zay adının Dəlil Həsənin vəya Dəmirzolu Dəlil Həsənin adıyla adlandırıldığı da dəğəndəğərçəğdər vədigər faktlarla bir yerdə gerçəkliyi əbhədoğurmur.

Burada adın Dəlilə əklindəki yazılına da toxunmaq istəyirəm. Dəlilə vədəlilə süzləri ikincidəki i saitinin dəməsilə bir-birində fərqlidir. Üncüdəyim ki, bu cəğr sait, həta samit dəğməğ tərk dili üçün sədiyyəvidir. Təkcəbunu əsas gütərsək, onların eyni süz olduğunu qəbul edə bilərik. Bundan bələ, dastanın üzəndə süzəngə Dəlilə əklində yazılına rast gəlir. Koroğlunun iki cəirində süz məhz beləliymişdir:

*Qırat burdan getdi büyün,
Sinəmə vurdu dağ, düyün.*

¹⁰⁰“Günc-Qarabağyalının məfəssəldəfti”. Bakı. 2000. s.79,8

¹⁰¹Yenədə, s. 455

¹⁰²Əlam Sadiq. Əmirdəzim var. Azərbaycan. Bakı. 2008. s. 235

*Gedim dəllərə nə deyim?
Öl, burada qal, Koroğlu*¹⁰³.

Və yaxud:

*Uca dağlardan daşları,
Ağır alaylar boşları.
Gəlsələr dava başları,
İgid-igid dəllərim var*¹⁰⁴.

Bu söz xalq arasında da daha zox Dövlətlikindədir.

Dəllər Cəyir. Yuxarıda bu kəndin adı zəkilidi. O da Əmirkayser rayonundadır. Bu adın *Dəllər* hissəsi aydındır. *Cəyir* hissəsi maraqlıdır. Bir zox qaynaqlarda güsterilir ki, XVI yüzillikdə Səfəvilər dövlətinin yaranmasında *cəyirli* adlanan bir tayfa da iştirak etmişdir. Bu fikir P.Petruşevskinin sətirində də süylənmişdir. Onun yazdığına görə cəyirli tayfası Azərbaycan ərazisinin XVI yüzillikdə küzürülməyə başlanmışdır. Beləliklə, burada P.Petruşevskinin *köçürülməyə başlanmışdır* fikrinə toxunmadan kezmək olmaz. Bu “küzürülməyə” tərkilinin bu torpaqlara gəlmələri olduqları konsepsiyasının məhsulu olub, tamamilə uydurmadır. Həmin konsepsiyanın tərkidərlərinin bəlkə məqsədləri tərkilinin bu torpaqların yerli sakinləri olmadıqları fikrini sığdırirdi. Halbuki tərkilərdən ilkin xalqıdır.

Oqtay Əfəndiyev “Azərbaycan Səfəvilər dövləti” kitabında Səfəvilər dövlətində məghəm müvqə tutan, yəni nəfəzə malik dövlət adamları arasında Bəkir bəy Zəkirlinin dənini zəkilidir. Məncə Zəkiri süzğ diqqətsizlik gözündə yazılıda və yaxud oxunu da tərif olunmuşdur. Bu adı Bəkir bəy Cəyirli kimi qəbul etməyə lazımdır ki, bu da onun cəyirli tayfasından olduğunu güsterir. Cəyirli kənd adlarına Azərbaycanın bir zox bölgəsində rast gəlinir. Gəncə əyalətinin Gəncə nahiyəsində bu adda kənd olmuşdur: “*Gəştək nahiyəsinə tabe olan Kələki kəndi. Başqa adı Cəyirli olan və heç kimin yaşamadığı bu kənd Kələki çayının kə-*

¹⁰³ Azərbaycan dastanları. V cild IV c. Bakı. 1969. s. 181

¹⁰⁴ Yenicorada, s. 202

narında yerləşir”¹⁰⁵. Həmin qaynaqda Arasbar qəzasında da bir Cəyirli kəndinin adına rast gəlinir¹⁰⁶. Maraqlıdır ki, həmişə iki kəndə həmin vaxt hez kim yələməmişdir. Eyni qaynaqda Kərkəbasan nahiyəsində Sorluq Cəyirli kəndinin Sorluq zayının kənarında yerləşdiyini və burada yələyib olduğu göstərilmişdir¹⁰⁷. Hazırda Azərbaycanın bəzi rayonlarında Cəyirli adlı kəndlər var. Cəyirli tayfasının Azərbaycanda qədimdən yələydiyini ayrı-ayrı məqaliflərdə təsdiqlənir. Məmmədşirin Vətəni “Azərbaycan” adlı kitabında, Ə.H.Əliyev isə “Azərbaycanın qərb rayonlarının toponimiyası” adlı namizlik dissertasiyasının avtoreferatında Cəyirli toponimin qoxunurlar. M.H.Vətəni yazır: *Gəncə qəzasında-Təknəli kəndində (tədarükü 5 milyon pud miqdarında göstərilmişdir), Çardaqlı və Cəyirli kəndlərində (dəmirin miqdarı 40-50 faizdir)*¹⁰⁸. Burada adları zəkilən Zardaqlı və Cəyirli kəndlərinin hər ikisi Ənkir rayonundadır. Son vaxtlara qədər Zardaqlı adı olduğu kimi qalırdı, indi Zərli adlanır. Cəyirli kəndi isə zox gəməni ki, eləndən Cəyir adlanan kənddir. E.Nuriyev də yuxarıdakı məqaliflərin fikirlərini süykənərək Azərbaycanda Cəyirli toponimin rast gəldiyini söyləmişdir: *“Cəyirli adlı toponimə Şəki, Şamaxı, Kürdəmir rayonları ərazisində rast gəlinir”*¹⁰⁹.

Burada E.Nuriyev niyələdigən rayonları demirən, Ənkir rayonundakı Cəyirli toponimlərinin adlarını zəkməmişdir. Əgər o, Ənkir rayonundakı Dən Cəyir kəndinin və Cəyir zayının adlarını bilsəydi, onda yəqin ki, *“Cəyirli toponiminin Azərbaycanın qərb rayonlarında izinin qaldığını”* söyləyən Əliyevin fikri ilə razılaşmazdı.

Cəyirli adlı kəndlərin Azərbaycanda belə geniş yayılması və qədim qaynaqlarda adlarının saxlanması iki həqiqət təsdiqlənir: 1. Bu tayfa Azərbaycanda qədimdən yələmişdir, sonradan

¹⁰⁵“Gənc-Qarabağ yalının məğləsində”. Bakı. 2000. s. 379

¹⁰⁶Yenəorada, s. 484

¹⁰⁷Yenəorada, s. 138, 140

¹⁰⁸Məmmədşirin Vətəni. Azərbaycan “Azərbaycan”. Bakı. 1993. s. 144

¹⁰⁹Elxan Nuriyev. Azərbaycan SSR-in Əli-Zaqatal zonasının toponimiyası. “Elm”. Bakı. 1989. s. 44

gölməni

2. Ceyirli kəndləri dənizin tayfanın adını daşıyır. Ənkir rayonundakı Dül Ceyir kəndinin və Ceyir zayının adları dənizin tayfanın adı ilə bağlıdır.

Azərbaycanda kəndləri daha çox zayların qırağında Salınır-dı və kəs hallarda adları da onlara uyğunlaşdırılırdı. Bu da o deməkdir ki, zayların adları kənd adlarından daha qədimdir. Onda inamla demək olar ki, Dül Ceyir kəndinin əsasını ceyirli tayfasından olan Koroğlu dənizində biri (bəlkə də bir neçəsi) qoymuşdur və kənd ona gür Dül Ceyir adlanmışdır. Ceyir zayının adı da bu etnonimlə gütərgəlməlidir. Ənkir rayonundakı Dül Ceyir kəndinin adının yaranmasının əlaqəli yolu budur. Digər variant belədir ki, Koroğlu dənizi gəlib Ceyirli tayfasının yəladı dənizin kənddə yurd salardılar, sonradan Dül süzge Ceyir adına artırılaraq kənd Dül Ceyir adlanmağa başladı. Ancaq buradakı ceyir süzge başqa mənalarda daşıyıb, tayfa adıyla bağlı olmaya da bilər. Bu məsələni həqiqətə qoyuruq və Dül Ceyir kəndinin “Koroğlu” dastanı ilə bağlılığını qəbul edirik. Onda iki məsələyə aydınlıq gətirmək tələb olunur: 1. Dül Ceyir adının Koroğlu düvrgə ilə bağlanması P. Petruşevskinin fikri ilə gətirilməlidir. Mənim araşdırmalarımda qətiyyətlə deyirik ki, kəs folklorzuların və tarixlərin dediklərinin əksinə olaraq, Koroğlu XVI yüzilliyin sonları, XVII yüzilliyin əvvəlində deyil, XIV-XV yüzilliklərdə yaşamışdır. Buna gürə belə zıxır ki, P. Petruşevskinin Ceyirli tayfasının Azərbaycana gəlmə tarixi haqqındakı fikri səhvdir, bunu gerçək kimi qəbul etməli olmaz. Buradakı birinci səhv məhz Ceyirli tayfasının Azərbaycana gəlmə tarixi ilə bağlıdır, bu barədə üçüncü danırdı. İkinci səhv tarixin kobud təyini

Çaparlı. Bu kənd dəniz Ənkir rayonundadır. Kəndin adı orada yəladanların yaxınat zapmaları ilə bağlı ola bilər. Yaxınat zapmaq deyildən süzge ki, Koroğlu və onun dənizi yada dəniz. Zəlibel yaxınlığında yerləşən Zaparlı kəndinin adını başqa cəzə yozmaq doğru olmazdı.

Kosalı. Bu da Qazax rayonunun kəndidir. Gürəndəyğ kimi, Kosa Səfirinin adına zox uyğun gəlir. Ola bilsin ki, Koroğlu dənizi bədənindən sonra Kosa Səfir dənizlibeldən zox uzaqla getməklə istərini qəhrinin kəndə yurd salmış kənd dənə gürə Kosalı adlandırılmışdır. Qazax rayonundakı Kosalar kəndi də eyni mənbəyə ola bilər. Adın sonundakı *lar* cəmiyyəti daha zox adlara qoşulub etnonim təşkil edir. Zox gəmə ki, Kosa Səfirin türməni bir nəsil yaradıb, nəslin dəyərləri kəndin də adlarını Kosalar qoymuşlar. Hazırda Kosalar adlı kəndlərin adına Azərbaycanın digər rayonlarında rast gəlinməsi də bu fikrin doğruluğunu göstərir.

Kosalar kəndi adına tarixi qaynaqlarda da rast gəlinir. XVI-XVII yüzilliklərdə bir Kosalar kəndi indiki Tovuz rayonunun Üksəzli (Üysəzli) kəndinə tabe olmuşdur. Onun Tovuzun yaxınlığında yerləşdiyini göstərmişdir.¹¹⁰

Onu da deyim ki, böyük Azərbaycan əli Səməd Vurğun üzə kosalar nəslindədir və ola bilsin ki, bu nəslin kükə gedib Koroğlu düvrənə çıxır, Kosa Səfirinə bəllənir. Səməd Vurğunun qardaşı Mehdiqan Vəkilov bu barədə yazırdı: *“I Şah Abbas Səfəvi dövründə gedən İran-Turan müharibələri zamanı, təxminən 1630-cu illərdə Şərqi Gürcüstan sərhəddində, Qazax mahalının Kür çayı boynunda gedən vuruşmalarda mərdlik göstərən, ona görə də şahın xüsusi fərmanı ilə yeddi para kəndin ağası təyin edilən Kosay Mirzəli (Kosa Mirzəli) adlı bir igid kişi Vəkilovlar nəslinin ulu babası-bünövrə daşı hesab edilir. Azərbaycanın Rusiya ilə birləşməsinə qədər bu qədim nəsil “Kosa oğlu”, Kosalı”, “Kosalı ağaları”, “Kosazadə” ünvanı ilə tanınmışdır.¹¹¹*

İsalı. Gəncə rayonunda kənddir. İsalı deyilən Koroğlu dənizi İsabalı yada dənizdir. İsalı kəndi dənizlibeldin zox yaxınlığında yerləşir. Gürəndəyğ, İsabalı Zənlibeldin zox da uzaqla getməklə istərini indiki İsalı kəndinə yurd salıb yələməyə gətirən

¹¹⁰“Gənc-Qarabağ yalının məfəssəli dənizi”. Bakı. 2000. s. 242

¹¹¹Mehdiqan Vəkilov. Ümür dedikləri bir karvan yolu. Bakı. 1986. s. 21

tutmuşdur. Tovuz rayonundakı Saksad haqqında da eyni süzlü demək olar. Bu adın da Sabalının adından qaynaqlandığını düşünürəm. Ki kəndin Sabalının adını da İmamı Əbhədo qurmalıdır. Lakin bu kəndlə Sabalı ilə bəllənməyə də bilər.

Qoşabulaq. Zəlibelləbəllə yer adlarından biri Qoşabulaqdır. Onun haqqında məxtəlif fikirlər söylənmişdir. Qoşabulaq adı zoxlarını maraqlandırsa da, hələ hez kəsin gəməni həqiqi gənəvana tutanmamışdır. Qoşabulaq fəsan, mifik obraz adlandırılıb, onu Sətirlərimizləbəlləyanlar da var, həqiqətən sanıb başqa-bələ qə yerlərdə axtaranlar da. “Koroğlu” dastanının rə məkəmlə nəninin tətibzisi M.H.T. İmasib dən Qoşabulaq daha zox Sətirləlləbəlləyan folklorzularandı. Onun fikrincə *qədim türk epusunun bütün ünsürləri, yəni dağ kultu da, su kultu da, ağac kultu da, nəhayət və ən əsaslısı nur, işıq kultu da Qoşabulaqda birləşdirilir, adi kəndli balası olan Rövşən də məhz bu ünsürlərin sayəsində qəhrəman Koroğlu dərəcəsinə yüksəlir*”¹¹².

Buradan belə xıxır ki, Qoşabulaq bir neçə kultu üzündən birləşdirmişdir və Sətirlərdən gələn bir addır. Buradakı həqiqətəndən ibarətdir ki, Koroğluya Qoşabulaqın suyu vasitəsilə gəc-qəvvət, ağıllıq, cəirlik və nə verilməmişdir. Ancaq Koroğlu ilk qəhrəmanlığını hələ Qoşabulaq gülməmişdən öncə Həsən xanı öldürdüyü göstərmişdir. Deməli, Qoşabulaqın suyu Koroğluya qəhrəmanlıq yox, nə ağıllıq və cəirlik vermişdi. Bunlar da onun gəc-gəc-qəvvətini artırmışdır. Lakin bunlara süykənib Qoşabulaq üz tarixi kükləndən uzaqlaşdırmaq, yalnız Sətirləlləbəlləməyə doşu deyil. Bu adı dastandakı digər yer adlarından ayrılıqda dəyərli dirmək olmaz. Bəlkə Qoşabulaqın Sətirləlləbəllənməsi onun Zəlibel yaxınlığında bu gənə dənüz adını saxlayan kənd olduğunu bilməkdən irəliləmişdir.

Dastandan bilirik ki, Alı kə Zəlibel kimi, Qoşabulaq da cavanlıqından tanıyırmı Alı kə Rövşən deyir: “*Oğul, buradakı dağların birində bir cüt bulaq var, adına Qoşabulaq deyər-lər. Yeddi ildən yeddi ilə cümə axşamı məşriq tərəfdən bir ulduz,*

¹¹²M.H.T. İmasib. Azərbaycan xalq dastanları. “Elm”. Bakı. 1972. s. 148

məğrib tərəfdən də bir ulduz doğar. Bu ulduzlar gəlib göyün ortasında toqquşurlar. Onlar toqquşanda Qoşabulağa nur tökülər, köpüklənib daşar, hər kim Qoşabulağın o köpüyündə çimsə elə qüvvətli bir igid olar ki, dünyada misli-bərabəri tapılmaz. Hər kim Qoşabulağın suyundan içsə aşıq olar. Özünün də səsi elə güclü olar ki, nərəsindən meşədə aslanlar ürkər, quşlar qanad salar, atlar, qatırlar dirnaq tökər”¹¹³.

Qoşabulağın yeddi ildən bir dəfəsi də, onun küpüyündən ziminlərinin zox qüvvətli igid olması da, suyundan izlərinin nərsəsindən quşların qanad salması da satırları daha zox bələdir və bunlar xalqın üz qırınanını daha da ideallaşdırmaq üçün dəyərlidir. Ancaq təbiətin mücəzzətinin inanmamaq da mümkün deyil. Bu gün də Azərbaycanca mücəzzəti bulaqlar var. Qoşabulaq haqqındaki bu fikirlər hələ də Tovuz rayonunda xalqın yaddaşında bu gün də yaşayan Aldadın insanlarını ilzox yaxından səslənir. Hələ halda, Zəlbel tarixi addırsa, onun yaxınlığında Qoşabulaq adlı kənd varsa, həmin bulağın mücəzzəsi də ola bilərdi. Sonralar bu mücəzzətin dastanzının dilində dənəndə bir qədər iliridilməsi də mümkün haldir.

“Koroğlu” dastanında yeganə toponimdir ki, araşdırıcıların təsəvvürünü onu gerçəklikdən, tarixi kökündən uzaqlandıraraq miflətləndirir. Məhz isə bu fikirdə deyilən. Qoşabulaq yalnız miflətlə satırları bələyanlar dastanında deyil, həm də Azərbaycanın coğrafiyasını, Zəlbelin harda yerləşdiyini dəqiq bilmir. Qoşabulaq hez də uydurma ad deyil, hazırda Gəlibay rayonunda kənddir. Üzge də Zəlbelin dəğz izində yerləşir. Zəlbelin də yerləşməsi və Qoşabulaq adlanması onun dastanda adı zəkilən Qoşabulaq olduğunu təsdiqləyir.

Qaləkənd. Koroğlunun qalası Güyçil Gəlibay rayonu arasında yerləşir. Qaləkənd Gəlibay rayonunun qalaya ən yaxın kəndidir. Həmin kəndin üz adını Koroğlu qalasından götürdüyü hez bir təbii olaraq bilməz. Kəndin və qalanın adları bir-birini yaxşı tamamlayır.

¹¹³ Azərbaycan dastanları. V cild IV c. Bakı. 1969. s. 31-32

Gədəbəy rayonundakı Büyüq Qaramurad, Kizik Qaramurad və Qaramuradlı kəndlərinin adları da Koroğlu dilləri ilə bağlı ola bilər.

Əhmədabad. Tovuz rayonundakı Əhmədabad kəndinin hansısa Əhməd adıyla adlandırıldığı gübhəlidir. Bu kəndin adı da Koroğlu dili Bəli Əhməd yada salır. Bəli Əhməd adı ilə Əhmədabad arasındakı bəllilikə dair Əmizdə yazılı sənəd olmasa da, onun əksini düşünməkdə doğru deyil.

Tarixi qaynaqlarda Azərbaycanca Bayramlı adlı kəndi rəzox rast gəlir. Ənkərdə Bayramlı kəndi olmuşdur¹¹⁴. Otuzikilə tayfasının bir camaatı Bayramlı adlanmışdır. Bu camaat Qarabada, Ənkər və Tovuzda yaşamışdır¹¹⁵.

Tovuz rayonundakı Qəribli kəndi haqqında belə düşünməyə olar ki, Koroğlu dillərində kimlərsə bu kəndə yurd salıblar, zox-zox uzaq yerlərdə gələnlərin gürülzərini qərib sayıblar və kəndin adını ona gür-Qəribli qoyublar. Onu da deyim ki, Əhmədabad, Qəribli və Əmlıx kəndlərinin hər üçü Zəlibelin gənəbatan tərfində Həza qaya dənənin tərfində yerləşir.

Qarabağlılar. Tovuzun Qarabağlılar kəndinin adı haqqında düşünməyə haqlı olaraq bir sual yaranır: Tovuz hara, Qarabağ hara? Ancaq adın Koroğlu dilləri ilə bağlı olduğunu gəman etməyə ehtiyac yoxdur. Cavabı az da olsa, aydındır. Bu belə ola bilər ki, Koroğlunun qarabağlı dilləri dənə Koroğlu onları bəhərdən dənə danda Qarabağ qayıtmamış hamısı bir yerlə Zəlibelin yaxınlığında yurd salmışlar. Camaat da onların Qarabağlı olduqlarını bildiyinə görə, bu kəndi Qarabağlılar adlandırmışdır. Hazırda Tovuzda elçadamlar var ki, ulu babalarının Qarabağdan gəldiyini unutmayıb.

Bayazidli. Bu ad “Koroğlunun Bayazid sənəli” qolunu xatırladır. Tarixi qaynaqlarda Azərbaycanca həmişə Bayazidli kəndi

¹¹⁴“Gədəbəy-Qarabağ yalın mənəfəs dənəli”. Bakı. 2000. s.107

¹¹⁵Yenəbrada, s. 105, 245, 463

adlarına, həm də Bəyazidli camaatının yaşadığına rast gəlinir. İndiki Qazax rayonuna düşən Həsənsuyu nahiyəsi haqqında deyilir: “*Həsənsuyu nahiyəsinə tabe olan Bəyazidli kəndi. Kəndin əhalisi Bəyazidli camaatındandır*”¹¹⁶. Qazax rayonunda hazırda bir kənd Bəyazatlı adlanır. Buradakı Bəyazatlı kənd adı bəy+azat(d)lı süzlərində mülkiyyət bu bir qədim məntiqsiz gürgün və aqılbatan deyil. Bəy azad olduğuna günc bəy süzğünə yanına azad süzğ qoşula bilməzdi. Məncə bu ad tərifi olunaraq Bəyazatlı kəndi deyib. Əslində kəndin adı Bəyazidlidir, bunu yuxarıdakı Bəyazidli kəndi və Bəyazidli camaatı haqqındakı bilgi dəstəqləyir. Onda deyiblik ki, kənd Koroğlunun Bəyaziddən olan hansısa dənisinin adı ilə belə adlandırılıb.

Eyvazlı. Koroğlu dənisi bəhdən dəhdəndən sonra Koroğlunun oğlu, dəninin sərkəri xan Eyvazın Zəlibeldən zox-zox uzaqlarda yaşadığını dastanın “Koroğlunun qocalığı” qolundan bilirik. Orda Dən Həsən Eyvazı zox axtarmalı olur ki, bu da onun Zəlibel yaxınlığında yaşamadığını düşündürür. Adəm və Qubadlı rayonlarında Eyvazlı kəndləri var. Adəmdəki Eyvazxanbəyli kəndi də bu adlarla yaxından əslidir. Koroğlu dənisi xan Eyvazın bu kəndlərdən birində yaşamadığını söyləməyə heç bir əsas yoxdur. Zox gəman ki, Eyvazın üzg bu kəndlərdən birində yurd salmış o biri kəndlərdə onun nəvə-nəticələri yaşamıdır.

Təkə-Türkman. “Koroğlu” dastanında hələ dəyeri dəqiq ləndirilməyən toponimlərdən biri də Təkə-Türkmandır. Bir zox araşdırıcılar Təkə-Türkman toponimi haqqında yalnız susmağa gətirən tutmuşlar. Bu da Təkə-Türkmanın yerini dəqiq ləndirməyin zərurliyi ilə bağlı ola bilər.

Koroğlu türkünün təkə tayfasındandır. Bunu dastanın Gəney Azərbaycan variantını Parisə aparmış 1842-ci ildə London-da nəşr etdirmiş A.Xodzodan tutmuş Koroğlu haqqında fikir söyləyənlərin təsəvvüfi deməkdir. Bu fikir güydən düşməni

¹¹⁶Yenibrada, s. 232

dir. Koroğlunun üzgü tükü tayfasından olduğunu söyləmişdir. Azərbaycan, Anadolu, Türkmənistan və Cənub qərbi ispaniyalı türklər onları ispaniyalı türklər hesab edirdilər. Onda belə yazılır ki, Türk-Türkmən iki etnonimdir.

Bərdəndə bir Türkmən kəndi var. Bu ad Türk-Türkmən ilə yaxından əlaqəlidir. Bəzi araşdırıcılar bu oxşarlığa süykənib hələ Eyvazın Bərdənin Türkmən kəndində olduğunu söyləyirdi. Əjdər Fətəliyev yazır: “*Araşdırmamız göstərir ki, XVI əsrdəki Təkə-Türkmən Bərdənin indiki Türkmən kəndidir. XX əsrin əvvəllərində bu kəndin Təkə, yaxud Təklə tirəsi də olmuşdur*”¹¹⁷. Bu fikir adların yalnız zahiri oxşarlığına əsaslanmağa güvənənlər deyil. Fətəliyevin istədiyi Zəlibeli Bəlibellə Qələbələlə əlaqəsi ilə, istədiyi Türk-Türkmən Türkmən ilə bəlağa onlara güvənəndiricilikdən uzaqdır ki, o bu adların izində gəzən onları yerini axtararkən dastandakı faktlara süykənmişdir. Bilmək lazımdır ki, “Koroğlu” dastanı ilə bəlağa söylənən bəlgən fikirlər, hələ də üçüncü dastanın mətnindəki təsvirlər və gəzən güvənənlər, yalnız duyula bilən faktlara uyğun gəlmişdir. Bu faktları ispaniyalı duymur. Türk-Türkmənin Bərdənin Türkmən kəndi olmadığını təsdiqləmək üçün Koroğlu Eyvazı Zəlibelə gətirən Əb Reyhanın onların yolunu kəsdiyi sənədi gəzənənlər üçün kifayətdir. Dastanda həmin sənədlə təsvir edilir ki, Koroğlu Eyvazı Qıratın təkinə alıb Zəlibeləyə yola düşür. Elə bu vaxt Əb Reyhan gəlib Qəssab Alının yanına yazır və Koroğlunu uzaqdan gəzən soruşur:

-Ə kişi, onlar kimdirlər elə?

Alı dedi:

-Koroğlu idi. Eyvazı götürüb apardı.

Ərəb Reyhan qışqırdı:

-Necə Koroğlu idi, necə yəni Eyvazı apardı? Sən nə danışsan? Başına at-zad təpməyib ki? Niyə verdin?

Qəssab Alı dedi:

-Necə verməyəydim? Əgər mənim Koroğluya gücüm çatsaydı, qəssab niyə olurdu? Mən də olardım sən kimi pəhlə-

¹¹⁷ Əjdər Fətəliyev. Də Qorqud yurdu. “Azərbaycan”. Bakı. 1989. s. 62

van da. Sənin gücün çatmayanda mənim gücüm hardan çatsın?

Söz Ərəb Reyhanı götürdü. Onun fikri vardı ki, Eyvaz bir az böyüyəndən sonra, alıb öz dəstəsinə qatsın. Bu barədə bir

neçə dəfə Alı kişiyyə də demişdi, amma Alının heç Ərəb Reyhanla arası yox idi. Xasiyyətindən xoşu gəlməzdi. Ancaq bir söz də deyə bilmirdi. İndi odur ki, qəsdən belə deyib ona yanıq verirdi. Bir tərəfdən Qəssab Alının sözləri, bir tərəfdən Eyvazın əldən getməyi, bir tərəfdən də Koroğlunun Çənlibəldən gəlib Təkə-Türkmanda belə iş görməyi Ərəb Reyhana çox ağır gəlirdi. Başının adamlarına hay vurub Koroğlunun dalına düşdü.

Koroğlu yola nabaləd, onlar bələd. Bir kəsə yol ilə gəlib keçidi kəsdilər. Bura elə keçiddi ki, Türkməndən gələn yolların hamısı gəlib buradan keçirdi.¹¹⁸

Bu kizik parzada deyilirdi, sğjetin ardıcılıq, hadisələrin bir-birini izləməsi bizə zox dey demirmi? Axı burada bir zox qaranlıq səhifələrin gəstənilən salan yaxın faktlar var.

Birinci, gürgəndəy kimi, Ərəb Reyhan Eyvazı zoxdan güzəltəyləyibmi? Deməli, Eyvaz Bərdənin Tərkman kəndində ola bilməzdi. Hətta Xodzko variantına görə Ərəb Reyhan Eyvazın

¹¹⁸ Azərbaycan dastanları. V cild IV c. Bakı. 1969. s. 130

dayısıdır. Dastanın digər qollarından isə Rəyhanın Tərk-kiyəyə adını da, tez-tez pələnlərlə gürgüdüyüğü də bilirik. Axı dastanda Rəyhanın Qarsda oturub Koroğlunun gəstəni həcum zəhmətli işini topladı da deyilir.

İkinci, “Koroğlu yola nə bələd, onlar bələd” ifadəsini oxuyandan sonra belə bir sual ortaya çıxır: Əgər Tərk-Türkman Bələdinin indiki Türkman kəndiydisə onun yoluna Koroğlu nə bələd, Rəyhan bələd ola bilərdimi? Bələd Zəlibelin on addımlı andaydı, Rəyhan isə Tərk-kiyəyə layırdı. Ona gür Koroğlunun yola nə bələd, Rəyhanın bələd olmasından sühbət edə bilməzdi. Əgər Koroğlu Eyvazı Bələddən gətirirdisə, Rəyhan onun yolunu harda və necə kəşf edə bilərdi ki, bəhtər yollar gəlib bir kəziddə birləşsin?! Bizim tanıdığımız Bələd və Zəlibel arasında belə bir yer və Qıratın hoppandılı uzurum yoxdur. Deməli, Tərk-Türkman Bələdinin Türkman kəndi deyil.

Biz dastandan Eyvazın Tərk-Türkmandan olduğunu bilirik. Araq Cənnun Eyvazı Tərk-Türkmanda gürməyə gəlmiş. Koroğlu da Eyvazın dalınca Tərk-Türkmana getmişdir. Araq Cənnun Eyvazı axtara-axtara haraları gəldiyini bir dirdüzügü bir-bir sadalamışdır. Hər şey oxuculara aydın olsun deyə hər bir dirdən bir neçə bələdi güstərmək istəyirəm:

*Dolandım neçə oylağı,
Keçdim düzü, aşdım dağı.
Hələb qəsri, Bağdad bağı,
Döşənmiş payəndaz gördüm.*

*Gedəndə mənə oldu tuş,
Qars, Kağızman, İstanbul, Muş.
Çanaqqala, Sarıqamış,
İgidlərin Şahbaz gördüm.*

*Alacalardan aşanda,
Ərzurumu dolaşanda,
Qənimlərtək savaşanda,
Gözü qanlı xırsız gördüm.*

*Əyri qılıncı belində,
Tərfi mərdlər dilində,
O Təkə-Türkman elində
Qəssaboğlu Eyvaz gördüm.*

Bu cürd adları zəkilən Hələb, Bağdad, Qars, Kars, İstanbul, Muş, Zanaqqala, Sarıqamış, Alacalar, Erzurum, Tək-Türkman Ağı Cənnunun Eyvazı tapana qaldır haraları gəldiyini aydın göstərir. Onların hamısı o zaman Türkiyədə olmuşdur. Burada nəinki Bərdənin, Azərbaycan əhəlinin birinin də adı zəkilinir. Cərin sonuncu bərdində Ağı Cənnun həta dənyanın yarısını dolandına da iştirak etmişdir:

*Aşıq Cünun, de üz barı,
Dolandım dünyanı yarı.
Qoç Koroölunun Nigarı,
Eyvaz tək əri az gördüm.¹¹⁹*

Ağı Cənnun Tək-Türkmanda Eyvazı gürəkimi, dənyanın yarısını gəlmədi. Əgər Tək-Türkman Bərdədə olsaydı, Ağı Cənnun Zəlibelin qulağının dibində olan bu yer gəlmək üçün dənyanın yarısını niyə dolanmalıydı? Belə olsaydı, onda Tək-Türkmanda, yəni Bərdədə adla deyilən Eyvaz kimi bir igidin sorağı Zəlibelə zətməyə bilməzdi. Bağda bir faktı da güzdən qazırmayacağıq. Qoyun Tək-Türkmanda (tutaq ki, Bərdədə) ucuz, Zəlibelə bəha ola bilirdimi? Hez vaxt! Zəlibelə dənə atlanan Bərdədə də qaldı deməli Bərdədə Zəlibelin bazarı sayılırdı. Əgər Eyvaz Bərdədə olsaydı ata-anası neçə illərin onun üçün qalmazdılar. Bərdədə Zəlibelə bir neçə saatlıq yolu idi.

Tək-Türkmanın yerini axtararkən Zəlibelə Tək-Türkman arasındakı yolun uzaqlığını da nəzərə alaraq qazırmaq olmaz. Koroğlu Eyvazın dalınca Tək-Türkmana getməyi hazırladı. Qıratı minməli istəyində Nigar xanım irəli yeriyib deyir:

-Ay Koroğlu, Tək-Türkman kimi qorxulu uzaq səfərə gədirsən. Qoy dəlilərdən də bir neçəsi yanınca getsin. Demək ol-

¹¹⁹Yeni Brada, s. 120-121

*maz. Birdən dava-zad olar, sənin üçün yalqız yaxşı keçməz*¹²⁰.

Koroğlu Tükrək-Türkmanda bir zobana rast gəlir. Ona deyir:
-Çoban qardaş, mən bu yerin adamı deyiləm. Çox uzaqdan gəlmişəm. Bizim yerlərdə davar qismi bir az çətin tapılan şeydi.¹²¹.

Gürəndəy kimi, hətə kəlmə bəli yolun uzaqlığından sühbət azılır. “Sifərin qorxulu” olması da, Koroğlunun “məli bu yerin adamı deyilmə” deməyi dən Tükrək-Türkmanın indiki Bələd rayonunda olmaq ehtimalını hezəndirir.

Hətə Eyvazı axtara-axtara gələn Tükrək-Türkmana zıxan Ağı Cənnə da deyirlər ki: *Aşıq, sən bizim yerlərin adamına oxşamırsan*.¹²².

Dastandan bəli olur ki, Rəb Reyhan da Tükrək-Türkmanlıdı. O hətə Eyvazı üz dən sinə qatmaq istəyirmə Koroğlunun Rəb Reyhanla ikinci dən Qarsda qarşılaşma da bu ehtimalı gəcləndirir ki, Rəb Reyhan Qars-Rzurum tərflərində dolanırmə Dastanda Rəb Reyhanın Qarsın üzəndə yələdi dən dən vurulanmıdır. “Koroğlu il Bolu bəli” qolunda deyilir: *De yazdılar, pozdular, götürdülər, qoydular, axırda bu tədbirə gəldilər ki, Bolu bəli öz qoşunu ilə Ərzincandan, Ərəb Reyhan öz qoşunu ilə Qarsdan, Hasan paşa özü də Toqatdan yerləşəsinlər*.¹²³.

“Koroğlunun Qars sifəti” qolunda Koroğlu Ərzincandan qayıdanda Ağı Cənnəni gürmər. Nigar xanım deyir ki, Ağı Cənnəni Toqata gündəmi. Onda Koroğlu deyir: *Gərək onu Qarsa göndərəydiniz. Mən Hasan paşanın qeyrətinə bələdəm. O da mənim zərbi-dəstimi görüb. O bizim üstümüzə gələ bilməz. Amma ki, Ərəb Reyhan igid adamdı. Özünün də mənə də hayfi var*.¹²⁴.

Hətə iki halda Rəb Reyhanın Qarsda yələdi aydın veril-

¹²⁰Yenədə, s. 122

¹²¹Yenədə, s. 123

¹²²Yenədə, s. 115

¹²³Yenədə, s. 285

¹²⁴Yenədə, s. 309

mişdir. Süzsöz ki, Reyhan Qarsın paşası deyil, ancaq kimdisbüyüklərdir biridir.

“Koroğlunun Qars sultanı” qolunda Hərgə xanımın Zəlibel gündədiyi olan Koroğluya deyir:

*-Can Koroğlu, məni Qars paşasının qızı Hürü xanım sənin yanına göndərib. Bil və agah ol. Budu, neçə müddətdi ki, türkmanlı Ərəb Reyhan gəlib oturub Qarsda. Qoşun irahlayır ki, Çənlibelin üstünə gələ. Qars paşası da ona söz verib ki, əgər Çənlibeli ala bilsə, qızı Hürü xanıma ona verəcək. İndi Hürü xanım məni göndərib sənin yanına ki, əhvalatdan səni xəbərdar ələyim.*¹²⁵

Burada da bir fakta yaxı-yaxı fikir vermək lazımdır ki, Reyhan qarşı olmasaydı, hez vaxt kərdardan gəlib Qarsda qolun rahlaya bilmədi. Qars paşası buna hez imkan vermədi. İndiki halda isə Qars paşası nəhki qolun toplamağa, hətta qızı Hərgə xanıma da ona verməyə razıdır. Deyiləndə aydın olur ki, Tərk-Türkman hardasa Qarsın üzəndə yaxud yaxınlığındaymiş. Bunu dastanın H. İzzadənində gürgək. Bu nərdə Ağı Cənnun gəlib Tərk-Türkmanda bir obaya zıxır və deyir: *Qoç Koroğlunun aşığıyam. Çənlibeldən gəlib, Ərzuruma gedirdim. Yolumu azdım, gəldim buraya çıxdım.*¹²⁶ Deməli, Ağı Cənnun Ərzuruma gedərkən azıb Tərk-Türkmana gəlib zıxmıdır. Ərzurum isə Qarsın lap yaxınlığındadır. Bətgən hallarda Tərk-Türkmanın Qars və Ərzurum tərəflərində olduğu daha zox əliləbatan gürgənər. Əgər Tərk-Türkman Bərdə və ya onun yaxınlığında olsaydı, Ağı Cənnun hez vaxt yolunu azmazdı.

Tərk-Türkmanın doğudan da Qarsın üzəndə və ya yaxınlığında yerləşdiyini inanmaq gəzən həmin yerlərdə Tərk-Türkman tayfalarının yaşadığını da aydınlaşdırmaq lazımdır. Məhəmməd-həsən Vətəliyevə görə, türkmanlar Azərbaycanın Aqoyunlu və Qaraqoyunlu adları ilə tanınmışlardır. O yazır: *Onlar (türk-*

¹²⁵Yenibrada, s. 311

¹²⁶Azərbaycan Ədəbiyyatı Nəciləri. Dastanlar. Bakı. 1987. s. 296

manlar-İ.S.) Səlcuq və qayılar ilə bahəm, ağ hun türklərinə mənsub idilər. Türkman adını bu qəbilə rəisləri Salur xandan almışdılar (o da Oğuz xanın oğlu Dağ xanın nəslindəndir).¹²⁷ Mğlif Qaraqoyunluların Ərzurum, Ərzincan və Sivas tərflərində ya adıqlarını da vurulmuşdur.¹²⁸

Dastandakı Tərk-Türkman haqqında danışarkən onun indiki Tərkmanistanda yerləşdiyini düşünməyə heç bir əsas yoxdur. Xəsusilə Reyhanla bağlı deyilən Tərk-Türkmanın Tərkmanistanla bağlanmadığını təsdiqləyir.

Eyvazın haralı olma "Koroğlu" dastanının ayrı-ayrı variantlarında eyni cərgə verilmişdir. Məsələn, tovuzlu Ağa Əsədın danışdığı variantda Eyvazın toqatlı, Xodzko nəfəsində qurfa olduğunu gürgərk. Hər iki variantda Eyvaz yenə Türkiyədədir. M.H.T. Masibin yazdığına görə dastanı danışan bəzi alimlər Eyvazın Gürcü olduğunu söyləyirlər. Eyvazın bərdü olmadığı haqqında deyilən eynilə Gürcüydədir. Eyvaz Gürcüdü deyə bilməzdi. Gürcü Zəlibel bərdü daha yaxınıydı, hətta böyük Zəlibelin cəməfiyasına daxiliydi. Dastanın bəgən qoşmalarında və əksər alimlərdən toplanmış variantlarda isə Eyvazın türkmanlı olduğu güstərilir.¹²⁹

Gürgəndəy kimi, Eyvazın yurdu Tərk-Türkmanın Ərzurum-Qars tərflərində yerləşməsi yuxarıda toxunduğumuz faktların hamısı ilə güstəgəstədir.

Bərdünün Türkman kəndinin hansı yollarsa Tərk-Türkmanla bağlı da olmamış deyildir. Yuxarıda Eyvazlı kəndində danışarkən söylənən fikirlər Eyvazın Zəlibeldən sonra bu kənddə yaşadığının inandırıcı olmadığını güstərir. Lakin Zəlibeldən sonra Eyvazın oğul-uşaqlarından, nəvən-ticlərindən kimlərsə gəlib burada yurd saldılar və öz ata-babalarının, silsiləsinin, qəbiləsinin adını yad etmək üçün kəndi Türkman adlandırma bilirdilər.

Bundan başqa, Bərdünün türkman kəndinin türkman

¹²⁷M. Ə. Ə. Ə. V. Ə. Ə. "Azərbaycan". Bakı. 1993. s. 51

¹²⁸Yenə burada, s. 52

¹²⁹Azərbaycan dastanları. V c. d. IV c. Bakı. 1969. s. 418

etnonimində yarandıq daha əlabatandır.

Ərzincan. Dastanın “Koroğlu ilə Bolu bəy” qolundan gü-
rəngər ki, Bolu bəy Ərzincanlıdır. “Həməzlinin Qıratı aparmağı”
qolunda isə Bolu bəyin Ərzincan qalasının qolun böyüğü olduğu
göstərilir. O, Koroğlunu namərdliyə tutub qollarını bələtdirir
və Ərzincana aparıb həyətinəki quyuya saldırır. Sabalı Əzin-
cana gedir və Koroğlunu quyudan zıxardır, Bolu bəyin qolunu-
nu qırır, üzgüçü də öldürüb Zəlibelə qayıdırlar.¹³⁰

Ərzincan Türkiyənin böyük şəhərlərindən biridir. Bu gün
də öz adını saxlamışdır. Qars və Ərzurumun yaxınlığındadır.

Dəmirçihəsənli. Hasan paşa və Həsən xanı bir yana qoy-
saq, Koroğlunun dəliyi arasında Həsən adlı öz igid var: Dəli
Həsən, Dəmirziolu Dəli Həsən və Koroğlunun oğlu Həsən.
Üzgüçülərinin həmişə Koroğlunun adı adlı-sanlı, say-sezmə
dəliyi olduğudur. Ona görə də Azərbaycan toponimiyasında on-
ların adlarının izlərini axtarmaq mümkündür.

Tarixi qaynaqlarda Azərbaycanın bir zox bülgeyindən yə-
ləyən Dəmirzihəsənli camaatının adına rast gəlinir. Gənc Qəyal-
tının Xılxına nahiyəsində bu camaatın yaladıq haqqında bil-
gilər vardır: “*Dəmirçihəsənli və Süfrəçi camaatı. Bu cammat,
əslində, Tiflis (əyalətinin) rəiyyətləridir. Dəftər tərtib olunduq-
dan sonra, onlar öz yerlərinə qayıtmış, lakin Süfrəçi camaatın-
dan bir neçə ev (xanə) burada qalmışdır*”¹³¹.

XVI yüzillikdə Gəncə sancağının nahiyələrindən biri Də-
mirhəsən adlanmışdır. XVI yüzilliyin sonunda Gəncə qəzasının
Dəmirzihəsən nahiyəsi Dəmirzihəsənli nahiyəsi adı ilə Tiflis
Qəyalətində verilmişdir.¹³² İndiki Borzalı bəylikdə Dəmirzihə-
sənli nahiyəsinin tərkibində olmuşdur.

XIX yüzillikdə yaladıq rus əli və jurnalisti Yakov Po-
lonski 1849-cu ilin yayında Tiflisin təxminən qırx kilometrliyində
yerləşən Dəmirzihəsənli kəndində olmuş, burada Alıq Qəlis-

¹³⁰Yenəbrada, s. 167, 285, 297, 298

¹³¹“Gənc-Qarabağ yalətində mğfəsə dətəri”. Bakı. 2000. s. 222

¹³²Yenəbrada, s. 6

gülin necə güzəli saz zalıb, oxuduğuna heyran qalmıdır¹³³.

Dəmirhəsən və Dəmirzihəsənli adlarının hər ikisi Koroğlu dənisi Dəmirzioğlu Dəli Həsənin adıyla yaxından əslilidir. Bu nahiyənin Gəncəsancağında yerləşməyi dediklərimizə Dəmirzioğlu Dəli Həsənin adını da iddia ehtimalını gətirir.

XVII yüzilliyə aid qaynaqlarda Gəncəsancağında Dəmirzi və Dəmirzioğlu adlı adamlara rast gəlinir (Nəbi Dəmirzioğlu, Əhmədli Dəmirzioğlu, Əliqulu Dəmirzioğlu, Allahverdi Dəmirzioğlu, Dost Dəmirzi Əhməd oğlu, Dəmirzi Məhəmməd oğlu, Dəmirzi Səmixan oğlu¹³⁴) ki, bunlar onun türmələrinin üzvlü babalarının adını da iddiaları kimi bəla dəyiriblər. Bunlara Qarabağdakı və Bərggəlad nahiyəsindəki Dəmirzi kəndlərini də əlavə etməklər¹³⁵. Hazırda Azərbaycanca bu adda kəndlər var.

Həsənabad. Həsənkənd. Bərdəliyasındakı Həsənabad, Həsən kəndi nahiyəsindəki Həsən kənd adlı kəndlərdən¹³⁶ birinin Dəli Həsənin, digərinin Koroğlunun oğlu Həsənin adını da iddia etdiklərini dəyiriblər. Azərbaycanda, Zəlibel yürsində Həsən kənd, Həsənabad adlı kəndlərin bəziləri Koroğlu dənisi ilə bəlağdır.

Qıratlı. Koroğlunu Qıratsız tələvvər etməklə mümkün deyil. Koroğlu üzgə Qırat altında olmayanda doğru deyirdi ki, mən Koroğlu deyiləm. Onun Koroğluluğunun yarısı Qıratınydı.

Azərbaycanın Bərggəlad nahiyəsində bir Qıratlı kəndi olub¹³⁷. Bu kəndin adının Koroğlunun Qıratıyla bəlağ olduğuna hez bir şübhə yoxdur, hər şey güz qabağındadır. Burada bəlağ bir ehtimal irəli sürməyə bəlağ imkan yoxdur. Zox gəman ki, bu adı Koroğlu dənisi kəndlərindən biri, yaxud Koroğluya sonsuz sevgi bəlağ xalq üzgə qoymuğdur.

Dəlikdaş kəndi. Qaynaqlarda Tərkəndli nahiyəsində təbe

¹³³“Kavkaz” qəzeti. 1851. Sayı 1-2

¹³⁴“Gəncə-Qarabağ yalının məğsəli dənisi”. Bakı. 2000. s. 54, 55, 104, 326

¹³⁵Yenəbrada, s. 348, 495

¹³⁶Yenəbrada, s. 324

¹³⁷Yenəbrada, s. 529

olan kəndlərdən biri Dəlikdə adlanmışdır.¹³⁸ Bu kənd indiki Gəlibəy rayonunda Kərbəyin yaxınlığında olmuşdur.

Koroğlu bir qərində Dəlikli dağın adını zəkməkdir. “Koroğlunun Bayazid səfəri” qolunda deyir:

*Bir qul qaçırmuşam Ərəbistana,
Arayın, axtarın, tapın gətirin!
Əgər girmiş olsa dəlikli daşa,
Aparın Fərhadı, çapın gətirin.*¹³⁹

Bu qərdəlikli dağa Dəlikdə kəndinin adı arasında bir yaxınlıq, səslənmə var. Ola bilər ki, dəlikli dağın kəndi vətəna gürdə kəndin adını Dəlikdə qoymuşlar.

Ağ qaya. “Koroğlu” dastanında adı tez-tez zəkil topnimlərdən biri Aqayadır. Dastandakı təsvirlərdən aydın gürğnər ki, Aqaya Zəlibelin tətəyində yerləşir, ordan Karvan yolu ovuc izi kimi gürğnər. Koroğlu tez-tez Aqayanın başına zıxıb Karvan yoluna baxarmı Deməli, Aqaya Zəlibel Karvan yolunun arasındadır. Zəlibelin də Karvan yolunun da yeri bəli olduqundan, Aqayanın yerini aydınlaşdırmaq zətin deyil.

Zəlibel yaxınlığında iki yerdə Aqaya var. Onun biri İmkir rayonunun İltip kəndində, digəri isə yen İmkir rayonunun Zəyən kəndindədir. Koroğlunun Aqayası İltip kəndindəkdir. Bu qaya dastandakı təsvirlərdə tam uyğun gəlir. Zəlibelin tətəyindədir, başına zıxdıqda Karvan yolu gəz-gəz kimi gürğnər vəs. Hələy oldu kimi gət-gətədgər. Hər iki Aqayanı mən güzlərimlə gürməmişəm. O yerləri də yaxşı tanıyıram. Hətta İltip kəndindəki Aqayanın başında Koroğlunun güzləti mən tətəsi son vaxtlara qaldır dururdu. Ona mən üzgün dən dənə tamaşa eləyib, dastanda deyilirdi tutulmuşdum və mən olmuşdum ki, Koroğlunun Aqayası elə budur. Son vaxtlar həmin Aqayanı daqarxanası elə dilə və güzləti mən tətəsinə dənə tətətilər. Əgər belə bir tarixi abidə başqa xalqlarda olsaydı, ona hez kim qazanc mənbəyi kimi baxmazdı, onu Ko-

¹³⁸Yenibrada, s. 270

¹³⁹ Azərbaycan dastanları. V cild IV c. Bakı. 1969. s. 251

roqulunun xatirəsi, yadigarı olaraq güz bəlyi kimi qoruyardı. Qobustanı bu cəgr məhv olmaqdan Sənd Vurun qoruyub saxlamıdı. Koroqulunun Aqayasını isqoruyub saxlayan tapılmadı. Bu cəgr nadir mədəniyyət abidəsi pula həsisliyin, tamahkarlığın qurbanı oldu. Həmin karxanadan qazanılan pulu yğz yerdə qazanmaq olardı, ancaq bu gğn həmin abidəni qaytarıb yerinə qoymaq, bərpa elməklə mğmkgən deyil.

Zeyləndəki Aqaya da Zəlibelin Qazax tərfində yeni karvan yolunun yaxınlığında yerləşir. Lakin o Zəlibelin dğz tərfində deyil, ondan xeyli uzaqdadır. Həmin dZeylə kəndindəki Aqayadan Karvan yoluna baxanda Qazax tərfində gürğnsə Gəncə tərfində gürğnmğr. Buna süykəlib demək olar ki, Zeyləndəki Aqaya Koroqulunun Aqayası deyil. Gərək əməsiylə deyirəm ki, onu da daqarxanası eləyib, sükdəli.

Karvan yolu. Dastanda Aqayanın adı həmişə Karvan yolu ilə qoşulur. Ona gürə Aqaya deyildə Karvan yolu, Karvan yolu deyildə Aqaya yada dğğr. Aqaya Karvan yolunu izləməklə gğznə zox əverilən yerdir. Ona gürə Aqayanın adı yalnız o zaman qəkilir ki, ordan Karvan yoluna baxırlar.

Əjdər Fərzinin Zəlibeli Kəndi rayonundakı Bəlibellə bələməyə ona gürə inandırıcı deyil ki, o Zəlibelin indiki əməkir və Gədbəy rayonları arasındakı Zəlibel olduğunu tərdə dğdsğz-filansız rədd edir. Halbuki Zəlibelin Bəlibelə zevrilməsi o qədr də ələlabatan fərzidə deyil. Bu bərdə uzun danımağa ehtiyac yoxdur. Zəlibel haqqında zox əylən deyilib. Əfəzli Zəlibeli Bəlibellə bələdə kimi, Karvan yolunu da həmin səntlərdə axtarmağa məcbur olmuşdur: “Çənlibeldən keçən baş Karvan yolunu Gəncə-Gədəbəy yolu sananlar həmin yolun üstündəki indiki Şəmkirin Çardaxlı kəndini dastandakı “Çardaxlı çənlibellər” ifadəsi ilə əsaslandırmağa çalışırlar. Və unudurlar ki, dastanda bol-bol işlənen “çardaqlı” ifadəsi “çox bürclü” anlamındadır”¹⁴⁰.

Əvvəla onu deyim ki, “zardaqlı” süzğngn “zox bğrcəğ” ki-

¹⁴⁰ Əjdər Fərzini. Də Qorqud yurdu. “Azərbaycan”. Bakı. 1989. s. 63

mi azıqlanması *Frzily*m^s deyil. Bu fikir ondan üç dⁿdⁿsüylⁿib vⁿbu yozumun Karvan yolu ilⁿhez bir baⁿlılıⁿ yoxdur. M.H.Tⁿmasib dⁿvaxtilⁿ*çardaqlı* süzğnⁿ*çoxbürclü* kimi azıqlama vermişdir. Zardaqlı süzğndⁿki *çar* hecasını *çahar* (dürd) hesab edⁿlⁿin hamısı süzğ “dürd bğrelğ” kimi azıqlamışlar. Lakin dilimizdⁿzardaqlı süzğ var vⁿonun “zahar”la hez bir ilⁿgisi yoxdur. Zardaqlı *çar* kükğnⁿ*daq* (burada *daq* hissi *dağ* olmayıb, tğrk dilindⁿaltı cğr yazılan süzdğzⁿldici *İkilizidir*: daq, dⁿq, dıq, dik, duq, dğk) süzdğzⁿldici *İkilizisi* qoⁿlmaqla yaranmış tğrk süzğdğr. Onun fars dilindⁿ alındⁿı dğğnⁿlⁿ yozumlarında da yanılırlar.

Frzily Karvan yolunun *Grc-Gdby* yolu olduⁿ fikriylⁿrazılⁿır vⁿburada zox haqlıdır. *Grc-Gdby* yolu hez vaxt Karvan yolu olmayıb vⁿola da bilmⁿdi. Bunun *v* zindⁿonun *Klbdr-Güzy* yolunu Karvan yolu adlandırmaⁿ da hez bir mⁿrtiqⁿsıⁿır. Birincisi ona gürⁿki, istⁿ *Grc-Gdby*, istⁿsⁿdⁿ*Klbdr-Güzy* yolu kimi dar kezidlⁿrdⁿ, sⁿrt aⁿrımlardan, dik yoxuⁿlardan, qorxulu eniⁿrdⁿ kezⁿ yerlⁿrdⁿ hez vaxt Karvan yolu salmazdılar. Axı qarlı, zovⁿunlu, boranlı, tufanlı vaxtlarda hⁿmin yollarda karvanın hⁿrkⁿti mğmkğn deyildi. *Klbdr-Güzy* yolu bu baxımdan daha tⁿhğkⁿldir. Hⁿta qıⁿda qar yaⁿanda bu yol altı-yeddi ay tamam baⁿlanır, gediⁿ-gⁿlⁿksilir. Hez bir aⁿllı karvanbaⁿ bu yollarla karvan aparıb-gⁿirmⁿdi. Karvanbaⁿları hⁿniⁿaxtarıb daha rahat vⁿqorxusuz yolları tapırdılar. İkincisi, dastanın bğğn qollarında Karvan yolunun *Zrlibeldⁿ* yox, *Zrlibelin* tⁿyindⁿ kezdiyi güstⁿilir ki, bu da *Brd-Grc-Qazax-Tiflis* yoluna daha zox uyⁿun gⁿir.

istⁿ *Klbdr-Güzy*, istⁿsⁿdⁿ*Grc-Gdby* yolları güzılⁿim ünğnⁿgⁿndⁿistⁿ-istⁿmⁿz büyğk Xalq *Əiri* Sⁿmⁿ Vurⁿunun “Daⁿlar” *Əiri* sⁿslⁿdir qulaqlarımda. Onun bir bⁿdiⁿ baxaq:

*Üstündən karvan yeriməz,
Sıxdır dumanların, dağlar!
Yayda-qışda heç əriməz*

*Quzeylərdə qarın dağlar!*¹⁴¹

Şairin “Üstündən karvan yeriməz, Sıxdır dumanların, dağlar!” deyən söz tutdu. Məhz Gəncəli-Güzyən və Kəlbəli-Güzyən yolları beləndən alan dağlardı. Şairin Vurğun bilmirdimi ki, bu dağlardan karvan yeriməz!? Axı Şair gürgüdü ki, bu dağların quzeyindəki qar yayda da qımır. Bəs hansı karvanbaşı qarlı-buzlu, sırsıralı-sıldırımlı bu dağlardan karvan aparıb üzəngü də karvanını da ülgümləyən qoyardı!? Karvan yolundan danıqlanan bunlar mətləq nəzərə alınmalıdır. Halbuki Karvan yolundan danıqlanlar, onun yerini məğluyur və zəifləyən indiyə qədər niyə bəy yolların zəifliyini, keşilməz olduğunu düşünməyiblər.

Araşdırmalar və Zəlibelin, Aqayanın, Qəbulanın, Koroğlu qəzasının, həminin “Koroğlu” dastanında adlarına rast gəlinən onlarla digər yer adlarının bir-biriyə bəyliklə üyrənilməsi, onların yerinin dəzgən məğluyur və zəiflənilməsi göstərir ki, “Koroğlu” dastanında adı zəifləyən Karvan yolu Bərdə-Gəncə-Qazax-Tiflis yoludur. Koroğlunun səfərlərinin xəritəsi də bu fikri təsdiqləyir.

Kərgən qırasında Bozdağda Koroğlunun daha bir güzəti mətləqsi olmuşdur. Vaxtilə Moskvada zıxan “Elm və həyat” (rus dilində) dərgisində bu mətləqin əhəmiyyəti və haqqında kəşik bilgi verilmişdir. Məğluf həmin mətləqin xalq arasında da bu gən Koroğluya isnad edildiyini yazmışdır.

Bu mətləqin Bozdağda qurulması və Koroğluya isnad edilmişyi həz də təsadüfi deyildi. Bozdağdan baxanda Zəlibelin təkli ovuc izi kimi gürgü. Bozdağda durub Gəncədən Qazaxa qədər olan böyük bir ərazidə Zəlibelin təkli aranı tapmaq zox yaxı gürmə olurdu. Yəni ki, Koroğlu da məhz bunu bildiyən gür, Bozdağda belə bir güzəti mətləqsi qoymuşdu. “Hasan paşanın Zəlibelə gəlmişyi” qolunda Dəli Həsən Koroğludan xəbərsiz üz dəkilini dəgütərgəb Hasan paşanın qəlonunun arxasını kəşmişdi. Hasan paşa qəlonunu Gəncəylə İnkirin arasındakı Quruqobu adlanan yerdə gizlətməmişdi. Aqlabatandır

¹⁴¹Şairin Vurğun. Kəşik. VII c-d II cild. “Elm”. Bakı. 1985. s. 236

ki, Bozdağdakı güzltzilr Hasan paşanın qoşununu gürgb, bunu Dli Hsrxbr vermişdir. Bunun necolduunu davadan sonra Dli Hsr Koroşuya yerli-yataqlı danında xbrni ona mhz keikzilrin girdiklini süylmişdi: *“Qoç Koroşlu, hər şeydən qabaq mənim böyük bir taqsırım var. Gərək ondan keçəsən. Mən sənə xəbər verməmiş bəndəgahları boşaldıb, dəliləri götürüb getmişdim. Amma onu deyim ki, mən qəsdən belə eləmişdim. Hasan paşanın qoşunu ilə gəlməyini keşikçilər axşamdan mənə dedilər. Onun qoşunu necə yerbəyər eləməyini, necə pusqu düzəltdiyini mən görmüşdüm”*¹⁴².

Burada Bozdağın adı ziklilmir. Yalnız keikzilrdən danılır. Zəlibeldən, həta Aqayadan baxanda Quruqobu gürgnsd qoşunun zükklrd, zala-zuxurlarda gizlədiyini güzlügürmə o qdr dəsən deyildi. Ona gürmənin ki, Hasan paşanın gəlməyini, qoşunu Quruqobuda gizlədiyini Bozdağdakı kezikzilr daha yaxı gürbilrdilr, zğnki Quruqobu Bozdağdan ovuc izi kimi aydın gürgnğr. Zox gğman ki, bu xbrni Dli Hsrndlonlar zətdirmədilər.

Bğtğn bu deyilirdən aydın güstürir ki, “Koroşlu” dastanında haqqında danılan Karvan yolu həqiqətən Bərdə-Gərcə Qazax-Tiflis yoludur. Dastandakı təsvirlərinin qdr uyğun gələn ikinci bir Karvan yolu tapmaq mümkün deyil.

Qaf dağı. “Koroşlu” dastanının bir zox qollarında Qaf dağının adı ziklilir. Əksər hallarda bu dağ Türkiyə-Azərbaycan arasında sərhəddi bildirir. “Koroşlunun İstanbul səfəri”, “Hənzənin Qıratı aparması” qollarında Koroşuya “sən hez bizim yerin adamına oxlamırsan” deyilirdi. Koroşlu da Qafın anrı tərifində olduğunu süyləyir. Koroşlu bu süzləri Türkiyədə süylədiyini gürə Qafın anrı təfisi deyirdi. Zəlibeli nəzərdə tutur. “Koroşlunun Bayazid səfəri” qolunda isə Koroşlu Zəlibeldən həmə tacirbəhə deyir: *“Nə qədər ki, mən sağam Qafın bu üzündən o üzünə gərək bir arşın bez də getməyə”*¹⁴³. Burada Koroşlu

¹⁴² Azərbaycan dastanları. V cild IV c. Bakı. 1969. s. 369

¹⁴³ Yenicorada, s. 243

Qafin o göz deyirdi Tğrkiyi ni nırdı tutur, zğnki indi üzg Zılibeldir. Əhməd tacirbaşının qulu qazıb Əlmqulu xanın yanına gedir və ona deyir: “*Xan sağ olsun, mən Əhməd tacirbaşının quluyam. Qafin anrı üzünə xırıda getmişdik*”¹⁴⁴.

Burada iki faktı nərdən qazırmamaq lazımdır. Birincisi odur ki, Əlmqulu xan da Qafin Zılibel tıfındıyox, o biri tıfındı olurmu? İkincisi dıodur ki, Əhməd tacirbaş Qafin anrı gözndən bu gözə xırıda gılbmi vındı dıgeri qayıdanda Koroğlu onu tutub.

M.H.Əkimovun güyzli Alıq Qadır Vııyevdın yazdı “Telli xanımın Zılibel gıtırilməsi” qolunda maraqlı bir sənə var. Koroğlu alıq paltarında Dımirzıoğlunu tutmuş Cıfır palanın mıdlisın gıgirir. Palı lovıalanaraq deyir: “*Yanşaq, bu elə bayramdır ki, sorağı təkə Alosmanda deyil, Qafin o üzündə də eşidiləcək. Bu bayram kor kişinin oğlunun sinəsinə dağ-düyün çəkəcək. Həddini biləcək. Cəfər paşanı onda tanıyacaq. Yanşaq qardaş, heç Qafin o üzlərində olmusanmı? Kor kişinin oğlunu tanıyırsanmı?*”¹⁴⁵.

Cıfır palı Alosman deyirdi. Büyük Osmanlı torpağını Tğrkiyi ni, Qafin o göz deyirdi. İAzərbaycanı-konkret olaraq Zılibeli nərdı tuturdu. Cıfır palı Zılibelin adını zıkmir, lakin Qafin o göz ifadəsi məhz Zılibel deməkdir. Bunu “*heç Qafin o üzlərində olmusanmı? Kor kişinin oğlunu tanıyırsanmı?*” ifadəni dıaydın güstürir. Üzg dı Cıfır palı Koroğlunu kor kılını oğlu adlandırmaqla hıın üzg lovıalanır, hıın dı Koroğluya nıfrını bildirir. Burada da Qaf daşının Tğrkiyi il Azərbaycan arasında yerliidiyini gürgüçk.

Koroğlunun vaxtında bğtğn Tğrkiyi Xotkarın alalı altında olub, yni Tğrkiyi Xotkarın hükmğ ilim yri bir qarıda yer olmayıb. Koroğlu da Xotkarın hükmğ altında olan bir yerdı yaaya bilmədi. “Mırcan xanımın Zılibel gılmıyı” qolunda deyilir: “*Sən çox doğru danışırısan, Böyükkişi. İndi iş çox pis yerə ilişib. Xotkar qabağa düşüb. Amma mən elə bir yer bilirəm ki,*

¹⁴⁴“Koroğlu” dastanı. (Tıtib edni M.H.Tımasib). Bakı. 1982. s. 182

¹⁴⁵Xalqımızın deyimni vıduyumları. “Maarif”. Bakı. 1986. s. 291

oraya xotkarın hökmü işləmir”¹⁴⁶.

Koroğlu Eyvazın dalınca Rumdan Bayazid gedən yol-
da gürdöyğ yolzuya deyir: “*Biz o taydan, Çənlibel
tərəfdən*”¹⁴⁷.

Dastandakı o tay, bu tay Azərbaycan-Türkiyə kimi anla-
malıdır. Zənkər burada sübhün hansı zayın o tay, bu tayından
getmir. Buradakı o tayla bu tayın biri Osmanlı torpağı, digəri
Zənlibeldir və onların ikisinin arasında Qaf dağı var. Bu Qaf da-
ğı niyə söndüyü qədr araşdırıcıların diqqətində yayınıb. Qv-
və deyildiyi kimi, dastandakı sözləri təhlil eləyəndə Qaf
dağı Ağı dağına-Ararat dağına zox uyan gəlir.

Mərsi Həkimovun Ağı Hüseyn Saraclının ifasından yazı-
ya aldığı “Bolu bəy və qoz Koroğlu” qolu M.H.T. Həsəbin topladı-
ğı “Koroğlu ilə Bolu bəy” qolundan xeyli fərqlənir. M.H. Hə-
kimovun topladığı qolda Bolu bəyin Zənlibelə həcum eddiyini
Səbali Toqatda elədir və bu xəbəri Zənlibelə çatdırır: “*Bazar-
dan geri dönüb karvansaraya gəldi. Karvansara sahibi ilə haqq-
hesabını çürüdüüb, özünü yetirdi Ərəbata. Atın yəhərini, taqırını
bərkitdi. Ayağını üzəngiyə qoyub cilovunu boşaltdı. Qırdırma
yol ilə üz qoydu Çənlibelə. Üç gün, üç gecə at sürdü. Ağrı dağına
arxada qoydu*”¹⁴⁸.

Qvva, Toqatdan Ağı dağına qədər olan yolu Qərbətin göz-
gön, göz gecəyə getməsi zox ağılabatandır. İkincisi, yenə Toqat-
dan Zənlibelə gedən yol Ağı dağından keçir. Onun Zənlibellə
Toqat arasında olduğu aydın gürəng. Gözəngə, bununla “Ko-
roğlu” dastanında tez-tez adı zəkilən Qaf dağının elə Ağı da-
ğı olduğu üz təsdiqini tapmış olur. Deyilənə görə sonra Qaf da-
ğının Zənlibellə Türkiyə arasında yerləşdiyini onun Ağı da-
ğına hez bir təbəhəyi qalmır.

Alacalar dağı. “Koroğlu” dastanında Alacalar dağının adı-
na bir neçə dəfə rast gəlinir. Eyvazın Zənlibelə gətirilməsi” qo-

¹⁴⁶ “Koroğlu” dastanı. Bakı. 1982. s. 284-285

¹⁴⁷ Yenəbrada, s. 295

¹⁴⁸ Xalqımızın deyimləri və duyumları. Bakı. 1986. s. 241

lunda deyilir: *Deyilənlərə görə o, (Koroğlu-İ.S.) bir dəfə cavanlıqda Alacalar dağında bərk dara düşüb, yeddi gün, yeddi gecə mansırada qalmışdı.*¹⁴⁹

“Koroğlunun Qars səfəri” qolunda Koroğlu Qarsa gedir: *“Az getmişdi bilmirəm, çox getmişdi bilmirəm, elə təzəcə Alacalar dağının ətəklərinə çatırdı ki, bir də gördü budu, Qars tərəfdən bir atlı gəlir”*¹⁵⁰.

Bu dağın adına Araq Cənnunun bir qirində rast gəlir:
*Alacalardan aşanda,
Ərzurumu dolaşanda,
Qənimlər tək savaşanda,
Gözü qanlı xırsız gördüm.*¹⁵¹

Hər göz ürəkə Alacalar dağının Qars-Ərzurum tərəflərində olduğu güstərilmişdir. Koroğlu Qarsa gedəndə Alacalar dağından keçmiş Araq Cənnun da Ərzurumu dolaşanda Alacalardan almışdır. Deməli, gər Alacalar doğrudan da dağadırsa, onu Qars-Ərzurum tərəflərində saxtarmaq lazımdır. 1514-cü ildə Zaldıranda baş vermiş Osmanlı-Səfəvi müharibəsində bəhs edilən Heydər Zəlibi “Ruznamə”sində yazmışdır: *“Ərzuruma tabe olan Alacalar adlı yerdə əvvəlcə qızılbaşlardan gələn elçilər qətlə yetirildilər”*¹⁵².

Bu sitat Əhən Fazil Fərzəlibəyinin “Azərbaycan və Osmanlı imperiyası” adlı kitabından götürülmüşdür.

Deməli, Alacalar həqiqətən dağadır və Ərzurumda yerləşir. Ərzurumda bu gün Alacalar adlı bir dağ var və onun “Koroğlu” dastanında adı zəkilən Alacalar dağı olduğu hez bir şübhə doğurmur.

Azərbaycandakı kənd adları haqqında danışarkən unutmamaq olmaz ki, onların xoxusu nəsil adı dağdır, üzgə də kəndin təməlini qoyan nəslin adını. Bəzi bir adam həmin kəndin əsasını qo-

¹⁴⁹ Azərbaycan dastanları. V cild IV c. Bakı. 1969. s. 115

¹⁵⁰ Yenicorada, s. 310

¹⁵¹ Yenicorada, s. 121

¹⁵² Əhən Fazil Fərzəlibəyli. Azərbaycan və Osmanlı imperiyası. “Azərbaycan”. Bakı. 1995. s. 172

yur, h¹m d¹h¹slin. Kosalı, Şalı, P¹rizamanlı, Alaxanzallı, Qaraxanzallı, D¹im¹m¹di, Qaram¹m¹di və s. bel¹adlardır. Onların hamısı n¹sil və ya tir¹adı bildir¹ etnonimlərdir. Bir d¹ bilm¹ lazımdır ki, bir n¹sil ¹ azı göz y¹ğz il¹ yaranıb-formala¹. Yuxarıda adları z¹kil¹ b¹zi toponimlərd¹ on altıncı-on yeddinci y¹ğzilliklərd¹ yazılmış qaynaqlarda rast g¹linməsi d¹ bizim fikrimizi on dördüncü y¹ğzilliy¹ Koro¹lunun ya¹adı d¹üvr¹aparır və bir daha Koro¹lunun on dördüncü-on be¹inci y¹ğzilliklərd¹ ya¹adını t¹sdıql¹yir..

Bu toponimlərin nec¹ yaranması biz¹ b¹lli deyil. Ona g¹rd¹ bu c¹ğr toponimlərin m¹rd¹liyinin d¹ğr¹st mə¹y¹yl¹dirilməsi z¹ndir. Burada yalnız ehtimallar mə¹mk¹nd¹ğr. Ancaq bu ehtimalların arasında gerz¹kliliklərd¹ d¹yox deyildir.

Bu g¹ğn Az¹rbaycanda el¹k¹rd¹ var ki, onları do¹rudan da Koro¹lu d¹il¹ri salmışlar və adlarını da onlar qoymuşlar. B¹zi k¹rd¹lərin d¹il¹rin üz adlarını da¹ıdı¹ g¹bh¹şizdir. Ancaq onlar b¹ğt¹ğn k¹rd¹ üz adlarını qoymamışlar. Burada bel¹hallar ola bil¹ ki, kims¹ t¹z¹yurduna üz do¹ldu¹ k¹rd¹in adını, ba¹qası atasının, yaxud babasının adını verib. H¹tt¹ n¹sil adlarına ox¹layan k¹rd¹ adları daha zoxdur. Tovuz rayonundakı A¹ba¹lar, A¹r¹allar, ¹m¹kird¹ki Qasım¹allar, Qaraca¹m¹irli, Qazaxdakı Eynallı, Qarapapaq, Salo¹lu, Da¹k¹sl¹rd¹ki Alaxanzallı, K¹b¹d¹rd¹ki Qaraxanzallı y¹qin ki, n¹sil adlarıdır. Az¹rbaycanda bu c¹ğr n¹sil adları zoxdur. Zox g¹ğm¹an ki, h¹rl¹si bir yerd¹ g¹lm¹ Koro¹lu d¹il¹ri d¹z¹libeld¹ da¹ılandan sonra onların tür¹m¹li üz babalarının igidliyi, m¹rd¹liyi il¹üy¹ğn¹ k¹ adlarını n¹sil adı kimi ya¹atmışlar.

Bel¹d¹ğ¹ğnm¹ olar ki, Koro¹lu d¹il¹rinin h¹rl¹si bir n¹silin ş¹asını qoyub. Bu tamamil¹ a¹llabatan bir ehtimaldır. Tanınm¹ğid, q¹hr¹m¹an olan Koro¹lu d¹il¹rinin xalq arasında böy¹ğk hürm¹ qazandıqları süzş¹zd¹ğr. Ona g¹rd¹ h¹rl¹ bir igidin tür¹m¹li onun adı il¹adlandırılmış və il¹ kezdik¹ bu tür¹m¹li d¹ n¹sil¹ formala¹m¹dir. Yuxarıda sadaladı¹mız və sadalamadı¹mız bir zox k¹rd¹lərin h¹m¹in n¹sil¹rin adını da¹ıdı¹na inanıram.

1.4. “ÖZ ADIM RÖVŞƏNDİ, ATAM ALIDI”

“Koroğlu” dastanındakı obrazlar bir-birilə öz-özə qarşı qarşıya duran iki cəhəyə bölünmüşdür. Cəhəşüzə burada ona gürə yerindədir ki, dastandakı bəğən vuruşmalar onların arasında bəvərir. Birincilərin bəında Koroğlu durur. Bəğən dillilə, xanımlar, xalq adamları Koroğlunun tərfindədi. İkincilə Xotkar, pələlar, xanlar, bəylə və onlara quyuq bulayanlardı. Bu cəhəllər arasındakı dğməniziliyi yalnız düvrən siyasi, sosial durumu yaratmamışdır. Bəca sərb bu cəhəllər bölünmüş adamların qanına, iliyinə hopmuə ruhsal keyfiyyətidir. Onların xarakterləndikə kəskin ziddiyyətlə cəhəlləməyə sərb olmuşdur. Bunu aələndakı qarşılaşdırmalar aydın güstərir:

Koroğlu	Xotkar
Mərdlik	namərdlik
Kiçilik	nakiçilik
Əgirdlik	qorxaqlıq
Süzənbəğtəvləgk	ikiğzəlgəgk
Haqq	haqsızlıq
Ədalət	Ədələtsizlik
Ləyaqət	ləyaqətsizlik
Ənsanlıq	zalımlıq
Koroğluluq	həznəlik
Sirdanlıq	satqınlıq
Saf sevgi	umacaqlı sevgi
Qadın azadlığı	qadın həquqsuzluğu

Bu siyahını uzatmaq da olar. Lakin həmin cəhəllərin xarakterlərinə sədiyyətləndirməğzə bunlar da bə eləyir.

Azərbaycanın böyək Xalq Əəri Sənd Vurəın “Koroğlu” dastanından danıərkan deyirdi ki, eposun qəhrəmanları canlı, real insanlardır. Deməli, üzli real insanlar olan bu qəhrəmanların adlarının vəkimliklərinin azıqlanması da maraqlıdır.

Ali kişi obrazı. Dastanın ilk qolu “Ali kişi” adlanır. Bu qolun qıvrıqmanı da Ali kişidir. O Həsən xanın ilxızısıdır. Ali kişi bir zox keyfiyyətə gürəməraqlı və mğkənmə obrazdır.

1. Ali kişi tərğbət ilxızısıdır, yaxşı at tanıyandır. O yaxşı bilirdi ki, Həsən xanın ilxızısında onlardan yaxşı at yoxdur. Bunu təsdiqləmək üçün iki züpəklə qulanın sonradan Qırat və Dğrat olduqunu və Ali kişinin at sınaqlarını yada salmaq bəsləyir.

2. Ali kişisi dəqiəlidir. O istəyir ki, Hasan paşanın yanında Həsən xanın başına uca, gözə alsun. Lakin Həsən xan onun sədaqətini xəyanət kimi dəyərləndirir.

3. Ali kişimğdrikdir. O Həsən xana deyir ki, sənin ilxızında bu iki züpəklə qulandan yaxşı at yoxdur və bununla ona yaxşılıq ələmə istəyir. Lakin yaxşılığın qarşısında yamanlıqla gözəlir. Həsən xan onun iki gözəngə dəzixartdırır, iqlı dənyasını ələndirir alır. Burada bir xalq deyimi yadıma düşdğ: “Yaxşıla yamanlıq, Kor əlyə samanlıq!” Deyimin yaxşılıq təfəndə Ali kişi yamanlıq təfəndə Həsən xan durur. Yaxşıla yamanlıq əlyərlə xalq kor əlyə adlandırır.

Ali kişi yaxşı bilir ki, həyatda iqlı dənyadan dəyərlə hez nə yoxdur. O iqlı dənyasını artıq itirmədir. Bu hez cəqr qaytarılması itki deyil. Ona gürə Həsən xandan gözəlının ələndirə iki züpəklə qulanı istəyir. Həsən xan ələ salmaq üçün həmin dayların hərsini onun bir qoluna bələtdirir. Burada yenə Ali kişinin mğdrikiyi, Hasan paşa ilə Həsən xanın nadanlıq gürəngər. Yəqin ki, Hasan paşa bətgən ümrə boyu bu nadanlığının pələnzılığını zəkmədir və buna dən-dən əcımıdır. Axı onun Ali kişiyə verdirdiyi Qıratı sonralar Koroğlunun ələndirə almaq üçün hansı yollara ələtdiyini, hətta qızı Dona xatını Kezəl Hənzəkimi qulqun ələsuna verdiyini yaxşı bilir.

4. Ali kişi uzaqgürəndir. Hasan paşa və Həsən xan iki züpəklə qulanı ələngəkimi gürərdə, Ali kişinləri Qırat və Dğrat kimi gürərdə. Ali kişinin bu uzaqgürəliyi olmasaydı, o Koroğlunun hez vaxt onun qisasını ələ bilməzdi. Koroğlunu ələndirə də Ali kişinin uzaqgürəliyi və mğdrikiyi olmur.

5. Alı ki li a l l ı d ı r , i l b i l r d i r , t d b i r l i d i r . B u n u d a s t a n d a n b i z t a n ı o b l a n b g t g n s o n r a k ı o l a y l a r a y d ı n g u s t r i r . M i s r i q ı l ı n c , Q o l a b u l a q , Z r l i b e l A l ı k i l i n i n m r l v i k e y f i y y t l r i h a q q ı n d a d o l u n t s l v v g r y a r a d ı r .

Alı ki li ni e l m a d a m l a r ı d a k u l t u i l b a l a y ı r l a r . M r c b u r a d a k u l t d a n d a n ı m a q g z g n e l b i r s a s y o x d u r . D a s t a n d a k ı t s v i r l r i s a s g u t g r s k , A l ı k i l i y u x a r ı d a d e y i l r k e y f i y y t l r i n d a l y ı c ı s ı o l a n o b r a z d ı r . K o r o l u n u n a t a s ı d ı r . D a s t a n ı n y a r a n m a s ı g z g n r g l e y m o n u n g u z l r i n i n h a q s ı z l ı q e d i l r k H s r i x a n t r l f i n d r z ı x a r ı l m a s ı o l m u d u r .

Alı ki li h a q q ı n d a z o x f i k i r l r s u y l r m i d i r . O n l a r ı t k r a r l a m a e h t i y a c y o x d u r . K o r o l u n u n o l l u l a g u t g r d g y g E y v a z ı n a t a s ı n ı n d a a d ı Q s s a b A l ı d ı r . M r c b u r a d a , E y v a z ı n d a a t a s ı n ı n a d ı n ı n A l ı o l m a y a l n ı z t s a d g f d g r v o n l a r ı h e z b i r d a s t a n z ı a l q u y d u r m a m ı d ı r . T k c b u n a s u y k r i b d e m k o l a r k i , K o r o l u n u n a t a s ı A l ı k i l i d , E y v a z ı n a t a s ı Q s s a b A l ı d a e y n i a d l ı t a r i x i m x s i y y t l r d i r v b a l a q a - b a l a q a a d a m l a r d ı r . g r b a l a q a c g r o l s a y d ı , o n d a d a s t a n z ı a l q b u a d l a r ı n e y n i l i y i n l y o x , m g x t l f l i y i n g s t g n l g k v e r r d i . U z g d s u h b t K o r o l u d a n v E y v a z d a n g e d r d o n l a r ı n h r i k i s i n i n a t a s ı n ı d a s t a n z ı a l ı n A l ı a d l a n d ı r m a s ı h e z c g r a l a b a t a n d e y i l .

Koroğlu obrazı. Dastanın s a s q l r m a n ı K o r o l u d u r . O n u n i l k a d ı R u v l d i r . D a s t a n d a t s v i r o l u n a n o l a y l a r ı n k i z i y i n d r t u t m u d u y g s l h n l r i n q d r h a m ı s ı K o r o l u n u n a d ı i l b a l ı d ı r . K o r o l u s u z n z r l i b e l v a r , n d l i l r , n d b r d a k ı h a d i s l r . Y q ı n K o r o l u n u n i s t r u z g , i s t r a d ı h a q q ı n d a z o x y a z ı l m a s ı n ı n , z o x s u z d e y i l m l s i n i n s l b l b i d o b u d u r . “Koroğlu”- n u n u y r l ı l m l s i n d o v l s z x i d m t l r i o l m u M . H . T l m a s i b i n f i k i r l r i s u z s g z k i , m a r a q l ı d ı r . O , K o r o l u n u n a d ı n ı b e l a z ı q l a m ı d ı r : *Məlum olduğu üzrə, bizim eposa görə Koroğlu bu surətin öz adı deyil. Onu, atasının gözü çıxarıldığı üçün belə adlandırmışlar. Bu çox doğru və məntiqi görünür.*¹⁵³ M . H . T l m a s i b b u r a d a t a m h a q l ı d ı r . D a s t a n d a n b i l i r i k k i , K o r o l u a d ı n ı R u v l

¹⁵³M.H.T l m a s i b . A z b a y c a n x a l q d a s t a n l a r ı . B a k ı . 1 9 7 2 . s . 1 4 5

n atası Alı ki i verir: “*Get, sənin adını Koroğlu qoydum!*”¹⁵⁴.

Alı ki i üz güzi i zıxarıldı na gü b unun adını Koro lu qoydu r. Bu mğbahis sızdır. Lakin M.H.T masib bu fikrinin ğstğnd dayanmır, sonradan Koro lunun “Adımı soru san, bil, Röv ün olu, Atadan, babadan cinsim Koro lu” misralarına süyk r r k tamamil b unun ksini yazır: “*Demək, bu ad ona atasının gözünün çıxarıldığına görə verilməmişdir. Bu, nəsil, cins, soy, bəlkə də qəbilə, tayfa, sülalə adıdır*”¹⁵⁵.

Ardınca M.H.T masib Röv ün in işıq dem k oldu nu söyl yir: *Koroğlunun əsil adı da elə işıq demək olan Rövşəndir*¹⁵⁶.

Röv ün süzğnğn işıq anlamı verdiyi süzsğzdğr v burada mğbahis y d y r bir s as yoxdur. Lakin dird ki cinsim Koroğlu ifadəsin s aslanıb cğrb dğr yozumlar ortaya atmaq da m tiqlı gürgnğmğr. Bilm k lazımdır ki, cins insana yox, heyvana aid termindir. Heyvanın cinsi olar, insanın yox. Ona gürd m r cinsim Koroğlu ifadəsinin dird dild n-dil g r k r dola lıq salındı nı dğğnğr m. Burada bir nezh al ola bil r. Dastanzı a lı cinsim süzğnğn yerind ki süzğ unudub, alınmı b ol lı u doldurmağ ğzğn cinsim süzğnğ i l d ib. Yaxud süz oxunu v ya yazılı zamanı bu k ki dğğb. Üzğ d Koro lu savadsız olsaydı, d rd yarıydı. Axı Koro lu savadsız deyildi ki, cins süzğnğn anlamını bilm s in. Dastanın ba lı q a bir yerind bu anlamda soy süzğ i l l m i d ir. Koro lu r b Reyhana deyir: “*Tanı Koroğlu soyunu, Gör cida təkı boyunu*”¹⁵⁷.

Bu misradan aydın gürgnğr ki, Koro lu soyun n dem k oldu nu yax bilirdi. Bel olan halda o soyum v z in q hez vaxt cinsim dem z di. S m d Vur unun “*Vaqif*” daramında Vaqif A a M h m m d ah Qacarı a a l l amaq v a l z altmaq ğzğn ona *Qatır cinsisiniz, doğub törəməz* deyir. Koro lu süzsğz ki, üzğ haqqında bel süz i l l m z di. Hazırda dilimizd cuns süzğ

¹⁵⁴ Azərbaycan dastanları. V c-d IV c. Bakı. 1969. s. 33

¹⁵⁵ M.H.T masib. Azərbaycan xalq dastanları. Bakı. 1972. s. 145

¹⁵⁶ Yen brada, s. 146

¹⁵⁷ Azərbaycan dastanları. V c-d IV c. Bakı. 1969. s.328

qadın və kişi anlamlarında zox dar zərzivdə daha zox anket doldurarkən işlənir. Bu da cinsim Koroğlu deyiminin hez bir anlam daşmadığını göstərir. Deməli, misra tərif edilmişdir. Koroğlu-Rüvənin adlarını azıqlamağa can atan folklorşularımızdan biri də M.Seyidov olmuşdur. Bəştən axtarılarını əvvəlxir mifoloji təfəkkürlə bələyən M.Seyidov Koroğluya da bu yündən yanaşaraq yazırdı: *“Bu namuslu, yaxşıistər qocanın sonralar Koroğlu adı ilə tanınan və şöhrətlənən igid, qorxmaz oğlunun adı Rövsəndir-İşiqdır”*.¹⁵⁸

Burada M.Seyidovla M.H.Təmasibin fikirləri üst-üstə düşür. M.Seyidovun bu fikrişləmiyi təbiidir. Birincisi, o mifoloqdur, ikincisi, “Koroğlu” dastanına soykükğ üyrənmiş baxımından yanaşmışdır. *Biz burada “Koroğlu” və başqa dastanlara başlıca olaraq söykökü öyrənmək baxımından yanaşacağıq*.¹⁵⁹

M.H.Təmasib və M.Seyidov Rüvənin iştə anlamı olduğunu süyləyərək hez bir yanlığa yol vermirlər və bu fikir əlabatandır. Lakin Koroğlu adının yozumunda hətəqiqətə səslişimləyən fikirlər daha zox rast gəlinir.

Fərzli isə Koroğlunun adına Qoroğlu donu geyindirirər yazır: *“Koroğlunun od adı Qoroğlu-Koroğlu şəklinə düşür. Qoroğlu Koroğlu köynəyinə geyindirilir”*.¹⁶⁰

Qoroğlu adının dastanın Orta Asiya variantlarından gəlidiyi hamıya bəlidir. “Koroğlu” dastanının Azərbaycanca yaranıb buradan dənyaya yayıldıı da şbhətsizdir. Onda adın ilk variantı da Koroğlu olmuşdur. Belə olan halda Orta Asiya Qoroğlusuna Azərbaycanca Koroğlu küynəyi yox, kəsin Azərbaycan Koroğlusuna Orta Asiyada Qoroğlu/Goroğlu küynəyi geyindirildiyini dəğənmək daha doşu olar. Koroğlu birinci, Qoroğlu/Goroğlu sonradan yaranmış ikinci, bəklədişzəncəğ-belinci addır.

Koroğlunun üz adının Rüvənin olduğu da, Rüvənin iştə

¹⁵⁸Mirli Seyidov. Azərbaycan xalqının soykükğə dəğənərək. “Yazısı”. Bakı. 1989. s. 247

¹⁵⁹Yenəbrada, s. 246

¹⁶⁰İd Fərzli. Də Qorqud yurdu. “Azərbayc”. Bakı. 1989. s. 64

anlamı bildirdiyi dəyərdir. Koroşunun Qoroşu/Goroşu kü-
kəndi yaranması isə hez bir əsası olmayan fərziyyədir. Əgər Ko-
roşu adının Qoroşu/Goroşundan yarandığını qəbul etsək, on-
da Azərbaycan “Koroşu”su hez vaxt bətgən variantların bəlan-
cında, kükəndəyana bilərik. Mərci Fərziyyənin fikri hələ
əyləməyən donu geyindirmək marağının bəhrəsidir.

Burada bir məsələ toxunmadan keçməli deyil. “Koroşu
lu” dastanındakı hadisələrin vaxtların mifoloji qaynaqlarla bə-
lənliyi, səslənməsi, həftə məzəni oxucularla təbiidir. Koroşu
xalq qəhrəmanıdır, bətgən bir əxsiyyətdir, bətgən insani keyfiy-
yəli təməldir. O da hamımızın yaqadımız arzularla, istəklilə-
li əməllərlə, ideallarla yaqadımız kimi sevinmiş qəmlən-
miş, dənəməli, duyulanmış, qayılanmışdır. Bətgən bu sadə-
dizlərimin də bir ucu mifoloji təfəkkürü, mifoloji qaynaqlarla
bələdir. Koroşu bu xalqın qəhrəmanıydısa, “Koroşu” dastanı
bu xalqın izindəyənib, yaddaında yaqayırdısa, Koroşu üzg
və “Koroşu” dastanı bu xalqın mifik dənyagürgəndə tədris
oluna bilərdi. Hansı bədi sənəd, yaxud surətdə mifik cizgilə,
əməllə yoxdur? Bəlkə də hər bir sənətin təni, qanını onun ru-
huna hopdurulmuş mifoloji motivlə təkil edir, ümrü də mifik
qaynaqlarla bəlləli iltilizləgər?!

“Koroşu” dastanının mifik təfəkkür səzgəndə keziril-
mə azıqlanması yaxşıdır və gərklidir, lakin bu ülmə süz-sən-
əbid sənətdəli yanaşma yerində dəg-dəg mənədi hər əyləzər
mifik don geyindirməklə onu tarixiliyində və bədiiliyində
uzaqlandırməyə can atmaq lazım deyil. Paltar insana yaraşanda
güzü gürgəndəy kimi, fikir də yerində deyiləndə havadan asılı
qalmır, inandırıcı olur. Hez nədə frata varmaq, sənədi dəli-
mə, birini ilirdib, birini kizilmək, nəyisə oldu kimi yox, üz
gürdəyən, yaxud dəgəndəyən kimi qəlmə vermək doşu deyil.
“Koroşu” dastanında tarixi gerzəkliklə mifoloji motivlə xalqın
təfəkkürəndə, dəgəncəsində bir-biriləli güzəli qaynayıb-qarıb
ki, bətgən rənglə, boyalar, gəllə, naxıllar yerindədir və dənliyə-
ni də oxuyanı da heyran əylir. Ona gürə bu dastanı əylər-
məliyik, ələləndirməliyik ki, onun bir ilməsi, bir naxıllı da kor-

lanmasın, güzəlliyin kəllə gəlməsin.

M.H.T. İsmasibin Koroğlu adının *nəsil, soy, bəlkə də qəbilə, tayfa adı* olduğu fikrini sonralar X.H.Koroğlu və bəhəşələri də təkrarlamışlar. Bu fikir ona gümrəksəssizdir ki, XV-XVI yüzilliklərdə qədrə hez bir tarixi qaynaqda Koroğlu soy, nəsil, tayfa adına rast gəlinmir. Əksinə, Koroğlu süzəgnə etnonim kimi ilk dəfə XVI yüzilliyin sonu, XVII yüzilliyin əvvəlində (1560-1634) yəlamı əsgərdə Məgnəhin “Tarix-i ələh arayı Abbasi” (“Dənyanı bəzəyən Abbasın tarixi”) adlı əsərində rast gəlinir. Bu əsərdə Zəqlərdə tayfasının Koroğlu nəslində olan Dəgəh-qulu sultan Koroğlu, İbrahim sultan Koroğlu, Misir Koroğlu, Məhmədqulu xan Xəlifə Koroğlu, Əiqulu sultan Koroğlunun adları zəkilir. Adı zəkilən əsərdə Koroğludan 300 il sonra yazılmışdır ki, bu da bir nəslin formalaşması gəzən bəşə eləyir. Bir nəsil təxminən 300 il formalaşır. Burada tarixlərdə bir-biri ilə gəst-gəstlədəğər. Koroğlunun on dördəncə yüzillikdə yəlaməlini və on yeddinci yüzilliyin əvvəlində Koroğlu nəslində danıqlıdığını nəzərdə tuturam. Süzəğ ki, soyad kimi bu adların sonuna qoşulmuş Koroğlu süzəğ onların hansı nəslində olduğu bildirir. Burada tayfadan sühbət gədbilməz. 300 ilə tayfa yaranmır. Ancaq burada bir məsələni qarışdırmaq olmaz. Nə dastandan, nə əsgərdə Məgnəhin əsərində, nə də digər tarixi qaynaqlardan Koroğlunun Koroğlu nəslində olduğu gürənməz. Bu fikri süyləməyə gəzən həmin qaynaqlar bizə hez bir əsas vermir. Əksinə, deyilənlər süykənərlə Koroğlu nəslinin əsasını Koroğlunun qoyduğunu süyləməyə olar. Buradan aydın olur ki, Rövşən Koroğlu adını üz atası Alı kəllə güzləni zıxarılandıqdan sonra vermişdir. Sonralar isə onun nəslini Koroğlu adlandırılmışdır. İndi də bir zox atalar oğlanlarına Koroğlu adı qoyurlar. Bu da qan yaddəindən gəlləbilən. Bu deyilənlərdə digər məğəlləflərin ehtimal və yozumlarından həqiqətdə daha zox uyğun gəlir. Deməli, Koroğlu nəslini milli və epik qəhrəman Koroğlunun adını daşıyır.

Eyvaz. Eyvaz dastanının əsas qəhrəmanlarından biridir. Əslində Tək-Tərkmandandı. Qəssab Alının oğludu. Araq Cəgnun onu

Koroğluya beləsalıx verirdi:

*Əyri qılıncı belində,
Tərifı mərdlər dilində,
O Təkə-Türkman elində
Qəssaboğlu Eyvaz gördüm.*

*Aşıq Cünun, de üzbarı,
Dolandı dünyanı yarı.
Qoç Koroğlunun Nigarı,
Eyvaz tək əri az gördüm.¹⁶¹*

Koroğlu Eyvazı üzgən oğlu, yeddi min yeddi yğz yetmi yeddi dilyəbəzı gürmüdür. Üzg d Qəssab Alıya süz vermidi ki, Eyvaza mrd srdrd dıyaxı ata olaca lam v olmu du. Bunu bğtgn dastan boyu gürgrğk.

“Koroğlu” dastanının ayrı-ayrı variant və versiyalarında Eyvazın adına v, Ayvaz, Avaz, Üv, illərində rast gəlinir. Dastanın bğtgn variant və versiyalarının kükğndə Azərbaycan “Koroğlu” su durdu na gür, Eyvaz adlarının da ilki Eyvazdır. Aksioma kimi qəbul etmə mümkün olmasa da, bu ad Uruz-Aruz-Araz-Ayaz-Ayvaz-Eyvaz kildiyimləri yolu ilə yarana bilərdi. Bu gğn Azərbaycanda ata-analar oğlanlarına zox büyük məhbəblə Eyvaz adı qoyurlar.

Həsən. “Koroğlu” dastanında Hasan/Hsrd adlı be obraz var. Üncü deyim ki, Hsrd və Hasan eyni ad olub, biri digərinin fonetik variantıdır. Bunları iki ayrı ad kimi bala dğlmk olmaz. Onlardan Hasan paşanı və Hsrd xanı bir qırağa qoysaq gğz Koroğlu dısidir. Dli Hsrd, Dmirziolu Dli Hsrd və Koroğlunun oğlu Hsrd. Bir dastanda Hsrd adlı be obrazın yaradılması bizə zox ley deyir. Birinci onu deyir ki, gdr bu adları dastanı aıq dğgnğb yaratmış olsaydı, o hez vaxt be obrazın adını Hsrd qoymazdı. Onların hər birinə ayrı-ayrı adlar verədi ki, bu tğrk dastanzılıq gdrsin daha zox uyundur. M.H.T. Masib d bu fikirdir: “Məlum olduğu üzrə, dastanda Hasan paşa da

¹⁶¹ Azərbaycan dastanları. V c-d IV c. Bakı. 1969. s. 121

var, Həsən xan da var, Dəli Həsən də var, hələ bunlardan başqa Dəmirçioğlunun da əsil adı Həsəndir. Bir sıra variantlarda ona hətta Dəmirçioğlu Dəli Həsən deyirlər. Bizcə elə tək bircə bu, yəni bir əsərdə dörd surətin (əslində beş surətdi, çünki Koroğlunun Dərbənd paşasının qızı Möminə xanımdan olan oğlu Qurd-oğlunun da öz adı Həsəndir-İ.S.), dörd əsas iştirakçının eyni ad daşması həmin əsərin doğrudan da tarixi hadisələrlə səsləşdiyini, həmin surətlərin doğrudan da tarixi şəxsiyyətlərə əsaslandırıldığını sübut edən ən yaxşı dəlillərdən biridir. Axı Həsən sənətkarlarımızın, aşiq və dastançıların çox da sevdiyi adlardan deyil! Başqa dastanlarda da bu ada az təsadüf edilir”¹⁶².

Həqiqətən Həsən adına folklorumuzda, o cəmləndirən dastanlarımızda zox az rast gəlir. Burada iki məqama ayrıca diqqət yetirmək lazımdır. Bunun biri Hasan paşanın Həsən xan adlarıdır. Dastanı ağıq hez vaxt Həsən xana qonaq gəlmiş paşanın adını Hasan qoymazdı. İkinci, dastanın başlanğıcından Dəli Həsən Koroğlunun yanında ola-ola ağıq Dəmirçioğluna və Koroğlunun oğluna Həsən adını vermişdi. Bunlar türk dastanzılıq tənqidçilərinin yaddır və dastanzılıq ədəbiyyatımızda belə hallarla qarşılaşırıq. Məhz buna görə də dastanzılıq ədəbiyyatımızda süykənib deyiblik ki, gər dastandakı beş Həsən obrazını dastanı ağıq dənəyən yaratmış olsaydı, onlardan yalnız birini Həsən, qalanlarına isə başqa-başqa adlar vermişdi. Deməli, dastandakı hər Həsənin tarixdə eyni adlı bir prototipi olmuşdur. Bu fikrin doğruluğu əlbəttədir.

Burada Koroğlunun Dərbənd paşasının qızı Müminə xanımdan olan oğlu Qurd-oğlunun adını azmağa zox ciddi ehtiyac var. Bu ada biganə qalmayan folklorçular süzən küçüknün kürd yox, kür olduğunu unutduqlarına görə qorub-qorub fikirlən süylənir. Bu adın kürd küçü ilə bəllənmədiyini təsdiqləməyə gən Dərbənddəki kəndlilərin yamamaları fikrinə əsaslanırlar: *Koroğlunun Dərbənd paşasının qızından olan oğlu Həsənin ikinci adla Kürdoğlu adlandırılmasının səbəbi bəlli deyildir.*

¹⁶²M.H.T. Masib. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsr). “Elm”. Bakı. 1972. s. 169

*Məlumdur ki, Dərbənddə heç vaxt kürdlər yaşamayıblar.*¹⁶³

Bu süzlərin X.H.Koroqlunun qəlbində zıxdığına inanmaq olmur. X.Koroqlunun “Koroqlu” dastanını oxumadığını da düşünməyə belə imkan deyil. Bəş onda gürsən alim bu süzləyi söyləyərkən nəyəsaslanmışdır? Necəyəni *Həsənin ikinci adla Kürdoğlu adlandırılmasının səbəbi bəlli deyildir?! Həmin sualın cavabını aydınlaşdırmaq özün burada bir nezməsini azmaq lazımdır. Tarix boyu Dərbənddə kərdlərin yaşamadığı doğrudur. Dərbənddə kərdlərin yaşadığını təsdiqləyən bir dəridə tarixi qaynaq və ya sənəd yoxdur. X.Koroqlunun *Həsənin ikinci adla Kürdoğlu adlandırılmasının səbəbi bəlli deyildir* fikri işlənilməli-bəli tələccəb doğurur. Axı uzağa getməyə, nəmişlərarayıb-axtarmaq lazım deyil, dastanın üzgündə Həsənin niyə kərdəli adlandırıldığı zox aydın təsvir edilmişdir: *Amma burasını deyim ki, uşaq yaman nadinc idi. Yetənə yetirdi, yetməyənə bir daş atırdı. Bir neçə dəfə Ərəb paşa çağırıb dəlil-dələyil də elədi. Amma nə dedisə, heç biri Həsənin qulağına girmədi. Hər nə deyirdilərsə, hamısını bu qulağından alıb o biri qulağından ötürürdü. Elə öz bildiyi əlində idi. Belə-belə işlərinə görə babası Həsənin adını qoymuşdu Kürdoğlu. Elə hamı da onu bu adla çağırırdı*”¹⁶⁴. Bu cəmlərin dastanın M.H.Təmasib nəfərində gütgürlükdür.*

“Koroqlu” dastanının Vəli Xulufu nəfərində Həsən haqqında eyni süzlərin deyildiyini gütgürlük: *Aylar keçdi, il dolandı. Uşaq beş yaşına çatdı. Beş yaşında uşaq on yaşında kibi görünür. Evdə, eşikdə, qonşuda, küçədə hamı bunun əlindən təngə gəldi. Yetənə yetir, yetməyənə bir daş atırdı. Qonu-qonşu hamı bunun əlindən şikayətçi idi.*

*Paşa bir gün uşağı çağırıb danladı. Bu, heç paşanın sözlərini vəcinə almadı.*¹⁶⁵

H.Əizadə nəfərində Həsənin kərləyğ az qala eyni süzlərlə ifadə edilmişdir: *Həsənbəy böyüdü, on səkkiz yaşına çatdı.*

¹⁶³X.Q.Ker oqlı . A.M.Nabi ev. Azer baydc anski y qer oi çeski y gpos. «Əzi ç1 ». Bakı. 1996. s. 109

¹⁶⁴Azərbaycan dastanları. V c- d IV c. Bakı. 1969. s. 338-339

¹⁶⁵Vəli Xulufu. Koroqlu. “Azərbaycan”. Bakı. 1929. s. 105

*Oğlanın boyu, buxunu, sur-sufati, xoy-xasiyyəti eynən Koroğlu-ya oxşayırdı. Gözləri oyur-oyur oynayırdı, heç dinc durmağan işi yoxdu. Bunu döyürdü, onu söyürdü, hamını əlinnən zara gətirmişdi. Bu dinc durmamağının üstündə, əlləməyəğ olduğuyçun hamı ona Kürdoğlu deyirdi. Ərəb paşa bir neçə dəfə onu yanına çağırıb öyüd-nəsihət verdi, başa gəlmədi, o genə özü bildiyini elədi.*¹⁶⁶

Bu mətləbi ayrı-ayrı vaxtlarda məxtəlif alqaların ifasından yazıya alınmışdır. V.Xulufu 1928-ci ildə tovuzlu Ağa Əslidən, H.Əlizadə 1932-ci ildə tovuzlu Əmir Vəlidən, M.H.T.Əmasib tovuzlu Əmir Vəlidən toplamışlar. Hər göz nərdi Həsən haqqında deyilənlərin bu qədr üst-üstə düşməyi böyük ünvan daşıyır. Bu göz məhdəhəyə gəz-gə kimi aydındır və hez bir izaha da ehtiyac yoxdur. Həsən zox kəğr, dərd olduquna görə bu adı ona bəzi mətləblərdə gürəbabaşı, digər mətləblərdə gürəkəlx vermişdir. Kərd-olmuş adının kükəndə kürd yox, kür süzəğ durur. Hələyə bu qədr aydın oldandan sonra onun adını bəzə cəğ yozmağa ehtiyac yoxdur!

Tanritanımağ. Koroğlunun adlı-sanlı dəlişindirdir. Tanrını tanımadığına görə ona xalq arasında bu ad verilmişdir. Bunu dastanın “Qulun qazması” qolunda aydın gürğrək. Dəmirziolu deyir:

“-Ayə, Tanritanımağ, sən tanrısız, allahsız bir adamsan. Yolda acığın tutar, ona bir şey-zad eləyərsən ha... Bax, Çənlibelə salamat apar çıxart!

Tanritanımağ dedi:

*-Tanrını da tanımasam, Koroğlunu tanıyıram. Elə şey eləməyəm”*¹⁶⁷.

Tüpdəğidan. Koroğlunun adlı-sanlı dəlişindirdir. Təp dərdinə görə xalq onu bu adla zəğirmişdir. Təp ordu, qoşun deməkdir. Dastanda təp süzəğ bir neşyerdə ordu, qoşun anla-

¹⁶⁶ Azərbaycan Ədəbiyyatı Ənciləri. Dastanlar. Bakı. 1987. s. 403

¹⁶⁷ Azərbaycan dastanları. V cild IV c. Bakı. 1969. s. 267

mında i¹⁶⁸l¹⁶⁹mi¹⁷⁰dir. H. İzzad¹⁷¹h¹⁷²ind¹⁷³H¹⁷⁴ Koro¹⁷⁵uya deyir:

*Nə elərsən mənnən söz xəbər alıb-
Düşman qanın yerə calayan mənəm!
Qoşunlar talayıb, tüplər dağıdan,
Düşmanı üst-üstə qalayan mənəm!*¹⁶⁸

Burada *tüplər dağıdan* ifadəsi *ordular dağıdan* anlamındadır. Misranı *Qoşunlar talayıb, ordular dağıdan* kimi deyirdi¹⁶⁹ heccanın biri artır. Ona görə¹⁷⁰ *Qoşun* sözü sezilmi¹⁷¹dir.

Toxmaqvruran. Bu ad da aydındır. Yaxı toxmaq vurdu¹⁷² *Qoşun*do¹⁷³urmur. Toxmaqvruranla M¹⁷⁴h¹⁷⁵nm¹⁷⁶ xan Toxma¹⁷⁷n¹⁷⁸.¹⁶⁹ adları nec¹⁷⁹di¹⁸⁰uy¹⁸¹ün g¹⁸²ir.

Halaypozan, Qorxuqanmaz, Dilbilməz, Geridönməz adları da d¹⁸³il¹⁸⁴ xalq t¹⁸⁵ind¹⁸⁶ verilmi¹⁸⁷dir. Aزیqlamaya ehtiyacı olmayan bu adların anlamları da aydındır və¹⁸⁸ bir d¹⁸⁹inin xarakteri haqqında t¹⁹⁰v¹⁹¹ğr yaradır.

Tarixin ayrı-ayrı k¹⁹²siml¹⁹³ind¹⁹⁴gürk¹⁹⁵ml¹⁹⁶ Azərbaycan s¹⁹⁷k¹⁹⁸rd¹⁹⁹inin d²⁰⁰bu c²⁰¹ğr l²⁰²q²⁰³bl²⁰⁴ni olmu²⁰⁵dur. 1142-ci ild²⁰⁶m²⁰⁷rk²⁰⁸zi v²⁰⁹q²¹⁰ Anadolu da hakimiyyəti t²¹¹almı²¹²dani²¹³rdid²¹⁴rdin b²¹⁵nda duran M²¹⁶lik Nizam²¹⁷ddin xalq arasında Ya²¹⁸basan²¹⁹.¹⁷⁰ kimi tanınmı²²⁰dir. Gürğnğr, bu adı d²²¹ğ²²²rd²²³ld²²⁴düyğ²²⁵ld²²⁶zox böyğk hğn²²⁷ğüst²²⁸rib, ya²²⁹lları basdı²³⁰na gür²³¹qazanmı²³²dir.

Qah smayıl X²³³ayinin tanınmı²³⁴ adlı-sanlı s²³⁵rk²³⁶rd²³⁷ind²³⁸rd²³⁹ biri olan *Qah* smayıl Qarapiri b²⁴⁰ Qacarın l²⁴¹q²⁴²bi Tozqoparan olmu²⁴³dur. Qarapiri b²⁴⁴ bir zox tarixi qaynaqlarda da Tozqoparan adıyla xatırlanır. Yen²⁴⁵d²⁴⁶S²⁴⁷f²⁴⁸vi s²⁴⁹rk²⁵⁰rd²⁵¹ind²⁵²rd²⁵³ biri olan *Qah* b²⁵⁴ Rumlu xalq arasında Div Sultan²⁵⁵.¹⁷¹ kimi tanınmı²⁵⁶dir. Gürğnğr, bu adlar onlara toz qopardı²⁵⁷na v²⁵⁸div kimi gğclğ, qğvv²⁵⁹li olduqlarına gür²⁶⁰verilm²⁶¹dir.

Ya²⁶²basan l²⁶³q²⁶⁴bi “D²⁶⁵rd²⁶⁶Qorqud” dastanında Q²⁶⁷fl²⁶⁸ Qoca

¹⁶⁸Azərbaycan *Qoşun* Biyyatı *Qoşun* Dastanlar. Bakı.1987. s. 410

¹⁶⁹Oqtay *Qoşun*diyev. Azərbaycan S²⁶⁹f²⁷⁰vil²⁷¹ d²⁷²üvl²⁷³. Bakı. 1993. s. 166

¹⁷⁰K.E.Bosvort. Mğs²⁷⁴lman şğlal²⁷⁵. Moskva. 1971. s. 182

¹⁷¹Oqtay *Qoşun*diyev. Azərbaycan S²⁷⁶f²⁷⁷vil²⁷⁸ d²⁷⁹üvl²⁸⁰. Bakı. 1993. s. 44, 45

oğlu Şirşəmsəddinin dəniz Bayındır xanın yağını basdıqını yada salır: *“Distursuzca Bayındır xanın yağsın basan, altmış min kafirə qan qusduran, ağ-boz atının yeləyisi üzərində qar durduran Qəflət Qoca oğlu Şirşəmsəddin çapar yetdi”*¹⁷².

“Dəniz Qorqud” dastanında ulduz doğulanda ad qoymurlarmı. Yalnız onlar büğyğb hənər güstürdün sonra Dəniz Qorqud gəlir boy boylayır, soy soylayır, güstürdiyi hənəri yığın ad verib, yağını verməyi dəniz Tanrıya tapdırırmı. Dirsəxanın oğlu Bayındır xanın dəniz buğasını yıxandan sonra Dəniz Qorqudun ona Buğac adı qoyduğunu xatırlayın. Qabangğəç, Dənizgğəç adları da Buğacın adına oxlayır. Onlar Qaraca zobanın qardaşlarıdır. Bükəndə qabandan gəcləğ olduquna gürə Qabangğəç, dəniz kimi mühkəm olduquna gürə Dənizgğəç adlarını onlara Dəniz Qorqud vermişdir. Namla demək olar ki, bu adların hez biri yoxdan yaranmamışdır. Onların hər birinin arxasında bir adalma gerçəkliyi və o ada uyğun mənəvi dayanır. “Dəniz Qorqud”da Qaragənə onun oğlanları Qara Budaq, Dəniz Budaq, Qılba, Bükənlü qanlı Bükəndəç mən, Buğacıq Mülük, Qaratikan Mülük, Dəniz bilmək Dülük Uran, Boğazca Fatma, Qısırca Yengə adları Koroğlu dənizlərinin adlarına necə də oxlayır. “Koroğlu”dakı Geridünməzi “Dəniz Qorqud”dakı Dəniz bilmək Dülük Uran adları isə daha yaxından əslidir. Qaynaqlarda Küpük Mirzə, Quduz Sultan Tüküli, Cıraloğlu, Zapar¹⁷³ adlarına rast gəlirik ki, bunlar da Koroğlu dənizlərinin adlarını xatırladır. “Şah Təmasibin tükürəsi”ndə rast gəlirik Sarı Qaplan, Küpük sultan, Burun sultan, Fil paşa, Quduz Fərhad¹⁷⁴ adlarının hez biri onların üz adları olmayıb, xalq tərəfindən verilmişlərdən qəbilədir. Bunlar aydın göstərir ki, Koroğlu dənizlərinin adlarına dırnaqarası baxmaq olmaz. Bu adları uydurma saymaq da doğru deyil. Süzsəğ ki, onların hər birinin həyatda canlı prototipi olmuşdur.

¹⁷²“Kitabi-Dəniz Qorqud” (Tərtib edən H.Araslı). Bakı. 1978. s. 42

¹⁷³Şahin Fazil Fərziyyəli. Azərbaycan və Osmanlı imperiyası. Bakı. 1995. s. 93; Məmmədova. Xəlasət-təvrix Azərbaycan tarixinin mənbəyi kimi. Bakı. 1991. s. 71; Oqtay Fəridiyev. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı. 1993. s. 170; K.E.Bosvort. Məşhurların şərəfləri. M. 1971. s. 194

¹⁷⁴Şah Təmasibin tükürəsi. Bakı. 1996. s. 17, 27, 43, 120, 127

Dastanda dillinin bir zoxları üz adlarını da saxlayıblar, ləqəbini də Bəli Əhməd, Kosa Səfər, Dəli Həsər belə adlardır. Burada Bəli, Kosa və Dəli sözləri ləqəb olub epitet kimi dillinin üz adlarına qoşulmuşdur. Tarixlə ləqəbləndirmə tərkiləndirilməmişdir. Dəli Alı adı yəqin ki, zoxlarına tanılıdır. Mənim babamın xalq arasında Dəli Sadıq və Saqqal Sadıq kimi tanınmasının səbəbi onun mədliyi, igidliyi, qozaqlığı, və uzun saqqal saxlamağı olmuşdur. Ləqəbli adamlara təsadüf verilmirdi. Xalq həmişə bir adamın üzgün yaranan ləqəb sezdirdi.

Xotkar. Dastanda üzgün gürğnməli Xotkar obrazı məhəmməd yer tutur. Birincisi, üncü deyildiyi kimi, o dövrdə Zəlibel ləqəblə qarlı-qarlıya dayanan cəmiyyətin başında Xotkar dururdu. İkinci, Xotkar Nigar xanımın atasıdır. Gözəngəsgə, bətgən pələləri, xanları, bəyini Koroğunun gətirən Xotkardır. Bu ad haqqında üncü geni dənəldinə gür onları təkrarlamağa ehtiyac yoxdur. Burada bir sual üz cavabını gətirir: Xotkar bir nərsə olaraq dastanda niyə gürğnməli? Axı o Higar xanımın atasıdır!

Üncü deyildiyi kimi, xotkar Tərkii sultanlarının gəmi adıdır. Koroğunun dövründə zox gəmi ki, Tərkii də bir neçə xotkar deyilirdi. Nigar xanım onlardan yalnız birinin, bəlkə də birincisinin qızıdır. Koroğu yəz il yalnız lotuluq etmişdir, yəni vurub-tutmuşdur. Tərkii isə sultan taxtında yəz il hez kim oturmamışdır. Ona gür dastanda bətgən tərk sultanlarının bir obrazı yaradılmış və ona da Xotkar deyilmişdir.

Bəli gətirən "Koroğu" dastanı deyir- qətbləməsi gətirən qurulub. Burada iki cəmiyyət var. Koroğu başda olmaqla birinci cəmiyyət xeyri təmsil edir, adı Zəlibeldir. Xotkar başda olmaqla ikinci cəmiyyət yuvasıdır. Dastanboyu xeyir- arasında dava gedir.

Hasan paşa və Həsən xan. Bu iki ad "Koroğu" dastanında ilk qoldan bizləlidir. Alı kişini sonra biz onları gürğrək. Hər dənələrin hər ikisi zalım və qansızdılar. Alı kişinin gürğrək

rinin zıxarılması onların qansızlığının nəticəsidir.

Hasan paşa və Həsən xan adları haqqında zox danışıb. Onları Cəlililər hərəkatındaki eyni və ya oxşar adlarla qarşılaşdırırlar da olub. Koroğlu Cəlililər ışıyanı ilə bəllənmədiyinə gür, bu fikirlər üzng doultmur. Tğrkiy tarixində Hasan/Həsən adları o qədər zoxdur ki, hazırda onların prototiplərini dəqiqlədirmək zəttindir. Lakin bu adları XIV-XV yğzilliklərdə axtarmaqla həqiqətə yaxınlaşmaq olar.

Ərəb Reyhan və Ərəb paşa. Əvvəlcə bu adlardakı Ərəb süzğ haqqında bir-iki kəlmə demək lazımdır. İlk baxıda adama elə gəlir ki, bunlar Ərəbdir. Ancaq bu belə deyil. Burada Ərəb süzğ xğsusı isim olub Ərəb adıdır. Ərəblərdə hez vaxt paşalıq da olmayıb, paşa da. Ərəb Reyhanın Tğrkiyinin Qars tərətində qoşun büyğyğ olduq vurulanır. Hətta onun adına qaynaqlarda rast gəlinədiyi də deyilir. Ərəb paşa isə Ərəblərdə paşasıdır. Mümin xanımın atası, Koroğlunun qayınatasıdır.

Ərəb adlı adamlara Azərbaycanca indi də rast gəlinir. Mən üzğm bu adda adamlar tanıyıram.

Qara xan və Ələmqulu xan. Qara xan Qarabada yaləmli dır, Xankəndi onun adını daşıyır. Ələmqulu xanın isə Azərbaycanda yox, Tğrkiyədə olduq dastanda deyilənərdə daha zox uyğun gəlir. Arađırcıların zoxu Koroğlunun Cəlililər ışıyanı bəllələrindən biri olduqnu qəbul etdiklərinə gür, Ələmqulu xanı Əmirgğn xanla eynilədirirlər. Son arađırmalar Koroğlunun Cəlililər ilə bəllənmədiyinə təsdiqlədiyinə gür, Ələmqulu xanın Əmirgğn xanla eynilədirilməsi fikri üzng doultmur. Qara xan adına isə XIV yğzillikdə əvvəldə, XV yğzillikdə ondan sonra da tarixi qaynaqlarda rast gəlinir. Əhəsmayılın sərəkdəllərində birinin də adı Qara xan olmu dır.

“Koroğlu” dastanı qadın obrazları ilə dözəngindir. Dastandakı qadın obrazlarının bəlləndə Nigar xanım durur.

Nigar xanım. Nigar xanım Koroğlunun arvadıdır. Onlar

bir-birinin buta verilmişdir. Zülibeldinin dəniz xanımların da anasıdır. Hamı da ona bu güzlü baxır. Nigar xanım Nizami Gəncəvinin “Səndən nam”sindəki Nəlabərin nəvəsidir. Ağıllıdır, mədrikdir. Nigarın sevgisi, sudaq kimi ağıl, mədriukliyi dənizə ucaldan, hamının istəklisinə zəvirin bəlica məziyyətidir. Koroğlu adı qəhrəman olmadığı kimi, Nigar da adı qadın deyil. Koroğlu Zülibeldi olmayanda hər şeyi üzgə idarə edirdi. Hətta Zülibelin bəliqəstəngə təhlükə alanda burada zox böyük mədrikliliklə sərəkərdlik edirdi, dəniz arasında düyüqaydalarına uyğun bülğə aparır, düyüqə gediləri düyüqə gündür, Zülibeldi qalası Zülibeldi saxlayır. Lap zətin ayaqda üzgə bəliqə olmaqla Zülibelin bəliqə xanımlarını da silahlandırır bəliqə bəliqə gahlara zıxardır. Zülibeldinin bir süzğə iki olmur, hamı onun süzğən qulaq asır. Nigar xanımın Zülibeldi zox böyük hürməti var. Bu hürməti onun üzgə Zülibeldi ki bəliqə dənizin və xanımların anası olmaqla qazanıb.

Nigar xanımın gəlişini, düyüqə dastanda gürənməz, lakin onun igidliyi, bəliqə, cənəvəliyi vurulanır. Elə tənəvəvəz yaranır ki, bəliqə düyüqə girsə, Nigar hez dən Koroğludan geri qalmaz. Zəinki onun Tomris kimi anası var.

Nigar xanım məkəmməl və bəliqə zərsiz tğrk qadını obrazıdır.

Telli xanım. Nigar xanımdan sonra Zülibeldi gəlişini ikinci qadındır. Dənirziyinin arvadıdır. Cənəvə pələnin bacısıdır. Pələvən kimi gəlişidür, igiddir. Zülibeldi üz xoşluğunu ilə gəlişini. Lazım gəlişidən pələvən paltarı geyinib vurur da.

Telli xanım obrazında elə cənəvəli var ki, onlar Nigar xanım obrazında yoxdur. Məsələn, Cənəvə pələ Ağıq Cənnunu zindana saldırır. Telli xanım gecəyi yaraqlanıb, pələvən paltarı geyinir və kəlikzilərdən birini əmələ yerləşdirir, ikincisinə isə “Mən qoç Koroğluyam, cənqırını çıxartsan, dilini boynunun arından çıxardaram. De görüm, Aşiq Cünun hardadır”¹⁷⁵ deyir. Sonra da Ağıq Cənnunu zindandan zıxarır Zülibeldiyə yola salır. Telli xanımın bu keyfiyyətləri digər xanımlarda yoxdur. Bu

¹⁷⁵ Azərbaycan dastanları. V cild IV c. Bakı. 1969. s. 82

obrazın yaranmasına da məhz həmin keyfiyyətlərin dastanda ifadəsinin vacibliyi səbəb olmuşdur. Dastan poetikası da bunu tələb edir. Ona görə də obrazlar bir-birini təkrarlamır.

Hürü xanım. Qars paşasının qızıdır. Eyvazın arvadıdır. Dillə deyilməyəcək qədər gözəl və ağıldır. O da Zəlibel dillərini paşa, xan, bəy oğlanlarından üstün tutur. Lakin Hərgə xanım obrazının yaranmasının səbəbi bunlar deyil. Ərəb Reyhan Zəlibel yərgəclənmək üzünə rahlayır. Hərgə xanımın atası Ərəb Reyhana süz verib ki, Zəlibeli ala bilsən, Hərgə xanıma ona verəcək. Hərgə xanımın da Ərəb Reyhandan xoş gəlir. Hətə də bu xəbəri kimsə Koroluya zətdirməlidir.

İndi bu vəzifə Hərgə xanımın ühdünə düşür. Hərgə xanım Zəlibelə adam gündür.¹⁷⁶ Bu obrazın yaranmasına səbəb olan budur. Bu epizod o biri xanımlarda yoxdur.

Onu da deyim ki, belə bir xəbəri Koroluya Hasan paşanın qızı Dona xatun da zətdirə bilərdi. Zəngi atası onu zorla Kezəl Həməzə verirdi. Halbuki Ərəb Reyhanla Kezəl Həməzəni hez yanaşı qoymaq insafdan deyil. Bəs Dona xatun belə bir xəbəri niyə gündürür? Burada səbəbi yəzdiyəz demək mümkün deyil. Ola bilsin ki, Dona xatun Korolunun Toqata gəlməyini üz atasına gürüştürüb. Hərgə xanım Korolunu atasının yox, Ərəb Reyhanın üstün gətirirdi. Əsas səbəb bu ola bilər.

Məhbub xanım. Rum paşasının qızı, Bəli Əhmədın arvadıdır. Zox ağıllı və gözəldir. Məhbub xanım zox ağıllı, abırlı və həyalıdır. Bunları birindəz, birindəzox, bəxtən xanımlarda gürgərk. Məhbub xanım obrazının yaranmasının da səbəbi bunlar deyil. Məhbub xanım Araq Cəğnundan Koroluya bir ismaric gündür: *Aşıq, burdan durub birbaş Çənlibelə, Koroglunun yanına gedərsən. Ona deyərsən ki, Rum paşasının qızı Məhbub xanım deyir ki, ona deməli bir sirrim var. Amma gərək özünə deyəm. Özü də burada deyə bilmərəm. Gərək orada, Çənlibelə*

¹⁷⁶Yenəbrada, s. 311

ona deyəm.¹⁷⁷ Məhbub xanımın obrazı məhz bu ismarıcı və sonrakı sənətləri dastana gətirmək məqsədilə yaradılmışdır. Bu sühbətləri onu digər qadın obrazlarından fərqləndirir.

Ruqiyyə xanım. Qəndüqulu xanın qızıdır. Bəğrəğolu Məhəmmədin arvadıdır. Əgər Əhməd tacirbəlihin qulu qazib Qəndüqulu xanın yanına getmişdi, nə dastanın “Qulun qazması” qolu, nə də Ruqiyyə xanım obrazı yaranmazdı. Bu obrazın yaranmasının birinci səbəbi budur. İkinci səbəbi isə odur ki, Zərlibeli Əgəmi xanımlar arasında yalnız Ruqiyyə xanıma atası üzgərək vermiş və ona üz sarayında toy eləmişdir.

Mərcan xanım. Alı kəlinin gözünü zıxartdıran Həsən xanın qızı, Mahmud paşanın bacısıdır. Mahmud paşanı onu əvəlcək rəvan xanı Həseyinli xana vermişdir. İndi də Xotkarın qardaşı oğlu Əmir xana vermək istəyir. Mərcan isə Kankanoğlunu sevir, Əmir xandan zərhləsi gedir. Ancaq Mahmud paşanı Mərcan xanımın razılığını sorumadan onu Əmir xana nişanlamışdır.

O biri xanımların hamısı Zərlibeli Əgəmin gəlmələri. Mərcan xanım isə sevgilisi Kankanoğluna qovulmaq üzgən Zərlibeli sezmədi, çünki bura Xotkarın hükmü ilə gəlmiş yeganə yeriydi ki, onları hez kim bir-birindən ayıra bilməzdi. Ona gürdə bu qol digər xanımların Zərlibeli Əgəndikləri qolların hamısından fərqlənir. Ayrı-ayrı qolları bir-birindən bəxşədən yalnız qızların Zərlibeli Əgətilməyi motividir. Ancaq bu qolların hər birinin üzgən xas eləməsi və sənədiyi sənəti və motivləri var ki, onlar bəşə yerdə təkrarlanmır və qolların yaranması məhz sonuncularla bəşədir.

Bu xanımların hez biri Zərlibeli Əgə zorla gətirilməmişdir. Onları bura Zərlibelin gözəl havası zəkil gətirmişdir. Zərlibeli Əgəniyasının səsi-sorağı hər yerə yayılmışdır. Xanımlar da dənli kimi ya ələmaq üzgən Zərlibeli üzleri sezməli.

Qadın obrazlarının iştirakıyla yaranmış qollardakı motivlərin bir-birindən bəşəmədiyə, hez nəyin təkrarlanmadığına toxundum. Bunu bəşə bəşə dəgərək lazım deyil ki, dastanı ələq onları

¹⁷⁷Yenəbrada, s. 212

fərqləndirir. Yox, “Koroğlu” dastannın bəhtən qolları gerçək tarixi hadisələrlə bağlıdır, onlardakı motivlərin də obrazların da hamısı həyatdan gütgüçlüdür. Bu fərqlilikləri dəmlə həyatın üzgə vermədir. Burada dəngüçlü uydurulmuş hez nə yoxdur.

Keçəl Həmzə. Burada Kezəl Həmzənin danımamaq da olar. Lakin bu obrazla bağlı bəzi yanlış anlaşılıqlar azılmalıdır.

Kezəl Həmzə dastandakı yeganə məfi obrazdır. Xotkar, paşalar, xanlar, bəylər dəmlə obrazlarıdır. Onlar məfi obraz deyil. Onlarla cənilədirib Kezəl Həmzəyə dəmlə obrazı demək olmaz. Dəmlə adı belə ona yaraşır. Zəngi dəmlənin dəmlədi, namədi olur. Kezəl Həmzə birmənalı olaraq naməddir.

Kezəl Həmzə satqınlığın vəkəyanət rənzidir. O Koroğlunun zürüyini yeyir, zürüyə vəkəyanət eləyir. Koroğlunun inamını qazanır, güzgü girir, həta Koroğlu onun adını Kaloğan qoyur. Kezəl Həmzə bəhtən bunlardan üz vəkəyanətini daha rahatlıqla həyata keçirmək güzgü istifadə edir. Koroğlu ona etibar eləyib Dəratın buxovunun azarını verir, o da bunu fərsət bilir vəkəyatı oğurlayır. Koroğlunu sonuncu dəfə dəyirmanında aldadır. Gəstlik dəyirmanzını ülgümlə güzgü qoyur. Ona deyir:

*-Bax, o yol ilə gələn qoç Koroğludu. Çənlibeldən gəlir. İlxısına qotur düşüb. Nə qədər dava-dərman eləyib sə bir şey çıxmayıb. Axırda həkim-Kimyagər dəyirmançı beyni buyurub. İndi dəyirmançı beyni axtarır ki, atların qoturunu qurtarsın.*¹⁷⁸

Dəyirmançı qazıb donuzluğa girir. Koroğlu onu tutmaq güzgü atanda az qalır dəyirmanın pərinəliyinə. Bəhtən bu deyəllərin arxasında satqınlıq vəkəyanət uydurulmuş bir namədlilik durur. Koroğlu dəyirmandan zıxandan sonra Həmzəni Qıratın gəstəndə güzgü, ona yalvarır. Həta “Sən olasan duz-zürüyim” deyiləndə verir. Kezəl Həmzəyə bunların hez biri təsir eləmir. Vəkəzində güzgü Koroğluya nə deyir:

-Koroğlu, igidliyin var. Adın-sanın var. Mərd adamsan. Bir ay süfrənin qırıq-quruğundan yemişik onu niyə dilinə gətirib başımıza vurursan? Heç sənə yaraşan sifət deyil. Bir də bir at

¹⁷⁸Yenibrada, s. 175

*nədi ki, onun üçün bu qədər yalvarıb-yaxarırsan?*¹⁷⁹

Kezəl Həmzə zürüyəndə verməyi başa qaxmaq kimi başa düşür, bu üz yerində Tutduqlu ilə nə demək olduğunu anlamadı. Ona gürrü Koroğluya *bir at nədi ki, onun üçün bu qədər yalvarıb-yaxarırsan?* deyir. Kezəl Həmzənin bilir mərdlik nədi, kiçiklik nədi, kiçikin atının oğurlanmağı nədi?! O bunları bilsəydi, daha Kezəl Həmzə bilməzdi ki! Kezəl Həmzə üzəngü üyüldü. Dona xanım onun bu qanlıni zox yaxı qıymıdır.

*-Ədə, keçəl, bəs sən heç utanmadın bir qızdan ötrü gedib elə bir igidin atını oğurladın?*¹⁸⁰

Dona xanım qadınlaıyla igidin atının oğurlanmasının nə demək olduğunu bilir və ona zox pis baxır, Kezəl Həmzə bunu başa düşmür. Onu da unutmamalıyıq ki, Kezəl Həmzə Dona xanımın atası Hasan paşanın qatı düşməli olan Koroğlunun atını oğurlamıdı. Koroğlu atasının düşməli olsa belə, Dona xanım Kezəl Həmzənin bu namərdliyini hez cəzə qəbul eləyibilmir.

Toqatda Koroğlu Qıratı yığdıyib, yığdıyib tülkü zıxardır. Bu vaxt Kezəl Həmzə sadə gəlib bura zıxır. Qıratın gözəngisini basır və Koroğluya deyir ki, *sən Qırat üçün gəlmişdin, onu da minmişən. Mən sənə yerinə olsam, səssiz-sədəsiz sürüb çıxıb gedərəm.*¹⁸¹

Koroğlu da ona deyir:

*-Əgər atı səssiz-sədəsiz aparsam, mən də olaram Həmzə də... onda sənə mənim aramda day nə təfəvüt qalar?*¹⁸²

Bir zoxları Həmzənin atın gözəngisini tutduqna süykəlib onu mərd adlandırırlar. Axı Kezəl Həmzə dilyirməndə Koroğluya demişdi ki, *hər nə vaxt ki, Toqata gəldin, atın üzəngisini özüm basıb sənə ona mindirəcəyəm.*¹⁸³ Toqatda Qıratın gözəngisini basmaq ehtiyac yoxuydu. Koroğlu bir güz qırpımında sızrayıb qızıl quş kimi onun belinə qonacaqdı. Buna gürrü Kezəl

¹⁷⁹Yenə orada, s. 178

¹⁸⁰Yenə orada, s. 199

¹⁸¹Yenə orada, s. 201

¹⁸²Yenə orada, s. 201

¹⁸³Yenə orada, s.179

Həmzəni mərəd adlandıranlar məsləhiyyə Kezəl Həmzəni məstəvisində baxırlar. O da üzgüçü nəhamərəd adlandırır, nədə tutduğunu ikinə ourluq olduğunu dərk eləyir. Burada məsləhiyyə tğrk əlaqə məstəvisində baxmaq lazımdır. Bilmək lazımdır ki, tğrk üzgüçü:

Bir papaq,

Bir at,

Bir dəhri kişinin aldığı arvad

Bizdə hamusdan sayılır!

Bu əlaqədən uzaq olanların Kezəl Həmzəni mərəd adlandırmaları təbiidir və burada bir qanzəklik də vardır. Kezəl Həmzənin “mərdliyi” ondaydı ki, Koroğlu kimi igidin atını ourlayıb Hasan palaya verməkinə onun qızı Dona xanımı almaq və arvad hesabına yaxşıyələməyə istəyirdi. Bu da tğrk əlaqəsinə, mərdlik, kişilik qaydalarına tamamilə yaddır. Həm “Dədə Qorqud”da, həm də “Koroğlu”da biz bunun əksini görürük. Selcan xatun düyükdə Qanturalıya kümək elədiyini görür, Qanturalı onu üldürməyə istəyir ki, Oğuzda Qanturalı bir qız küməyinə mühtac qalıb deməsinlər. Dəmirziolu düyükdə ona kümək etməyə istəyən Telli xanımı bir mələrdədə gizlədir və ona deyir: *Bir də sən dava eləsən, dəlilər deyərlər ki, Dəmirçiöglü arvad köməyinə qalıb*.¹⁸⁴ Tğrk əlaqəsi, tğrk mərdliyi, kişiliyi bax budur. Bundan kəndərdə nə varsa, hez biri tğrk əlaqəsinə, tğrk mərdliyinə və kişiliyinə uyğun gəlir. Kezəl Həmzəni isə arvad külgəsində yatmaq, onun hesabına yələməyə üzgüçü Koroğlunun atını ourlayır.

Kezəl Həmzənin kimliyi hələ Toqatda Hasan paşanın mədlisində olduğu vaxt zox güclü ifadə edilmişdir: *“Keçəl Həmzə sayılmayan, urvatı olmayan bir adam idi. Məscidə qoymazdılar ki, başmaq oğurlayar, tövləyə qoymazdılar ki, quşqun oğurlayar”*.¹⁸⁵ El arasında buna it oğrusu deyirlər. Koroğlu kimi bir igidin, qəhrmanın atını ourlamaq yalnız nəmərdlikdir. Ona görə də Kezəl Həmzəni mərəd deyirlər mərdlik nəhamərədliyi bilərəkdən və ya bilməyərəkdən bir-birilə qarşıdırırlar.

¹⁸⁴Yenibradada, s. 98

¹⁸⁵Yenibradada, s. 169

II FƏSİL

“KOROĞLU” EPOSUNUN TOPLANMA VƏ NƏŞR TARİXİNƏ BİR NƏZƏR

2.1.EPOSUN TOPLANMA VƏ NƏŞRİ İLƏ BAĞLI YANLIŞLIQLAR

Dünya eposunun ən mühtəməl və bənzərsiz abidələrindən biri də “Koroğlu” dastanıdır. Bu dastan Azərbaycanca yaranmış, sonra türk dünyasında, uzaq və yaxın qardaş nəhayət Avropada yayılmışdır. Onun bu cəhri geniş bir ərazidə üzğü də az vaxtda yayılmasına bədi güzelliyi, poetik siqləti, dilinin lərinliyi, hadisələrin reallığı, formanın orijinallığı ilə yanaşı həm də Koroğlunun üz dövründə ağı kimi, dəir kimi, qəhrəman kimi məşhurluğu sərbə olmüşdür.

Azərbaycan türkləri ən böyük sənət sənətlərini yaratmış lakin onları yaatmanın qaydasına qalmamışdır. Tanrı bu xalqa həm böyük istedad verib, həm də üz yaratdıqlarına laqeydlik. Ona gür Nizaminin, Nəsiminin, Fəzulinin əyazmaları da, “Kitabi-Dədə Qorqud”un nadir nəsxləri də gah Vatikandan tapılır, gah Drezdendə, gah da Topqapı sarayından.

“Koroğlu” eposunun toplanmasına və nəşrinə də ilk dəfə avropalılar maraq göstərmişlər.

“Koroğlu”nun toplanması və nəşriylə bəli folklorlarımızın kəsriyyəti dünəndünə yazsalar da, bu sahədə bir zox qarantlıq məqamlar qalmaqdadır və onların gəstənlə salmanın vaxtı zətdən də gəngər. Çənkə “Koroğlu”nun toplanma və nəşrinə danışanların kəsriyyəti böyük folkloru alimimiz Məmməd Həseyin Təmasibin yazdıqlarını təkrarlamışlar. Bu fikrimi təsdiqlənək gəzən bir cəfaktı nəzər zətdirəmaq istəyir. Mərhum folklorumuz Vəli Xulufu 1927-ci ildə “Koroğlu”nun “Toqat səfəri” və “Bələdad səfəri” qollarını böyük saz-süz ustası tovuzlu Aq Həseyin Bozalqanlıdan toplayıb “Azərbaycan” dən nəşr etdirmişdir. 1928-ci ildə isə yenə tovuzlu Aq Səddin “Dərbənd səfəri” və “Dəli Koroğlu və Bolu bəy” qollarını toplamış

dir. “Koroğlu”nun dörd qolu toplanmış ikinci kitab 1929-cu ildə yenidən “Azərbaycanın dillərində” gəzmiş gürməyədir. Məhəmməd Hüseyn Təhmasib yazılarının hez birində 1929-cu il nəşrinin adını zikr etməmişdir. Məhəmməd Hüseyn Təhmasibdən sonra gələn folklorçularımızdan hez birinin 1929-cu il nəşrinin danıtılması yalnız tənqıd sığf doqurur və buradan belə zıxır ki, onların hamısının səsə landıq ilkin mənbə M.H.Təhmasibin sənədlərində olmuştur. Tənqıd sığf doquran haldır ki, altı cildlik Azərbaycan Ədəbiyyatı Tarixinin 2004-cü ildə iştirak gürməyə cildində V.Xulufunun 1929-cu ildə nəşr etdirdiyi “Koroğlu”nun adı zikr etməmişdir. Bu da ondan irəlilə gəlmişdir ki, faktlar uzun illər boyu təkrarlanmış və yin yanlıq nəyin gerçək olduqunun fərqləndirilməmişdir. Bu fikrimin təsdiqi gəzmiş “Koroğlu”nun toplanma və nəşr tarixi ilə bağlı mənbələrdə rast gəlmişim kobud təhriflərdən bir neçəsini xatırlatmaq istəyirəm.

P.Əfəndiyev 1954-cü ildə hamizlik dissertasiyasının avtoreferatında yazır: *“Koroğlu” ayrıca kitab şəklində 1937, 1940, 1941, 1949-cu illərdə çap olunmuşdur*¹⁸⁶. O, bu yanlıq “Folklor gənəşliq: qaydılarımız” adlı yazısında da təkrarlamışdır: *“1842-ci il nəşrindən başlayaraq V.Xulufu (1927), A.Rəcəbli (1938), H.Əlizadə (1936, 1941), M.H.Təhmasib (1956) nəşrləri diqqətlə nəzərdən keçirilmişdir*¹⁸⁷.

Burada gəz böyüq yanlıqda yol verilmişdir:

1. “Koroğlu” eposunu yuxarıda deyildiyi kimi, 1927 və 1929-cu illərdə V.Ə. Xulufu iki dəfə nəşr etdirmişdir. Lakin P.Əfəndiyev avtoreferatda bu nəşrlərin hez birinin adını zikr etməmişdir.

2. İkinci yanlıq ondadır ki, “Koroğlu” eposu 1936 və 1938-ci illərdə kitab halında və dövri mətbuatda çap edilmişdir.

3. “Koroğlu” eposu 1937-ci ildə ayrıca kitab şəklində çap

¹⁸⁶Gf gndi ev P.Ş . Kor oql u-qer oi çeski y gpos Azer bayde anskoqo nar oda: Avtor ef . di s. kand. f i l ol oqi çeski x nauk. Bakı. 1954. s.5

¹⁸⁷ Əfəndiyev P. Folklor gənəşliq: qaydılarımız. Bakı. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti. 1989, 30 iyun, s.6

olunmamıdır.

Bu yanlıqlar hardan gəlir?

Bu yanlıqların hər birinin ayrıca səbəbi var. Ona görə də onların hər birini ayrıca nəzərdən keçirmək lazımdır.

Birinci yanlıq onunla bağlıdır ki, Vəli Xulufunun “Koroğlu” dastanını 1927 və 1929-cu illərdə iki dəfə nəşr etdirdiyi folklorlarımızın zoxuna bəli olmamıdır. Bu da Vəli Xulufu 1937-ci il repressiyalarının qurbanı olduquna görə onun adına və sərlərinə qoyulmuş qadınlarla bağlıdır. Folklorlarımızın zoxu o vaxtlar Vəli Xulufunun və digər repressiya qurbanlarının adlarını zəhmət qorxurdular.

İkinci yanlıq yəqin ki, bir diqqətsizliyin nəticəsidir. Əslində P.Əfəndiyev kimi tədqiqatçı folklorzunun “Koroğlu” dastanının 1936 və 1938-ci illərdə kitab halında nəşr edildiyi haqqında bu cərgə yanlıq bilgi verməyi üzgündən sonrakı dolaşlıqların da qaynağı olmuştur.

Üçüncü yanlıq bir qədər ciddi məsələdir. Həqiqətən M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanasının kataloqunda “Koroğlu” kitabı var. Lakin bu “Koroğlu” dastanıdır, ya yox, əsas məsələ bundadır. Əvvəllə, həmin kataloqda bu kitabın 28 səhifə olduğu güstənilmi. Elə bunun üzg kitabın “Koroğlu” dastanı olmadığı haqqında şübhə yaradır. Mən həmin kitabza ilətanı oldum və onun “Koroğlu” dastanının kitab halında nəşri deyil, yalnız opera ilə bəli bir kitabza olduğunu dəqiqləşdirdim. 1937-ci ildə Əzeyir bəy Hacıbəylinin “Koroğlu” operasının tamaşaya qoyulması mənasibətli M.F.Axundov adına Bütöyük Dövlət Opera və Balet Teatrosu “Koroğlu” adında 28 səhifəlik bir kitabza buraxmışdır. Əziz Ərifin “Xalq dastanının qəhrəmanı” adlı ün süzğündən və operanın tamaşası haqqında bilgiləndən ibarət olan bu kitabzanın “Koroğlu” eposunun nəşri kimi bəli dəğğilməsi faktın dəqiqləşdirilməsindən irəli gəlmişdir. Gürgəng, Paşa Əfəndiyev kataloqda bu kitabın adını gürməğ yalnız kataloqa əsaslanmış lakin kitabın üzg ilətanı olmamı və həttilə cəldə bu cərgə yanlıqla yol vermişdir. Bu yanlıq da kitabdan kitabə dəğğə yayılmışdır.

Zemfira Qafarovanın “Ğzeyir Hacıbıyovun “Koroğlu”su” (rus dilində) kitabından götürülmüş əlaqədəki cəmləri tutulmuşdur onların hamısının bir adamın qəlbində xızdırına inanmaq olmur:

1. “Koroğlu”nun ilk sovet nəşri 1927-ci ildən başlayaraq xızdırıdır.¹⁸⁸

2. 1936-cı ildə eposun istedadlı ifazısı A. Hüseynin variantı əsasında “Koroğlu” kitabı xızdırıdır.¹⁸⁹

3. “Koroğlu” dastanı ayrıca kitab halında 1937, 1940, 1941, 1949, 1956, 1959, 1975-ci illərdən nəşr olunmuşdur.¹⁹⁰

Bu üç cəmlərdən yalnız birincisi doğrudur. İkinciyə gəlincə Z. Qafarova bu əsərin kitabın başda bir yerində təkrarlamıdır: *...librettonun müəllifləri 1927-ci il nəşrinə müraciət etməmişdilər, çünki növbəti nəşr yalnız 1936-cı ildə işıq üzü görmüşdür.*¹⁹¹ Halbuki növbəti nəşr 1929-cu ildə işıq üzü görmüşdür, 1936-cı ildə isə “Koroğlu” dastanı nəinki kitab halında, hez mətbuatda da xızdırıdır. Nəhayət, üçüncü cəmlərdəki siyahıya bir xızdırı dəxli yoxdur, 1937-ci ildə isə “Koroğlu” kitabı xızdırıdır. Əslində müəllifin siyahısı belə olmalıydı: 1927, 1929, 1940, 1941, 1949, 1951, 1956, 1959, 1965, 1975.

“Koroğlu”nun nəşrində danışarkən məşhur folklorşünas M.H.T. Əhmədovun dərindən tədqiqatı daha xızdırı təsəvvürə doğrudur: *“İnqilabdan sonra eposun müxtəsər bir variantı 1927-1936-cı illərdə Vəli Xuluflu tərəfindən nəşr olunmuşdur”.*¹⁹²

M.H.T. Əhmədov V. Xuluflunun “Koroğlu” eposunu 1929-cu ildə nəşr etdirdiyini bir neçə dəfə xızdırıdır. Yəni ki, V. Xuluflunun “Koroğlu” eposunu ilk dəfə 1927-ci ildə nəşr etdirdiyini də bilməliydi. Yuxarıda onun 1927-ci il nəşrinin adını xızdırı dəxli fikri süylənmiş əsas verir. Belə “Koroğlu”-nun 1936-cı ildə V. Xuluflu tərəfindən nəşr edildiyi fikri hardan

¹⁸⁸Kaf ar ova Z. Q. Kor oql u» Uzei r a Qadc i bekova. Baku. 1981. s.49

¹⁸⁹Yen əbrada, s.49

¹⁹⁰Yen əbrada, s.49

¹⁹¹Yen əbrada, s.53

¹⁹²Əhmədov M. H. Məqəddim “Koroğlu”. Bakı. Elm, 1956. s.3

yanarmıdır? Əslində bu fikrin arxasında bir həqiqət durur, lakin onu da alimlərimiz azmamırlar. V.Xulufli 1936-cı ildə “Koroğlu”-nin daha məhkəməm bir mətnini zəpə hazırlamıdır. Lakin həmin kitab zəp olunmamıdır. 1937-ci il repressiyaları başlayan kimi V.Xulufli həbs edilib gəllimimiyevindəki kəlli miqdarda folklor ürnəkləri yığılıdırılıb rəvənə aparılmıdır. “Koroğlu”-nin adı zəkilən mətni dənların arasında olmuur. Bu mətn sonradan “Koroğlu”-nin erməni variantı adı ilə rəvənədə iqlə gəzə gürsədi. Bakıda həmin mətnin izi də qalmamıdır.

Beləyanlılıqlardan birinə dən akademik Həmid Araslının “Aql yaradıcılıq” kitabında rast gəlirik: *XIX əsrin 40-cı illərində A. Xodzko adlı bir nəfər Cənubi Azərbaycan aşığılarından topladığı “Koroğlu” dastanını yazıya köçürüb, 1842-ci ildə ingilis dilində çap etdirmişdir. Bu əsər 1867-ci ildə S. Penn tərəfindən rus dilinə tərcümə olunub Tiflisdə çıxan “Kavkaz” qəzetinin 21, 24, 26, 27, 30, 35,37, 42-ci nömrələrində “Ker-Oqlı vos-toçnyı poet-naezdnik” sərlövəsi ilə çap olunmuşdur*¹⁹³.

Burada iki yanlılıq var. Birinci yanlılıq ondadır ki, A.Xodzko “Koroğlu” dastanını üzgə ağıdan toplamamıdır. Bu məsələ hələ dən tam dən qıqıllandırılmıdır. Onun “Koroğlu” dastanının hazır bir mətnini əldə etdiyi daha zox ələbatandır. İkinci yanlılıq isə ondadır ki, dastan “Kavkaz” qəzetində 1867-ci ildə yox, 1856-cı ildə zəp olunmuur. bu güzə qəzmi texniki yanlılıq da ola bilər.

Bunlar yetərincəsənifəsi və elmi-nəzəri savadı olan yətin əslin səhlədi. Əh qorxulu hal odur ki, bu gən folklorla təsadüfə adamlar daha zox məhəl olurlar. Xəsusilə gən folklor ara dəniricilərımız bu işlə bə dənsovdu yanlır, zox zaman faktları dənrgəstlə dənirməyin əzab-zıyyətinə qatılma yaraq asan yolla gedir, üzündən əvəli yol verilmə yanlılıqları təkrarlayırlar. Eyni süzləri dayaz və təhrif olunmuş yazıların folklorzu olmayan, “Koroğlu” dastanını dən dən bilməyin, hərtərəfli savadları, bilikli, elmi tədqiqat sahəsində sənifə və bacarıqları zətinmayan məhəlifləri haqqında da deyə bilirik. Belələri haqqında hələ 40 il

¹⁹³ Araslı, H. M. Aql yaradıcılıq. Bakı. 1960. s. 45

bundan öncə Elzin zox haqlı olaraq yazırdı: *Təəssüf ki, tez və asan yolla dissertasiya müdafiə etmək üçün, yaxud başqa sahələrlə bağlı tədqiqatlar aparmağa elmi-nəzəri savadı çatışmadığı üçün folklorla məşğul olan “qələm sahiblərinə” biz son vaxtlar mətbuat səhifələrində, qondarma “folklor” və folklorla bağlı bəsit tədqiqat kitablarının üz qabığında tez-tez rast gəlirik. Halbuki folklorla ən istedadlı və yüksək elmi-nəzəri savada malik alimlərimiz məşğul olmalıdırlar*”. Mən də təəssüf edirəm ki, həmin süzlərdən 40 ildən zox vaxt keçməsinə baxmayaraq hez nə dəyişməmişdir.

Ensikloperiyalar bəhtən hallarda dərgəstləndirilməmiş bilgilərdən süykəndiyinləgür, onlar gəvənlikli qaynaq sayılır. Lakin bu həmişə belə olmur. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasında “Koroğlu” dastanı ilə bağlı yol verilmiş kobud yanlışlıqlar bu fikri süylənmiş əsas verir. Orada oxuyuruq: “Koroğlu” hələ 1912-ci ildə Bakıda kitabza halında nəşr olunmuşdur¹⁹⁴. Bu kitabı İstanbuldan R.Zaki gətirmişdir. Onun gözündə kırıda dəzgəllər aparılmış və 1913-cü ildə Orucov qardaşlarının mətbəhsində zəp edilmişdir, həmin də kitabza yox, kitabdır. Kitabza yalnız həmişə 48 səhifəyə qədər olan zəp məhsullarına deyilir. Üz yazdığına görə Vətən Xulufu bu kitabın nəşrində iştirak etmişdir. Ensiklopediya kimi mətbəhsinə nəşr edilmiş bu cərgə kobud yanlışlıqla yol verilmişsi ancaq təəssüf doğurur.

“Koroğlu” dastanının toplanması və nəşri ilə bağlı elmi dəbiyyatlarda belə ciddi yanlışlıqlara zox rast gəlinir və onların sayı gənbəgən artır. Zəngi müvcud qaynaqlardan istifadə edilən də bu faktları dəqiqləndirmir və yanlışlıqları üz sətirində bir daha təkrarlayırlar. Belə halla bir nezdə fərq qardaşları məm ki, birinci qaynaq əlimizdə ola-ola, bəzi araşdırıcılar ona yox, ikinci, hələta gəzəncə, dördüncü mətbəhsində istinad edilən ki, onun də nəticəsində bu cərgə yanlışlıqların təkrarına yol verilir.

Bəhtən bunları nəşr olaraq “Koroğlu” eposunun toplanma və nəşr tarixinə qısaca nəşr salmağın üzgə borc bildim.

¹⁹⁴ Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. V cild. Bakı. 1981. s. 519

2.2. EPOSUN RUS VƏ AVROPA NƏŞRLƏRİ

“Koroğlu” dastanının üzgündən qabaq onun cəirləri xalq arasında yayılmış və ayrı-ayrı adamların dilində yazıya alınmışdır. Gürğnğr, dastanının üzgng yazıya alın zətinliyi zoxlarını bu ildə zəkındirmiş onlar yalnız bir sıra cəirləri yazıya almaqla kifayət etməmişlər. Məhz buna görə də xalqın dilinin zəbri olan Koroğlu cəirləri hələ XVI-XVII surlrdən başlayaraq mğxtəlif cənglərdə gəlməkdədir. Bu cənglərdə yazıya alan adamlar süzsəz ki, “Koroğlu” dastanına aqların ifasında qulaq asmışlar, lakin həcmcəzox büyygk olan bu surlrin yazıya alınmasının zətinliyində qorxmışlar. Ayrı-ayrı qolma və gəraylıların yazıya alınması isə daha asan olmuşdur. Həmin dəbu qolma və gəraylılar mğstəqil poetik ürnəkləri kimi xalqın yaddasında yamamışdır.

Bəlkə də “Koroğlu” dastanı yazıya aslınımış onun yazması olmuşdur. Sadəcə olaraq bu yazma gəlib bizə zətmamı tarixin hansı dönminə sətib-batmışdır. Həmin yazmalardan birinin 1830-cu illərdə Gəney Azərbaycanında A.Xodzkonun ın ında gəlməsi bu fikri gəcləndirir.

1721-ci ildə Təbrizli tacir İlyas Mueq “Nəmərlər” adlı bir kitab toplayıb tətib etmişdir ki, burada Koroğlunun 13 qolma və gəraylısı vardır. Bu dəftər İlyas Mueq Hətərxanda tutulduqda onun ında alınmış və Sənt-Peterburq ında aparılmışdır. Hazırda orda saxlanılır.

İlyas Mueq 1721-ci ildə tamamladığı yaddaməsində Koroğlunun Əh Abbas və Sultən Muradın hakimiyyəti illərində yaladığını vurulmuşdur.

İlyas Mueqin “Nəmərlər” kitabının adını demək olar ki, “Koroğlu” dastanından danılan bğtən folklor ənaslar xatırladırlar. Zəngki bu dəftər hələlik Koroğlunun cəirlərinin qolmalındı və gəlib bizə zətmış ilk qaynaqdır. Cavad Heytın yazdığına gürə: *“Müşeq 1721-ci ildə Təbrizdən Rusiyaya gedərkən Həştərxanda tutulmuş və var-yoxu əlindən alınmışdır. Lakin sorğu-sualdan sonra suşsuz olduğı sübut edilincə, əmvalı özünə qayta-*

rilmiş, amma “Nəğmələr” kitabı Moskvaya göndərilmişdir.¹⁹⁵”.

Bu fikirləri Cavad Heydər üncü Azərbaycanlı sülhüçüydür. Cavad Heydər bu məlumatı verəndən sonra yazır: “Nəğmələr” kitabında “Koroğlu” dastanı haqqında olan yazılar daha calibdir. Orada dastanın qəhrəmanını Koroğlu haqqında belə bir qeyd var: “Koroğlu” bir çox atlıların başında duraraq yollarda ağalıq edəmiş: bəzən keçən tacirləri soyar, bəzən də onlardan razılıqla pul almış. Onun əsas olduğu yer Qars və Ərzurum dağları arasında imiş. Orda böyük bir meşə var, indi Soğanlı(q) adlanır. Orada o bir qala tikdirmişdir ki, “Koroğlu qalası” adlanır. Başqa yerlərdə də qalası vardır. Bu İran şahı Şah Abbas və Türkiyə sultanı Sultan Muradın hakimiyyəti zamanı olmuşdur.¹⁹⁶”.

Koroğlunun bir çox atlıların başında duran yol kəsən kimi qəlmə verilməsi iləyən ki, bu gün folklorçularımız, nə dastanı oxuyanlardan hez kəs razılaşmaz. Əhməd tacirbəlinin tutulub Zəlibelə gətirilməsi əhvalatını nəzərdə almasaq, dastanda Koroğlunun yol kəsən, quldur, tacirləri soyan bir soyunu olduğunu söyləmək özgən hez bir tutaq, süylənən yoxdur. Əhməd tacirbəlinin Zəlibelə gətirib zıxmasını isə Hasan paşanın Koroğlunu tutmaq özgən bir tətbiqlə qurduğunu dastandan bilir. Əhməd tacirbəlinin tutulması yalnız Koroğlunun bu tətbiqlə dğənən özgən hətmi ayıq-sayıq olduğunu, uzaqgürcliyini, tətbiqliyini göstərir.

Koroğlu əsərini yazıya alan adı bəli məlumi biri dən Azərbaycan əsəri Əndəlib Qaracadağı olmuşdur. Əndəlib Qaracadağı əsəri olduqna gürəzoxlu əsər və folklor ürnəkləri toplamıdır. Onun 1804-cü ildə yazdığı bir yazmasında Koroğlunun da bir nəzəri vardır.

1840-cı ildə Əndəlib adlı bir nəfər “Mayak sovremenno qo prosveteniya i obrazovaniya” toplusunda “Koroğlu: tatarskaya leqenda” adlı bir yazı çap etdirmişdir. Bu bəliq altında məlumi Koroğlu haqqında fikirləri və guya dastandan bir variant, ya-

¹⁹⁵Cavad Heydər Azərbaycan əfahi xalq dənbiyyatı. Bakı. 1990. s. 21

¹⁹⁶Yenəbrada, s. 21-22

xud parza verilmişdir. Ona gürguya deyir ki, burada Koroğlu haqqında nə dastanın variant və versiyalarında, nə aşıqların ifasında, nə dökəlq arasında müvcud olmayan bir rəvayət uydurulmuşdur. Guya Koroğlu Rassudan adlı bir gərcə qızına vurulur, yoldaşlarından öz dündür, xristianlıq qəbul edir, boğazına bir zəncir bağlayıb qızın önünə verir və s.

Bu nəfər haqqında V.M.Jirmunski, H.T.Zarifov və onlardan da öncə M.H.Təmasib tutarlı fikir söylənmişdir. M.H.Təmasib bu uydurma haqqında yazmışdır: *“Naşirin (İ.Şopen-İ.S.) dediyinə görə, o bu variantı milliyyəti məlum olmayan bir nəfərdən eşitmiş, lakin özü yerli dili bilmədiyi üçün az-çox başa düşən bir erməni yoldaşının köməyi ilə başa düşmüş və ruscaya tərcümə etmişdir. Bu “variantın” nə dərəcədə dəqiq ola biləcəyi buradan görünür. Lakin İ.Şopenin “xidməti” bununla bitməmişdir. O, onsuz da şəkildən-şəklə salınmış bu “variantı” həm də yenidən özü istədiyi kimi “işləmiş”, “düzəltmiş”, öz ruhuna və zövqünə uyğun bir hala salmışdır. Nəticədə “Koroğlu” adına böhtandan ibarət olan tamamilə zərərli bir uydurma əmələ gəlmişdir”*¹⁹⁷.

Elə bilir ki, M.H.Təmasibin bu süzlərində sonra “Koroğlu”nun Şopen tərəfindən nəfər edilmişliyi haqqında uzun-uzadı danımağa o qədər də ehtiyac yoxdur. Onun haqqında nə lazımdısa, M.H.Təmasib demişdir.

Şahrud Şəkərova da bu nəfəri uydurma adlandırmışdır: *İ.Şopen tərəfindən belə bir uydurma həqiqətə uyğun deyildir*¹⁹⁸.

Dəğnəyir ki, bu cərgə tutarlı və əsaslı cavabdan sonra Şopenin “Koroğlu: tatarskaya leqenda”sından danımağa dəyməz. Ancaq buradakı erməni barmaq haqqında bir neçəkəlm demək istəyirəm. Ermənilər öləri qəlm tutandan bizim tariximizi, dəbiyyatımızı, etnoqrafiyamızı, incəsənətimizi dəyişdirməyi pozub tələdər yaza-yaza zoxunu da üz adlarına zıxıblar.

¹⁹⁷Təmasib M. H. Məqəddim Azərbaycan dastanları. V c-d IV c. Bakı. Elm. 1969. s.15

¹⁹⁸Şəkərova Şahrud. “Koroğlu” eposunun nəfəri və tərcüməsi tarixində. Azərbaycan əfahi Xalq dəbiyyatına Dair Tədqiqatlar. 6 kitab. Bakı. Elm, 1981. s.170

“Qafqaz Brazili və Xalqlarının Tsvirinə dair Materiallar Toplusu”nu nəfər hazırlayan Əmin Əfəndiyev bu cür hallarla dünənün qarşılaşmasını və fikrini belə bildirmişdir: *Bu cür məqalələrin hər səhifəsində Azərbaycan xalqına qarşı erməni məkri duyulmaqdadır. Digər tərəfdən, Azərbaycanın tarixi, folkloru, adət-ənənələri, yemək və geyimləri haqqında məqalə yazan ermənilər, öz yazılarında müxtəlif səhvlərə və təhriflərə gen-bol yer vermişlər*.¹⁹⁹.

Erməni saxtakarlığı ilə bəli Vaqif Arzumanlı da həmin kitaba yazdığı “Qafqazın Ədəbi-mədəni həyatının tarixi gəz-gəş” adlı ün süzgündə bu məsələnin ciddi araşdırılmasının vacibliyini vurğulamışdır: *“Düzdür, Azərbaycanla bağlı bir sıra məqalələr erməni müəllifləri tərəfindən qələmə alınmış, lakin bu materiallarda adətən, faktlar saxtalaşdırılıb, məqalələrin çoxuna erməni libası geydirilib, çoxlu plagiatağa yol verilib, Azərbaycan folkloru nümunələrinin xeyli hissəsi erməniləşdirilib. Topluda bu qəbildən olan materiallar çoxdur və bunlar ciddi araşdırıcılarını gözləyir*.²⁰⁰.

Yuxarıda deyilənlərlə süykənib inamla deyə bilərik ki, Əminin nəfər etdirdiyi “Koroğlu” dastanından bir parzadə erməni barmaq üzünü gürməmişdir.

Son vaxtlar AMEA Ffolklor İnstitutunda yaxşı bir işgü-rgülməmişdir. QƏXTMT adlanan (SMOMP) həmin toplusunun bə-tən sayları nəfərdən keçirilmiş, onlarda işgü gürməmiş türk folklor ürnəkləri toplanmış 4 cildə nəfər edilmişdir. Həmin cildlərdən biri ermənilərin oğurlayıb üz adlarına zıxdıqları türk folklor ürnəklərindən ibarətdir. Bu kitabları Ffolklor İnstitutunun İb-bəməndiri Rza Xəlilov hazırlamışdır.

¹⁹⁹ Məfəfəndiyev Əmin. Qafqaz Brazili və Xalqlarının Tsvirinə dair materiallar toplusu. QƏXTMT (CMOMP). Bakı. 1999. s.8.

²⁰⁰ Arzumanlı Vaqif. Qafqazın Ədəbi-mədəni həyatının tarixi gəz-gəş. Əfəndiyev Əmin. Qafqaz Brazili və Xalqlarının Tsvirinə dair materiallar toplusu. QƏXTMT (CMOMP). Bakı. 1999. s.10

2.3. “KOROĞLU”NUN A.XODZKO VARIANTI

“Koroğlu” dastanının kitab halında ilk məqəmmənin A. Xodzkonun adı ilə bağlıdır. Bəs A.Xodzko kimdir? Aleksandr Leonardoviz Xodzko-Boreyko (1804-1891) milliyətçi polyakdır. Yazısı və etnoqrafdır. Onun ilk əsəri kitabı 1829-cu ildə zəp olunmuşdur. 18 yaşında fəlsəfənamizdə dərsi almışdır. O, 1821-ci ildə Peterburq şəhərinə gəlmişdir. Burada Rusiya Xarici İşlər nazirliyinin canlı və qədim dilləri üzrə Azərbaycanlı alim Mirzə Cəfər Topzubaqovun tələbəsi olmuş, ondan fars dillərini məqəmmə öyrənmiş, türk (Azərbaycan-Ş.) dilini də qismən mənimsəmişdir. A.Xodzko 1830-cu ilin yanvarında Rusiyanın Prandakı konsulluğuna tərcüməçi gəndərilmişdir. Xəzər dənizində gəmiləri tufana düşmüşdür. Zox zəiflikləri Bakıya gətirilməmişdir. Bakı A.Xodzkonu heyran qoymuşdur. Burada zox əylənməyə maraqlanmışdır. 6 yaş Cəllin bəhəşəri deyir deməyi onu necə heyran etdirmişdir, uşağın üzgü ilə aparmaq fikrində düşmüşdür. Lakin 6 yaş uşağın güzlərindəki qəmi düşünə fikrində dəhşətli olmuşdur. A.Xodzko 10 il Pranda Rusiyanın diplomatik korpusunda məxtəlif vəzifələrdə çalışmış, Gilanda, Rəfid, Təbrizdəyələməli olmuşdur. 1833-cü ilin noyabrında Təbrizdə Rusiya bənkonsulunun katibi vəzifəsinə təyin edilmişdir. A.Xodzkonun haqqındakı qısa bilgi budur.

Aleksandr Xodzko Rəfid və Təbrizdəiyyəliyi vaxtlarda Azərbaycan türklərinin etnoqrafiyası və folkloru ilə yaxından maraqlanmış, o zaman zox geniş yayılmış və xalqın dilinin zəbəri olan “Koroğlu” eposuna maraq göstərmişdir. Zox gəman ki, Təbrizdəyə adını düvrə dastanının bir mətnini qələmə alməmişdir. Diplomatik missiyasını bəla vurduqdan sonra Fransaya gətirmə, “Koroğlu”nun Gəney Azərbaycandan qələmə aldığı yazmasını da üzgü ilə Parisə aparmışdır. Onu ingilis dilinə tərcümə edərək 1842-ci ildə Londonda kitab halında nəşr etdirmişdir. Bunu “Koroğlu”nun kitab halında ilk nəşri saymaq olar. Zəngi ondan öncə “Koroğlu” dastanının nə Azərbaycanca, nə də ondan kə-

narda ayrıca kitab halında zap edilməsi haqqında həqiqətlik hez bir bilgi yoxdur.

Bu nəfərin ən böyük ünvanı onun iqlə gəz gürməsilə dastanın Avropada yayılması, tanınması və böyük maraqlandırılmasıdır. Hətta Amerikaya da dastanın A.Xodzko nəfərini aparmaları və bu sənə orada da kitab halında iqlə gəz gürmədir. Zox maraqlıdır ki, “Koroğlu” dastanı rus dilində tərcümə edilmiş A.Xodzko nəfərində tərcümə edilmişdir. Halbuki rus ziyalıları xəsusilə Tiflisdə Azərbaycan alimlərinin ifasında “Koroğlu” dastanına diqqət qulaq asmışdılar, onun güzəliyi və mühtəməliyini bilirdilər, lakin bu nadir, bəzərsiz süz incisinin yazıya alınması və nəfər edilib rus oxucularına çatdırılması haqqında diqqətmiçilən A.Xodzko nəfəri bu işə bir təkan vermişdir.

A.Xodzko nəfərindəki bir sıra qolların məzmunu, obrazlar, yer adları, sözlərinin məqsədi, təsiri sonrakı Azərbaycan variantları ilə gəst-gəstlədir. Lakin burada eləcə parzalar var ki, onlara bəzə məhəl qoymurast gəlmir. Hətə də bəzə fərqli həddində artıq zoxdur. Fərqlərin bəzə hallarda tərifləndirən iri gəldiyi qabarıq təkilənlər zərpər.

“Koroğlu”nun A.Xodzko nəfərinin dastanın yayılmasında oynadığı zox böyük rolə danmadan onun nüqsanlarını da qeyd etməliyik. Süzsəz ki, burada bəzə nüqsanları bir-bir zümlənə məmkənsəzdir, lakin onlardan ən bəzəcalarını gəstmələk olar. Üncə deməliyən ki, “Koroğlu”nun A.Xodzko nəfərində Azərbaycan folklor yaradıcılığı və dastanzılıq nəfərini ilə qətiyyən uyuşmayan kobud bir gəslub qabarıq nəfər zərpər. Biz bunu daha zox Koroğlunun və digər itirakzıların dillərində tez-tez eiddiyimiz süyümlə gürgrək. Halbuki Azərbaycan folklorunda ikinci eləcə bəzə tapmaq olmaz ki, orada bəzə süyümlər, kobud sözlər, ifadələr ilə dilsin.

A.Xodzko nəfərində dastanın qollarına adlar qoyulmamışdır. Onlar mələlis adlandırılmış və rəqəmlərlə nümərlənmişdir. Azərbaycan alimlərinin dastan ifazılıqlarında bəzə adsız dastan danımaq tərcüməsi yoxdur. Sühbət “Koroğlu” dastanından gedirsə burada alimlə gətlə dastanı danımağa bəzəyan kimi

birinci onun adını süylüyür. Məsələn, ağıq dinləyiciləri bildirir ki, “bu gəgn sizə “Koroğlunun Toqat səfəri” qolunu danışaca-
 lam. Bu qolu ağıqlar “Həznin Qıratı aparmağı” da adlandırır-
 lar”. Beləbləndə dinləyicilərdə dastanın hansı qoluna qulaq asa-
 caqlarını üncədən bilirlər. Zox zaman dinləyicilərdə ağıqla hansı
 qola qulaq asmağı istədiklərini bildirirlər. Bu halda da onlar mət-
 ləq qolun adını deyirlər. Məsələn, “Durna teli” qolunun adını zə-
 kirlər. Ağıq da qolu danışmağa başlayır və “İndi mən sizə “Ko-
 roğlu” dastanının “Durna teli” qolunu danışacağam”, -deyib sü-
 zəgnə davam edir. Bu qola bəzi ağıqlar “Koroğlunun Bağdad sə-
 fəri” də deyirlər”. Dastanın üç qollarının iki adı var və hər iki
 ad dastanın, daha doğrusu, qolun məzmununa uyğundur. Qollar
 həm Koroğlunun səfəri etdiyi yer, həm də səfərin məqsədini uy-
 quğun olaraq adlandırılır. Məsələn, “Koroğlunun Balıca səfəri”
 qolu həm də “Dğratin itməyi” adlandırılır. Balıca Koroğlunun
 hara səfəri edəcəyini, Dğratin itməyi isə onun Balıcaya niyə get-
 diyini göstərir. Zəgnki Koroğlunun hər bir səfərinin arxasında
 konkret məqsəd dayanır. Doğrudan bu qolda Dğrat da izində ol-
 maqla Koroğlunun ilxısı itir və Balıcalı Qara xan onu gizlədir.
 Koroğlu da üz ilxısını qaytarmağı gəzən Balıcaya gedir. Qollara
 iki ad qoyulması onunla bağlıdır ki, ustad ağıqların bəziləri Ko-
 roğlunun hara səfəri edəcəyini, digərləri isə həmin səfərin məqsə-
 dini qabartmağa gəstənləykir verir. Gürəndəyğ kimi, bəğən hallarda
 qolların adları tğrk dilindədir, zox aydındır və onlarda hez bir
 dolağılıq yoxdur.

Bəzi arağıdırıcılar A.Xorzko nəfərini zox yğksək dəyərli-
 dirirlər. Onun sğjet xəfərinə, müvzu və deyə qıvanlıqından, ob-
 razlar sistemində, poetik fiqurlarından, bədi xğsusiyətlərində,
 tarixiliyində, xalq hekayəziliyi qıranları ilə bəlliliyindən²⁰¹
 elə danışılmlar ki, elə bil sühbət M.H.Təmasib, H.Əizad,
 yaxud V.Xuluflu nəfərində gədir. Məsələn, həmin ki-
 tabdakı cəirlər belə dəyərli dirilir: *dastanın bütün lirik silsiləsi
 orijinal örnəklərdir, onlar aşığı-saz məclisinin, xalq şeiri üslubu-
 nun ənənələri zəminində formalaşmışdır. Ölçü, ritm, vəzn, qafiyə*

²⁰¹Şrafil Abbaslı. “Koroğlu”: nəvar, nəyox. Bakı. 2013. s. 187

*əlvanlığı isə yüksək poetik səviyyədədir.*²⁰²

Bunlar həqiqətən hez bir bəllik olmayan gəlişgüzül süzüldür. Kitabdakı bəhtən cəirləri haqqında eyni fikir süylənək zəttindir. Onların hamısını bu cəyr yəğskə qiymətləndirmək məmkən olmadı kimi, hamısına zəif demək dədoğu deyil. Burada yaxıürnəkləri var. Lakin Koroğunun “Bənzərsən” vğcudnaməsi, “Məmi qocalmam, ya zəmanəmi”, “Alma güzləm, qız bir-zəklim Qırat gəl” cəirləri səviyyəsi bircə bənd dəyoxdur. Adını zəkdiyim cəirləri isə bu nərlə dğəməmi dir. Cəirlərin V.Xuluflu, H.izad, M.H.Təmasib nərlərindəki variantlarla mğqayisəsi güstərir ki, onların zoxusu az vəya zox dərdə dətərif edilmişdir. Hətta Koroğun Dəli Həsənlə qarşılaşanda cəmi ikicəmisra cəir deyir. Bəqə bir cəir göz sətirdən ibarətdir ki, nə ağı yaradıcılığında, nə dastanzılıq nərlərində, nə də “Koroğun” dastanında belə istisnalar yoxdur:

*Qıratın quyruğu dəstə,
Qıratı allahdan istə.
Yetirsən, xudam, Koroğlu.*²⁰³

Və yaxud:

*Ağa vəzir, mən xub sənə neylədim,
Hər nə etdim dost könlədən eylədim.
Səni o sərdara cəllad eylədim,
Can alıcı Əzrayiləm gəlmişəm.*²⁰⁴

Kitabda cəir adlandırmaq məmkən olmayan beləürnəkləri o qədər zoxdur ki, hətta güzül bir cəir axtarsan tapa bilməzsən. Buradakı cəirlərin bir zoxu bədi baxımdan zox zəifdir və Koroğun gşlubuna uyğun gəlir. 1804-cü ildəndən Qaracadağın yazıya aldığı “Bənzərsən” qoşması təmədə olmasaydı, bəlkə də bu fikri belə cəsarət təmədədim. Hər dəndən Qaracadağ Koroğunun cəirlərini A.Xodzodan xeyli əvvəl yazıya almıdır. Hez vaxt ola bilmədi ki, əvvəl cəgüzül olan bu cəirləri sonradan xalqın yaddağında tərif edilib pis gəndə gəngən. “Bənzərsən”

²⁰²Yenəbrada, s. 189

²⁰³“Koroğun” (A.Xodzko nərləri). Bakı. 1997. s. 87

²⁰⁴Yenəbrada, s. 20

sı” qoşması ilə yanaşı qoyduqda bu nərdəki dirlərin zox gəclə
kildə tərifi olundu. Aydın gürgən. Dastanda bu cür tərifi-
lə o qədər zoxdur ki, onların hamısını saymaq ehtiyac duymu-
ram. Bunların bir zoxuna kitabın Azərbaycan dilindəki nərdin
ün söz yazması Səfərli Abbaslı da toxunmuşdur. Lakin həmin tərifi-
lərin sənəbi bu gənc qədər azılmamışdır.

Dastanın nərd hissəsi fars dilində oldu. Bu nərdin
dilinin xalq şübhəsinə yaxınlığından danışmaqda hez bir əsas
yoxdur.

Bu nərd Güyuzbəlin yerini Alı kili-Mirzə Səfərli yox,
Koroğlu ilə Dəli Həsənli sezir. Sonra onlar oradan Zəlibel
küzgü, yolda rəvan xanı Hüseynli xan Qacarla qarşılaşdılar.
Halbuki “*Hüseynəli xan 1764-1783-cü illərdə İrəvan xanlığının
taxtında oturmuşdu*”²⁰⁵ ki, bu həmin gürgən uydurulduğunu
təsdiqləyir. XVIII yüzillik hara, Koroğlu hara?! Hadisələrin təsviri-
ndəki dolaylı bir dərindən aydın olur ki, həmin məsləhin
sonundan Koroğluya qədər Zəlibeldə gənc mənəvi-bəli yaşı
olduğunu gürgən.

Rüvənli padşahlı (Sultan Muradla) gürgən dəniz deyir:
*Sən atamın gözlərini kor etdiribsen, ona görə də dava meydanında,
türkələrimdə adım Koroğlu olmalıdır*”²⁰⁶. Deməli, Koroğlu
adını Rüvənli üzgü üzgən verir və bundan sonra atası da ona
deyir: “*Sonra Mirzə vəsiyyət etdi ki, bundan sonra nə söz oxu-
san Koroğlu adı ilə bitir*”²⁰⁷.

Yenə həmin məsləhdət Koroğlu ilə Dəli Həsənlin gənci
təsvir olunmasa da, Koroğlu Dəli Həsənli yerdən qaldırır. “*Bu
sözləri eşidən Koroğlunun ürəyi yumşaldı. Dəli Həsənin əlindən
tutub onu yerdən qaldırdı.*”²⁰⁸. Halbuki bundan öncə Koroğlu-
nun Dəli Həsənli yıxdığı haqqında bir kəlmə danışılmır. Ona
gürd Koroğlunun Dəli Həsənli yerdən qaldırmaq gənci doqurur.

²⁰⁵ Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. IV c. Bakı. 1980. s. 79

²⁰⁶ Koroğlu (Paris nəsxəti). Bakı. 1997. s.15

²⁰⁷ Koroğlu (Paris nəsxəti). Bakı. 1997. s.16

²⁰⁸ Koroğlu (Paris nəsxəti). Bakı. 1997. s.17

Xodzko nəfəndə ayrı-ayrı qollar, yaxud onlardakı ayrı-ayrı sənətlər bir-birilə qarşıdırılmışdır. Məsələn, “Koroşunun İstanbul səfəri” və “Dəmirzişinin Zəlibelə gətirilməsi” qolları birləşdirilmiş, nəticədə çoxlu təhriflərlə yol verilmişdir.

M.H.T. İsmasib nəfəndə Koroşu Eyvazın atasından qoyun almağa bəhanə edirsə, Xodzko nəfəndə guya üzgə ona qoyun satmaq istəyir ki, bu da qətiyyətlə inandırıcı gürgənməğ və buradakı təsvirin qondarmazılığın aydın əksikildən hiss olunur.

Xodzko nəfəndəki belənci mədlis əslində yarımziq kəsilmişdürdəncə mədlisin davamıdır və ayrıca mədlis deyil.

Xodzko nəfərinin üç böyük qəşurlarından biri məhdəki dolalıqlar, qaralıqlar, məhdəki sənətlərin ardıcılığının, onların bir-birini dəqiq izləməsinin pozulmasıdır ki, bu da tərk epos təfəkkərgənə tamamilə yəddir. Məsələn, Xodzko nəfərinin altıncı mədlisində belə bir cəmləyə rast gəlirik:

“Vəzir dedi:

-Paşa, Koroşunun dünya malına ehtiyacı yoxdu ki, pul alıb atı versin. Elə adam da deyil ki, top-tüfənglə ondan at alsan”.²⁰⁹

Yaxşı fikir verin, altıncı mədlisdə artıq topdan-təfəngdən danışılır. Deməli, top-təfəng zıxandan sonra Koroşu hələ yəddi mədlisdə Koroşuluq eləyir. Gürgən burada nəqədlə məntiqsizlik var. Top-təfəngin adına dəyirdə də rast gəlirik. Həmin də bu dəyirdə Koroşunun dilində süylənir. Belə zıxır ki, Koroşu topu da, təfəngi də qumbaranı da tanıyırmı və gürgəbməğ.

Top ilə tüfəng atıldı,

Nəcər-nəcərə çatıldı.

Ya öldü, ya da tutuldu,

Oğul əyləndi, gəlmədi.²¹⁰

Koroşu bu dəyirdə doqquzuncu mədlisdə deyir. Bu mədlisdə Giziroşu Mustafabəyin süzlənən Koroşu Eyvazı Toqata durna ovuna gündür. Fikir verin: Bədədə yox, Toqata! Biz də bilirik ki, durna deyirdə Bədədə yada dəyər, Toqat yox! Eyvaz da ge-

²⁰⁹Yenəbrada, s. 81

²¹⁰Yenəbrada, s. 121

cikir və Koroğlu da Ədirli topdan-təfəngdə dən vurur. Hez bir ağıq belə uydurmaları mədlisə oxumazdı, zəngi xalq ona qulaq asmazdı.

Onuncu mədlisə süylədiyi bir Ədirli Koroğlu, bəli, bəli, Koroğlu üzgə topun və qumbaranın adlarını zəkir. Adama elə gəlir ki, burada sühbət XIV-XV yüzilliklərdə yox, XIX yüzillikdə gedir.

*Top çökülür, qunbarələr atulur,
Qurğuşuna çox hiylələr qatulur.
Baş kəsülür dülək kimi atulur,
Qanlar axar, su yerində sel olur.²¹¹*

Koroğlu Qıratın dalınca Toqata gedir. Bunlar altıncı mədlisə bə verir. Pələnin mədlisində Koroğlu Qırat haqqında bir Ədir deyir. Bu Ədir Əslində Ərəbat haqqında bir vəğcudnamədir və onu ilk dəfə H. İzzadəmğstəqil Ədirli birlikdə nəfər etdirmişdir. Həmin Ədir burada xeyli tərif olunmuş yalnız sonuncu bəddə Qıratın adı zəkilmişdir. Halbuki Koroğlu həmin anda “Alma güzləgim, qız bir zəklim, Qırat, gəl!” qoymasını süyləmişdir. A.Xodzko nəfərində bu qoşma da tərif edilərək tanınmaz əklisəlinmişdir. Ərəbat haqqındakı Ədirin birinci və sonuncu bəndlərinə baxaq:

*Ərəbatın tərifini eylərəm,
Üç yaşında hər nişanı bəlli olu.
Buğanaq ayaqlı, yonma dırnaqlı,
Sığır qabırğalı, maral əlli olu.*

*Çənlibeldən durub bura gəlmişəm,
Qıratın sabuğun burda almışam.
Koroğlu der, öz malımdı, minmişəm,
... baş dəyərlər ağa yollu olu.²¹²*

Ədirin birinci bəndi Ərəbatın tərfi ilə bəlləyir, dördüncü bəndi Qıratla qurtarır. Azərbaycan ağıqlarından toplanmış qoşularda belə hallar yoxdur.

²¹¹ Ycnbrada, s. 157

²¹² Ycnbrada, s. 94-95

Buna oxşar bəqdə bir dolaşlıq. On gəzncə məclisdə deyir: “Şah Abbasın iki nökrəri var idi. Birinin adı Almas xan, o birinin adı isə Bahram xan idi”²¹³. Xan və nükri Gürsri Şah Abbasın nükri xan adlanırdılarsa, bə xanları hansı titulla zəfərlirdilər? Bu cəg dolaşlıqlar dastanda yetincəzoxdur. Onların hamısını sayma ehtiyac yoxdur. Tərk epos təkəgri belə dolaşlıqlar xas olmadığına gür inamla deyiblik ki, burada tərk epos təkəgri bəqdə bir təkəri qarıdır.

Bə bu qdri tərifi nədir doşmuşdur? A.Xodzkonun topladı “Koroşu” nun yurd hissəsi fars, cəri isə tərk dilindədir. Məclə oradakı dolaşlıqların və tərifi birinci sətirini el bəndə axtarmaq lazımdır. Bəgri mən tərkə deyil deyiblik onun aqlı ifasından yazıldı da gəbdə olurur. Şahşada ün sūz mənşərin bu cərinədiqqə yetirlik yazır: *Aşiq yarıdıqlığının sinkretik xüsusiyyətləri, xalq dastanları və dastançılıq ənənələrinin inkişaf meylləri, dastan-saz məclislərinin icra tərzi və özgə bu kimi əlamətlər belə bir fikir yürütməyə imkan verir ki, (bu əslində sübuta ehtiyacı olmayan həqiqətdir!) Azərbaycan dastanları məxsus olduğu xalqın dilində formalaşdığı kimi, təbii ki, bu dildə də ifa olunmuşlar. Məsələyə bu baxımdan yanaşıllarsa haqqında söz gedən “Koroşu” əlyazmasının özündən əvvəl Azərbaycan dilində ayrıca nüsxəsi olması qənaətinə inam artar*²¹⁴.

Burada məcləzox dəzgri qoyulmuşdur. Birincisi, tarixdə belə bir hala rast gəmirik ki, Azərbaycan aqlı farsca dastan sūylsin. İkinci, farslarda aqlı da yoxdur, “Koroşu” dastanı da. Onda beləzıxır ki, gəri dastan Azərbaycan aqlının dilində yazıya alınmışdırsa, sonra kim tərfində fars dilinə tərəgri edilmə bu zaman zoxlu tərifi yəylə verilmişdir. A.Xodzkonun məlumatına gürəguya o dastanı Aqlı Sadiqdan toplayıb. Lakin cəridəki kobud tərifi bu fikri dənkar edir. Beləzıxır ki, Xodzko bu dastanı aqlıdan yox, tərk olmayan və tərk dilini yaxşı bilməyən təsadəfi bir adamdan toplayıb və yaxud bu

²¹³Yenəbrada, s.195

²¹⁴ Koroşu (Paris nəsxəsi). Bakı. 1997. s.9

Qiyazmanı hazır qkildkdedib. Sonuncu fikir daha aqaba-
tandır. Sonradan hmin Qiyazmanın gzdind bir neznfr
mli-ba redakti aparmıdır. Bu redakti iki mrd.
birinci dfranda, ikinci dfr Londonda yerinqetirilmidir.
Bunlar da dastanın üz slindn-orijinalından tamamiluzaqla-
masına, yad slnrlr “znginlm sin” slb olmuđur.
M.H.Tmasib Xodzko nrlndki bu cgr ziddiyyti mqlara
diqqt yetirrk yazmıdır: “*Bu gñn xalqın yaddaşında yaşayan
“Korođlu” eposunda belə şeylər yoxdur*”²¹⁵.

Milli-mri diydldimizi gzdñ salmaq istyrlrdhez
vaxt barımayan, vaxtında onların cavabını verñ Pñah Xñilov
da “Korođlu” dastanının A.Xodzko nrlr ilbaqlı fikirlrni süy-
lmi, onun mğsbtc hrlr in toxunmaqla zrlrli t r flrni d
tezi slr kldn altı bddgmumilddirmidir. Buradakı altı
bdlik tezi slrni sayını altmıbd d d z atdırmaq olardı. Lakin
Pñah Xñilov onları mzmununa gürlyıcam kld bir alim
slr t si ilzox güzñ qrupladırmdır. P.Xñilov hñ bir tezi-
dki fikirlrni elmühğrlmiđir ki, onlara inanmamaq mğm-
kñn deyil. Onun altıncı bndindñ bir parzanı ùrnk kimi veri-
rlñ vbxucularda aydın tsvğr yaradacaına minm: “*Paris
nüsxəsi” nəşrinin mətnində Korođlu cəmiyyətinin əxlaqı ana sö-
yüşü ilə bəzənir*”. Korođlu özü Nigara aşiq olanda on-on beş
Nigar olmasını, bunları Çənlibeldə qarşısında görməsini istəyir.
*Qoşulub qaçmış türk qızını Çənlibelə gətirən Korođlunu Nigar
xanım özü toy-düyünlə başqa bir türk qızına evləndirməli olur.
Korođlunun hərəm dairəsi var. 5 və 6-cı tezislərimizdə ötəri
qeyd etdiyimiz ailə, sevgi, qadın-kşi namusu türk əxlaqı haqqın-
da ən qədim türk qəhrəmanlıq dastanları əxlaqına, “Türkçülü-
yün əsasları” əsərində Ziya Göyalpın türk əxlaq normalarına
uyuşmayan əxlaqsızlıqdır. Mülki-İrandan Korođluya maraq gös-
tərən bir qız-gəlin də olmadığı halda, Osmanlı xotkarının da,
Osmanlı paşalarının da qızlarının Korođludan ötrü ağzının suyu
axır, içib keflənmiş Çənlibel dəlisini paşa qızı gecə öz taxtının
yanında yatızdırıb, dayəni bu yataqdan mətbəxə qovur. Bütün*

²¹⁵ Azərbaycan dastanları. V c-d IV c. Bakı. 1969. s.18

bunlar da, Mülki-İranla Osmanlı torpağını qarşı-qarşıya qoymaqda dastan mətnini məhz farsca yazıya köçürmüş adamların müdaxiləsi, aşığa onların təsiri ilə bağlı ola bilər. Bu adamların milli kimliyi öyrənilməlidir. “Nüsxənin” İrandan Parisə aparılmasının səbəbi açıqlmalıdır. “Nüsxənin” lent yazısının surətini ölkəmizə gətirməyə kömək etmiş Karo deyilən cənabın milli kimliyi müəyyənləşdirilməlidir. “Paris nüsxəsi”ndə bədii nəsrin farsca yazılması “əcəm möhürü” adlandırılan əyintiyə aparılmasına, görünməz erməni əli də Koroğlunu xaç sevgisinə yönəltmişdir. Folklorşünaslarımız “Koroğlu”nun ingiliscə mətn məzmununu bilmirlər. Onlar London nəsrinin ruscaya Qraf Penn tərcüməsinə əsaslanıb onu ingiliscənin adekvatı sayırlar. Amma bu adekvatlıq dərəcəsini müəyyənləşdirmədən Penn tərcüməsini fətişləşdirmək ziyanlıdır.²¹⁶

P.Xəlilovun azıqlamaları olduqca doğrudur, hər biri elmi məntiqlilikləndir. Biz A.Xodzkonun “Koroğlu”suna bir dastan mətni kimi yox, ona türk epos təfəkkürgə, düşüncəsi prizmasından baxıb, sərdəki milli ruhun nədəndəndə qorunub-qorunmadığını gözə xıxarmalıyıq. Hərlik hərmin mətn bu yündən təhlil edilməyib. Ancaq A.Xodzko nəsrinin bətgən təhriflərinə qəşurlarına, yad, yabanzı, həftə bir zox zərri güşgürləri doldurulmasına baxmayaraq, “Koroğlu” dastanının yayılmasında, tanınmasında və tədqiqində ilk addım kimi onun təhrimiyyətini danmamalıyıq. Məhz bu kitab ilə göz gürəndən sonra “Koroğlu” eposu Avropada və Rusiyada tanınmış və ona maraq yaranmışdır. A. Xodzkonun Parisə apardığı “Koroğlu”nun ingilis dilindəki nəsrində istifadə edilən O.Volf 1843-cü ildə onu almancaya zəvirib Almaniya yaymışdır. Almaniya da bu epos böyük maraqla qarşılanmışdır.

“Koroğlu” eposu haqqında Fransada A.Xodzkonun dostları və tanıqları kitabdan əvvəl onun üzgündən bilgi almışlar. Ona gürəndə “Koroğlu”nun ingilis dilindəki nəsrini ilə göz gürəndə kimi Fransada ona maraqlı daha da güclənmişdir. Fransız əliri Jorj

²¹⁶Xəlilov Pənah. “Koroğlu”nun Paris yazması “kitabı”. “Ədalət” qəzeti. Bakı. 1999. 27 mart. s. 8-9.

Sand (ləirlədi) və Adolf Brelye (yurd hissəsini) eposu fransız-caya zəvirib 1853-cü ildə onun yayılmasına nail olmuşlar.

Murtuz Sadıxov yazır ki, “Koroğlu”nun fransız dilinə tərcüməsində A.Xodzkonun özü də iştirak etmişdir”²¹⁷. “Otezestvennie zapiski” jurnalında 1856-cı ildə çap olunmuş mzasız bir resenziyada bu tərcüməyə yüksək qiymət verilməmişdir.²¹⁸

Valentin Qritskeviz “Koroğlu” dastanının tərcüməçisi” adlı məqaləsində (rus dilində) eposun fransız dilinə A.Xodzkonun iştirakı ilə tərcümə olunduğunu yazır: “Koroğlu” A.Xodzkonun iştirakı ilə Jorj Sand tərəfindən tərcümə edilərək fransız dilində çap olunmuşdur.²¹⁹. Elə buna görədir ki, mətə əsas sənətin fikrinə A.Xodzko “Koroğlu”su əslində nə qədər uzaqdırsa, onun fransız dilinə tərcüməsi orijinala o qədər yaxındır. Məni isə tərcümənin orijinala yaxınlığı yox, dastanın üzəsinə yaxınlığı dərindən dərər.

Jorj Sand “Koroğlu” dastanındakı ləirlədi etdiyi tərcüməni “Obozreniye Vostoka” məcmuəsinin 1855-ci il may nömrəsində ikinci dəfə çap etdirmişdir”.

XIX əsrin 40-cı illərində Abbasqulu ağa Bakıxanovun vəsiyyətiliyi ilə Tadeu Lada-Zablotski “Koroğlu” eposundan bir parçanı polyak dilinə zəvirmişdir. Bu tərcümə 1849-cu ildə “Rubon” jurnalında çap olunmuş, sonra isə tərcüməçinin hazırladığı “qırq” toplusuna daxil edilmişdir.²²⁰

“Koroğlu” eposunun ingilis dilindəki nəfəri tək Avropada deyil, Amerikada da yayılmış, burada yaşayan süz adamlarının marağına səbəb olmuşdur. Hətta bu kitabı oxuyan Amerika əli Henri V.Lonqfello eposun təsiri altında “Rüvənləy–Koroğlunun atlanı” adlı bir ədir yazmışdır. “Təbii ki, Amerika şairi Lonqfellowun Koroğlu ilə tanışlığı A.Xodzko nəşri ilə bağlı-

²¹⁷Sadıxov M.Z. Oçerki russko-Azer baydc ansko-pol şski x li ter at ur ni x svəzey XX veka. Baku: Azer neş r, 1975.c.106

²¹⁸«Otezestvennie zapiski». T.107. ot.d. Bi bli oqraf i i . 1856. s.85

²¹⁹Val ent i n Qri ükevi ç. Perevodçi k dastana o K o-q l ı . «Li ter at ur ni y Azer baydc an». Baku. 1972. 2. s. 137

²²⁰Sadıxov M.Z. Oçerki russko-Azer baydc ansko-pol şski x li ter at ur ni x svəzey XIX veka. Baku: Azer neş r, 1975.c.108

dir”²²¹. Bu ədir ilk dəfə Cəfər Cabbarlının tərcüməsində “İnqilab və mədəniyyət” (indiki “Azərbaycan”) dərgisinin 1928-ci il 6-7-ci (54-55) saylarında zəp olunmuşdur. A.Xodzko nəfəri bəğtənləklə isə 1971-ci ildə Amerikada iqləğzə gürməğdəğr²²². Deməli, amerikalı oxucular da “Koroğlu” dastanı ilə A.Xodzko nəfərinin küməyiyiqlətanı olmuşlar.

P.Əfəndiyev “Rövşənbəy-Koroğlunun atlanışı” ədirinin Lonqfellonun olduğunu, C.Cabbarlının onu tərcümələtdiyini bilmələdiyini gürə yazmışdır: *Sevimli dramaturqumuz C.Cabbarlı “Koroğlu”nu nəzmə çəkmişdir. Epizod “Rövşənbəy-Koroğlunun atlanışı” adlanır.* Bu ədir C.Cabbarlının bir nəzəkitabına daxil edilmiş və onun Lonqfellodan tərcümələtdiyi haqqında bilgi verilmişdir: *“Rövşənbəy-Koroğlunun atlanışı”. Bu şeir məşhur Azərbaycan xalq dastanı “Koroğlu”nun ingiliscə mətnindən (Lonqfellodan) tərcümədir. Cabbarlının xalq ədəbiyyatı üslubunda tərcümə etdiyi bu şeir 1928-ci ildə “İnqilab və mədəniyyət” jurnalının 6-7-ci nömrəsində çəp olunmuşdur*²²³.

Əğər bu ədiri C.Cabbarlının Lonqfellodan tərcümələtdiyi bu qələrdə aydınlıqla ilə bildirilmişdirsə, Pələ Əfəndiyevin belə kobud yanlıqla yol verdiyinin sərbəbini bələ dəğrəklə olmur. Belə yanlıqlara əksə koroğluğnasların sərbəb rində rast gəlinir.

Yeri gələliki bir məsələyə aydınlıqla gəltirməyə lazım bilirdən. Tez-tez “Koroğlu”nun Paris nəğsəsində danıqlır və bu ifadə oxuculara aydın olmur. Hər dəvəzoxları Paris nəğsəsindənin məhz 1842-ci il London nəfəri olduğunu bilmirdi. A.Xodzko “Koroğlu”nun əlyazmasını Gəney Azərbaycandan üzğylə aparıb uzun məğddə Parisdə əyalamışdır. “Koroğlu” ingilis dilində kitab halında iqləğzə gürələdri sonra A.Xodzko onun əlyazmasını Paris Milli Kitabxanasına vermişdir. Hərin əlyazma hazırda orada saxlanır və yerin adına gürə “Paris nəğsəsi” adlanır.

²²¹ Nuriyeva N. “Koroğlu”nun Amerika səfəri və ya Amerika ələirinin “Koroğlunaməsi. Folklor və Etnoqrafiya jurn., 2005, 3 (7). s.52

²²² Xəlilov Ə. “Koroğlu”nun ingilis nəfəri. Bakı, Elm və həyat jur., 1988, 2. s. 27

²²³ Cabbarlı Cəfər Əsədli. IV cild 3 c., Bakı: Yazıcı, 1984. s.322

“Koroğlu” eposunu Almaniyaya ikinci dəfə alman yazıcısı, səyyahı baron Avqust fon Haksthauzen gətirmişdir. O, 1843-cü ildə Qafqaza gəlmiş Tiflisdə və Azərbaycanca olma xalqımızın dili, mədəniyyəti, etnoqrafiyası, folkloru ilə yaxından maraqlanmışdır. O, Azərbaycan türkcəsi haqqında demişdir ki, bu dil təir dilidir. Onun Asiyadakı iqlimliyini Fransız dilinin Avropadakı iqlimliyi ilə eyniləndirmişdir²²⁴. A.F.Haksthauzen Qafqazdan qayıdarkən “Koroğlu” dastanının ayrı-ayrı qollarından gütgəlmə parzaları və “Əsli və Kərim” dastanını üzgülə Almaniyaya aparmışdır. Onun Almaniyada zəp etdirdiyi “Koroğlu” parzalarının da yurd (rəvayət) hissəsi almanca, təirli isə türkcədir (Azərbaycanca). “Koroğlu” dastanını Avqust fon Haksthauzen onu Tiflisdə mğəyi tə edən Pyotr Ney adlı birisi danırmışdır. Həmin Pyotr Neyin milli kimliyi hələ də azalmadığından bir zox məsələ qaranlıq qalmaqdadır. Halbuki dastanın məhəndərməni barmanın izlərini aydın gürmə olur. “Əsli və Kərim” dastanını X.Abovyan alman dilinə təcəmetmişdir və Haksthauzen verəndə onun erməni dastanı olduğunu süyləmişdir. Haksthauzen onu Almaniyada erməni dastanı kimi nəfər etdirmişdir ki, bu zox büyük tarixi saxtakarlıqdır²²⁵. Süzəz ki, bəğən bu yanlıqlarda X.Abovyanın “xidməti” olmuşdur.

Haksthauzenin üz kitabına daxil etdiyi məhəndərməni “Kor Əbeyd və onun oğlu Koroğlu haqqında tatar (Azərbaycan-Ş.) süyləməsi” adlanır. Bu kitab əvvəlcə alman dilində Almaniyada, sonra isə rus dilində Səkt-Peterburqda nəfər olunmuşdur²²⁶. “Koroğlu” dastanının ana xəttini təkil edən və ağıqların ayrı-ayrı qollar iqlində danıdıqları Alı kəlinin güzləninin zıxarılması, Koroğlunun dağlara zəkilməsi və dənizlə bəhəyə yəraq onlara səkərdək etməsi, Qıratın oğurlanması və həyəti, Koroğlunun ülgmə (Azərbaycan ağıqlarının repertuarında Koroğlunun ülgmə

²²⁴Avqust fon-Qakstəuzen. Zakavkazski y kr ay. Ç. II. SPb. 1854. s.52

²²⁵Ramazanov Y. M. XIX əsr erməni nəfərində Azərbaycan folkloru motivləri. Bakı: Elm, 1985. s.16

²²⁶Avqust fon-Qakstəuzen. Zakavkazski y kr ay. Ç. I. SPb. 1857. s.149-

yoxdur-Ş.) haqqında rəvayətləri birləşdirib məstəqil dastan halına salmışdır.

Qara Namazov Haksthauzenin Almaniyada nəşr etdirdiyi “Koroğlu” dastanı haqqında yazır:..*Haksthauzen dastanda keçəl Həmzənin milliyyətə erməni olduğunu göstərir. Əlbəttə, heç bir tarixi mənbəyə əsaslanmayan müəllif onu da unutmuşdur ki, erməni əlifbasında ə səsi olmadığı kimi, Həmzə adı da ola bilməz.*²²⁷.

S.S.Penn “Koroğlu” nu ingilis dilindən rus dilinə tərcümə etmişdir. Bu tərcümə 1856-cı ildə “Kavkaz” qəzetinin 21, 24, 26, 27, 30, 34, 36, 37-42-ci saylarında zəp olunmuşdur. S.S. Penn bu tərcüməyə geniş süz yazmış, burada Koroğlunun tərkilərin tərkətfayfasından olduğunu və dastanın Azərbaycanda yaranıb, buradan yayıldığını vurğulamışdır. Onun bu böyük xidməti Koroğlunun tarixi əhəmiyyəti olduğunu söyləməyi və əlaqədar kimi Homerlə yanaşı qoyub göstənləyi Koroğluya verməyidir.

Əlbəttə “Koroğlu” nun rus dilinə nəşri rus ziyalıları arasında böyük əks-səda doğurmuşdur. Əsli nəşr olunan kimi onun haqqında bir-birinin ardınca resenziyalar yazılmışdır. Həmin dövrdə rus mətbuatında zoxlu bələyazılara rast gəlinir. Bu yazıların əksəriyyətinə hətə “Koroğlu” dastanı, hətə d.S.S.Pennin xidməti yəksək qiymətiləndirilmişdir. Rus oxucularının bələ bir əsli tənqidi hadisələndirilmişdir. Bu nəşrdə süzsəz ki, nüqsanlardan və təhriflərdən xali deyildir. Bunu da ilk dəfə rus yazarları üzli göstərmişdir. Onlar S.S.Penni ona gürəqınayırdılar ki, “Koroğlu” kimi mühtəməm bir xalq eposunu ələm ifasından üzg yazıb tərcümə etmək imkanı olmuş halda, onun ingilis dilindəki nəşrinin tərcüməsinə girişi ki, bu da süzsəz ki, bir sıra təhriflərdən və brijinaldan yayınmalara gətirib zıxarmışdır. Bu fikri söyləyənlər zox haqlıydılar. A.Xodzko nəşrinin dastanın əslində xeyli uzaqlaşdırıldığını bu gən artıq hamıya bəllidir. M.H.Təmasib də bu barədə tutarlı fikirlər söylədiyini gürəon-

²²⁷Namazov Q. Rus ziyalıları ələq yaradıcılığı haqqında. Azərbaycan Əfahi Xalq Ədəbiyyatına Dair Tədqiqat. 2 kitab. Bakı. 1966. s.227

ları təkrarlamaq istəmirəm. Həmin də yazının əvvəlində bu barədə keyfiyyətli informasiya verilməmişdir.

Ancaq burada zəif maraqlı, məğbahisədoğru bilikli və aydınlaşdırılması vacib olan bir məsələyə toxunmamaq məmkün deyil. M.H.Təmasibdən tutmuş bugünkü folklorşünaslarımıza qədər hamı yazır ki, A.Xodzkonun 1842-ci ildə Londonda ingilis dilində nəşr etdirdiyi “Koroğlu” dastanının S.S.Penn tərəfindən rus dilinə tərcüməsi 1856-cı ildə Tiflisdə ayrıca kitab halında ilıq üzgü gülməyədir. Üzümün əvvəlki folklorşünaların fikirlərindən süykətlərlə mərhəmətin nəfəsini adını zəifləmiş, ondan danışmışam. Sonra Vəli Xulufunun 1929-cu ildə “Azərbaycan”da nəşr etdirdiyi “Koroğlu” kitabında bu barədə zəif maraqlı bir fikirlə rastlaşdım və mərhəmətə gəlmişdim ki, Vəli Xulufu daha doğru yazmışdır. Kitabda deyilir: *“Koroğlu” haqqında mükəmməl sayıla bilən əsər ingiliscəsi Penn tərəfindən yazılmışdır. Bu əsər rusca-ya tərcümə edilmişsə də, hələ çapa verilməmişdir. 167 vərəqədən ibarət olan bu əsərin adı “Gəzginti şərq şairi”dir. Əsərin müqəddəməsində yazıldığına görə, Koroğlu haqqında fransızca da bir əsər vardır. Həmin müqəddəmədə yazır: “Koroğlu Türkmən qəbiləsindən, tuki tayfasındandır. Əslən şimali Xorasandır.”*²²⁸

V.Xulufu dastanının ingiliscəsinin Penn tərəfindən yazıldığını süyləyərək yanlış yola yol vermişdir. Penn A.Xodzkonun nəfəsini rus dilinə çevirmiş və ona ünvan yazmışdır. Lakin Vəli Xulufunun kitabın nəşr edilməsinə haqqındakı fikri maraqlıdır. Bunu oxuduqdan sonra məni “Koroğlu”nun 1856-cı il Tiflis nəfəsinin axtarışına başladım. Onu hez yerdə tapa bilmədim. Folklorşünaslarımızdan bu kitabı gülməyə deyiləndi.

Yuxarıda dediyim kimi, M.H.Təmasib Vəli Xulufunun 1929-cu ildə nəşr etdirdiyi “Koroğlu” kitabının adını hez yerdə zəifləmişdir. “Koroğlu”nun 1856-cı ildə Tiflisdə ayrıca kitab halında nəşr olunmadığı haqqında Vəli Xulufunun yazdıqlarını oxuyandan sonra adamda belə fikir oyanır ki, M.H.Təmasib həmin kitabı oxumamı, bələkəndə onun nəfəsindən tamamilə xəbərdar

²²⁸Xulufu Vəli. Koroğlu. Bakı. Azərbaycan, 1929. s.11

siz olmuşdur. Yeri gəlmişkən deyim ki, Vəli Xuluflu 1937-ci ildə repressiyanın ilk qurbanlarından biri olmuşdu, onun kitablarını nəinki oxumaq və nəfəs etməyə, hətta evində saxlamaq belə qadağan edilmişdi. Süzsöz ki, kitabları da yıqılmışdır. M.H. Təmasibin bu kitabdan xəbərsiz olması da mümkün idi. Elə buna görə də onun səhifələrində bu kitabdan bir kəlmə danılmamışdır. Əgər “Koroğlu”nun 1929-cu il nəşriylə tanış olsaydı, M.H. Təmasib məğlq Vəli Xuluflunun 1856-cı il Tiflis zəpı haqqında süylədiklərini mənasibətini bildirirdi. Təssəffl olsun ki, sonrakı folklorzularımız da Vəli Xuluflunun 1929-cu ildə nəşr etdirdiyi “Koroğlu” kitabından xəbərsiz olmuşlar.

İndi qarşıya zox maraqlı və zətin bir sual zıxır:

-“Koroğlu” dastanı 1856-cı ildə Tiflisdə rus dilində ayrıca kitab halında nəşr olunub, ya yox?

Vəli Xulufludan başqa hamı bu kitabın zəp olunduğunu yazır. Bircə Vəli Xuluflu yazır ki, “*bu kitab 167 varaqdır və çapdan çıxmamışdır*”. Məndə daha zox Vəli Xulufluya inanıram. Kitabxanalar da, arxivlərdə onun süylədiklərini təsdiqləyir. Axı 150 il bundan öncə Tiflisdə zəp olunmuş bir kitabın bu gün Azərbaycanca-kitabın, yazmanın qədir-qiyəti bilinməyən bir ölkənin kitabxana və arxivlərində tapılmaması o qədər də təəccüblə deyil. Əz cildlik “Azərbaycan kitabı” bibliografik nəşrinin birinci cildində bu kitabın adı yoxdur. Həmin kitabın zəpdən zıxıb-zıxmadığını dəqiqləşdirmək üçün yenidən axtarılar aparmalı ehtiyac var. Ona görə də bu, dəqiqləşdirilməsi vacib bir məsələ kimi həl əz zıx qalır.

A.Xodzokodan, S.S.Penn və A.F.Haksthauzendən sonra nə Avropada, nə də Azərbaycanda və Rusiyada “Koroğlu” eposunun toplanması və nəfəri ilə geni kildə mənəşl olunmamışdır, yalnız “Tiflisskiye vedomosti”, “Kavkaz”, “Biblioteka dlya zteniya”, “SMOMPK”, “Zakavkazskaya rez”, “Zakavkazskiy vestnik”, “Kaspiy” və başqa qəzetlərdə, dərgilərdə və mədəmülərdə dastan haqqında məxtəlif səpgili məqalələr, habelə ondan parzalar verilmişdir.

“Kavkaz” qəzeti nəşrə başladığı 1846-cı ildə etibarlı

“Koroğlu” eposundan parzalar və onun haqqında məxtəlif səpgili yazılar zəp etmişdir. 1847-ci ildə “Kavkaz” qəzetində də qəzğ gürmə “Koroğlu” dan bir parza” nı X. Calalov toplayıb tərcümə etmişdir.²²⁹ X. Calalov bu mətni kimdə, nə vaxt və harada topladığı haqqında hez nə yazmamışdır. Belə bir fikir var ki, bu guya dastanın gərcəğli arasında yayılmışdır.

Paşayev X. Calalovun zəp etdirdiyi mətnə bəlgənasib bildirmişdir: *Hər halda, qocalıq və tufəng bəhlərinə istər Xodzko və istərsə də Calalovda təsadüf edilməsi, bu epizodların geniş yayıldığı və “Koroğlu” dastanının əsas bədii xəzinəsinə daxil olduğunu sübut edir.*²³⁰

X. Calalovun topladığı “Koroğlu” üzvlündə zox uzaqlandırılmış nəfərin və “onun məsləhətçisi” nin arzularına uyğunlaşdırılmışdır. Nəfər Koroğlunu quldur və döstünü döşöyünzə kimi qəlməvermişdir. *“Bu quldurlar dəstəsinə heç kəs müqavimət göstərə bilmirdi. Onların quldur yuvasının yanından ötən karvanları soyub, ətraf kəndləri talayır və əhalisini incidirdilər”*²³¹.

Fəhad Fəhadov buna məgnasibətini bəlgə bildirmişdir: *X. Calalovun Koroğluya və onun dəstəsinə münasibətinə gəlincə, bu “tədqiqatçı” ya əlbəttə, tənqidi yanaşmamaq olmaz. Belə ki, X. Calalovun təsəvvüründə igid Koroğlu və onun dəstəsi guya “qaçaq-quldur şaykasından” ibarət olub, şahın əyalətlərini talamaq, karvanları çapmaq və əhalini incitməklə məşğul olmuş.*²³²

Koroğluya aid edilən bəlgəmətlərin bir zoxunda qəzğli fikirlərin yer aldığı aydınca duyulur. Bu fikirlərin hardan qaynaqlandığı da yəqin ki, hez kəsə sirr deyil. Mətnlərin təhrif edildiyi, kimlənsə məqsədlərin uyğunlaşdırıldığı isə şübhəyə ehtiyacı olmayan həqiqətdir.

²²⁹“Kavkaz” qəzeti. Tiflis. 1847. Sayı 22.

²³⁰Paşayev Paşayev. “Koroğlu” dastanı rus mətbuatında. AMEA Xəbərləri (Əltilim elmləri seriyası). Bakı. 1958. Sayı 1. s.60.

²³¹“Kavkaz” qəzeti. Tiflis. 1847. Sayı 22.

²³²Fəhadov Fəhad. “Koroğlu” dastanının Zaqafqaziya versiyasına dair. Azərbaycan Əfahi xalq ədəbiyyatına dair Tədqiqatları. III kitab. 1968. s. 48

“Koroğlu” dastanı Qafqazda daha geniş yayıldıqna görə gərcəğinin və XIX yüzillikdə ruslar tərəfindən Qafqaza köçürülməmiş Azərbaycan torpaqlarında yerləşdirilməmişdir. Onlar bu dastana böyük maraq göstərmişdir. Ancaq onun Azərbaycan dastanı olduğunu da həmişə azıq etiraf etməmişdir. Həmişə deməkdir ki, bu dastanı gərcəğinin dənərməmişdir dənərməmiş türk dilində söylənmişdir. Təbii ki, yalnız bu fakt “Koroğlu” dastanının türk eposu olduğunu danmaq imkan vermişdir. Dastanın gərcəğ və erməni xalqları arasında yayılması, yazıya alınması, tərcümə və təbdil edilməsi məsələsini srafil Abbaslının “Koroğlu”: nə var, nə yox” kitabında hərtərəfli araşdırıldıqna görə onları təkrarlamaq ehtiyac yoxdur. Lakin “Koroğlu” dastanının gərcəğ və erməni xalqları arasında yayılması onun gərcəğ və erməni variantlarının mövcudluğunu təsdiqləmir və bu barədə danmaq hez bir əsas vermir. Bir xalqın dastanının digər xalqlar arasında yayılmasını onun variantlarının yaranması kimi bəlkə dərkükükdən yanaşdır. Burada nə yaxın halda dastanın yalnız tərcümə və təbdilində danmaq olar.

Bu kitabdakı yazılardan birində “Koroğlu”nun “erməni variantı”nın yaranması haqqında həqiqət azıq göstərilməmişdir. Onları burada təkrarlamaq istəmirəm. Onu deyim ki, “Koroğlu” dastanının erməni və gərcəğ variantları yoxdur, olmayıb, bunlar uydurma fikirdir. Bu fikir kitabın başqa yerində əlmi baxımdan təsəlandırılmışdır.

Bir məsələyə diqqət toxunmaq lazımdır. Son vaxtlar Azərbaycanda “Koroğlu” dastanının əsərlərdən toplanmamış pasport göstəricisi olmayan, saxtalaşdırılmış uydurma, ziyanlı və qəribəli mətnləri bir neçə dəfə nəşr olunub yayılmışdır. M.H. Təhməsinin nəşri isə sonuncu dəfə 1982-ci ildə iqlə gərgümlüdür. Bu işlərdə dənərməmiş bir dərmə barmasının olduğunu qəbhəsizdir.

Beləliklə, həmişə 19-cu əsrin ilk yarısında Rusiyada, İngiltərədə, Almaniya, Fransada, Polqada və Amerikada “Koroğlu” eposu haqqında geniş bilgilə olmuşdur.

2.4. EPOSUN AZƏRBAYCAN NƏŞRLƏRİ

“Koroğlu” dastanı Azərbaycanda ilk dəfə 1913-cü ildə Bakıda “Orucov qardaşları” mətbəhsində çap olunmuşdur. Bu kitab folklorzularımızdan zoxunun diqqətində yayılmışdır. Tanınmış koroğluşnas alimlərimizin sıralarında son illər kimi bu kitab haqqında danışmamışıdır. Halbuki bu kitab haqqında hələ V. Xulufunun “Koroğlu”sunda, hələ də “Azərbaycan kitabı”nda məlumat vardır: *“Zaki Rza. Koroğlu. Aşiqi bir hekayədir. Nəşriyyati-bəradəran Orucov. Bakı, Orucov qardaşlarının elektrik mətbəəsi, 1913. 55 səh. 21x14 sm. 25 q”*²³³. Gənclər tədqiqatçı Elnar Tofiq qızı son vaxtlar hələnin kitabı kitabxanalarından latın qrafikalı Azərbaycan kitabına transliterasiya etmişdir. Kitab onun ün süzgüyü 2000-ci ildə “Elm” nəşriyyatında iqlı qız gürməmişdir. Elnar Tofiq qızı kitaba yazdığı ün süzgündə deyir: *“Dastanın dili müasir Azərbaycan türkcəsi ilə fərqlilik təşkil edir. Belə ki, söz sonluqlarının Türkiyə türkcəsinə məxsus əlamətlərlə bitməsi (istiyor, diyor, gəziniyor, vurmayaalım, olalım, gələlim və s.), arxaik sözlərin mövcudluğu (gögmən, tovpuz, bazubənd, qəm, çul, bəzirgan və s.), bundan əlavə mənası anlaşılmaz və ərəb-fars mənşəli sözlərdən ibarət ifadələrdən (əğfal etmək, faş etmək, məzib etmək, pədər, səna, şürşə və s.) istifadə edilməsi dastanın ilk oxunuşdan başa düşülməsini çətinləşdirir.*²³⁴

Ün süzgən yazarı dastanın dilinin zəifliyini və ağırlığını R. Zakinin Türkiyədə təhsil alması ilə bəlləmişdir: *Bəlkə də R.Zaki bu mətni Türkiyədə təhsil aldığı və yaşadığı zaman orada hazırlamış, sonra Bakıda nəşr etdirmişdir*²³⁵.

Qvəla, dastandakı toppuz, bazubənd, zul, bəzirgan kimi arxaik sözlər onun bəllə dğəlməsini qətiyyətlə zəiflədirmir.

²³³ Azərbaycan kitabı. 3 c-də I c. (Tərtibzi Y. İyev). Bakı. 1968.s. 121

²³⁴ Koroğlu (Rza Zaki nəşri. Transliterasiya, tərtib, ün süz, hələ vüqətin məllifi E. Tofiq qızı). Bakı. Elm, 2000.s.5

²³⁵ Yənəbrada, s. 4

Həmin süzlü dastanın əks qollarında vənərləndirilmişdir. Dastanın bu zox yayılan, oxunan və sevilən, bizimləki bu məqamda bitkin, güclü variantı olan M.H.T. Əhmədovun nəşrində həmin süzlü ilidir. İkincisi, E. Tofiq qızı belə gəlməmişdir ki, R. Zaki bu mətni Türkiyədə oxuduğu və ya ədəbi illər toplusunda lakin zox-zox sonralar Bakıda nəşr etdirmişdir. Gürgənç, E. Tofiq qızı V. Xulufunun 1929-cu ildə "Azərbaycan" dəyərli əsərini "Koroğlu"nu gürməmişdir. Onda gəlməmiş V. Xulufu bu kitab haqqında nə yazmışdır: *Koroğlu haqqında bir çox əzbər materiallar və nağıllar olduğu kimi, bir neçə də çap edilmiş əsər vardır.*

*Azərbaycanda buraxılan əsər Orucovlar tərəfindən çap edilmişdir. Bu əsər Azərbaycan aşığılarından götürülməmiş, tamamilə İstanbulda çap olunan kitabçanın kopyasıdır. Lakin Türkiyə çapında qəliz və Azərbaycanda anlaşılmayan bir neçə kəlmə Azərbaycanlaşdırılmışdır (məsələn: sayı "sözü mehtər" edilmiş) və Azərbaycan düşüncəsi və adəti ilə uymadığı üçün bəndlərdən bir neçə beyt atılmışdır.*²³⁶ Burada V. Xulufu R. Zakinin adını zəhmətə də sühbət onun İstanbuldan gətirdiyi və "Orucov qardaşları" mətnində çap olunmuş "Koroğlu" kitabından gedir, çünki Orucovların bundan başqa bir "Koroğlu" kitabı buraxdıqları barədə heç bir məlumat yoxdur. Həmin də V. Xulufunun bu məlumatı o qədər dəyişdirdi ki, həmin onun kitabın nəşrində itirək etdiyinə dəyişmə yeri qalmır. Onun süylədiklərində aydın gürgənç ki, V. Xulufu yalnız həmin kitabla yox, mətnin yazması ilə də tanış olmuşdur. Əks halda onların arasındakı fərqlər və edilməmişlər haqqında bu cür dəyişdirilmiş fikirlər söyləyə bilməzdi.

Elnar Tofiq qızı V. Xulufunun "Koroğlu" kitabını gürməmiş və ikinci nəşr yazılmıyın süzğ oxumadığına görə 1913-cü ildə "Orucov qardaşları" mətnində çap edilmiş "Koroğlu" kitabının dilinin ağırlıq və anlaşılmaz olduğunu sərbəstini aydınlaşdırma bilməmiş və bu cür yanlış fikir süylənmişdir. O, Rza Zakinin bu kitabın çap olunmuş nüsxəsini İstanbuldan

²³⁶ Xulufu V. Koroğlu. Bakı. Azərbaycan, 1929. s. 9-10

gətirdiyini və xırda redaktələri sonra onun Bakıda təkrar nəşr olunduğunu bildiydi, onda dastanın toplanması və dili haqqında beləyanlı fikirləri söylənmişdi.

Azərbaycanda “Koroğlu” eposunun zox geniş yayılmasına, dillər zəbri olmasına, xalq tərəfindən seviliş-seviləyaddalardan-yaddalara küzğürlə-küzğürləyələməsinə baxmayaraq onun toplanması və nəşri il uzun illər boyu hez kəs məmnun olmamışdır. Dönya eposunun əhəmiyyəti olan “Koroğlu” dastanının Azərbaycanı ilk toplayıcısı və nəşri həqiqət Vəli Xulufu sayılır. Azərbaycanı bu işə təməlini Vəli Xulufu qoymuşdur. Məşhur folklorşünas V.Xulufu Tovuz rayonunun Bozalqanlı kəndində yaşamıqçədrəti saz-soz gətirdi Afaq Həseyin Bozalqanlından ifasından yazıya aldıq “Toqat səfəri” və “Bağdad səfəri” qollarını 1927-ci ildə “Azərbaycan” dəyərəcə kitab halında tərtib və nəşri etdirmişdir. Bu kitab Azərbaycan ədəblərindən toplanmış və Azərbaycanı zəp olunmuş ilk “Koroğlu” kitabı idi. Vəli Xulufu bu nəşri geniş bir ün süz yazmış, üzgənmiş və “Koroğlu” eposunun toplanması və nəşri haqqında ətraflı bilgi vermişdir. Bunlardan başqa, kitaba “Nigar xanımın gətirilməsi”, “Dəmirzadənin dəli cərgəsinə girməsi”, “Koroğlunun taciri qazanda”, “Cəngül afaq”, “Cəngül afaq və Telli xanım” başlıqlı yığdam materiallar, Afaq Həseyin Bozalqanlından tərcüməyi-halı və onun “Alverzilər”, “Kəsdənədir”, “Var imi” və “Geri dur” şeirləri daxil edilmişdir. Vəli Xulufunun üzgə dəyuxarıdakı yazıların məstəqil qol olmadığını qeyd etmişdir. Sonralar onların hər biri məstəqil qol kimi ayrı-ayrı ədəblərdən toplanmış nəşr edilmişdir. Vəli Xulufu isə dolağıq dəyənmiş deyər qolları rum tərtib qılmışı il sıralamışdır. I qol-Toqat səfəri; II qol-Bağdad səfəri. Bu o deməkdir ki, 1927-ci il nəşrində dastanın cəmi iki qolu var, gəzəncə qol yoxdur.

Vəli Xulufu bundan sonra da “Koroğlu” eposunun toplanması və nəşri işini dayandırmamışdır. O 1928-ci ildə Afaqlar qurultayına gətirmiş zox böyükcə ustad sərtkar sayılan tovuzlu Afaq Kəsdənədir Bakıda “Dəli Koroğlu və Bolu bəy” və “Koroğlunun Dəyərəcə səfəri” qollarını yazıya almışdır. Bu iki qolu da

Qlav etməklə birinci kitabı 1929-cu ildə yenə "Azərbaycan" dən k-rar zap etdirmədir. O bu kitaba "İkinci zapa qeyd" adlı bir ün süz yazmışdır. İkinci kitabda artıq dörd qol zap edilmişdir. Qollar yenə də rum rəqlərini ilə sıralanmışdır : I qol-Toqat səfəri; II qol-Bağdad səfəri; III qol- Dənli Koroğlu və Bolu bəy; IV qol-Koroğlunun Dənli dənli səfəri. Vəli Xulufu bu qolları təsadüfən belə sıralamamışdır. O bununla kitabdakı materiallardan hansıların məstəqil qol olduğunu, hansıların məstəqil qol olmadığını ayırmaq istəmişdir ki, oxucular zəba dənli sınıqları. İkinci kitab bu dörd qoldan başda birinci kitabdakı bəğtən materiallar, həminin "Rəstən Zal və Koroğlu" adlı bir rəvayət, Axısxa tərklərində olan Ağı Məhəmməd Yusifzadə Kosayevdə toplanmış "Gərcəstan tərklərində Koroğlu" başlıqlı bir yazı, Ağı Məhəmmədin "Toy" əri, "Qafqaz yerlərini və əhalisini təsvir etməklə gəzən materiallar yığamət"ndan gütgərgləmğəkizik bir parza, Ənkirli Ağı Zobanın əyazmaları arasında və Azərbaycanı üyrənən cəmiyyətdə toplanan el dənbiyyatından gütgərgləmğək iki əir, Ağı sədin tərçməyi-halı, onun "1 may", "Güyzəmahalı", "Tellər" əirləri daxil edilmişdir.

Mən yuxarıda Vəli Xulufunun "Koroğlu"nun 1927 və 1929-cu il nərlərindən hər ikisində məstəqil qolları rum rəqlərini ilə sıraladığını təsadüfən xatırlatmadım. Bu cəğr aydın olan həmin nərlərdən danılan bir sıra arađırcılarımızın yazılarında dolağı, həqiqətə uyğun olmayan fikirlər rast gəlinməsi ancaq tələssəğf doğurur. Gənc arađırcı Elnarə Tofiq qızı Abbas Rəb-linin 1937-ci ildə "Ədəbiyyat qəzeti "nin bir neçə sayında dənrc etdirdiyi "Koroğlu" dastanının 1999-cu ildəki təkrar nərlənə yazdığı "İkən nərlərindən biri" başlıqlı ün süzəndə məhiz güzənilməyən bir dolağılıca, yanlışlıca yol vermişdir. O yazır: *"Belə ki, 1920-ci ildə Vəli Xulufu tərəfindən ilk dəfə dastanlarımızın nəşri tarixində elmi şəkildə "Koroğlu" dastanının iki qolu, 1929-cu ildə isə yenə də həmin müəllif tərəfindən dastanının on qolu (1999-cu ildə professor A.Nəbiyev bu kitabı yenidən nəşr etdirmişdir) toplanıb yenidən nəşr olunur. 1937-ci ildə H.Əlizadə tərəfindən nəşr olunan on dörd qoldan ibarət "Koroğlu" dastanı*

*folklorşunaslıq tariximiz üçün mühüm bir hadisə idi”.*²³⁷

Yuxarıdakı yanlışlıqlardan həmişə bilməzlikdən, məlumatsızlıqdan buraxıldığını düşünürəm. Vəli Xulufunun “Koroğlu”nu ilk dəfə 1920-ci ildə, 1927-ci ildə H. İzzadının islahının eposu 1937-ci ildə, 1941-ci ildə etdirdiklərini bilməyi heç bir koroğluna bəsləməyə olmaz. Bu yanlışlıqlara ilk dəfə Paşa Fəridiyevin yazılarında rast gəlir və E. Tofiq qızının da ondan “bərkdirdiyi” hiss olunur. İnformasiyanın yetərlincə bol olduğu indiki dövrdə bu cərgə kobud yanlışlıqların buraxılması adları zərflər sıralanmış birbaşa tanıqlanmaqları, onları gürməyin nəticəsidir. Halbuki həmin qaynaqlar uzaqda yox, Azərbaycan adındadır. Vəli Xulufunun 1929-cu ildə “Koroğlu”nun on qolunu zəp etdirməsi fikrinin yanlışlığı da diqqətsizlikdən buraxılmamıdır. Bu yanlışlıq da araşdırıcının Vəli Xulufunun 1929-cu ildə etdirdiyi “Koroğlu” kitabı ilə tanış olmadığını və yaxud gərək tanış olmasaydı, oradakı qolların niyyətlərini sıralandıqları bəsləndiyini göstərir. Yeri gəlmişkən onun bu kitabla tanış olmadığını təsdiqləyən daha bir faktı da göstərmək istəyirəm. Elnar Tofiq qızı Abbas Rəcəbli nəfərinin sonunda verdiyi izahlarda “qancırğa” süzəngi yanlış olaraq beləmələndirilmişdir: *“Qançıra-əslində “qançırğa”dır. Kəsilmiş heyvanı asmaq üçün qəssabların istifadə etdiyi xüsusi alət”*²³⁸

Elnar Tofiq qızı Koroğlunun eirindəki “Qanlı bəslər qancırğa adan asaram” misrasından əlavə düşünürəm ki, qancırğa qəssabların kəsilmiş heyvanı asdıqları xüsusi alətdir. Halbuki qancırğa yərin qanında bir cərgə, arxadan sağ və sol yanlarının hər birində yərin bir cərgə qayıdır. Onlardan yərin qanında qayılla adlı atın ipini (sicimini) və ya yəlini, arxadakılarla isə heyb, xurcun, yapıncı və sairəni atın tək bəsləyirlər. Vəli Xulufu da öz kitabında bu süzəngi qısa kildə aydınlıq gətirmək

²³⁷Koroğlu (Abbas Rəcəbli nəfəri. Tərtib, ün süz və nəfərinin məğlifi E. Tofiq qızı). Bakı: Elm, 1999. s. 4

²³⁸Yenbrada, s. 80

ğzğn yazmıdır: “*Kancağa-yəhər bağı*”²³⁹. Onu da deyim ki, qancırğa yalnız yəhərin dərmiş vətəxtə hissələrinə bəllənir və bunun ğzğn həmin dərmiş vətəxtə hissələrdə xüsusi yerli olur.

Vətə Xulufudan sonra “Koroğlu” eposunun toplanması və nəfəri il Əbbas Rəcəbli məqsətlə olmuşdur. O, 1937-ci ildə Şəmkir rayonunun Seyfəli kəndində yalın Əliq Hüseyni topladı. Materialı “Koroğlu”dan bir parça” adı altında “Ədəbiyyat qəzeti”nin həmin ildəki 17, 21, 22, 27, 34, 36, 38, 40 və 41-ci saylarında zəp etdirmişdir.

M.H.T. İsmasib “Koroğlu”nun 1949-cu il nəfərinə yazdığı məqalədə yanlı olaraq “Koroğlu”dan bir parça”nın Əliq Hüseyn Bozalqanlıdan toplandığını söyləmişdir: “*1937-ci ildə Aşıq Hüseyn Bozalqanlıdan toplanmış və bir qədər “işlənmiş” şəkildə haman ildə “Ədəbiyyat qəzeti”nin 17, 21, 27, 34, 36, 38, 40 və 41-ci nömrələrində çəp edilmişdir. “Koroğlu”dan bir parça” deyə ümumi bir sərlövə ilə verilmişdir. Burada dastanın “Dəmirçioğlunun Çənlibelə gətirilməsi”, “Koroğlunun Ərzurum səfəri” və “Toqat Səfəri” hissələri vardır*”²⁴⁰.

Burada sühbətin “Ədəbiyyat qəzeti”ndə zəp olunmuş “Koroğlu”dan bir parça”dan getdiyi aydındır. Lakin həmin parça Əliq Hüseyn Bozalqanlıdan toplanmamışdır. “Ədəbiyyat qəzeti”nin 23 aprel 1937-ci il tarixli 17-ci sayında oxuyuruq: “*Seyfəlli kəndinin (Şəmkir rayonunda) tən ortasından axan çayın sol tərəfində “Dəvyan” deyilən yerdə keçmiş əsrlərin qəhrəmanı Koroğlunun qalası, çayın sağında isə Şəmkir rayonunun sevimli aşığı Aşıq Hüseynin evidir.*

27 il sazını əlindən yerə qoymayan Aşıq Hüseyn hər zaman evindən çıxarkən gözünə Koroğlunun qalası sataşır, odur ki, Aşıq Hüseyn hər zaman o qəhrəmanı xatırlayır.

Aşıq Hüseyn başqa aşıqlara nisbətən Koroğlunun hekayəsini gözəlcəsinə bilir. Aşıq Hüseyn “Koroğlu”nu bütün Azərbaycan əməkçilərinə tanış olan vəfat etmiş ustası aşıq Pənahdan

²³⁹Xulufu Vətə. Koroğlu. Bakı. Azərbaycan, 1929. s. 33

²⁴⁰Koroğlu (Tərtib edən, məqsətləndirən və nəfərinə yazdığı M. H. T. İsmasib). Bakı. Elm, 1949. s. 415

öyrənmişdir”²⁴¹.

Burada sühbət Seyfəli Ağa Hüseynə gedir. Onun ustadının da Seyfəli Ağa Pənah olduğu azıqca vurulmuşdur. Ağa Hüseyn Bozalqanlı isə Tovuz rayonunun Bozalqanlı kəndindədir və ölməmiş boyu o kənddə yaşamışdır.

Abbas Rəcəbli bu mətni ayrı-ayrı qollara bölməmişdir, Hələnin material “Koroğlu”dan bir parça” başlığında tapılmışdır və M.H.T. Masibin göstərdiyi kimi, həqiqətən “Dəmirzadələrin Zəlibelə gəlməsi”, “Koroğlunun Əzizurum səfəri” və “Hələnin Qıratı aparması” (bu qol daha çox “Toqat səfəri” adlanır) qollarının məzmununa uyğun gəlir. Bu materialı Elnar Tofiq qızı 1999-cu ildə “Elm” nəşriyyatında ayrıca kitab halında nəşr etdirmişdir.

1937-ci il repressiyaları Azərbaycan folklorunun toplanıb nəşr edilməsi və arxivləşdirilməsi kimi məğhəm bir işləyə aqır zərər vurmuşdur. Zəngi sovet ideoloqları yaxşı bildirdi ki, folklor xalqın qan yaddaşını yaddan, onu üz kükləndirən qopmağa qoymayan, milli ruhun və milli dəyərlərinin mayasını təkil edir, üzəngüdəkin və üzəngüdəyidən kükləndirən, bədi və estetik baxımdan daha gəclə təsirə malik olan bəzərsiz amildir. Onlar ayrı-ayrı xalqların milli oyanılarda, xəsusilə “Koroğlu” kimi qəhrəmanlıq eposlarının oynayacağı rolunu da unutmuşdular. Ona görə də repressiyanın ilk qurbanları Əmin Abid, Vəli Xuluf, Hələni Zeynalı, Salman Məmtaz, Yusif Vəzir Zəmrəzadə kimi güclü folklorşular oldular. 1929-cu ildən 1937-ci ilə qədər “Koroğlu”nun toplanıb nəşr edilməsində yaranmış boşluqları da yalnız bununla izah etməklə olar. Əslində hələnin dövrdə məhz 1929-1936-cı illər ərzində “Koroğlu”nun toplanmasında hez bir boşluq olmamışdır. Bu boşluqları biz indi gürğrək, zəngi V.Xulufunun toplayıb nəşr hazırladığı daha məğhəm bir variantı 1937-ci ildə o həz edilərkən evində gütləmiş və qəhvəyə aparmışlar. Bu haqda kitabın sonrakı bölməsində geniş bilgi verilmişdir.

²⁴¹ “Ədəbiyyat qəzeti”. Bakı. 1937-ci il. 23 aprel. Sayı 17, 21, 22, 27, 34, 36, 38, 40 və 41

O zaman tanınmış folklorzuları qarabaqara izləyir, onları gah azıq, gah da gizli kəldirirdilər. Yaxındır ki, bu qəddər ülgümlər də, iğməncilər də, sərgənlər də xalqın milli ruhunu sarsıda bilməmişdir. Abbas Rəcəblinin “Koroğlu”dan böyük bir parzani toplayıb repressiyaların əməlsiz zamanda-məhz 1937-ci ildə zəp etdirməsi bir növ sovet ideologiyasına meydan oxumaq idi. Onun ardınca isə Həmmət İzzadə “Koroğlu” eposunun 14 qolunu toplayıb 1940-cı ildə rus, 1941-ci ildə isə Azərbaycan türkcəsində kitab halında nəşr etdirmişdir. Bununla da eposun daha sanballı, daha məhkəmə nəşrinə doğru gətirli və uşurlu, həm də zox cəsarətli bir addım atılmışdır. Sonuncu nəşr üzgündə əvvəlki bətgən nəşrlərdən həm bədii sənəyi sənə həm də həmin gürdaha sanballı olmuşdur.

Onu da vurğulamaq lazımdır ki, Həmmət İzzadə “Koroğlu” kitabına gürhəbs edilmiş lakin hansı səbəblərsə sərgənləndirilmiş, gəllənmiş, saqburaxılmışdır.

Əhəyde Təhirov da həmin qanlı-qadalı dövrdə “Koroğlu” dastanından bir neçə parzani ağıqlardan yazıya alıb zəp etdirmişdir.

H. İzzadədən sonra “Koroğlu” eposunun toplanması və nəşri il professor Məmməd Həşeyn Təhmasib məşhul olmuşdur. Onun tərtibində 1949-cu ildə “Koroğlu” eposu ilqə gəzgə gürdə. M.H. Təhmasib daha bitkin və daha məhkəmə bir “Koroğlu” gəzəzixartmişdir. Bu epos zox aqır və gəngin bir məlyin bəhrəsidir. Təşşəflər olsun ki, sonralar bəzi folklorzularımız bu dastan haqqında danılarkən dğləndirən dəyirmanına su tükəmişlər. Onlar irad tutmuşlar ki, M.H. Təhmasib hə qolu bir ağıqdən toplamaq, bir neçə ağıqlın süylədiklərini tutulduurmaqla dastanı itirmişdir ki, bu da dğnya folklor ənaslıq qaydalarına ziddir. Üncəbu sühbətin kükəndə duran dğləndirən məkrini azmaq istəyirən.

Kezən yğzilliyin ortalarında “SSR əalqlarının eposu” seriyasından kitabların nəşrinə bəlanmışdır. Bu seriyadən kezmiş SSR-də yayınayan hə xalqın bir kitabını nəşr etməklə planlaşdırılmışdır. Azərbaycanından isə gəz kitabın nəşri nəşrdə tutulmuşdu:

1. “Kitabi-Dədə Qorqud”;

2. “Koroğlu”;

3. Azərbaycan mifləbi dastanları.

O zaman həmin redaksiyanın başında A.A.Petrosyan dururdu. Nüvbə “Koroğlu” eposuna zətir, “Koroğlu”nun M.H.Təmasib variantı rus dilinə tərcümə edilən bəzi redaksiyaya təqdim olunur. Digər sənətinin əhəmiyyətində biri, bəzi versiyalar mühtəməlin sənət abidəsi olan “Koroğlu” eposunun M.H.Təmasib variantının nəfəri A.A.Petrosyanın gətirdiyi olur. Qazanda yaşayan folklorşünas N.S.Smironova bir məqalə yazır və “Folklor” kitabında nəfər etdirir. Bu məqaləni diqqətlə oxuyanda onun A.A.Petrosyanın diqqəti ilə yazıldığı aydın görünür. O yazır: *“İkinci mühüm tələb isə toplama işinin gerçəkliyi və qorunmasıdır. Mətnində düzəlişlər aparılmış, düzgün sənədləşdirilməmiş, az dəyərlə əlyazmalarına da rast gəlirik*”²⁴².

Folklorşünas “Koroğlu” eposunun adını zəhmətli sənətləşdirən ki, onu nəfər etməyə tutaraq yazır: *Lakin bu və ya digər versiyaları nəşr edərkən digər variantlardan götürülmüş parçalar hesabına mətnə “təkmilləşdirmə” aparmaq doğru deyildir. Mətn tam dəyişikliyi ilə verilməli, hər bir ixtisar isə mütləq göstərməlidir*”²⁴³.

Buradakı digər variantlardan götürülmüş parçalar hesabına mətnə təkmilləşdirmə aparmaq ifadəsi birbaşa “Koroğlu”-nin M.H.Təmasib nəfərinə aiddir və onu kimsə N.S.Smironovaya diqqət etməmişdir. Bunu N.S.Smironova üzgə yazma bilməmişdi, çünki o “Koroğlu”-nin M.H.Təmasib nəfəri ilə tanış deyildi, bu eposun hez bir variantını araşdırmamışdır. *Digər variantlardan götürülmüş parçalar hesabına mətnə “təkmilləşdirmə” aparmaq* fikri isə Azərbaycandan qaynaqlanırdı.

Halbuki bəzi eposların nəfərində belə problemlər güz yumulmuşdur. Q.A.Qriqoryan *“Sasunlu David” haqqında yazırdı: “Sasun igidləri haqqında hekayətlərin XIX əsrin sonuncu, XX əsrin ilk onillikləri ərzində toplanmış (yazılmış desəydi daha doğru olardı-İ.S.) 50 variantını Manuk Aboqyan 200 çap vərəqi*

²⁴² Smironova N.S. O podqotovke tomov serii «Gosnarodov SSSR».

Folklor. İzdatnie Gospsa. «Nauka». Moskva. 1977. s.198

²⁴³ Yenibrada, s.199

həcmində 3 cildə çap etdirmişdir”²⁴⁴. O zap olunmuş “Sasunlu David”-in həmin 50 variant əsasında kollektiv yaradıcılıq işinin nəticəsi olduğunu da gizlətməmişdir: *“Eposun ən yaxşı variantları sözün tam mənasında kollektiv yaradıcılığın bəhrəsidir”*²⁴⁵. Buradakı *“kollektiv yaradıcılıq”* ifadəsini dən xalq kimi yox, erməni yazıçılarının kollektivi kimi bələ dən lazımdır. Yəni ki, M. Abovyan üzg dən burada *“kollektiv yaradıcılıq”* deyən qətiyyəni xalqı yox, erməni yazıçılarını nəzərdə tutmuşdur. Zəngi *“Sasunlu David”* eposunun adına XIX yğzilliyin lap sonlarına qədər hez bir qaynaqda rast gəlinmir. Unutmaq lazım deyil ki, *“Sasunlu David”* eposu varıydısa, XIX yğzilliyin birinci yarısında ya Ə.Abovyan, Q.A.Ayan, B.Broyan kimi millətçi erməni yazıçılara məlum olmaya bilməzdi. Əgər *“Sasunlu David”* eposu müvcud olsaydı, X.Abovyan hez vaxt Bodenlədin *“erməni xalqının dastanı yoxdur”* süzləndən sonra Azərbaycan xalqının yaratdığı *“Əsli və Kökürm”* dastanını alman dilinə tərcümə edib erməni xalq dastanı kimi F.Haksthauzenlətdim etməzdi. O zox büyük məqaləsində *“Sasunlu David”*i alman dilinə çevirib F.Haksthauzenləverməzdi. Bu dastanın XIX əsrin son onilliyində gəzən xəzması da onun erməni yazıçılarını tələndən yaradıldığını dən verir. Q.A.Qriqoryanın yuxarıda adı zəkilən məqaləsində dən buna sifərləti eyhamlar var. Bundan bələ, bğtən erməni alimləri və yazıçılarını, o cəmləndən X.Abovyan, Q.A.Ayan, B.Broyan vəs. Azərbaycan dastanlarından danı Arkan birmənalı şəkildə yazmışlar ki, erməni xalqının bu cğr dastanları yoxdur.

Hind alimi, *“Mahabharata”*nın tələndi mələnin nəli V. Suktankar yazırdı ki, *“Mahabharata”*nın ilk kitabının ona 235 əlyazması tanımlanmışdır, lakin o cəni 70-dən istifadə etməmişdir.

M.H.Təmasibin tələtib etdiyi *“Koroğlu”*nun *“SSR əxalqlarının eposu”* seriyasından nələrinə mane olan A.A.Petrovyan *“SSR əxalqlarının eposlarının mələlərinin nələrinin məğğm mələlələri”* adlı tələminlə 20 sifətlik bir yazısında *“Koroğlu”*nun

²⁴⁴F ol şkl or. İ zdani c gposa. «Nauka». Moskva. 1977. s.217

²⁴⁵Yenləbrada. s.218

adını da zikməni, “Sasunlu David” haqqında is yazmışdır: *“Yazıya alınmış bütün 50 variantın hamısından süjetin inkişafı ilə üzvi şəkildə bağlı olan elə epizodları seçib bir əsər halında sistemləşdirmək lazımdır ki, onlar eposun ümumi ruhu və sonuncunun quruluşu ilə ziddiyyət yaratmasın”*²⁴⁶.

Yuxarıdakı cəmləri yaxşı fikir verin. Beləzixir ki, “Sasunlu David”in nəfəndə bətgən müvcud 50 variantdan (onun hələ erməni yazıçıları tərəfindən yazıldığına bir yana qoysaq), “Mahabharata”nın nəfəndə 70 variantdan istifadə olunana bilən, “Koroğlu”nun isə bir alimin ifasından yazıya alınarkən buraxılmı, daha doğusu, unudulmuş və hamıya tanış olan parzalarını bəpə etməyi yol verilməmişdir. Burada tərkən milli-mənəvi dəyərləri qarşıqışqançlıq və qəzəlilik güz qabaındadır.

X.Koroğlu da, bir zox Azərbaycan folklorzuları da o zaman dəgən dəyirmanına su tükəgən X.Koroğlu M.H.Təmasib nəfəni güzdə salmaq gəgən yazırdı: *“Alı kişi” adlanan birinci dastan Aşıq Əsəd, Bozalqanlı, Əli variantlarından ibarətdir. 1844-cü ildə (1842-ci ildə olmalıdır-İ.S.) ingilis dilində nəşr edilmiş, sonra (1856-cı ildə) rus dilinə tərcümə olunmuş “Qaf” variantı da bura daxil edilmişdir”*²⁴⁷.

X.Koroğlunun səhvi ondadır ki, “Qaf” variantı bura daxil edilmişdir. M.H.Təmasib yalnız ondan da istifadə etdiyini yazmışdır. Alimin niyə belə yazdığı isə zoxlarına hələ də qaranlıq qalır. Dəgən dərimizin nəfəni bəhanə verən də bu cəmlə olmuşdur. Zəgənki M.H.Təmasib nəfəri ilə Xodzko nəfərini tutmuşdur və ondan qətiyyətlə istifadə olunmadığı aydın nəzərdə zarpır. Əvvəla, M.H. Təmasib nəfəri ilə Xodzko nəfəri arasında elə böyük fərq var ki, ondan istifadə etmək belə məgkən deyil. İkincisi, Azərbaycan alimlərinin repertuarı “Koroğlu” eposunun ayrı-ayrı qolları ilə o qədər zəgən olmuşdur ki, Xodzko nəfəri kimi zəif və təhrif edilmiş bir sərdən istifadəyə ehtiyac yoxuydu. M.H.Təmasib nəfərinə yalnız Azərbaycan

²⁴⁶Yenəbrada, s. 4

²⁴⁷Yenəbrada, s. 66

aqlarının ifasından yazıya alınmış qollar daxil edilmişdir.²⁴⁸ Hər də bu qolları adlı-sanlı ustad aqlar danımlıdır.

Bir məsələni düşünməməliyik ki, M.H.Təhmasib A.Xodzko nəfəsini hamıdan üçüncü qədər etmiş onun nüqsanlarını azıb göstərmişdir. Belə olan halda ondan istifadə edilmişdi. Bu məsələ kitabın “M.H.Təhmasib və “Koroğlu” dastanı” başlığında geniş şəkildə əzizləşdirilmişdir. Onları burada təkrarlamaq məsləhət deyil.

Bu hadisələri tanıyan, ordaki məkrli və qədrli niyyətləri bilən Qurban “Azərbaycan Ədəbiyyatı inciləri” seriyasından “Dastanlar” kitabına M.H.Təhmasibin yox, H.Əlizadənin tərtib etdiyi “Koroğlu”nun daxil edilmiş belə mənəvi bələdiyyə bildirmişdir: “Göründüyü kimi, burada ayrı-seçkilikdən əlavə, Təhmasibə qarşı qərəz də vardır”²⁴⁹. Bu qədrli doqurdan da olmuşdur və “Koroğlu” dastanının “SSR xalqlarının eposu” seriyasından nəfəs edilmiş məhsul ondan qaynaqlanmışdır.

Əgər doqurdan da belə bir qədrli varsa, bu artıq folklorumuza, üçüncü “Koroğlu”muza qarşı qədrli əzizləşdirilmişdir. Məhsul buna gürdənən Qurban deyir: *Maraqlananlar, imkanı olanlar dönə-dönə oxusunlar, mənimsəyənəcən, özlərinin malı eləyənəcən oxusunlar, özü də qadir alimimiz M.H.Təhmasibin toplayıb “işlədiyi”, dönə-dönə nəfis şəkildə nəşr etdirdiyi epopeyadan oxusunlar*²⁵⁰.

Yuxarıda deyilənlərdən sonra “Koroğlu”nun M.H.Təhmasib variantı Moskvadan geri qaytarılmış H.Əlizadə variantı tərcümə edilmiş redaksiyaya gündəilmişdir. Təvəssüflər olsun ki, A.A.Petrosyan “Koroğlu” dastanının H.Əlizadə nəfəsinin də “SSR xalqlarının eposu” seriyasından zəpına qol qoymamışdır. Halbuki bu nəfərdən qol bir aqların ifasından yazıya alınmış folklorun toplanma və nəfəs prinsipləri dəqiqlikə gətirilmişdir. Deməli, onun məqsədi folklorun toplanma və nəfəs prinsiplərini

²⁴⁸Bu barədə “M.H.Təhmasib və “Koroğlu” dastanı” adlı yazıya bax.

²⁴⁹Söz dəyirmanıdakı (Toplayanı, işlədiyi və nəfəs prinsipləri Qurban). Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası. 1996. s. 6

²⁵⁰Yenə orada, s.6

düqiqlik, güzlük yox, birmənalı şəkildə Azərbaycan eposlarının həmin seriyadan nəfərinin qarşısını almaq olmuşdur. O üz istəyinə nail olmuş, həmin seriyadan “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroğlu” və “Azərbaycan mətbəbi dastanları” kitabının həfzəgəng nəfərinin qarşısını almışdır.

Burada M.H.Təmasib və H.Əizadənin bir-biri ilə tutulmuş istəyini. Hamı yaxşı bilir ki, Koroğlu deyirdən qaydın üç Misri qılınç və Qırat yada düşür. M.H.Təmasib nəfərinə Misri qılınçın qayrılması şəhəri zox güzlü və aydın təsvir edilmişdir. Rüyə bir gəng züldü bir də tapır, onu götürüb atasına verir. Alı kişibilir ki, bu da ildirəm parçasıdır. Ondan bir qılınç qayırtır: *“Usta yeddi günə daşdan bir qılınç qayırdı. Elə ki, qılınç hazır oldu, usta baxdı ki qılınç, ... nə qılınç. Vallah, bu elə bir qılınçdır ki, gün kimi yanır, ay kimi işıq salır.”*²⁵¹.

H.Əizadənin Misri qılınçın qayrılması haqqında bir kəlmədən danışmır. Bu nəfərdən unudulmuş ikinci şəhəri Qoşabulaq əhvalatıdır. Alı kişir Rüyə deyir:

*-Oğul, buradakı dağların birində bir cüt bulaq var, adına Qoşabulaq deyirlər. Yeddi ildən yeddi ilə cümə axşamı məşriq tərəfdən bir ulduz, məğrib tərəfdən də bir ulduz doğar. Bu ulduzlar gəlib göyün ortasında toqquşurlar. Onlar toqquşanda Qoşabulağa nur tökülər, köpüklənib daşar. Hər kim Qoşabulağın o köpüyündə çimsə elə qüvvətli bir igid olar ki, dünyada misli bərabəri tapılmaz. Hər kim Qoşabulağın suyundan içsə, aşıq olar. Özüni də səsi elə güclü olar ki, nərsindən meşədə aslanlar ürkər, quşlar qanad salar, atlar, qatırlar dırnaq rökər”*²⁵².

Gürğəngəzmə, Koroğlunun üz gəcəngəng dənəsinin dənə ağıllığının da hardan qaynaqlandığı burada aydın ifadə olunmuşdur. Güydə dənə hez nə yoxdur. Məhz Rüyənin Qoşabulağın küpəyəndən bir qab bəhəna tükəb, bir qab da izləndən sonra atası onun adını Koroğlu qoyur. Həmin ana qələndən isə onun adı Rüyə idi.

²⁵¹“Koroğlu” (tərtib edən M.H.Təmasib). Bakı. 1982. s.10

²⁵²Yenəbrada, s.13

H. İzzadın rindis Qolabulaq İhvalatı yerli-dibli olmadına görə yuxarıdakı sühbətlərin hamısı qaranlıq qalır, Koroğunun aqlılığının, əirliyinin, nərsinin, gəcəgən-qəvvətinin sirri azılmaz. Koroğlu adının necə yarandığı da bilinmir.

Deməli, “Alı kiçik” qolunu H. İzzad yadından alaraq Misri qılıncı və Qolabulaqla bəli İhvalatları unutmudandırmamıdır. Belə hallara əksər aqlıların danıdığında rast gəlinir. Ona görə də M.H.T. Əmasibin aqlın dastanı danıdarkan unuttuğu məşhurluq parzaları tutdurma yolu ilə bərpə elməyi tamamilə qanunauyundur və bundan yalnız qəzəli adamlar üz mərkəli niyyətlərini həyata keçirmək üçün istifadə edə bilərlər. Buna isqətiyyatlı yol vermək olmaz.

M.H.T. Əmasib nərdən Koroğlu iki dəfə Rəyhanla qabaqlar. “Eyvazın Zəlibelə gətirilməsi” qolunda Rəyhan Koroğunun qabağını kəsir. Burada onlar dava eləyirlər və Koroğlu Rəyhanı bəliyə qaldırır yerləşdirir, amma öldürməz. Onlar ikinci dəfə Qarsda qabaqlarlar.

Koroğlu Qarsa gəlir. Bundan Rəyhan və Qars paşası xələf tuturlar. Gecəyə Koroğunun qaldığı evə həcum zərirlər. Koroğunun ağı bir minar yadığıdır. Girib minarın bəliyə zıxır. Zox kezməni dənizə haraya gəlirlər. Eyvaz Rəyhanla gəlir və onu yıxır, “bəliyə, leliyədən” ayırır.

H. İzzadın rindis “Qars səfəri” yoxdu. Koroğunun “Tərkimə səfəri” qolunda isə Koroğlu Rəyhanla qabaqlamır. Əməliyyat bu nərdən Rəyhanın adına rast gəlinmir. Bu o demək deyil ki, Rəyhan obrazını M.H.T. Əmasib üzəndən uydurub. Belə gənc nərdən uzaq olmaq lazımdır.

Misri qılıncın qayırılması, Koroğunun Qolabulaqda zimməsi və suyundan izməsi, Rəyhanla qabaqlanması səhnələrinə biz aqlıların ifasında dündünqulaq asılmış. Folklorlarımızın ayrı-ayrı aqlıların ifasından yazıya aldıkları materiallar arasında Misri qılıncın qayırılması, Qolabulaq İhvalatı və Koroğunun Rəyhanla qarışdığı səhnələr var. Sadəcə olaraq bu səhnələr H. İzzadın rindisə yerli-dibli yoxdur, ya da bir cərdə, Aqlı Həseyin Bozalqanlının danıdığı variantda bəliyə

cğr. Tovuzlu Aıq sddr yazıya alınmış variantda isə tutaq ki, Misri qılıncın qayrılması digər ifazaların süylədiklərindən fərqlənir. Qələbulaq əhvalatını da ayrı-ayrı aıqlar fərqli şəkildə danırlar. Aıq Həseyn Bozalqanlının danıdığı variantda bu əhvalat daha güclü və inandırıcı təsir bağlayır. Tutaq ki, “Eyvazın Zəlibelə gətirilməsi” qolu ayrı-ayrı vaxtlarda tovuzlu Aıq sddr, Aıq Həseyn Bozalqanlıdan və qazaxlı Aıq Qidri yazıya alınmışdır. Bu qol Xodzko nəşrindədir. Bunların hamısının məzmunu eynidir. Lakin mətnlər arasında fərqlər nəzərə zərər. Məsələn, Xodzko nəşrində Rəyhan Eyvazın dayısıdır. Həzradhəndis Rəyhanın adı zəkilmir. Əh do ru variant isə Aıq Həseyn Bozalqanlıdan və Aıq sddr yazıya alınmışdır. M.H.T Əmasib zox do ru yol tutaraq bəzi materialları tutdurub saf-zərgək etmiş bir qolun daha məkməm bitkin variantını hazırlamışdır. Bəziləri, gürgən, bu ilin mahiyətini səhv bələ dəyər. Onlar bilmirlər ki, M.H.T Əmasib bunların hez birini üzəndə uydurmamış. O ayrı-ayrı aıqların ifalarını tutdurmuş eyni aıqlar bir nezdə fəndə dərmaqla unudulmuş hissələri bərpə edilmiş bitkinləşdirmişdir. Bu ilirad tutanlar Azərbaycan aıq sərində dastan danılmaqla bəli yaranmış və dərindən kük salmış bir nəşri nəşrdən qazırmışlar. Bu nəşryəz illər boyu yalamışdır və bu gən də müvcuddur. Nədir bu nəşr?

Məclislərdə və toylarda kəs hallarda iki, yaxud üç aıq iştirak edirdi. Onlardan biri mətləq ustad olurdu və dastanın həz hansı bir qolunu o danılmaqla bağlayırdı. Ustad bir az danılıb süzəg ikinci aıqla verirdi və sohbət o davam etdirirdi. İkinci aıq da qolu axıra kimi danılır, süzəg üçüncü aıqla verirdi. Bəzən bir qolu danılana kimi aıqlar bir nezdə fəndə fəslərini dərmiş olurdular, yəni nüvbəlikisi dincdir, biri zalıb oxuyurdu. Məz üzgən aıqların bu qayda ilə dastan danılıqlarına dündündən qulaq asmışam. Bu nəşr bu gən də yalayır. Hətta kizik bir dəiri dər iki aıq qar-qarlıya durub bənd-bənd oxuyur. O zamanlar toylar yeddi gən, yeddi gec, üç gən, üç gec davam edirdi və beləliklə məclisi bir aılın yola verməsi zox zətin idi. Bu nəşr

mühtəz o zamanlar belə ağır toyları rahatlıqla yola vermək özünə yaranmışdır. Elə buna süykənib demək olar ki, həmişə ağıl həmişə dastanın eyni parçasını danırdı. Ona görə digər əhvalatları unuda bilirdi. İnsan yadda yazılı kitab deyil ki, hez nədəyi mənəsin, unudulmasın və həz dəfə oldu kimi təkrarlansın. İkincisi də, gər bir qolu mənəslidəki-ğz ağıl danırdı bilirdisən və kalq bunu razılıqla qarşılayırdısa, onda bir qolun iki-ğz ağılın ifasından yazıya alınmış mənəslidəki tutulmaqla tamamlanmasını da dastanzılıqda tamamilə qanunauyğun saymaq lazımdır. Gər N.S.Smirnova Azərbaycan ağıl sənətinin öz illər boyu yaşatdığı bu gözəl rəndən xətərdar olsaydı, mənəslidəki bir qolun iki-ğz ağıl təfərrifində nüvbəli nəfəs dərmək özünə bir-birini mənəslidəki necə necə mənəslidəki necə necə mənəslidəki və dadlı-duzlu ifa olunduğuna qulaq assaydı, zox gəman ki, o da bu cəz mühtəz eposun həz qolunun yalnız bir ağılın ifasından yazıya alınmasını nə yaxı hal hesab elməzdi.

Burada bir incəliyə diqqət yetirmək lazımdır ki, bir ağıl eyni qolu bir nəfərdən danırdı və onların da hamısı bir-birində mənəslidəki qədr fərqlidir. Bu da onunla bağlıdır ki, ağıl yazılı mənəslidəki oxumur, diktör deyil. Onun süylədiyi ləfahi mənəslidəki və ağıl da improvizatordur.

Folklorda uydurmazılığın, qondarmazılığın qarşısını almaq lazımdır. Azərbaycan folklorunun isə buna ehtiyacı yoxdur. Biz, həz cəz üç toplama işində folklor sənətinin tamamlanının qayısına qalmalıyıq. Gər dörd bəndlik cəz öz bəndini bir ağıl, bir bəndini də bəndə ağıl bilirsən cəz həz iki ağıldan toplanıb tam şəkildə tapılmalıdır. Hez kəs bunun cəzəyin zıxa bilməz. İndiki halda isə sühbət dörd bəndlik bir cəz yox, “Koroğlu” kimi eposdan gedir. Ona görə folklor materiallarının toplanmasında yazıya alınacaq sənətin həzminin iriliyi-xırdalıq unudulmamalıdır. Atalar süzlərinin, bayatların, layla və oxlamaların, tapmacaların və s. toplanma qaydalarını eposla təbiq etməli deyil. Bəzən toplayıcı folklor süyləyicisi olmayan bir adamı danıdırır, o da bayatının qolunu-qabırçasını qırır, həzta öz misralı “bayatı” deyir. Axı bayatı öz misralı ol-

mur. Toplayıcı da “bunu xalq süylüb” deyir ki onu nəfər etdirir. Bu, süylübçü qələmə toplayıcının nəfər olduğunu güstürür və bəzi hallara yol vermək olmaz.

İkinci bir məsələni nəfər zəiflətirmək istəyirəm. Folklor materiallarının toplanmasında yerli əhəmiyyəti, milli adət-ənənələrinə nəfər almaq lazımdır. Rus folklorunda “Koroğlu” kimi nəfərli epos olmadığına görə onun toplanmasında rus folkloruna əsaslılığının qoyulmuş qaydalara süykənmək yanlışdır. Bu işdə yalnız Azərbaycanca yaranmış folklor əsas götürülməlidir.

Yeri gəlmişkən bir məsələyə toxunmaq istəyirəm. “Koroğlu” eposunun Azərbaycanca ilk süylübçü Afaq Hüseyn Bəzalqanlı və Afaq Əsəd olmuşdur. Afaq Əsədin ifasından Vəli Xulufunun yazıya aldığı “Koroğlunun Dərbənd səfəri” qolunda Koroğlunun Mümənin xanımından olan oğlunun adı Həsən bəy, ayaması isə Kərdəndir. Həsənizad və M.H. Təmasib nəfərli rindlərdən bəzidir. Ancaq alimlər onu daha çox Qurdəndə kimi danırlar. Həsənizadın rind Həsənin dilində verilmiş bir dirdə o “Adım Həsən, Koroğlunun oğluyam” deyir ki, bu misra M.H. Təmasib nəfərli “Kərdəndə, Koroğlunun oğluyam”²⁵³ kimi verilmişdir.

M.H. Təmasib hazırladığı kitab 17 qoldan ibarət olmuş və 1949, 1956, 1959, 1965, 1969, 1975, 1982-ci illərdə təkrar-təkrar ilqəzəz gürməyə. 1975-ci il nəfərli Qurban Dastanzının Kəndəndə alimlərinə topladığı “Mərcan xanımın Zəlibelgimləyi” qolu da daxil edilmiş və qolların ümumi sayı 18-ə zəiflətilmişdir. Bu qol M.H. Təmasibin üzgə təfərrüfatında ilk dəfə eposun 1975-ci il nəfərli daxil edilmişdir.

Bundan başqa, M.H. Təmasib nəfərli bəzicildlik “Azərbaycan dastanları”nın dördüncü cildində daxil edilmiş, 1969-cu və 2005-ci illərdə ilqəzəz gürməyə.

Sonralar Mərsəl Həkimov “Koroğlu” eposunun bir sıra qollarının ayrı-ayrı alimlərin ifasında yazıldığını üyərmiş və onları yazıya almışdır. “Zəlibel xanımın Zəlibelgimləyi”,

²⁵³ Azərbaycan Ədəbiyyatı Ənciləri. Dastanlar. Bakı. 1987. s.407: Koroğlu. Azərbaycan dastanları. V cild IV c. Bakı. 1969. s. 348

“Bolu b₁y v₁Qoz Koro₁lu” qolları m₁h₁ur ustad A₁q H₁ğsey₁n Saraclıdan, “Telli xanımın Z₁libel₁g₁tirilm₁si” qolu is₁G₁y₁z₁li A₁q Q₁dir V₁liyevd₁ toplanm₁ı h₁r ğz qol “Xalqımızın deyiml₁ri v₁duyumlari” kitabında²⁵⁴ n₁olunmu₁dur.

“Bolu b₁y v₁Qoz Koro₁lu” qolu T₁h₁masib n₁ind₁ki “Koro₁lu il₁Bolu b₁y”, “Telli xanımın Z₁libel₁g₁tirilm₁si” qolu “Koro₁lunun r₁zorum s₁f₁ri” qolu il₁dem₁klar olar ki, ğst-ğst₁dğ₁dğyğnd₁ onların haqqında danı₁ma₁la ehtiyac duymuram. “Z₁ni₁an xanımın Z₁libel₁g₁tirilm₁si” qolundakı c₁ir₁l₁ri eposdakı c₁ir₁l₁ri₁zox ox₁layır. Onların hamısının mayası eyni n₁fl₁sl₁yo₁lulmu₁dur. Qolun t₁h₁kiy₁ğslubunu da dastanın dig₁l₁ri qollarının t₁h₁kiy₁ğslubundan ayırmaq m₁gm₁kğn deyil. c₁ir₁l₁rin v₁t₁h₁kiy₁ğslubunun yaxınlı₁ bu qolların uydurma olmadı₁nı t₁sdıql₁ı₁ r₁ tutarlı s₁rd₁ld₁rdır.

“Koro₁lu” eposunun “Kez₁l₁H₁mz₁l₁nin Qıratı aparması” v₁“Koro₁lunun Quba s₁f₁ri” qollarını i₁ Qurban toplayıb kitab halında n₁etdirmi₁dir²⁵⁵. Bu kitabdakı “Kez₁l₁H₁mz₁l₁nin Qıratı aparması” qolu dem₁klar olar ki, M.H.T₁h₁masib n₁ind₁ki eyni qolun t₁krarıdır, h₁r ikisinin m₁zmunu da, sğjetl₁rd₁ onların t₁sviri d₁eynidir, c₁ir₁l₁ri v₁yurd hiss₁l₁ri bir-biril₁zox yaxından s₁sl₁ir. “Koro₁lu”nun Quba s₁f₁ri” is₁bğtğn güst₁ricil₁rin₁ğür₁“Koro₁lu” eposundan z₁l₁fdır. Burada “Koro₁lu” ya xas güz₁llik, l₁rinlik zatı₁mır, hadis₁l₁rin süngklğyğ, sğjetin soyuqlu₁u, b₁dii t₁svirl₁rin z₁l₁fliyi d₁hal güz₁zarpır.

“Koro₁lunun c₁irvan s₁f₁ri” adlı bir qol da c₁irvan a₁qlarından toplanm₁ıdır. Onu folklor₁ğnas Seyf₁ddin Q₁diyev t₁hm₁d C₁fl₁zad₁nin arxivind₁ gütğrğb ilk d₁fl₁ “Az₁rbaycan folkloru antologiyası” seriyasından n₁edilm₁ı“c₁irvan folkloru” kitabına daxil etmi₁dir.²⁵⁶ Onu ikinci d₁fl₁Tariyel Q₁ri “c₁ir-

²⁵⁴Xalqımızın deyiml₁ri v₁duyumlari (Toplayıb yazıya alanı, il₁ly₁ri v₁t₁rib ed₁ri: Mğrs₁l₁H₁kimov). “Maarif”. Bakı. 1986. s. 218-300

²⁵⁵Süz d₁yirmandakıdı. Bakı. 1996.

²⁵⁶Az₁rbaycan folkloru antologiyası. XI kitab. c₁irvan folkloru (Toplayanı f.e.d. Seyf₁ddin Q₁diyev, t₁rib ed₁il₁ri: H₁smayılov, S.Q₁diyev). AMEA Folklor İstitutu. Bakı. 2005. s.162-172

van dastanları və "Ağıq rəvayətləri" kitabına daxil etmişdir.²⁵⁷ Dastanın hansı ağıqdan toplandığı haqqında bilgi verilməmişdir.

Bu qol da hələ pəxtəllənmiş, cilalanmamış Koroğlu qolları səviyyəsinə yüksəlməmişdir. Burada da "Koroğlu" eposuna xas olan dramatik-psixoloji sənətlər yoxdur, hadisələr zox-soyuq təsvir olunur, bir sıra məqamlarda isə folklorla yad elementlərin məntiqsizlikləri rastlaşırıq. Bu qoldakı dirlər isə "Koroğlu" dirləri ilə müqayisədə poetik cəhətdən zox zəifdir. Ondan bircə bərd misal zəkmək istəyirik:

*Əgər ki, döyüşmək keçsə könlündən,
Ayrıram onu yar-yoldaşından,
Düşman bədəninnən, düşman başınnan,
Bir uca minarə yaparam indi.*²⁵⁸

"Koroğlu" dastanına məni ağıqların ifasında yüz dördü qulaq asılmış. Ağıq Fəzayıl Səmayilov dastanın bir neçə qolunu mğklənmiş bilirdi və toylarda onu ustalıqla danışdı. Təssəffüf olsun ki, onun dirlərini kimlərsə aparmış, sonradan qaytarmamışlar. Lent yazıları da zəifdir. Bu süzləri ağıqlarımızın zoxu haqqında demək olar. Onların sənədindəki "Koroğlu" qollarının bir zox orijinal variantları kimlənsə taqsırı gözəndən belə tib-batmışdır.

Ağıq Mikayıl Azafının ifasında "Koroğlunun Dərbərd səfəri", Ağıq Əkbər Cəfərovun ifasında "Durna teli", Ağıq Mahmud Məmmədovun ifasında "Koroğlunun Toqat səfəri", Ağıq Əlixan Hiftəliyevin ifasında "Koroğlu və Bolu bəy" qollarının qrammofon yazıları saxlanır. "Koroğlunun Dərbərd səfəri" qolunu "Koroğlunun oğlu ilə gürgü" adı ilə Ağıq Hüseyn Saracılı da danışmışdır və bu ifa da qrammofon valına yazılmışdır. Onların hamısı mənim arxivimdə var.

Mikayıl Azafının ifasında "Koroğlunun Dərbərd səfəri"

²⁵⁷"İrvan dastanları və "Ağıq rəvayətləri" (Toplayan, tərtib edən, ün süz, qeyd və izahların məzənlifi: Tariyel Quliyev). AMEA Folklor İnstitutu. Bakı. 2012. s.12-25

²⁵⁸Azərbaycan folkloru antologiyası. XI kitab. İrvan folkloru. AMEA Folklor İnstitutu. Bakı. 2005. s.165

qolu ilə A. Hüseyn Saracının danıdığı “Koroğunun oğlu ilə gürgü” arasında sənətkarların fərdi şüblərindən, leksikonundan, fəhmindən və s. irəli gələn fərqlər aydın duyulur.

AMEA M.Fəzuli adına Qiyazmalar İnstitutundakı İxsi fondlarda da “Koroğu” dastanından məşyən parzalar və maraqlı mətnlər saxlanılır. İnstitutun mərkəzində İ. Məmmədobağroğlu bir xeyirxah işgürlük İxsi fondlardakı materialların bir qismini “Koroğunun Bakı Qiyazmaları” adı ilə kitab halında nəşr etdirmişdir. İ. Məmmədobağroğlu doqru olaraq bu kitabı “Koroğu” dastanının nəşri adlandırmamışdır. O yalnız ayrı-ayrı fondlarda rast gəldiyi Qiyazmaları bir yerə toplamışdır ki, bu da gərqli bir işdir. Lakin həmin fondlarda hələ də bəli Qiyazmalar var.

M. Salman Məmtazın AMEA M.Fəzuli adına Qiyazmalar İnstitutundakı İxsi fondunda “Koroğu” dastanı ilə bəli bir siyahı gürdüm. Rus dilində qırmızı qələmlə yazılmış bu siyahıda “Koroğu” dastanının bir neçə variantının adı yazılmışdır. S. Məmtazın yazdığından aydın gürgü ki, bu Qiyazmalar onun üzgündə olmuşdur. Həmin siyahı belədir:

“Koroğu”nun variantları
(İmizdədir)

1. Azərbaycan mətnləri (məxtəlif)
2. Erməni variantı
3. Ləzgi variantı (Kazımovdan alınmışdır)
4. Tat variantı (Avadoyevdən alınmışdır)
5. Laz variantı (Sitaladən alınmışdır)
6. Urum mətni (Gərcəstan): Tiflisdə Kirov rayonundakı Axnat düngəsi, 7-də kühn Qarpız meydanından yuxarıda Georgiyeviz gürgü yazıya alınmışdır.
7. Urum mətni (Zobanovdan alınmışdır)
8. Tərkimə mətni
Vərdin arxa gürgü yazılmışdır: Həmmətin yeni materialları:
1. Dünətatun

2. Koroqlunun qocalıq
3. Ayrı-ayrı giriql

Tıssıgıfı olsun ki, bu qlyazmaların hez biri S.Mğmtazın fondunda yoxdur. Onların taleyi dıbbıli deyil. Ermınilıin 1937-ci ildı“Koroqlu” dastanının ayrı-ayrı tıksılın evlınındı olan qlyazmalarına zox büygk maraq güstırdıklını vıvıli Xu-luflunun toplayıb nırlı hazırladıq sonuncu “Koroqlu” qlyaz-masını rıvana apardıqlarını nırlı alsaq, S.Mğmtazın evındkı qlyazmaların da mıhız rıvana aparıldıını dğıgnmık olar.

Mğstıqillik düvrğndı Azırbaycanda “Koroqlu” dastanı adında daha bir kitab da ııq gızgı gürdğ. Bu kitab 2000-ci ildı Bakıda rus dilındı, 2005-ci ildı sı Azırbaycan tğrkcsındı nırlı edilmiđir.²⁵⁹ Onu qAbbasslı vı B.Abdulla tırtib etmiłırlı. Tırtibzilı kitabı geniđ“Giriql” yazmıq, “Arxivın tısviri”ni dıver-miłırlı. Bunlardan bađqa, kitaba “Zahlar” da qlavı edilmiđir. Bu kitaba daxil edilmiqmıhlırlı AMEA Nizami Gıncıvi adına qdıbiyyat ınstitutunun “Koroqlu” arxivındı saxlanan 150-yı yaxın toplama materialının arasından sezilmiđir. Vaxtilı M.H.Tıhmasib bu mıhlırlı dünıdünı saf-zğrgk elmiđı qol adlandırmaq mğmkğn olanlarını sezib hazırladıq 1949-cu il nırlındı daxil etmiđir. Qalanlarının bğtıv olmadıını, yırlı yarımziqlıını, dastanın gıgımi sğjeti ilıuyırhadıını, ideya vı mızmunca epos poetikasının tıblırlındı cavab vermıdıyini nırlırlı alaraq 1949-cu il nırlındı daxil etmıyı lazım bilmımiđir. Bızi mıhlırlı dı M.H.Tıhmasib nırlındıkilırlı tıkrarından ibarıt olmuđur. Onlardan 25 mıh mğstıqıl qol kimi bu kitabda ııq gızgı gürmğđgr. Mıhlırlı tamııq güstırlı ki, M.H.Tıhmasib doıtu yol tutmuđur. Hımin mıhlırdı bir yarımziqlıq, daınlıqlıq, M.H. Tıhmasib nırlındıki qollarla mğqayisıdı bir zııflık aydın nırlı zarpır. Hıta hımin mıhlırlı bızilırlıni aıqlar yox, tısadğfi adamlar süylımiłırlı

²⁵⁹Koroqlu (Avtorı podqot ovki i sostavl eni e naüi onal gınoqo teksta, «Vvedeni e» i «Opi sani e arxi va» İ .Abbaslı , B.Abdulı a). Baku. 2000; Koroqlu (Tırtib edırlı, Ün sız, “Arxivın tısviri”, İğıııvıqeydılın mğıııfı qAbbasslı, B.Abdulla). Baki. 2005

Bətgən bunlara baxmayaraq, Koroğlu haqqında arxivlərdə saxlanan həmin materialların kitab halında nəfəri yaxşı haldır. Onların araşdırıcıların ixtiyarına verilməyi lazım idi. Lakin bu nəfəri üzgəndən əvvəlki nəfərlər qarşı qoyub, onu “milli mətn”, “məğkəmməl nəfər”, “ən önəmli nəfər”²⁶⁰ adlandıranların nəfəri əsaslandıqlarını və niyyətlərini bələdgəlmək olmur. Həmin kitaba bu yarlıqları yapıldırmasaydılar, daha yaxşı olardı. İndiki halda isə tətibziləri üzliəri bu ilin gəstgəkülgəsalırlar. Onun haqqında “milli mətn” ifadəsinin ilənməsi iləvvəlki mətnlərin milli olmadıq vurulanır ki, bu fikrin hez bir elmi əsası yoxdur. “Məğkəmməl nəfər” ifadəsi də eyni qaydada ondan əvvəlki nəfərlərin məğkəmməl olmadıq qələtini dolurur ki, burada da tərzinin yənggəl güzgəng zorla aqlırdırmağa zalırlar. Hər iki ifadədə “Koroğlu” dastanının M.H.Təmasib nəfərinin hədəfə alındıq hez kəsə sirr deyil. Onun adını zəkməməklə bir nüv üzliərinə zıxıyolu qoyublar. Bu fikri tətibziləri üzliəri təsdiqləyirli: “Ən önəmli nəşr isə 2000-ci ildə həyata keçirilmişdir. Keçmiş “SSRİ xalqları eposu” (hazırda “Avrasiya eposu”) seriyası üçün nəzərdə tutulmuş və onun tərtib prinsipləri əsasında milli mətni İ.Abbaslı ilə B.Abdulla tərəfindən hazırlanmış bu kitaba dastanın 25 qolu daxil edilmişdir”²⁶¹.

“Koroğlu” dastanının M.H.Təmasib nəfəri uzun illərdə ki, Azərbaycanca bir zox folklorzuların və folklorzu olmayanların hədəfindədir. Əgər sovetlərdə dünyəndə belələri imperiya ideoloqlarının boyunlarına atdıqsa, bəs indi, məstəqil olduqumuz, imperiyanın zoxdan dəfn olunduq bir vaxtda “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Koroğlu” kimi mühtəmm eposlarımıza qələzli həcumlərin küğəndən dayanır? Bu həcumlər və həcumzular indi hardan qaynaqlanırlar? Bu suallar zoxdandı ki, üz cavabını güzəlyir, təssəfflə olsun ki, indiyə qədərlə onlara cavab verilməmişdir. Bu məsələlər “M.H.Təmasib və “Koroğlu” dastanı”, həminin “Koroğlunun daqlı aqlırlı olub” bəlləqlərində yetəncə iqləndirilməlidir.

²⁶⁰ Sərafil Abbaslı. “Koroğlu”: nəvər, nəyox. Bakı. 2013. s. 11, 38

²⁶¹ Yeni Brada. s. 38

2.5. M.H.TƏHMƏSİB VƏ “KOROĞLU” DASTANI

“Dədə Qorqud” və “Koroğlu” dənəya epik süz səlfinin iki mühtəmm, bənzərsiz səlridir. Dənəya xalqlarının eposları arasında bu iki zirvəli yana duran bilək gəngə səlri tapmaq zəttindir. Həlritərlərlin vətərinə büyüklə tğrk alimi Mehmet Fuad Küprəğzadə “Dədə Qorqud”un bu mühtəmmliyini zox doqdu duymu və ilk dəfə onun dğzğn dəylərini vermişdir: “Tğrk xalqının bğtğn dəbiyyatını tərzinin bir güzğn, “Dədə Qorqud”u da digər güzğn qoysaq, onun “Dədə Qorqud” olan güzğ aqr basar”. Bu fikri indi bir qədər dəgğcləndirib belə demək olar: “Dənəya xalqlarının bğtğn eposlarını tərzinin bir güzğn, “Dədə Qorqud”u da o biri güzğn qoysaq, onun “Dədə Qorqud” olan güzğ aqr gəlir”. Məl ələmin və dğğncəmin bu yetkin zəndə cəsarətli deyiblər ki, burada hez bir ilirtmə yoxdur. Bu “Dədə Qorqud”a layiq olduqı qiymət vermək dər, onu üz əhrət taxtında gürməkdən başqa bir şey deyil.

Eyni süzləri “Koroğlu” eposu haqqında da deyiblər. “Dədə Qorqud”dan sonrakı r uca zirvədə “Koroğlu” dayanır. “Dədə Qorqud”u zıxmaq tətillə onunla tərziyə qoyulacaq sanbalda, dəylərdə ikinci bir səlri də yoxdur. Bu fikir əraziləməyan alimlə o saat Homerin “İliada” və “Odisseyə” səlrlərini ortaya atırlar. Elə bunun üzğ yuxarıdakı fikrin doquluğunu təsdiqləyir. Burada sühbət xalqın yaratdığı eposdan gedir. Lakin:

1. “İliada” və “Odisseyə” səlrləri epos deyil. Onları yunan xalqı yaratmayıb. Həlri ikisinin altında Homerin imzası var.

2. “İliada” və “Odisseyə”nın bir zox sğjet və motivləri qərq, o cəmlərdə tğrk folklorundan, hətta “Dədə Qorqud”dan gütğrlməğdər.

3. Səlri iləri məsləhdəməğqayisiləri, paralelləri yerli-yerində aparılmalıdır. Homerin poemalarını yalnız Nizami Gəncəvinin üzğnğn dastan adlandırdığı “Xəmsə”yə daxil olan poemaları ilə bir məstəviyə qoymaq olar. Burada da gəstğnləğk güzəl gürğn səviyədə Nizami Gəncəvinin tərfindir.

“Koroğlu” dastanının Azərbaycanca ilk dəfə toplanıb yazıya alınması vəhətəri Vətən Xulufunun adı iləbağlıdır. 1913-cü ildəOrucov qardağlarının mətbəəsindəzəp olunmuş“Koroğlu” kitabı Azərbaycanca toplanmamış İstanbuldan gətirilmişdir. Vətən Xulufu 1927-ci ildəAğ Hüseyn Bozalqanlıdan yazıya aldığı “Bağdad səfəri” və“Toqat səfəri” qollarını, on qolun qısa məzmununu, tovuzlu Ağ Hüseyn Bozalqanlının tərcümeyi-halını vəbir neçədirini “Azərbaycan” dəyərəcə kitab halında nəşr etdirmişdir. V.Xulufu 1928-ci ildəyenətovuzlu Ağ Hüseyn Bozalqan dastanının “Dərbənd səfəri” və“Düli Koroğlu vəBolu bəy” qollarını yazıya alıb dörd məknəmli qolu 1929-cu ildəyenidən oxucuların ixtiyarına vermişdir. V.Xulufu 1936-cı ildə dastanın daha məknəmli bir variantını kitab halında nəşr hazırlamışdır. Erməni folklorzusu Kananyan bundan xəbərdar tutmuş, 1937-ci ildəV.Xulufu həbs olunanda evindəki digər yazmalarla birlikdə “Koroğlu” dastanı da rəvayətə aparılmış və1940-1941-ci illərdə rəvayətdə “Koroğlu” dastanının erməni variantı” adıyla nəşr olunmuşdur.²⁶².

V.Xulufudan sonra “Koroğlu” dastanının toplanması və nəşri ilə Abbas Rəcəbli, Əliyev Tahirov və Həmmət Əlizadə məşğul olmuşlar. H.Əlizadənin topladığı 14 qoldan ibarət “Koroğlu” dastanı əvəkilən hisbəfər daha məknəmli olub, 1940-cı ildərus, 1941-ci ildəAzərbaycan dilindəBakıda iqtisadçı gürməşğəlmişdir.

1937-ci il repressiyalarından sonra folklorlarımızın sırası keyli seyrəlmişdi. H.Əlizadə həbs olundu və xəbərdarlıq

²⁶² Daha ətraflı bax: Koroğlu obrazının genetik kodu yaxud “Koroğlu” eposunun “erməni variantı” haqqında. AKADEMİK AMEA Folklor İnstitutu. Bakı. 2009, s. 99-114; Koroğlu obrazının genetik kodu. “Kürpə” jurnalı. Bakı. 2006. № 1, 12 s.; Azərbaycan “Koroğlu” eposunun erməni variantı haqqında (ingilis dilində). “Folklor və etnoqrafiya” jurnalı. Bakı. 2005. № 1, 7 s.; Koroğlu obrazının genetik kodu. Azərbaycan MEA Folklor İnstitutu “Ortaq Türkcə Kezmişində Ortaq Türkcə Gələcəyində” IV Uluslararası Folklor Konfransının Materialları. Bakı. 2006. 12 s.; Ob armyanskom variante Azerbaydjanskoqo eposa «Koroğlu» «Literaturniy Azerbaydjan» jurnalı, Bakı. 2003. № 6.

azadlıq buraxıldı. Ona gürüldən H. İzzadın sonra “Koroğlu”-nun toplanmasının, nəfə vətənpərvərliyinəsinin aqırılıq M.H.T. İzzadın ziyinlərinədgədg.

M.H.T. İzzadın “Koroğlu” dastanının arađırılmasına 1941-ci ildə bələmli. O, 1941-ci ildə “Dədə Qorqud” və “Koroğlu” dastanlarından sezdiyi qə güzə qəhrəmanlıq nəmli lərinə “Azərbaycan” dək kitab halında nəfə etdirməli. 1943-cü ildə yenə T. İzzadın tərtibində yalnız “Koroğlu” dastanından sezilmə qəhrəmanlıq nəmli lərinə ayrıca kitabza kimi iqlə gəzg gürmədgə. Hə iki kitab Azərbaycan mğharibəyə yola salınan əgəlinin düyğə ruhunu yəksətmək məqsədilə pulsuz onlara paylanmışdır. Elə vaxtdan M.H.T. İzzadın “Koroğlu” dastanına bətgən varlıqla bələnmə mğharibədən sonrakı düvrədə eposun bətgən güzəliyini, mühtəməliyini, poetik tutumunu əks etdirən mğkənməli bir nəfərinə hazırlamaq bələmli. Bu məqsədlə o zamana qədər toplanmış “Koroğlu”ya aid yəzə ləy yəxın lə yazmanı diqqətə saf-zərgək etmişdir. Bu lə yazmaların arasında zəp olunmuş variantlarla yanaq, tərgəb lə folklor toplayıcılarının tənimmə ustad aqlardan yazıya aldıkları məhlə, ayrı-ayrı adamların yaxı və ya pis süyləyicilərdə topladıqları materiallar, hənəzinin M.H.T. İzzadın üzgəngə yazıya aldığı ürnəklə dəvəriydi.

M.H.T. İzzadın “Koroğlu” dastanını tərtib edək hən yaxın nəfəriyyəzi, hən də tərgəb lə folklorzuydu. Folklor məhlə ləri ilə ləməyin nəfəri prinsiplərinə və epos poetikasını da yaxı bilərdi. Zoxlu nəqlar, ləf lə, bayatılar toplanmış folklor kitabları tərtib etmiş onlara ün süz yazmışdır. Bir folklorzu kimi zəgin tərgəb toplanmışdır. Bətgən bunlar onun iləni xeyli asanlaşdırmışdı. Alim ləv lə qol adlandırmaq və nəfə etmək mğməgən olmayan zəf məhlə lə sezib bir kərəra qoymuşdur. Süzsəz ki, zıxda bə olunmuş bu məhlə lə sayca zoxluq təkil edirdi. Məstəqillik düvrəngə qədər hən lə yazmaların hamısı AMEA Nizami adına Dədə İzzadın İnstitutunun “Koroğlu” arxivində saxlanırdı. M.H.T. İzzadın bu lə yazmaları bir nəfə lə lədikdən sonra qol adlandırılmaq ləyiq bildiyi az sayda məhlə lə gəz ləndə dayandı.

Bundan sonra aşıqların ifasında “Koroğlu” dastanının ayrı-ayrı qollarına dün-dün qulaq asdı. Aşıqların dastan danışmaq rüfətini ilqiyaxından tanıdı. Mətləhin bir-birilvə aşıqların ifahı ifalarıyla tutuldu. Dastanın dözgün tərtibini ərit yaratdı. M.H.Təmasib bədən nüfuzunu prinsipləri güzlənki, aşıq ifazılı rüfətində gələn üzgün xüsusiyyətləri də güzlən qazırmadı. Dastanın hər qolunu mənəfəsli və kəf hallarda bir yox, iki, bəzən dörd aşıqın danışdığını dün-dün gürən M.H.Təmasib dastanın tərtibində bu rüfət dərəcə dözgün istifadənin yolunu tapdı.

Mənəfəsli əstad aşıq dastanı danışmağa başlayırdı, sonra ikinci aşıq onun razılıqla sühbətini davam etdirirdi və əstad da nəfəsini dəfirdi. Dastanı bir nəfəs danışmaq olmazdı. Bu yğzil-lərdə davam edib gələn bir rüfət ydi. Dastanı həmişə bu qaydada süylənən aşıq onu təkbəhə oxuyanda məğlən yerləni unudurdu. Məsələn, H.Əlizadənin rüfətindəki “Alı kili” qolunda Misri qılıncın necə qayırdığı unudulmuşdur. Bu o demək deyil ki, dastanda həmin sənəyoxdur, axı onu bədən aşıqlar danışrlar. Demək, qolun üzgündə bu sənəvar. Hansı mənəfəsli sənəyoxdursa, tərdəgət etmədən demək olar ki, onu ya qolu danışan aşıq unutmüşdür, ya da yazıya alan zətəra bilməyib buraxmışdır. Bu ona bənzəyir ki, kimsə bir bayatının gəz mirasını süylənən, dər-dəncə misrasını yaddan zıxırır. Bayatını bu rüfət kildən etməklə yolverilməz oldu kimi, qollardakı buraxılmış məğlən sənəfətini də məğlən bəpə etməklə lazımdır və bu, Azərbaycanca aşıqların dastan danışmaq rüfətində tam uyğundur. Hətta eyni aşıq dastanı bir nəfəs danışanda, əvəliki sühbətində unudulmuş yerləni sonrakılarda bəpə elənir. Bir qolu eyni aşıqdan iki-ğz dəfə yazıya alanda belə onların arasında fərqlənir olur.

Unutmaq olmaz ki, M.H.Təmasibin rüfətindəki mətləf yazıya alındığı vaxtlarda indiki texniki imkanlar yoxuydu. Toplayıcı süylənəninin danışdıqlarını yalnız qələmlə yazırdı. Bu da böyüklə zəfətliklə türdəirdi. Bir yandan toplayıcı süylənəninin əzindən zıxanları yazıb zətəra bilmirdi, onunla ayaqlanmışdı. Digər yandan aşıqlar “burada dayan, bir az güzlən mən zətəra bilmirəm” demək olmazdı. Onda aşıq danışdığını itirən, fikri dəfərlər,

zalar, nəyisənudardı. Dastan danılan ağı tez-tez dayandırma-
 ın nə demək olduğunu tərğbi toplayıcılar yaxşı bilirdi.
 Onların bircə yolu qalırdı ki, ağı danıldıqca nəqədlər bacarırlar-
 sa, yazsınlar. Mətlərdəki zətləmlərin zoxu bununla bəli-
 dir. Ona görə də “Koroğlu” kimi mətlənin bir eposu nəfər ha-
 zırlayarkən qədər olan mətlərin yetərli olmazdı. Onları
 mətlə digər mətlərlə və ağıqların ləfahi ifalarıyla tutu-
 durmaq, buraxılmıslənləri məğyənildirmək və bəpə etmək lazımy-
 dı. Təkcə qədər olan mətləri seziş onlardan bir dastan tərtib
 olunsaydı, kəsər qollar tamlıqını itirərdi, dastanın bitkinliyin
 gəclə xətli gətirərdi. M.H.Təmasib dədə oaraq bu yolu
 tutmuşdur. O qində olan əlyazmaları digər əlyazmalarla və ağı-
 qların ifaları ilə dündündünlə tutu-
 durmuşunudulmuşənləri on-
 ların əsasında bəpə etməkdir ki, bunu dastanın iqləmi kimi
 bələ dğmək, yaxud yozmaq kükəndə yanlıdır.

M.H.Təmasibin tərtibində 1949-cu ildə “Koroğlu” dasta-
 nının son dərəcə mğkənlə bizim bu gən bənzərsiz adlandırdı-
 ımız nəfəri ilə gəz gürdğ. Dastanla bəli arxivdəki əlyazmalar-
 la tanıqlmayanlarda və ona ağıqların ifasında mədlislərdə qulaq
 asmayanlarda bəli bir fikir yarandı ki, əsləri M.H.Təmasib ya-
 zıb. Bu fikri süyləmək gəzən onların iqləndə əsas varıydı:

1. Dastanın dili zox saf, güzə və axıcıydı. Qədərbi dillə ya-
 xından səlilirdi.

2. Dastan poetik baxımdan ağılasıqlmaz dərəcə mğkənlə-
 mə olduqından onu xalqın yaratdığına inanmırdılar.

3. Dastanın sonundakı “Zahlar”da M.H.Təmasib hət bir
 qolu qə azı dörd-bə variant əsasında iqləyib hazırladığını yaz-
 mıdır.

“Koroğlu” dastanı romandır”, “Onu M.H.Təmasib ya-
 zıb”, “Koroğlu” M.H.Təmasibin romanıdır” deyətəbliat apa-
 ranların hət üzli, hət də yazıları ilə yaxından tanıqlduqlama
 gürə onların nəylə hət əldəqlərini yaxşı bilirəm. Onların qədər
 güz qabaqındadır, onu danmaq və gəzilmək mğmğən deyil. Bu
 qədərli fikirlərin mğlilifli iki cəhədlə gətirildi. Onlardan bir
 qisminin qədərli əksi mğnasiblərdə qaynaqlanırdı və birbə

M.H.T. Həsəbənün imidi. Onların qınaq obyektini ələndirib bir-bərlə M.H.T. Həsəbiydi, ancaq dolayısıyla onun xidmətlərinin üstün külgə salmağa zalırdılar. Bu məqsədlə “Koroğlu” dastanını hələf sezmişdilər. Onlar M.H.T. Həsəbdən “intiqa”mlarını bu yolla alırdılar. İkincilərin hələfi isə bir-bərlə Azərbaycan xalqının tarixi, kimliyi, mədəniyyəti, milli-mədəni dəyərləridi. “Dədə Qorqud” və “Koroğlu” dastanları onların hələfləri arasında birinci yeri tuturdu. “Koroğlu” dastanı hələ iki tələfin hələfi olduquna görə onların maraqları burada üst-üstə düşürdü. Tələflər süz süzən süykəydi deyib bir-birinin gəcəndən daha zox bəhrələnməyə zalırdılar. Onların arasında bir fərq vardı: birincilər milli, ikincilər milli qəzəli küklənmişdilər. Ona görə deyiblər ki, birincilər üzvləri də bilmədən ikincilərin dəyirmanına su tökdüklər.

Birincilərin məqsədləri aydıncı, bəs gürsən ikincilərin məqsədləri nəyi? Bu zox maraqlı sualdır və onun cavablandırılması bu gün olduqca vacibdir.

Bir xalqı məhv etməyə çalışan onun mədəni yaddaşını zədələməyə bəslənir. Mədəni yaddaşın mayasını qəhrəmanlıq ruhu təşkil edir və bu ruhu yaddaşdan qəhrəmanlıq dastanlarıdır. Dönmərimiz də bunu yaxşı bilirdilər. “Dədə Qorqud” və “Koroğlu”na həcumlar bununla bağlı olmuşdur. Bu fikrin inandırıcılığına görə “Azərbaycan” dərgisində zəp olunmuş bir məqalədə ələdəki cəmiyyəti oxumaq bəslər: *“Sözü söz üstünə gətirib deməliyə ki, gəlin, siz Allah, “bizə Koroğlular lazımdır” deyə, hay-qırmayaq, onun “əlini bığına çəkməyi” də özünə qalsın. İnsanların, insanlığın məhvinə səbəb olacaq “həramilik” tək xəstəliyə düşər olmuş rusun bizə sırıdığı partizan koroğlular, mən nə bilim, neobolşevik Kürdoğlular kimi haramzadələr bu gün bizə əsla lazım deyil”*²⁶³. Bu deyilənlərin izahına hez bir ehtiyac yoxdur. Burada hələfey gəzgi kimi aydıncıdır.

İkincilərin bəhlədə Azərbaycandan kəndərdə keçmiş SSRİ EA “Elm” nədəniyyatında fərf redaksiyasının bəredaktoru olmuş Anastasiya Petrosyan dururdu. O “SSRİ xalqlarının eposu”

²⁶³“Azərbaycan” jurnalı. Bakı. 2006. Sayı 6. s. 146

seriyasından “Dədə Qorqud”, “Koroğlu” və “Azərbaycan məhəbbət dastanları” kitablarının hez birini nəfər olunmağa qoymadı.²⁶⁴ Bu işdə hətə birincilə, hətə dördüncülə azıq və gizli əkilirdi. A. Petrosyana yaxın kəndə elçidilər. Bundan M. H. Təmasibə yox, Azərbaycan xalqına, Azərbaycan mədəniyyətinə ağırlıq zərər düşdü.

Ğrək ağırsıyla demək lazımdır ki, “Koroğlu” dastanına qədrli mənasiblə bu gəgnə davam etməkdədir. Ona gürdüyuxarıda göstərilən səbəblərin hətə birinə ayrılıqda aydınlıq gətirmək lazımdır:

1. Dastanın dili doğrudan da o qədər saf, təmiz və bulaq suyu kimi durudu ki, hətə Gənc-Qazax bölgəsinin ağıqlarından toplansa da, ləhcə elementləri az qala yox dərəcəsidir. Bəs bu hardan gəlir? Dastanın dili Tovuz və Gəndəli rayonlarının ərazisindəgəlin Xınna dərəcəsiyələyan camaatın danıqlının eynidir. Bu dərəcə boyunca salınmış kəndlərdəki camaatın danıqlı Tovuz və Gəndəli rayonlarının hətə ikisinin ləhcəsində sezilir. Hətə cəsarətli demək olar ki, dərəcə dilimizin kükəndə bu ləhcə durur. Dastanın dili ilhəmin ləhcəarasındakı yeganə fərqli bəzi süzlərin təffəzəndə gəzəzəpdir. Bu da o qədər ciddi fərqli deyil, zəgənki hətəmin süzləri hətə dərəcə dərəcə dildə oldu kimi təffəz edilir. Məsələn, deyil süzə hətəmin ağızlarda düy, düyğl və deyil əkilirində deyilir. Dastanda da bu süzə hətə dərəcə dildəki (deyil), hətə dərəcə təffəzəndəki (düyğl) əkillərinə rast gəlinir. Məsələn, “Koroğlu hez səni deyər boyda namərd, nədəib düyğl”, “Zarafatın vaxtı düyğl”, “Doğrudu, onun toya getməyində hez kim gəgnəhkar düyğlədğ”²⁶⁵ kimi cəgmlərdə deyil süzə ağıllı dilində zıxdı kimi saxlanmışdır. Bunu *axşamnan, onnan, yanınnan* süzlərinin yazılığında da gürğrək. Məsələn: *Qoçu Mehdi Mahmud paşanın yanınnan qayıdandan sonra əl altından öyrəndi ki, Kankanoglu bir at minib kəndə gedib, piyada qayıdıb biri-*

²⁶⁴ Bu barədə bax: “Koroğlu” eposunun nəfər tarixinə bir nəfər “Ulduz” jurnalı, Bakı. 2006. № 5. 15 səh.

²⁶⁵ “Koroğlu” dastanı. Azərbaycan dastanları. V cildə IV cild (Tərtib edəni M. H. Təmasib). Bakı. 1969. s. 278-279, 292, 297

ni də minib gedib.²⁶⁶ cəmlərindəki yanınan, qayıdandan süzlən xalq arasında da bu cərgə qoşa samitli deyilir. Hətta altından süzğənə də altınan klində deyirlər. Eyni halla sənə mərsülzərinin yazılığında da qarşılaşırıq. Məsələn: “Mən sana özgə bir iş də tapşırıram”, “Axı qardaşların sana yaxşı deməz”, “Onsuz da qardaşlarım mana zor eləyiblər”²⁶⁷ cəmlərində qoşa altın tələffüzünə toxunulmamıdır. Aqlın dili isə xalqın dilidir, onların arasında fərq olmur.

Bir sıra süzlərin dəbi dildə yazılması qəbuledilir. Lakin bu gəng demək olmaz ki, onların hamısını M.H.T.ə məsib düşürmüşdür. Burada bir neçə hal mümkündür və onlardan gəngə ayrıca güstəməklər olar: 1. Aqlı həmin süzləri dəbi dildə olduğu kimi tələffüz edə bilərdi. Bunu inkar etmək olmaz, zəngi biz aqlıların danışığında belə hallarla tez-tez qarşılaşırıq; 2. Bu süzləri M.H. T.ə məsib də dəbi dilə uyğunlaşdırıla bilərdi. Mən hez də bu fikirdə deyiləm ki, M.H.T.ə məsib gəmiyyətli mətinin dilinə toxunmayıb; 3. Bu düşüncələrin nəşriyyat redaktorunun qələmində zıxdığını da istisna etmək olmaz. Təbii olsun ki, “Koroğlu” dastanının yazmalarının zoxu bu gəngə əlverişli deyil, gəngə həmin süzlərin hansı mərhələdə kimlərdə tələffüzü dəbi dilə uyğunlaşdırıldığını və ya uyğunlaşdırılmadığını tam aydınlaşdırmaq mümkündür deyil. Əhəmiyyətli odur ki, bu cərgə xırda məsələlər, xüsusilə eyni süzlərin həmin dəbi dildəki, həmin dəri dildəki kimi yazılması dastanın M.H.T.ə məsib tələffüzündə iştirak ediyini süyləməyə hez bir əsas vermir. Əksinə, bəzi bunlar dastanın dilini xalqın dilinə daha da yaxınlaşdırır. Mənim bu yazım olduğu kimi Xınna dastanının ləhcəsində yazılıb.

Bu bir!

Dastanın dilinin saflığının, təmizliyinin, güzəlliyinin xalqdan gəldiyinə inanmaq gəngə onun yurd hissəsi ilə əldə edildiyini yanaşı qoyub dilinə baxmaq bəzən eləyir. Onların arasında zərər qəddər də fərq yoxdur. M.H.T.ə məsib əldə edildiyi gəzdirilmişdir və gəzdirə bilməzdi. Bu əldə edildiyi zoxusu V.Xulufu, A.R. Əblə,

²⁶⁶Yenəbrada, s. 288

²⁶⁷Yenəbrada, s. 280, 282

Q. Tahirov və H. Əlizadənin əsərlərində və arxivlərdəki qədim yazmalarda da var. Variantları və təhrifləri nəzərə almasaq məxtəlif yazmalardakı əsərlər bir-birindən az fərqlənir. Dastanda elə bitkin, gözəl əsərlər var ki, onların bircə süzəngi də yerində tərpəlməz olmur. Bircə bərdə fikir verin:

*Necə baxım ev-eşiyə,
Yaralı könlüm üşüyə,
Toz bürümüş boş beşiyə
Şirin layla çalan yoxdu.*²⁶⁸

Bu gəraylıda bir bayatı gözəliyi, bir bayatı ürünliyi, küvrəkliyi var. “Məni qocalmışam, ya zəmanəni,” “Alma güzləmə, qız birzəklim Qırat gəl,” “Qılın deyim Qıratın qiymətini”, “Nisbətdir”, “Gözün məndən niyə dündü” kimi onlarla qolma və gəraylılar da bu qəbildədir.

Əndəlib Qaracadağının 1804-cü il əldə edilən bir yazma dəftərində²⁶⁹ Koroğlunun “Bəzərsən” vəgüdnaməsi də gəlib bizə çatmışdır. Bu əsərin dili həttə Vaqifin, Vidadinin əsərlərinin dilindən daha təmiz, saf, duru və gözəldir. Həttə adam bu əsərin XVII yüzilliyin sonlarında yazıya alındığına inanmaq istəmir. Ancaq əsərin yazması bizimdədir və ona gəhbəilə yanaşmaq məmkən deyil. Qorğanın dili ilə dastanın ondan iki yüz il sonra yazıya alınmışlığı arasında hez bir fərq yoxdur:

*Üç yaşından beş yaşına varanda
Yenicə açılan gülə bənzərsən,
Beş yaşından on yaşına varanda
Arıdan saçılan bala bənzərsən.*

*Səksəndə sinir yenər dizinə,
Doxsanında qubar qonar gözünə.
Koroğlu der, çünki yetdin yüzünə,
Uca dağ başında kola bənzərsən.*²⁷⁰

²⁶⁸ Yenəbrada, s. 112

²⁶⁹ Bu dəftər Sankt-Peterburq Ədəbiyyat İnstitutunda saxlanır.

²⁷⁰ Koroğlu. Hoydu, dəftəri, hoydu (Toplayıb tərtib edilmiş və onun süzəngi yazarı Əslam Sadıq). “Azərbaycan”. Bakı. 2006. s. 91

Hər şey göz qabağındadır, Əirini dili ilə bəli hez bir azıqlamaya ehtiyac yoxdur. Dastanın nə A.Xodzko, nə də “Tiflis nəğməsi”ndə bir dəfə belə gözəl Əir yoxdur. Bəs onda həmin Əirini dilini kim bu qədər gözəl dirdirmişdir? Bu sualın cavabı Əirini üzəndir. “Bənzərsən” vəgüdnaməsi ustad sənətkar tərəfindən qələbə tükəlməyə ehtiyac yoxdur ki, indi də onun bir nüqtə vergəliyə dəyişməyə məhkum deyil. Gürgünə, dastan da ilk dəfə “Bənzərsən” vəgüdnaməsi ilə eyni dildə dəzgəlib-qoşulub və hazırda M.H.Təmasib nəfəri dediyimiz dastan həmin dildir. Digər variantlar ağızdan-ağıza keç-keçməklərindən az və ya çox dəyişməyə uğrayıb. Dastanın M.H.Təmasib nəfərinin yurd hissəsi ilə Əirini dili arasında böyük bir bərabərlik iştirakı qoymaq olar.

Bu iki.

Dastanın dilində zərur qədər dənə Naxçıvan ləhcəsinə rast gəlinmir. Əgər M.H.Təmasib dastanı yazsaydı və ya işləsəydi, onda üzəndən asılı olmayaraq mətnin ləhcəsi dəyişməli idi. Əksinə, dastanda daha çox Gənc-Qazax bülğəsinin ləhcəsinə bəli sözlər saxlanmışdır. Məsələn, dastanda rast gəlinən mənzərələmə, quşun, urvat, kərkə, qızırqanmaq, zır-zırpa, dılqır, qancır, yapıncı, kərkə, marıtlamaq, cılxa, doy gəlmək, atı kərkə qoydu, soluluğunu dərək, incəyərən, qımcandı, xincim-xincim, ağılatmaq, zitmək, ləlik, girdin-girdin, salıx²⁷¹ kimi onlarla söz və ifadələr Gənc-Qazax ləhcəsinə daha çox işləyir. Onların zoxu bəli ləhcədə yoxdur. Oynayır süzğ oynuyur, xain süzğ xayın (Haqq bəli versin xayına), heyif süzğ hayıf, gütğməyim süzğ gütğməyım, gürməyim süzğ gürməyım, gözəliyi-zadı, haylayıb, cınırını, ayazımaq, güydən (Bəli gedən, güydən qalar yurd kimi) xeylək, yumurtduyur, düysə (deyilsə), xavar (xələk), işləkini (işləkini), oyam²⁷² söz və ifadələri

²⁷¹ Azərbaycan dastanları. V cild IV c. Bakı. 1969. s. 21, 169, 170, 172, 220, 228, 136, 292, 241, 242, 227, 294, 341, 135, 148, 382, 190, 367, 298, 275, 192, 209,

²⁷² Yenbrada, s. 96, 16, 25, 23, 46, 52, 64, 50, 58, 62, 28, 190, 272, 355, 361, 336,

nin d[ə]t[ə]ff[ə]z[ə] k[ə]ll[ə]ri saxlanm[ı]dır. Yen[ə] süz[ə] c[ə]mi bir-iki d[ə]f[ə]
yen[ə] dün[ə]dün[ə] is[ə]gen[ə]²⁷³ k[ə]ll[ə]nd[ə]i[ə]lm[ə]dir ki, h[ə]min süz
G[ə]nc[ə]-Qazax l[ə]hc[ə]sind[ə]m[ə]hz bu c[ə]r t[ə]ff[ə]z edilir. Dana sü-
z[ə]ng[ə] d[ə]bunlara l[ə]lav[ə]etm[ə]k olar.

Bu da g[ə]z.

İndi inamla dey[ə]bil[ə]r[ə]m ki, “Koroğlu” dastanının xalq
t[ə]ff[ə]kk[ə]rg[ə]nd[ə] s[ə]z[ə]gl[ə]b g[ə]ldiyin[ə]g[ə]bh[ə]ola bilm[ə] v[ə]onun dili
d[ə]xalqın dili il[ə]eynidir. M.H.T[ə]masib onu n[ə]inki yazmam[ı]
hez il[ə]m[ə]mi[ə]dir.

Dastanın poetik siq[ə]l[ə]ni, müht[ə]m[ə]liyini g[ə]r[ə]b xalqın bu
c[ə]r “[ə]devr” yarada bil[ə]d[ə]yin[ə]g[ə]bh[ə]ed[ə]n[ə]l[ə]r[ə]a[ə]ldakı bayatı-
nı oxuma[ə]m[ə]si[ə]h[ə]g[ə]r[ə]m:

*Əzizim baxtı yarım,
Baxtımın taxtı yarım.
Üzündə göz izi var,
Sənə kim baxdı, yarım.*

Bu bayatını xalq yaradıb. Dürdc[ə]misralıq bu bayatı xalqın
poetik t[ə]ff[ə]kk[ə]rg[ə]ng[ə]n g[ə]c[ə]ng[ə] g[ə]z[ə]g[ə] kimi g[ə]st[ə]dir. M[ə] h[ə]l[ə]
“D[ə]d[ə]Qorqud” kimi müht[ə]m[ə] eposu demir[ə]. Onu da xalq
yaradıb. G[ə]r[ə]k bunu da unutmasınlar.

M.H.T[ə]masib “Koroğlu” dastanının izahlarında yazm[ı]
dır ki, guya h[ə] qolu bir nez[ə]m[ə]n[ə] s[ə]sində t[ə]tib etm[ə]dir. M[ə]
s[ə]r, “Alı ki[ə]” qolu haqqında yazır: “*Bu qolun t[ə]rtibində “Ko-
roğlu-Əsəd”²⁷⁴, “Koroğlu-Bozalqanlı”²⁷⁵, “Koroğlu-Əli”²⁷⁶ və
“Qaf-Penn”²⁷⁷ variantları əsas götürülmüşdür. Qol əsasən Alı
kişidən bəhs etdiyinə görə, onun adı ilə də adlandırılmışdır.*²⁷⁸.”

²⁷³ Yen[ə]brada, s. 197, 22, 52, 123, 129, 392

²⁷⁴ Tovuzlu A[ə]l[ə] s[ə]d[ə]l[ə] yazıya alınm[ı]qol

²⁷⁵ Tovuzlu A[ə]l[ə] H[ə]s[ə]yn Bozalqanlıdan yazıya alınm[ı]qol

²⁷⁶ H[ə]mm[ə] l[ə] izad[ə]in qazaxlı A[ə]l[ə] l[ə]id[ə] yazıya aldı[ə] v[ə] “Koroğlu”
dastanının 1941-ci il n[ə]r[ə]nd[ə] daxil etdiyi qol

²⁷⁷ A.Xodzkonun 1842-ci ild[ə] Londonda ingilis dilind[ə] h[ə]l[ə] etdirdiyi variant-
dakı qol. H[ə]min kitabı S.S.Penn 1856-cı ild[ə] rus dilin[ə] z[ə]virib Tiflisd[ə] xan
“Kavkaz” q[ə]c[ə]tinin bir nez[ə]s[ə]yində n[ə]l[ə]l[ə] etdirm[ə]dir. M.H.T[ə]masib “Qaf-
Penn” dey[ə]d[ə]m[ə]hz h[ə]min variantı n[ə]z[ə]d[ə]l[ə]t[ə]tm[ə]dur.

²⁷⁸ Azərbaycan dastanları. V c-d[ə]IV c. Bakı. 1969. s. 398

M.H.T. Həsəyibin bu süzlü “Koroğlu” dastanına atılan qarayaxmaların, bühtanların məğlubiyyətinin ilkinin yeganə vətənlilikli totalitər oldu. O zaman Moskvada yaşayan azərbaycanlı alim X.Koroğlu M.H.T. Həsəyibin həmin əməlinin əsasında yapılaşaraq yazırdı: *“Alı kişi” adlanan birinci dastan Aşıq Əsəd, Bozalqanlı, Əli variantlarından ibarətdir. 1844-cü ildə (1842-ci ildə olmalıdır-İ.S.) ingilis dilində nəşr edilmiş, sonra (1856-cı ildə) rus dilinə tərcümə olunmuş “Qaf” variantı da bura daxil edilmişdir.*²⁷⁹ Çox maraqlıdır ki, X.Koroğlu M.H.T. Həsəyibin məqaləsində alimlərin adlarının və “Qaf-Penn” variantının sadələndirilməsi ardıcılığı da pozmamış oldu kimi saxlamışdır. Onun yeniliyi bundan ibarət olmuşdur ki, M.H.T. Həsəyib “Alı kişi” qolunun tərtibində “Qaf-Penn” variantından istifadə etdiyini yazmış halda, X.Koroğlu qolun bəxtüvlükdə M.H.T. Həsəyib nəfərinə daxil edildiyini söyləmişdir. Bəzi bələdən deyibillər ki, X.Koroğlu bu fikirləri söyləyərkən “Qaf-Penn” variantı ilə tanış olmamış deyildir.

İndi sual doğur: Görülən M.H.T. Həsəyib doğrudanmı “Alı kişi” qolunu tərtib edərək bu dürd variantı bir-birinə qatıb onlardan tələ bir mətn hazırlamışdır? Yaxud X.Koroğlunun dediyi kimi, “Qaf-Penn” variantındakı “Alı kişi” qolunu üz nəfərinə daxil etmişdir? Zox tələssüflər olsun ki, indiyə qədər “Koroğlu” dastanı haqqındakı bu əgr qarayaxmalara cavab verilməmişdir. Artıq bu gənlərə onlara cavab verməyin vaxtıdır. Bu məsələyə tələncə aydın olsun deyən M.H.T. Həsəyib nəfəri ilə “Qaf-Penn” variantındakı “Alı kişi” qollarını yanaşı qoyub onların oxları və fərqli cəhətlərini gəzdirə xərmaq bəsləyir:

“Qaf-Penn”də

M.H.T. Həsəyibdə

1. Koroğlunun atasının adı

Koroğlunun atasının adı

²⁷⁹ X.Koroğlu. Tekstoloqiki çeskaə xarakteristika publikaü y gposa «Qoroğlu» i «Quruluş». Fologiklor. İzdanie gposa. «Nauka». Moskva. 1977. s. 66-67.

Mirzə Sərafdır.

2. Mirzə Səraf həmişə yaxın ilxızı, həmişə də yaxın mənə cimdirdi.

3. Deyədən bir ayır zıxır vətəni madyanla cətlidir.

4. Deyədən zıxan ayır vətəni onun iki madyanla cətlidini Mirzə Səraf üzgü gürmə. Bunu ona ilxızı xəbə verir.

5. Ayır Ceyhun zayından zıxır.

6. Tərkəstan padşahı dayzalardan yalnız birini Rövşən Koroşuya verir.

7. Bu qolda Mirzə Sərafın ilxızılıq etdiyi Tərkəstan padşahının adı Sultan Muraddır.

8. Tərkəstan padşahı Mirzə Sərafın güzəlini üzgü zıxartdırır. Burada Hasan pələ və ya bəqə birisi yoxdur.

9. Atasının güzəlinin vətəni Rövşən Tərkəstan padşahından Mirzə Sərafın tapırına səsən güy dayzanı istəyir və onu alıb evə aparır.

10. Herat və Xorasan kəndlilərinin adları zəkildir.

11. Rövşən aldığını güy dayza sonra Qırat olur.

12. Rövşən qisas alarkən Tərkəstan padşahının sarayına

Alıdır.

Alı ki yalnız yaxın ilxızıdır. O, mənə cimd deyil.

Deyədən iki ayır zıxır vətəni si bir madyanla cətlidir.

Ayırılardan deyədən zıxdığını vətəni madyanla zətlidini Alı ki üzgü gürmə.

Ayırılar deyədən zıxırlar, o deyən adı bilinmir.

Həsən xan həmişə iki dayzanı Alı ki qoy verir. Həsəni onun bir güzən qiymət eləyir. Alı ki Həsən xanın ilxızısıdır.

Həsən xan Alı kiğinin güzəlini Hasan pələnin süzlərini gür zıxartdırır.

Həsən xan dayların həmişəni Alı kiğinin bir qoluna bələtdirib qapısından qovur. Rövşən yalnız Alı kiğ evə gəlndən sonra bu ilə xəbə tutur.

Herat və Xorasan kəndlilərinin adları zəkilmir.

Dayzaların biri Qırat, digəri Dərat olur.

Rövşən Həsən xanın sarayına gedir və onu öldürmə.

Koroğlunun Cəlililə gşyanı ilə hez bir bəlililinin olmadığı sğbuta yetirilmədir.²⁸³ Deməli, cəlililə süzğən iğdiyi Qıyazmalarda qondarmazılıq var.

“Qaf-Penn” variantında eləsənli var ki, onların ağılın ifasından yazıldına hez cəğ inanmaq olmur. Məsələn: *Koroğlu Eyvazla üz-üzə dayandı. Eyvaz əlinin bir barmağını qatladi, dörd barmağı ilə Koroğlunun ağızından möhkəm bir sillə vurdu*.²⁸⁴; *Tacir əlini uzadıb Koroğlunun zəncir kəməmindən tutub elə çəkdi ki, Koroğlu üzü üstə Qıratın ayağının altına yuxılıb ayaqları havada qaldı. Tacir Koroğlunu çox incitməyib çadırına qayıtdı*.²⁸⁵. Bu deyilənlər Koroğlunun qəhrəmanlığı haqqında bildiklərimizin hamısının gştğndən xəft zəkir və onların dastana artırılması da bu məqsədi gğdğr. Bəqə bir misal da bu fikrin təsdiqi baxımından maraqlıdır. Sən demə Koroğlu üzgylə tirmə qal gəzdirirmə Gürsən Koroğlu kimi igid, qəhrəman hara, tirmə qal hara? *Koroğlu Eyvazın əlindən tutub tərkinə çəkdi. Belindəki tirmə şalı açıb Eyvazı möhkəm özünə sarıdı*.²⁸⁶.

“Qaf-Penn” variantında Eyvaz kğsğr, Koroğludan gğ zevirib Zəlilibeldən zıxıb gedir və Bolu bəylə qoçulur. Quzey Azərbaycan nənələrinin hez birində bu sənəylə rast gəlinmir. Bu nənələrdən Türkmənistan süzğ iğlənir və onun padşahı Sultan Muradın da adı qılınmır. Gştlik “Qaf-Penn” variantında Koroğlunun dənli və xanımlarla rəftarını elidən hez bir qəhrəman, hez bir bəylə, xan, paşə qızı Zəlilibelin adını tutub, ora gələn fikrin dəğməzdi. Onda nə Koroğlu olardı, nə dənli Zəlilibel. Halbuki Koroğlu Zəlilibeldə Avropanın bu gğn də arzuladıqı və həttdə zətmədiqə elə bir ideal cəmiyyəti yaratmışdı ki, bəylərin, xanların, paşələrin, hətta Xotkarın qızı da üz dudmanlarını, yağızində büyrək kimi bəsləndikləri cah-cəllalarını qoyub Zəlilibelə gəlmiş can atır, burada yaşımaq istəyirdilər. Üz yurdlarındakı

²⁸³ Bax: İslam Sadiq. “Koroğlu” eposu və Cəlililə hətəti haqqında. AMEA Məruzələri. Bakı. 2006. Cild LXII. Sayı 1. S. 99-105.

²⁸⁴ Koroğlu (Paris nəsxəti). Bakı. 1997. s. 27

²⁸⁵ Yenşbrada, s. 99

²⁸⁶ Yenşbrada, s. 36

haqsızlıq, zəlm, istismara düzməyi igid oğlanlar da Koroğlu-nun adını tutub onun başına topladılar. İgid oğlanları və qızları zəlib Zəlilibelə gətirdi buradakı ideal ab-havaydı. Zəlilibeldə həmişə insan gözün yaradılmışdı, burada insan doğrudan da bəğtən yaranmışların içindəydi ki, qızların künlü olmasaydı, onları zorla almaq olmazdı. Bu anlayışı yəni qızları zorla almaq anlayışı Zəlilibeldə yoxuydu, orda bunu hez kim ağına da gətirmirdi. Saraylardakı qadınlar öz höquqsuzluqlarını gürğür, Zəlilibeldəki qadınların azadlığına, onlara olan hörmət, izzət, qadın ucalığına həmişə aparırdılar. “Qaf-Penn” variantında bunların hez biri yoxdu. Mənci “Koroğlu” dastanının da böyük dəyəri Zəlilibeldəki cəmiyyətin ideallığında və bənzərsizliyindədir.

Burada yeri gəlmişkən “Qaf-Penn” variantında rast gəlinən süeyü haqqında mətləq bir-iki kəlmə demək lazımdır. Koroğlu dənizin anasını, arvadını süeyü. “Ay arvadı filan-filan...”, “Zobanın dənizinin kəlsini...”, “Arvadı qəhb...”, “Sən arvadını ...”, “Ay anasını...”, “A küpək oğlanları...”, “Ay it balası...”²⁸⁷ kimi süeyü o qədə zoxdur ki, bu dastanı başqa oxuyub, sən də qulaq assan, elə də gənərsən ki, ağı mədlisin yox, dən yəncəyə də gənərsən. Koroğlu dənizlə dəniz xanımlarla da, yad adamlarla da bu cür süeyü dəniz. Bu süeyü Eyvazın da gözündə deyilir. Gürsən doğrudanmı Koroğlunun bu süeyü üz ağalarının haqsızlığından, zəlməndən, kobud davranışından bezib Zəlilibeləsinə inanmış, igid, qorxmaz oğlanların canlarına sarı ya kimi yayılırdı?! Gürsən doğrudanmı Koroğlunun bu süeyü dənizini eidi dəniz xanımlar da xoşal olurdular?! Belə süeyü dəniz bəğtən qollarda və o qədə tez-tez rast gəlinir ki, Zəlilibel haqqında yuxarıda dediklərimə əhəmiyyət verir. Ancaq bu süeyü dəniz digər nəfərdə yox, yalnız “Qaf-Penn” variantında və “Tiflis nəsxəsi”ndə rast gəlinməsi və onların Quzey Azərbaycan nəfərində olmaması Zəlilibeldəki ideal ab-hava və bənzərsiz cəmiyyət haqqında deyilən yalnız inam yaradır. Süeyü dənizə bəli iki məsələyə diqqət yetirmək lazımdır:

1. Ağı mədlisini gürsən yaxşı bilir ki, ağlın dilin-

²⁸⁷Yenibrada, 25, 26, 27, 28, 29, 100, 149

dür bir kəlmədən bəhsiz söz zıxmaz. Xalq da buna yol verməz. “Oturub-durmaqda dənini bilməyən, mərifət elmində dolu olmayan” alqaları xalq mədlisəburaxmazdı. Aıq mədlisləri dənən mədlisləri, tərbiyəməktəbiydi. Aıq əsgəri deyirdi:

*Aşıq olub diyar-diyar gəzənin
Əzəl başda pürkamalı gərəkdi.
Oturub-durmaqda ədəbin bilə,
Mərifət elmində dolu gərəkdi.²⁸⁸*

2. Koroğlu dəninin anasını, arvadını süsüydi, hez kim bir gən onun yanında qalmazdı. Uzaq-uzaq yerlərdə Koroğlunun bu sorağını eidi dəninin onun başına toplaşmazdılar. Bəy, xan, paşa qızları bu cərgəyə bir cəmiyyətdəyələmələ razı olmazdılar. Onlar sarayda nəqəddə həquqsuz olsalar da, sıxılsalar da, qulaqları bu cərgəyə süyülmə eimirdi. Deməli, “Qaf-Penn” variantında rast gəldiyimiz sənətin zoxusu reallıq əks etdirmir.

“Qaf-Penn” variantının dənizli, bəlkə də qorxulu cəhətlərindən biri dini motivlərin, xəsusilə sənə-i məsləsinin sənə əkilə bilək dən dastana daxil edilməsi və onun bilək dən qabardılmasıdır. Süzsəz ki, bu motivlə dastana xeyirxahlıqla, xoş niyyətdə daxil edilmişdir. Bu da dastanın məhdəndə edilmiş təriflərin davamıdır.²⁸⁹ Quzey Azərbaycan alqlarından toplanmış dəninin hez birində bu motivlə yoxdur. Bu da onunla bəhdır ki, Zəlibelin yerlədiyi və “Koroğlu” dastanının ilk rəyəmlərinin yarandığı daıq bülgedə yoxdu deyilə dən cədzəif olmuşdur. Həmin bülgedə son vaxtlara qəddə məscid yoxuydu. Dastan yarandığı dövrgə gəzəgəşəgə.

“Qaf-Penn” variantında Mirzə Səraf Rövşən Zəlibel tərəflərində Dən Həsən adlı bir igidin oldu haqqında hez nə demir. İkinci mədlis bəlayanda onun adını ilk dəfə dastanı danələnin dilində eidiirik. M.H.Təmasib nəhdəndə isə Alı kişi və siyyələ elyərkən Dən Həsənin adını zəkir və Rövşən təzəgə ondan

²⁸⁸ Aıq əsgəri. Güzəgə bir alagüz xanıma dğəgə (Toplayanı Əslam əsgəri, tətib edən Muxtar Qaradən). Bakı. 1993. s.71

²⁸⁹ Sənə-i məsləsi I Pyotrın və siyyələhdə ayrıca bir maddədir. Onu I Pyotr ermən il təgürğəgəkdə sonra yazmışdır.

qorumağı tapılır. Bir-ikicəçməlik bu sənətin dastan poetikası baxımından həmişiyətini, vacibliyini diqqətdə qazırmaq olmaz. Haqqında danışdığımız hər iki nəfərdəki ikinci qolda Koroğlu Dəli Həsəni qarşıdır. “Qaf-Penn” variantında bu gürgən haqqında əvvəlcədən hez nəbilinmir. M.H.Təmasib nəfərində isə əksinə, Alı kilihin xəbərdarlığından sonra Koroğlu da, dinləyici və ya oxucu da bilir ki, ikinci qolda onlar qarşılaşacaqlar. Belədir ki, bu, dastan poetikası baxımından zox vacibdir. İkinci qol haqqında artıq birinci qolun sonunda bilgi verilmişdir. Bu cərgə bəllilik M.H.Təmasib nəfərində bəlgən qollar arasında gürməyə məhkəmədir.

M.H.Təmasib nəfərindəki sənətin hamısı ağılların ifasında var və ayrı-ayrı variantlarda da yazıya alınmışdır. Yəni bunların hez birini M.H.Təmasib üzəndə uydurmamışdır. Onların “Qaf-Penn” variantında olmamağı sonuncunun poetik sənəlini xeyli azaltmışdır. M.H.Təmasib nəfəri ilə yanaşı qoyanda bu zəiflik azıq-aydın sezilir. “Qaf-Penn” variantında olan sənətin zoxu isə ağılların ifasında yoxdur.

“Qaf-Penn” variantındakı Güyzəbelli M.H.Təmasib nəfərində bizim yaddaşımıza həkk olunmuş Zəlibel arasında hez bir oxarlıq yoxdur. A.Xodzko nəfərindəki Güyzəbelin havası adamın künləng bulandırır. Burada insanın bəlgən yaranmışların təfəffü olduqundan, qadın azadlığından və ucalığından, kiçikliyi bərabərliyində, sevginin, məhəbbətin gəlviliyində, Koroğlu, dəli və xanımlar arasındakı sənimiyyətdə danışmağa əsas verən heç nə yoxdur. Alı kili (Mirzə Sərafdan) tutmuş Koroğluya qədər bəlgən obrazlar da bir-birində o qədər fərqlidir ki, adlarından başqa aralarında oxarlıq nəzərdə zərpmir. “Qaf-Penn” variantına erməni taciri obrazı, erməni kilsəsi ilə bəllilik motivləri təsadüfən gətirilmişdir. Onları dastana ağıq gətirməyib. Gətirildiklərinin məqsədi isə aydındır. Burada erməni barməlinin olduğu aydın gürəng.

“Qaf-Penn” variantındakı təhrifləri, uydurmaları, dastanzılıq və sənətin yayınları, qondarılmış vərdəli sənəti M.H.Təmasib yaxşı gürərdə. Ona gürədi yazırdı: *A.Xodzko bu əsəri*

təkə bir aşıqdan toplamamış, bir sıra aşıqlardan toplanmış materialları sistemə salmış və heç şübhəsiz ki, misal üçün, Şopendə olduğu qədər olmasa da, hər halda özü də buna müəyyən dərəcədə əl gəzdirmişdir. Buna görə də istər hadisələrin gedişində, inkişafında, istərsə də Koroğlu obrazının özündə bir növ ziddiyət əmələ gəlmişdir. Misal üçün, əsərin ümumi ruhundan görünür ki, Koroğlu xotkarın, şahın, paşaların və xanların qatı düşməni, əməkçi kütlələrin müdafiəçisi, arxasıdır. Lakin eyni zamanda o, Türkiyə sultanının oğlu Bürcü Sultana deyir: “Bu dəqiqədən məni Sultan Muradın ən sadıq nöqərlərindən biri hesab elə.”²⁹⁰.

M.H.T. Həmasib bu cəmləri sonra Koroğlunun Koroğluluşuna da, dastana da nüqtə qoyulur. Xalq bu boyda sənəvi eləndi. Deməli, bu mətnin döyüşdən də gətirilməlidir.

Gürsən dastanın mətnində gətirildikdə ziddiyyətlərin, qarışıqlığın yarandığını bilib bilib M.H.T. Həmasib A.Xodzkonun sənəvi olduğunu təkrarlayardı? Yəqin ki, yox!

M.H.T. Həmasib daha sonra yazırdı: *İkinci tərəfdən əsərdə, eləcə də Koroğlunun özündə çox aydın şialik, hətta müsəlmançılıq meylləri vardır. Zənnimcə, bunlar hamısı Xodzkonun öz fəaliyyətinin məhsuludur.*

*Bu gün xalq içərisində yaşayan “Koroğlu” eposunda isə belə şeylər yoxdur.*²⁹¹.

Deməli, M.H.T. Həmasib A.Xodzko nəfəsini də xalq izləsində yaşayan variantları da yaxşı bilirdi və onların arasındakı fərqləri bəzən kəskinliyi ilə gürgüdü.

M.H.T. Həmasibin “Alı kişi” qolunu tərtib edərkən “Qaf-Penn” variantından necə istifadə etdiyini aydınlaşdırmaq məqsədilə M.H.T. Həmasib və “Qaf-Penn” nəfəsindəki “Alı kişi” qollarının mətnlərini diqqətli tuturdum. Yuxarıda deyilən və deyilməyən bu qədr kəskin fərqlərdən sonra M.H.T. Həmasibin “Alı kişi” qolunu tərtib edərkən “Qaf-Penn” variantından necə istifadə etdiyi, ondan nəyi götürdüyü yenə qaranlıq qaldı. Bu iki

²⁹⁰ Azərbaycan dastanları. V cild. IV cild. Bakı. 1969. s. 17

²⁹¹ Yenicorada, s. 18

mth bir-birində o q^dr f^rql^rdir ki, “Qaf-Penn” variantında M.H.T^hmasibin güğr^{bil}diyi hez n^güz^zarpmır.

M.H.T^hmasibin t^lrib etdiyi “Alı kiⁱ” qolunun dig^r variantlardakı eyni mthl^rl^rutulu^durulması zamanı da bu c^ğr zoxlu f^rql^r g^zızıxır. M.H.T^hmasib n^lrindəki “Alı kiⁱ” qolu az-zox yalnız H.^{izad}mthi il^yaxından s^ll^rir. Lakin M.H.T^hmasib n^lrindəki bir zox s^hn^lr H.^{izad}variantında olmadı^{na} g^{ür}ondan istifad^eedildiği a^labatan g^{ür}nm^ğr. M^ls^ln, Misri qılıncın qayırlma s^hn^lsinin olmadığı v^ldeyilmⁱdir. H.^{izad}h^lrindəKoro^{lu} atlara qırx g^ğn, qırx gec^lZ^llibeld^qulluq el^yir, H^lr xandan intiqam alma^a Z^llibeld^r gedir^l. M.H.T^hmasib n^lrindəAlı kiⁱv^lKoro^{lu} H^ls^l xanı üld^ğr, sonra Z^llibeld^yurd salırlar.

Bir nez^{il} üç^lsrafil Abbaslı v^lB^hlul Abdulla AMEA Nizami adına ^dbiyyat ⁿstitutunun “Koro^{lu}” arxivində saxlanan ^yazmalardan sezib 25 qoldan ibar^t bir “Koro^{lu}” kitabı n^ll^r etdirdil^l. M^l h^lnin n^lrindəki “Alı kiⁱ” qolunu M.H.T^hmasib n^lrindəki eyni adlı qolla diqq^tl^rutulu^durdum. ^lAbbaslı n^lrindəki qolu H.^{izad}qazaxlı A^lq ^lid^r yazıya almı^dir. M.H.T^hmasib n^lrindəki qolu tovuzlu A^lq H^ğseyⁿ Bozalqanlı danı^mi^dir. Bir nez^cğm^lni n^zl^ralmaq bu iki qolun arasında dem^k olar ki, el^ciddi f^rq yoxdur. M.H.T^hmasib n^lrindəki b^ğt^ğn s^hn^lr burada da var. H^tta H.^{izad}h^lrindəki “Alı kiⁱ” qolunu da A^lq ^li danı^mi^dir, lakin h^lnin variantda Misri qılıncın qayırlması s^hn^lsi yoxdur. ^lAbbaslı n^lrində daxil edilmi^qolda is^{bu} s^hn^lM.H. T^hmasib n^lrində oldu^u kimi verilmi^dir. ^lAbbaslı v^lH.^{izad} n^lrindəki “Alı kiⁱ” qolunun h^l ikisini H.^{izad}qazaxlı A^lq ^lid^r yazıya alsada, onlar bir-birində H.^{izad}v^lM.H.T^hmasib n^lrindəki q^dr f^rql^rdir. H^l iki mthin 1937-ci ild^eyni a^lq t^rfind^r danı^ması v^lonu eyni adamın yazıya alması onların ^llində eyni mth oldu^{nu} süyl^my^ll^sas verir. Bel^l olsa da, olmasada, bu iki mth arasındakı k^lskin f^rql^rin n^dr ir^li g^ldiyi bilinmir. ^lksin^lM.H.T^hmasib v^ll^lAbbaslı n^lrindəki “Alı kiⁱ” qolları arasında büy^ğk inamla b^lrab^llik ila-

rəsi qoymaq olar. Bu da onu güstürür ki, M.H.Təmasib “Koroğlu” kitabını tərtib edərkən bu qolu ixtisarı onu bir neçmənin əsasında hazırlamamı, aqlın ifasından yazıya alındı kimi düşünür etmişdir. Bunlar da onu güstürür ki, “Koroğlu”nun M.H. Təmasib nəfəri haqqında deyilən doqquz deyil, bu kitabdakı ayrı-ayrı qolların onların mğxtəlif variantları ilə mğqayisəsi də dastanın tərtibində bəzə materiallardan istifadə olunmadığını, bu zaman yalnız aqlarımızın dastan ifazılıqlarının üzgün məsusuqlarının əsas gütərdiyə təsdiqləyir.

M.H.Təmasib və Əbbaslı nəfərindəki zox xırda fərqlər aql ifazılıqlardan irəli gələn təbii bir haldır. Burada iki mğxtəlif aqlın danıdılması arasında xırda fərqlər yox, onların az qala eyniliyi tələccəb dolurur. Aql qədalət bəlkə yəz dəfə “Yanıq Kəməni” zalıb, ancaq hez vaxt əvvəlki havanı oldu kimi təkrarlamayıb. Eyni aql bir dastanı neçmədən danırsa-danırsın, onların arasında da bu cərgə fərqlər olur. Bu aql ifazılıqlı gəzən zox sədiyyəvi haldır. Aql danıdılmasını zəbət edir, zaldığını notla zalmır. Ona gürdənən dəfə nə yisənundur və ya təzə bir şey artırır. Yuxarıdakı fərqlər dənəz bundan dolmuşdur.

M.H.Təmasibin kitaba daxil etdiyi “Alı kişi” qolu yalnız tovuzlu ustad Aql Həseyin Bozalqanlının danıdılması məhdud ibarətdir və bura bəzə mətn qarışmasıdır.

Eyni paralelləri digər qollar arasında apardıqda da buna oxşar nəticələr alınır. M.H.Təmasib nəfəri ilə “Qaf-Penn” variantı arasında iki elə qol tapmaq mğmkən deyil ki, onlar bir-birilə yaxından səslənsin. Bu iki variantdakı bətdən qollar təxminən “Alı kişi” qolunda olduqları qədər bir-birində fərqlidir. Bətdən bunları M.H.Təmasib gürərdə və hamıdan yaxşı bilirdi. Bəs onda gürsənən qolu bir neçə variant əsasında tərtib etdiyini niyə yazmışdır?

Bu suala cavab vermək zox zəfərdir və yəqin ki, zox adam onu bilmir. Ona gürəyuxarıdakı mğqayisələrdə də aparmayıblar. Nəticədə bir zox məsələ qaranlıq qalıb. Bu gən həmin qaranlıq məsələnin gəstənəliq salıb, onları aydınlandırmaq gəzən bu sualı cavablandırmaq lazımdır. Mən də aydınlandırmasam, elə

bilirdim ki, bu məsələ həmişə qararı qalacaq.

M.H.T. Əmasib “Koroğlu” dastanını sovetli dövründə toplayıb tərtib etmişdir. O zaman kitablar nəşr olunanda həmişə müəlliflərə həmişə də tərtibzillər qonorar verilir. Folklorun müəllifi olmadığına görə bu qonorarı toplayıcılar və tərtibzillər alırdılar. “Koroğlu” dastanı da müəllifsiz əsərdir. “Koroğlu” dastanı kitab halında ilqəz gürüldən qonorarı toplayıcıya və tərtibziyə də girdi. Qonorar haqqında hükmün qərarları varıydı. Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 26 aprel 1982-ci il tarixli 218 sayılı, 3 fevral 1984-cü il tarixli 39 sayılı və 18 fevral 1989-cu il tarixli 94 sayılı qərarlarının iki bəndi ifahi xalq ədəbiyyatı ürnəklərinin nəşri ilə bağlıdır. Onlar aşağıdakılardır:

1. *Nəsrədən ibarət xalq yaradıcılığı əsərlərinin yazıya alınması və işlənməsi. 1 çap vərəqi üçün 135-250 manat.*

2. *Şeirdən ibarət xalq yaradıcılığı əsərlərinin yazıya alınması və işlənməsi. 1 misra üçün 0,8-1,75 manat.*

Bu bəndlərdəki işlənməsi süzəndi qəyətirmək lazımdır. Hələ əy onun bəndədir. Yuxarıdakı məbləğ qonorarı yalnız tərtibzi hazırladı kitab *işləmişdir* süzəng yazanda verirdilər. Bu süz olmayanda nəşriyyat qonorarın məbləğini kəskin kəldir azaldırdı. Məsələn, mən Səməd Vurğunun aforizmlərini toplayıb tərtib etmişdim. “Azərbaycan” onu kitab halında 1987-ci ildən etdi. Həmin kitab *işlənməmişdir* süzəng yazmaq olmazdı, çünki Səməd Vurğunun aforizmlərini işləməyə yol verilmirdi. Ona gürməni 450 manat qonorar aldım. Halbuki kitab *işlənməmişdir* süzəng yazmaq mümkündür olsaydı, 2000 manat alardım.

M.H.T. Əmasib “Koroğlu” dastanının nəşrinin sonunda verdiyi izahlarda həqiqəti qolu bir neçə variant əsasında işləyib tərtib etdiyini yazmasaydı, ona həqiqət vərəqinə görə 250 manat yox, 15-20 manat qonorar ümumi gəlirdi. M.H.T. Əmasib də bunu bildirdi və yəqin qonorar almaq üçün bu yola çıxmışdır. Bununla da M.H.T. Əmasibin “Koroğlu” dastanının ayrı-ayrı qolları haqqında *işlənməmişdir* süzəng yazmağının səbəbi aydın oldu. Bu süz yalnız tərtib gürü yəqin qonorar almaq üçün işləndirilmişdir.

Yuxarıda apardığım müqayisələr aydın kəldir güstür ki,

M.H.T.Əmasib “Koroğlu” dastanını nəfəsli hazırlayarkən ayrı-ayrı qolların tərtibindəndəki “Qaf-Penn” variantından, digər mətnlərdəki də bir cəmiyyətə istifadə etməmişdir. Bəzi qollar əldən toplandı kimi dəyərlənmişdir. Burada yalnız ayrı-ayrı mətnlərin tutulmasıyla buraxılmıy yerlərin bəzəsindən danışmaq olar ki, bu da bir dövrü yoldur. Bir dəfə bilsin ki, məşhur süzlərdəki dil uyğunlaşdırılmışdır.

Biz “Koroğlu” dastanından, üslubunun M.H.T.Əmasib nəfəsli danışarkən AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutundakı “Koroğlu” arxivinin dəyərlənib yoxa çıxmasını unutmamalıyıq və bununı də bilməliyik. M.H.T.Əmasibin “Koroğlu” dastanını yazdığını söyləyən, onu roman adlandırılanların bəzi tərtibatları yalan, uydurma, hez bir əsas olmayan sühbətlərdi. Bu sühbətlərin hamısı qəzəbli olmuşdu. Mən M.H.T.Əmasibin gözündəki ədəbi əlyazmanı gürməgə və onun məndəki barmaqla sayılacaq qədər dəyərlənmiş güzlərimin qabağındadır. Həmin dəyərlənmiş iştirak adlandırmaq dövrü deyil. Mən bu sühbətə bir neçə dəfə qulaq asmışam, onu danışanlara M.H.T.Əmasibin gözündəki ədəbi əlyazmaları gürməgə və orada belə şeylərin olmadığını xatırlatmışam. Hətta onlara həmin əlyazmalara bir yerdə baxmaq məsləhət gürməmişəm. Əbət M.H.T.Əmasibin iştirak əlyazmaları onlar da gürməgə və yalan danışdıqlarını yaxşı bilirdilər. Ona gürməd həmin əlyazmalara bir yerdə baxmaqdan yayınrdılar. Bu sühbətlərdəki bir məddə sonra AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda güz bəzəyi kimi qorunub saxlanan “Koroğlu” arxivi yoxa çıxdı. Bu arxivin hara getdiyini, onu kimin apardığını zoxları bilir, ancaq niyə onun taleyi bu gəz bir kimsədəki gürməgə. “Koroğlu” arxivinin itirilməsi iştirak kimi bir şey olub. Ehbil ki, bu arxiv gəzli məlyımı əslində bu arxiv gəzli məlyı deyildi, lakin onu gizlədərək bu əlyazmalara gəzli məlyı gürməyib baxrdılar.

Bəzi bu deyilənlər onu gürmə ki, biz “Koroğlu”nun M.H.T.Əmasib nəfəsli güz bəzəyi kimi qorunmalıyıq. Onun haqqındakı qəzəli dolu sühbətlərlə yol verməliyik.

2.6. AZAD NƏBİYEVİN “KOROĞLU”SU

1993-cü ildə Ankara'da “Türkiyə'deki Türk Dahiyyatları antologiyası” seriyasından “Azərbaycan Dahiyyatı” adlanan birinci kitab zəp olunmuş və buraya “Koroğlu” dastanından dörd qol daxil edilmişdir. “Alı kişi”, “Eyvazın Cəlibelə gətirilməsi” və “Koroğlunun Dərbənd səfəri” qolları “Koroğlu” eposunun M.H.Təmasibin toplayıb tərtib etdiyi 1956-cı il nəşrində gətirilmişdir. “Koroğlunun ülgüğü” adlandırılmış sonuncu qol haqqında qeyd edilmişdir ki, “*bu bölmə “Koroğlu” dastanının Dərbənd variantı olaraq professor Azad Nəbiyev tərəfindən yazıya alınmışdır*”²⁹².

Bu qolu diqqət oxudum və zox qəribə suallara cavab axtarmalı oldum.

1. “Koroğlunun ülgüğü” qolunu aşıqların ifasında elədiyini olubmu?

2. Bu qolun ümumi ruhu dastanın ümumi ruhu ilə üst-üstə düşürmü?

3. Bu qol doğrudanmı aşıqların ifasından yazıya alınıb?

Üncə deyim ki, mən üzgün aşıq sənətinin zox güclü inkişaf etdiyi bir məhəddə böyülmüşəm. Güzgü azandan aşıqlara qulaq asmışam, evimizdə iki məqəddəs kitab olub. “Koroğlu” dastanı və Nazım Hikmətin cərilən kitabı. Atamın “Koroğlu” dastanına ayrıca sevgisi vardı. Ona gürüldən aşıqların ifasında bu dastana qulaq asmaqdan doymazdı. “Koroğlu” dastanını kitabdan üzgü oxumazdı. Hər gün idən gələndən sonra dastanın bir qolunu uşaqlardan kimlə oxutdurub qulaq asardı. Bu iş qollar ardıcıl olaraq oxunub qurtarana qədər davam edər və təkrarlardı. Mən üzgün dastanı orta məktəp illərində oxumuşdum. O ki qaldı Koroğlunun ülgüğü, mən aşıqların “Koroğlunun ülgüğü” adında bir qol danışdığını hez vaxt eləmişim. Ustad aşıqlardan da soruşmuşam, onların yaddaşında belə bir

²⁹²Türkiyə'deki Türk Dahiyyatı Antologiyası: Azərbaycan Türk Dahiyyatı, I c., Ankara: 1993. s.378

qol olmayıb. Üz ustadları da bu adda qol danımayıblar.

İkinci, bu qoldakı cürri və tikiyşslubu dastanın digər qollarındakı cürri və tikiyşslubundan fərqlidir. Burada ki qəhrmanların adlarına fikir verin: Nurli, Gəli, Hacli, Mirli. “Koroğlu” dastanı ilə az-zox tanıqlan adamı necinandırmaq olar ki, Nurli, Gəli, Hacli, Mirli Koroğlu dastanının adlarıdır. Dmirzioğlu, Bli hmli, Sabalı, Tanrıtanımaz, Halaypozan, Toxmaqvuran, Təpdaqlan adlarına üyrəni qulaqlara bu adlar necdəyad gəlir. Qolun başlanıcında oxuyuruq: *“Koroğlunun bir təlxəyi vardır. Zarafatla adına Rəsuli-divanə deyərdilər”*²⁹³.

Əvvala, “Koroğlu” eposunun tikiyşslubundakı bir dərəcə olsun “Rəsuli-divan” sləpili deyimə rast gəlinmir. İkinci, Koroğlunun tikiş saxladıqlı digər qollarda yoxdursa, sonuncu qolda onun qətil peyda olması inandırıcı deyil. Əh başcası isə odur ki, “Koroğlu” dastanı qaravli, novella, xalq tamaqlası kimi yumorlu slə olmayıb, zox ciddi qəhrmanlıq eposudur. Ona gür dərəcə obrazı dastanın ğmumi ruhuna doqlna deyil, onun uydurma, güydəndə ğm olduqlı aydınca duyulur. Hez bir ğbh yoxdur ki, bu obrazı tərbi üzğ yaratmışdır.

“Koroğlu” eposu elə ğüzli, mğkmml və bitkin slə abidəsidir ki, oradakı hadisənin təsviri zamanı hez vaxt “niyə” sualı qarşıya çıxır. Bu qolda isə hadisəni elə təsvir olunur ki, oxucuda ğbh doğurur və tez-tez “niyə” sualı ilə üzən mğraci tətmli olur.

Bu dastanın hansısa aqlın dilində yazıya alınması da ğbh doğurur. Bu fikri təsdiqləyən zoxlu arqumentlər var. Məsələn, bir cürdə gütgəlmğələdəki parza bu fikrin təsdiqi ğzğn kifayətdir. Adı gedən kitabda oxuyuruq:

İllərinən arzumanım çəkərsən,

Yeri var, Nigar, çəkərsən, broy...

Gözün yaşı ümman olar, Nigar, broy...

ümman olar, broy...

²⁹³Yenibrada, s.378

*Ürək qızdım, mən günahkar olmadım,
Yeri hay, Nigar, olmadım, broy...
Neçə düşmən yuvasın oymadım
Nigar, vay, broy...²⁹⁴*

Buradaca xatırlatmaq istəyirəm ki, Dərbənddə toplanmış folklor ürnələrində bir dəfə də olsun, broy süzəngi rast gəlinmir. Dərbənd aşıqlarının və folklor söyləyicilərinin dedikində bu süz yoxdur. Azərbaycan türkcəsinin Dərbənd dialektində də bu süz işlənmir. Bəs gürsən Azad Nəbiyev bu süzəg kimin dilində eləmişdir? Bəli bədən deyirəm ki, hez kimin. Zəngi qədirin hardan gütgərgəldəyib bəlidir. Azad Nəbiyev bu qədiri “Koroğlu”nın M.H.Təhməsimb nəfərində gütgərgə bəstəndə xırda redaktə etmişdir. M.H.Təhməsimb tərtib etdiyi variantın sonunda xeyli məsələ qədirə vermişdir. Bu qədir İlyas Məğəməlin “Nəfərlər” dəftərində gütgərgəlməyə “Azərbaycan dastanları”nın dördüncü cildində “Koroğlu” eposunun sonunda zəp olunmuşdur. İndi ordan bir parzaya fikir verin:

*İllərilən arzumanın çəkərəm,
Yer hay, məlum, çəkərəm, broy...
Gözüm yaşı ümman olmuş, sel, sonam,
Sel, broy, broy!²⁹⁵*

Bu qədirin heca vəznindəki bir variantına Dilara Nəbiyevanın kitabında rast gəlirik:

*İllər ilən arzumanın çəkərəm,
Əfqanımdan zara gəldi el, sonam!
Aşıq oldum, mən günahkar olmadım,
Gözüm yaşı ümman oldu, sel, sonam!²⁹⁶*

Koroğluya isnad verilən bu qədiri Dilara Nəbiyeva Gərcəstan Dövlət Muzeyində yazıb gətirmişdir. Həmin qədir Koroğlunun qoşmalarıyla da yaxından əsləşir.

Folklorumuzla az-zox tanış olan oxucular da yaxın bilərlər ki,

²⁹⁴Yenə orada, s.381

²⁹⁵Azərbaycan dastanları. V c.-də IV c. Bakı. Elm. 1969. s.466

²⁹⁶Di l a r a A l i e v a . İ z l i s t o r i i A z e r b a y c a n s o n s o k u z u n s k i x l i t e r a t u r n i x s v ə z e y . B a k u . 1 9 5 8 . s . 1 3 4

nəinki Dərbənd, hətta Azərbaycan aşıqlarından hez birinin dilində “broy” süzğə yoxdur. Əlimizdə olan və Azərbaycan aşıqlarından yazıya alınmışınların hez birində bu süzğə rast gəlinmir. Azərbaycan aşıqlarının ifasında bu süzğə ehtimillə deyilə bilər ola bilər. İlyas Məğləq 1721-ci ildə Koroğlu şeirlərini yazıya alarkən onların hamısını təhrif etmişdir. Təkcə broy süzğəni itərdiyi və Koroğlunun digər şeirləri ilə əslində uyğunluq bu şeirin təhrif olunmuş qol-qanadı sındırılmış kimi Koroğlunun dilində söyləmiş hətmin qolun uydurma olduğunu söyləmiş əsas verir. Axı Koroğlu şeirləri bədii güzəliyi, poetik siqəli, deyim orijinalı ilə seçilir. Bu keyfiyyətlərin hez biri yuxarıdakı şeirdə yoxdur. Onu şeir adlandırmaq da hez doşu deyil. Hətmin dənə “Koroğlu” ehtə bir bitkin sənət sənətidir ki, ona vurulan yamaq dəhşətli hiss olunur.

Bu qoldakı şeirlər hətmin təhrif olunmuş hətmin dənə yerindəki ləhmənişdir. “Qalmadı” rədifli qolma da bu qəbildəndir. Hətmin qolmanı Koroğlu Nigar xanımı Zəlibelə gətirdikdən sonra (M.H.Təmasib nəşrinə) deyir və orada şeir zox yerində gəlməmişdir. Bu qolda isə hətmin qolma bir tərifdən yerində gəlməmişdir, digər tərifdən zox kobud kimi təhrif edilmişdir. Ondan bircə parzani misal zəhmət istəyirəm:

*Çənlibel durağım, Qırat oylağım.*²⁹⁷

İndi qolu nəşredən alimlə sorulmaq istəyirəm ki, “oylaq” nə demək olduğunu bilirimi? Əgər bilirsə onda Qırat necə oylaq ola bilər?! Dastanın M.H.Təmasib nəşrinə bu misra belədir: “*Çənlibel oylağım, Qırat dayağım*”.²⁹⁸ Hətizadə nəşrinə bu misra dastandakı şeirlərdə yox, məstəqil qolmaların birində “*Çənnibel durağım, Qırat oynaqım*”.²⁹⁹ kimişdir. Buradakı *oynaqım* süzğə *oylaq* yox, *oynayan*, *oynağan* anlamındadır. Dastandan bilirik ki, Qırat hətmiş oyur-oyur oynayırdı.

²⁹⁷ Tərkıy Dənədəki Tərk Dənəbiyyatı Antologiyası: Azərbaycan Tərk Dənəbiyyatı, I c., Ankara: 1993. s. 381

²⁹⁸ Azərbaycan dastanları. V c-dən IV c. Bakı. 1969. s. 66

²⁹⁹ Koroğlu (Tərtib edən Hətizadə). Bakı. 1941. s. 182

Aldıq bu misranı yalnız belə deyə bilərik, çünki o hez vaxt “Qırat oylaq” ifadəsini işlətdi. Alim bilməsəydi, aldığımız yaxın bilir ki, oylaq məğluyun bir rəziyyətdir, ya əlamətli yer deyildir. Bu qolu zəpə hazırlayan folkloru hez olmasa onun son cəmlərini unutmasaydı bilərdi ki, ata oylaq deməkdir. Qol belə qurtarır: “Koroğludan sonra da uzun illər Çənlibel igidlər oylağı, qəhrəmanlar məskəni oldu”³⁰⁰. Məğqayis güstürür ki, “Koroğlunun ülgə” adlandırılmış bu qol Azərbaycan ədəbiyyatının ifasında dündünə qulaq asdıqımız, dəfələrlə nəfəs olunmuş “Koroğlunun qocalı” qolu əsasında işlənməyə, dəyişdirilməyə, təzə qol” adı ilə zəpə etdirmək üçün bir zox seçilmişdir artırılmışdır. digərini xitəsar edilmişdir ki, ilk variantla son variant üst-üstə düşmüşdür. Təkcə təfərrüat seçməsi sonuncu qolun uydurulduğunu təsdiq etməyə üçün kifayətdir. “Koroğlunun qocalı” qolunda Koroglu Nigarı da gütlərdən qədrini qədrini də qədr etməyə üçün Zənlibelini təkliklərinə sarı gəlməyə zəpədir. Yolda bir kəlinin öküz otardıqını gütlərdən. Hər dəfə gütlərdən ki, “bu kişinin çiyində yarı ağac, yarı dəmir qəribə bir şey var”. Koroglu nə qədər baxırsa onun nə olduğunu anılaşdırır. Onunla maraqlanır, ki deyir ki, bu təfərrüatdır. Koroglu orada təfərrüatın “qədrini” gütlərdən vətənə qocalmışam, ya zəmanəmi?” rədiyyəli qədrini süyləyir. Qədrinin dördüncü bəndindən təfərrüatın zəpə ilə mərdliyini, kəlini qədrini getdiyini qədrinə vurur:

Tüfəng çıxdı, mərdlik getdi, hay, haray,

Mənmi qocalmışam, ya zəmanəmi?

“Koroğlunun ülgə” adlandırılmış qolda işbu seçmə belə təsvir olunur. Koroğlu yanında gətirdiyi Rəsul-i-divan adlı təkliyini də gütlərdən Qələbulada atasının qədrini ziyarət etməyə gedir, oradan aləmlə düşür: “Bir az da aşağı enmişdilər ki, gördülər daşın dalından bir lülə dəmiri uzatdılar onlara tərəf. Daşın dalından qışqırdılar.

-Aya, dayanın görək kimsiz?

Koroğlu dayandı. Gördü, aya, Rəsuli-divanənin halı bir

³⁰⁰Türkiyə Dövlətindəki Türk Ədəbiyyatı Antologiyası: Azərbaycan Türk Ədəbiyyatı, I c., Ankara: 1993. s. 384

təhərdir. Dedi:

-Nəbadə, mənim Koroğlu olduğumu deyəsən. Sən artıq əskik danışma, nə sözləri var, qoy mənə desinlər.

Rəsuli-divanə vurdu başına:

-Zalim oğlu, necə demə. O bizə tərəf uzanan tufəngdir ey?

Koroğlu soruşdu:

-Ədə, tufəng nədir?

Rəsuli-divanə dedi:

-İndi alnını möhürrüyərlər, bilərsən tufəng nədi...”³⁰¹

Məncə burada hez bir azıqlamaya ehtiyac yoxdur. “Koroğlunun qocalığı” qolunda təfəngin ortaya zıxması nə qədər inandırıcı təsvir olunmudursa, burada o qədər qeyri-inandırıcılıq, daha doğrusu, qondarmazılıq hiss olunur. Bu qondarmazılıq yuxarıdakı səhnə azıq-aydın güstəridir. Koroğlu ilə Rəsul-i-divanənin dialoquna fikir verin. Bir tərəf atasının qəbrini ziyarət etməyi, bəlkə də fikrində xüyalında atası ilə keçən günlərini doladıran Koroğluya “zalım oğlu” deyərək istehza, kinayə dolu sözləri mğracı edir. Bir qədər sonra isə “İndi alnını möhürrüyərlər, bilərsən tufəng nədi?” sözləriylə az qala Koroğluya meydan oxuyur, onun göstənilən koruzlanır, hez onu saya da salmır. Hez bir izaha ehtiyac yoxdur ki, Koroğlu yanında tərəf saxlamayıb. Saxlasaydı belki o tərəf Koroğluya ümrü boyu cəsarət eləyib “zalım üzü” deyə bilərdi. Koroğluya “İndi alnını möhürrüyərlər, bilərsən tufəng nədi?” deməyi də süzsüz ki, hez bir tərəfin cəsarətli zəttəydi. Belki sözləri Koroğluya onun üzgəntay olan igidlər, qəhrmanlar deyə bilməmişdilər. İndi bir tərəfin Koroğlunun qabağında yek-yek danışmağa kimi inandırmaq olar?! Alın da beləy danışmaz.

Bu səhnəyə vətənləşmə bu qola qarşı inamsızlıq yaranan, hadisələri təbii şəkildə zıxaran bir böyük fakt işdə gəniyyənin yarısını gətirən, yerin altından da, göstənilən dərəcəyə qədər olan Koroğlu təfəngi tanımadığı, hez adını da eləmədiyi halda, dənəyə

³⁰¹Koroğlu (Toplayanı, ün söz, qeyd və izahların məqəli: A. Nəbiyev). Bakı. Nurlan. 2003.s.387

dan xəbərsiz bir tüküyün dəniz ləğsini gürün kimi təfəngi tanımasıdır. Bu sühbət belədir ki, bir axmaq tükük Koroğludan zox gəlibmi, Koroğludan zox gürəbmə, Koroğludan da zox bilirmi “Zalım oğlu” ifadəsinin cavabsız qalması da bu sühbətənin uydurma, qondarma olduğunu təsdiqləyən bir faktdır. Burada həmin fikrin davamı olaraq başqa bir fakta da nəzər salmaq lazım bilirəm. Yuxarıdakı cəmlərdən birində Koroğlu “ay”, digərində “d” deyimğracılığıdır. Halbuki bədən dastan boyu Koroğlunun dilində bir dəfə “d” süzə zıxdığını gürməgək. İkinci, hər iki süz Koroğlunun dilində deyildiyin gür, onlardan yalnız biri işlənilirdi. Koroğlunun öz cəmlərinin birində “ay”, digərində “d” deməyi məmkən deyil.

Bu dialoqda bir tüküyün dedişi “zalım oğlu”, “indi alını mühərrəyi” kimi ifadələrdən Koroğlunu azaqlamaq, iş salmaq məqsədi daşıyır. Azad Nəbiyevin uydurduğu dastanda belə dialoqlar o qədər zoxdur ki, onların hamısı haqqında danışmaq imkan xaricindədir.

Tükük obrazının dastana onu qələmə alan tərəfindən gətirildiyini danmaq məmkən deyil. Burada tətibzi üz dəğəncəsinin, təxəyyüglənmə məhsulu olan bədii sənə yazmış tükük obrazı yaratmışdır. Bunu süyləməkdə özən iki əsasım var. Birincisi, Tükük obrazı xalq təfəkkərgəndən yox, yazıçı, məsləhət dəğəncəsindən gəlmişdir. İkinci, Tükük obrazı dastanın əmumi şəxət və kompozisiyasında yamaq kimi gürəngər, sənə əmumi ruhu ilə həz cəhətlərə bilmir. Buna inanmaq özən tüküyün oxucularda yalnız ikrah dolu gəlgədoğuran bir hərəkəti dəxatırlatmaq istəyirəm.

Nəhayət, təfəngi Koroğlunun tanıması, tüküyün tanıması da bu sühbətənin tamamilə uydurma olduğunu güstərir. Dənyanın yarısını gətirən Koroğluya təfəngi bir tüküyün tanıtması uydurmanın da nəticəsindən xəbərlər verir:

“Quldurlar dedilər:

-Yaxşı, uzatmayın, nəyiniz var, çıxarın görək, sora da üzünü çəvirin o qayaya tərəf. İkinizi də güllələyəcəyik.

Rəsul-i-divanə haray saldı. Tez Koroğlunu yerə yıxıb əl-

qolunu bağladı.

Dedi:

-Aparın bunu verin Xotkara. Çəkisi ağırlığında sizə qızıl verməsə, gəlin yenə məni öldürün ”³⁰².

Bir tüküyün Koroğlu kimi adı gürdülqullar qanad salan, palələr, xotkarlar tir-tir sən igid və qılınman adamı yıxıb qolunu bağlamaq haqqında qoy oxucular üzünü döğnsənli.

“Koroğlunun ülgmğ” qolunda rast gəldiyim və “Koroğlu” dastanında hez vaxt iqlmly bir nezsüzğ dıxatırlatmaq istyir. Cırlırdı birindbelbir misra var:

Tellərinə gül minalar düzmüşəm.

Klassik poeziyamızda “mina boylu”, “mina gürdüli” ifadələri zox iqlmli, ancaq hez bir lirimiz güzlün “tellərin gğl minalar dğzmli”dir”. Axı mina tel dğzğlm, o nı cıqqa- dı, nı dı durna telidi. Mina da dı, poeziyamızda da güzlün boyu, durulu, qamı Mina da na b rzdilmi. Koroğlu poeziyasında ismina süzğ hez vaxt iqlmli. Həsası isı odur ki, Koroğlunun cırlındı bel dğrğst olmayan, yerin dğmly, havadan asılı qalmı misralar yox dı dındı. Koroğlu poeziyası mğkmm süz incilıdı.

Bu qolda iqlmli “ııı” ifadəsi dı mı narahat etdi. Koroğlu Nigara deyir:

-Əşi, nə olacaq məclis idi³⁰³.

Koroğlunun danı dında “ııı” süzğnğn iqlmli “Qırata oylaım” deyilmısi kimi bir leydir. Gırd Koroğlu Qırata oylaım deyırdı, onda cğm dı “ııı” süzğnğ dı i dı bilıdı. Bunlar xırda tısvırlı olsa da, hı iki qolun tutu dı durulması və tılıli zamanı unudulmamalıdır.

“Koroğlunun ülgmğ” qoluna daxil edilmı cırlı haqqında danı nımaq mğmğn deyil. Onlardakı tııırlı haqqında qısaca danı dım. Sıas m sı dındadır ki, qolun ruhuna, m m m ununa uy un gı m ly dı tam b a q a - b a q a psixoloji anlarda deyilmı v dı gı qollardan biz tanı olan cırlı nı bura daxil edilmısi

³⁰²Yenıbrada, s. 387

³⁰³Yenıbrada, s. 383

dastanzılıq rəvə prinsipləri baxımından dəzgəgn deyil. Hər bir qolun yoxsuldu konkret vəlüzğnxas ab-havası, psixoloji durumu var. Məhz bu cəhətin gür “Koroğunun qocalığı” qolu digərində sezilir. “Koroğunun ülgmğ” adlandırılmış qolda isə bir zox uərsuz sezilmələri var. Məsələn, “Eyvazın Zəlibelə gətirilməsi” qolunda Rəb Reyhan Koroğunun qabağını kəsir. Koroğu Qıratı cüvləna gətirib uzurumdan hoppandırır və onun hənərini hənin andaca beləiyğr:

*Canım Qırat, gözüm Qırat,
Bu döyranlar ərzənindir.
Səni minən alar murad,
Uzaq yollar ərzənindir.*³⁰⁴

Bu cəir yerində vəgüz deyilmədir. Hənin dəgüz poeziya nəmunəsidir. Hər cəy yerində lüzğsğndə bizimindədir. Təssəğflə olsun ki, hənin cəir xırda dəzli TəAzad Nəbiyevin uydurdu “Koroğunun ülgmğ” qoluna salınmışdır. Dəzli Tə də ola bilsin ki, cəirin ruhunu qolun ruhuna yaxınlaşdırmaq məqsədi gğdmğdə. Lakin bu o qərdə dərlu alınmamışdır:

*Canım Qırat, gözüm Qırat,
Bu döyranlar gəldi keçdi.
Səni minib aldım murad,
Qərib yollar gəldi keçdi.*

Birinci misalda “uzaq yollar” TəTərkmanın uzaqlıqna və Koroğunun belə uzaq səfərdə gəldiyinlərdir. “Qərib yollar”ın nəyqilər oldu bir qərdə qaranlıq qalır. Koroğu Zəlibeldə, hez Qırat da altında deyil, nə uzurumdan tullandırılıb, nə Dona zayından gzdərgəb. Məhz bu uylamsuzlu aradan qaldırmaq gğgn “rəzəndi” süzğ “gəldi kezdi” ifadəsi ilə vətə edilmişdir. Ancaq bunlar da cəir qolun ruhu arasındakı kəskin ovqat fərqini aradan qaldırmamışdır.

Yenə “Eyvazın Zəlibelə gətirilməsi” qolunda Koroğu Rəb Reyhanla sühbət zərgdəg Zəlibelə sarı gəz tutur. Gəlib Zəlibelin təkli zətənda dələri gürğə, gəryi atlanır. Bir tərfdə Eyvazın yanında olmağı, digər tərfdə TəTərkman

³⁰⁴“Koroğu” (tətib edən M.H.Təmasib). Bakı. 1982. s. 88

kimi qorxulu bir s[if]rd[ir] sa[la]mamat v[er]li dolu qayıtma[da] si-
n[isi]ni co[ğ]durur. “Dağlar qoynunda, qoynunda” c[er]irini orada
deyir v[er]bu süzl[er] zox yerin[d]ğ[er]:

*Məni binadan bəslədi,
Dağlar qoynunda, qoynunda.
Tülək tərulanlar səslədi
Dağlar qoynunda, qoynunda.*

C[er]irin sonuncu b[er]dind[ir] Eyvazın g[er]tirilm[isi]ni g[er]y[er]ini
q[er]ğurla doldurdu[ğ]undan Koroğlu deyir:

*Əsir çəkdi Çənlibelə,
Qoç Koroğlu düşdü dilə.
Xan Eyvaz mənimlə belə,
Dağlar qoynunda, qoynunda.³⁰⁵*

“Koroğlunun ülgmğ” qolunda sonuncu b[er]dd[ir] “Xan Ey-
vaz mənimlə” ifadəsi məqsədyünlü ş[er]kild[ir] zıxarılmı[ş] v[er]guya
Koroğlunun qocaldığını, cavanlığı yadına d[er]ğ[er]d[er]y[er]ğ[er] bildirm[isi]
ğzğn onun yerin[d] cavanlığın ütd[er]ğ” ifadəsi qoyulmuşdur.

İb[er]t[ir], “Dağlar qoynunda, qoynunda” c[er]iri “Koroğlunun
ülgmğ” yox, hez “Koroğlunun qocalığı” qoluna da uyğun g[er]-
m[er]ly[er]n tamam b[er]qda bir ruhda, b[er]qda bir ovqatda d[er]z[er]ğ[er]b-qo[ğ]ul-
muşdur. Oradakı süzl[er]dd[ir] bir-ikisini d[er]yi[er]dirm[isi]ni c[er]ir[er]t[er]z[er]
ruh, t[er]z[er]ovqat g[er]tirm[isi]ni m[er]ğm[er]ğn deyil.

“Koroğlunun qocalığı”ndakı “Qocaldım, Nigar, qocaldım”
r[er]difli g[er]r[er]aylının bu qolda t[er]krarlanma[da] t[er]biidir. T[er]bi olmayan
odur ki, c[er]irin sonuncu b[er]ddi bil[er]r[er]kd[ir] ixtisar edilmişdir. Q[er]-
s[er]lind[er]ğz b[er]dd olan h[er]rin g[er]r[er]aylının “Koroğlunun ülgmğ” qo-
lunda ilk iki b[er]ddi verilmiş müh[er]rb[er]ddi “yaddan zıxmıdır”.
B[er]dd bel[er]dir:

*Koroğlu qorxmaz yağıdan,
Badqizibdi sağıdan.
Hanı Eyvaz, Təpdağıdan?
Qocaldım, Nigar, qocaldım.³⁰⁶*

Sonuncu b[er]ddin Azad N[er]biyevin n[er]rin[d]ğ[er]m[er]n[er]si t[er]sa-

³⁰⁵Yen[er]brada, s. 91

³⁰⁶Az[er]baycan dastanları. V c[er]d[er]IV c. Bakı 1969. s. 387

dəfi ola bilməz. Daha doğrusu, belə təsadüf olmur. Sadəcə olaraq bu bəddü Eyvazın, Təpdağdanın adlarının zəkilmişsi sonuncu qoldakı sühbətin axarı, məzmunu ilə döz gəlmişdir. Onu dəyişdirmək isə gürgən asanlıqla mümkün olmamıdır.

Belə misallar zoxdur. Səfərdirlər, istər qolun tərkibində haqqında danışmaq olar.

Bu qolun ədəbi yeri onun sonluğudur. Həmin hissədə bir parzalı oldu kimi vermək istəyirəm ki, oxucularda aydın təsvir yaransın:

“Koroğlu lap qayanın başına çatdı. Ayağını saxlayıb dərinədən bir nəfəs aldı. Elə bil dünyanın yükü çiyindən götürüldü. Qırat Koroğlunun dayandığını görüb bir kişnəmə kişnədi ki, dağlar-daşlar lərzəyə gəldi. Elə bil vəfalı at yalvardı ki, bir dayan, geri bax, Koroğlu.

*Koroğlu çevrilib geri baxanda bir vəfalı Qıratı görə bildi, bir də qayaya çıxan sevdalı Nigarı. İstədi ayaq saxlasın. Ancaq torpaq ayağının altından qopmuşdu. Koroğlu Ağ qayadan uçmuşdu”*³⁰⁷.

Bu səhnədə qabaq Nigar Dəli Həsəndeyir ki:

*-Dəli Həsən, tez tərpən, Koroğlu özünü qayadan atacaq!*³⁰⁸

Aqayada torpaq yoxuydu, sühbət qayadan gedir. Aq beləyi uydurmazdı.

Xulasə Koroğlu üzgə Aqayadan atır. Onun dalınca Qırat gedir, Qıratın dalınca da Nigar. Bu sonluq fikir verin. Qocalıb deyitgəng zıxıb deyit Koroğlu üzgə qayadan atır. Burada aqılmasımayan, gəlgədoğuran bir səhneyarandır.

“Koroğlunun ülgə” qolu 1993-cü ildə Tərkibdə zəp olunmuşdur. A.Nəbiyev on il ondan sonra -2003-cü ildə “Koroğlu” adında iri həcmli bir kitab da Bakıda nəşr etdirmişdir. Bu kitabda “Koroğlunun ülgə”ndə bəqə daha 18 qol var.

Kitaba Xaliq Koroğlu, Pərfəndiyev və Azad Nəbiyevin

³⁰⁷Koroğlu (Toplayanı, ün süz, qeyd və zahların məlifli: A. Nəbiyev). Bakı. Nurlan, 2003.s.384

³⁰⁸Yenibrada, s. 383

üzgün süz yazmırlar. Onların yazdıqlarından belə xıxır ki, “Koroğlu” eposunun indiyə qədərki bəğtən nərriinin göstəndə xət zəkib, A.Nəbiyevin nərriini tutya kimi tutmalıyıq. X.Koroğlu hez nərriyin, hətta üz dediklərinin dəfərqinəvarmadan yazır: “*Nəhayət, ən əsası odur ki, Azərbaycan oxucusu ilk mənbə ilə tanış olmaq imkanı qazanır*”³⁰⁹. X.Koroğlu zox asanlıqla V.Xulufu (1927,1929), A.Rəbbli (1937), H.Əlizadə (1940 və 1941) və M.H.Təmasib (1949 və sonrakı illər) nərriinin qara yaxır, onların ilkinliyinə qəbhə yaradır, hamısının göstəndə xət zəkir. Hətta utanıb-zəkinnməydi deyirdi ki, onların hamısını yandırıb, bircə Azad Nəbiyevin bu uydurmasını saxlamaq lazımdır. Bundan əvvəl isə yazır: “*İnqilabdan sonrakı nəşrlərdən V.Xulufunun 1927-ci və H.Əlizadənin 1941-ci ildə çap olunmuş kitablarını qeyd edə bilərik*”³¹⁰. Gürəndəy kimi, X.Koroğlu M.H.Təmasib nərriinin adını zəkirmir və onun bəğtən yazılarında həmin varianta qəzəli mənası aydın əkiləduyulur. P.Əndiyev yazır: *Bizə məlum nəşrlərdə ənənənin pozulması – qəhrəmanın doğulması və ya bu qəhrəmanlığın sonunun təhrifi, xüsusilə Koroğlunun qocalıb yenidən cavanlaşması, başa çatmış qəhrəmanlığın yenidən təkrarı ənənənin sindirilməsidir, həqiqətə uyğun deyildir. Yeni nəşrin ən dəyərli cəhətlərindən biri bu təhrifin aradan qaldırılmasıdır*³¹¹. Eyni fikri A.Nəbiyevin üzgə dəvurqlayır: *A.Xodzkonun yazıya alınmasında (cümlənin dolaşığına fikir verməyin) yol verilmiş bir çox naqisliklər, xüsusilə eposun ənənəvi modelinin təhrifi – qəhrəmanın uşaqlığı və gəncliyi, eləcə də ömrünün sonu ilə bağlı hadisələr aşiq repertuarından yazılıb üzə çıxarılmamışdır*³¹². Bu cəmiyyəti eyni adamın yazmadığı qəbhədoğurmumu?! Hər iki məqəliflə sorulmaq

³⁰⁹Xaliq Koroğlu. Azərbaycan aqlarının repertuarında “Koroğlu” dastanı. Koroğlu (Toplayanı, ün süz, qeyd və izahların məqəlifi: A. Nəbiyev). Bakı. Nurlan, 2003.s.5

³¹⁰Yenəbrada, s.5

³¹¹Paqə Əndiyev. Redaktordan. Koroğlu (Toplayanı, ün süz, qeyd və izahların məqəlifi: A. Nəbiyev). Bakı. Nurlan, 2003. s. 4

³¹²Koroğlu (Toplayanı, ün süz, qeyd və izahların məqəlifi: A. Nəbiyev). Bakı. Nurlan, 2003. s. 4

lazım gəlir: Əgər qəhrəmanın doqulunun və ülgügn dastanda olmaması nərin pozulmasıdırsa, onda A.Nəbiyev Koroğunun doquluunu niyə bərpə etməlidir?

Hər iki mələifin yazdığından belə xıxır ki, Koroğunun doqumu da, ülgü dənəyin bahasına olur-olsun dastana əlavə edilməlidir. A.Nəbiyevin hazırladığı kitabın da bəlcə məsədi Koroqunu güzdə salmaqdır ki, ona xidmət edən qarayaxmalardan biri də budur. Halbuki Azərbaycan əqlarının repertuarında bunlar olmayıb və yoxdur. Bunlar da “Koroğunun ülgü” qolu haqqında zox mələbi əzma kümləkdir. Dərd burasındadır ki, A.Nəbiyevin nərindeki bəğ qollar “Koroğunun ülgü” qolunun gəgnəndir. Burada hər qolun guya bir əldən toplandıqı güstərilir və hətta P. Əfəndiyev yazır ki: *Bu nəşr Azad Nəbiyevin yazıya aldığı ilkin əlyazmalarının maqnitofon və diktafon lentləri əsasında düüstləşdirilməsi yolu ilə hazırlanmışdır*.³¹³

Gürsən, 1964-cü ildə birinci kurs tələbəsi olmu A.Nəbiyev maqnitofonu və diktafonu hardan almıdı? Tutaq ki, bunların hamısı dəğzəğr. Onda “Rümlə” qolundan gütgərgmə “*Ali kişinin bir təsəllisi vardı. O da ki, Rəşəndi. Atalar yaxşı deyib ki, bir yannan bağlayanda, o biri yannan açar*”³¹⁴ cəmləsi ilə “*Bələ yağışda ağac altına siğinmez də*”³¹⁵ cəmləsinin eyni ələlin dilində xıxdı əna inanmaq olarmı?! “Telli xanım” qolundan sezdiyim ələldəki cəmlə baxın: “*Bəli, Koroğlu altdan geyindi, üstədən yaraqlandı, üstədən geyindi, altdan yaraqlandı, Qıratı minib yola çıxdı*”³¹⁶ və “*Qardaş, sen bir az eyri adama oxşeyirsən. Deyirsən atı verim, gedib qızı alım?*”³¹⁷

Mələifin qeydində belə xıxır ki, “Qıratın oğurlanması”, “Rümlə”, “Koroğluyun Nigar xanım” və “Koroğunun ülgü” qolları guya dərdəli əql Vəli Atalıyevdə yazıya alın-

³¹³Paşa Əfəndiyev. Redaktordan. Koroğlu (Toplayanı, ün süz, qeyd və izahların mələifi: A. Nəbiyev). Bakı. Nurlan, 2003. s. 4

³¹⁴Koroğlu (Toplayanı, ün süz, qeyd və izahların mələifi: A. Nəbiyev). Bakı. Nurlan, 2003. s. 20

³¹⁵Yenəbrada, s. 20

³¹⁶Yenəbrada, s. 67

³¹⁷Yenəbrada, s. 74

mıdır. Halbuki həmin qolların dilləri arasında yerli güy qədr fərqləri var. Üzğ dərəcələri ayrı-ayrı qolların yox, eyni qoldakı ayrı-ayrı parzaların da dili bir-birində kəskin fərqlənir. Bəzi bir qolda bir neçə bülgenin ləhcəsi azıq-aydın gözəzərpır.

Ədi dər “Qıratın oğurlanması” qolundan iki parzanı tutu duraq. Birinci cəmi “*Deyirlər, xannar, paşalar Koroğlunun əlində qalmışdılar aciz. Bilmirdilər necə eləsinlər onu aradan götürsünnər. Koroğlunun əlindən bir karvan paşaya, xotkara ənam apara bilmirdi*”³¹⁸; İkinci cəmi “*Bəli, quşun sağdan kəsdi Koroğlunun yulun, suldan kəsdi Koroğlunun yulun. Koroğlu bir yula çıxdı, gördü qayanın başındadı. Bir yula çıxdı gürdü daşduğdu. Bir yula çıxdı gördü qoşun-leşkərdi. Bir yula çıxdı, gürdü yox, meşəluğdu. Bir yula da çıxdı gürdü çayluqudu*”³¹⁹. Ədi hansı dialektoloq deyib ki, bu cəmi eyni əlin dilində zıxmıdır. Axı onlarda Dərbənd, Quba, Dəzi ləhcələri ilə yanaşı Gənc-Qazax, Borzalı, Goyz, həta Qaraba ləhcələri var. Kitabın bədən qollarının dili bu cə qarıqdır. Eyni süzlərin bir qolda iki-ğz cə yazılına rast gəlir. “Xanımlar”, “xanımlar”, “Qoz Koroğlu-Quz Koroğlu-Qğz Koroğlu”, “onnan-una”, “erəb-ereb”, “Bolu bəy-Bolu bəy-Bolu bəy”, “gürdğ-gğrdğ”³²⁰ və s. Bu baxımdan həmin kitabı saf-zərgək eləyən yaxşı bir dilzi-dialektoloq lazımdır.

Zox maraqlıdır, V.Xuluflu (1927,1929), A.Rəbli (1937), H.izadə (1940 və 1941) və M.H.Təmasib (1949 və sonrakı illər) nərin qara yaxan, dastanzılıq rəsini güzə bilən X. Koroğlu və P.Əndiyev bu cə güz qabaında olan dil-ğslub dolaqlıqlarını niyə gürməyiblər? Gürəblərə onlara niyə güz yumublar? Bunlar da belə bir əbhəyərdir ki, bəlkə onlar hez A.Nəbiyevin yazmasını gürməyiblər və ün süzləri də hez üzliəri yazmayıblar. X.Koroğlunun, P.Əndiyevin və A.Nəbiyevin yazılarındakı eyni ruh, ovqat, əslub və oxar cəmi dər bu əbhəni gğcləndirir.

³¹⁸Yenəbrada, s. 186

³¹⁹Yenəbrada, s.212

³²⁰Yenəbrada, s.249,286,287,254,193,212,296

Kitabda elçidolaçlıqlar var ki, onları gürmək özğn folklorzu olmağa ehtiyac yoxdur. Məsələn, Koroçunun XVIII əsrdə yalçamı Hüseynli xanla (bu gürgən A. Xodzko nəfərindədir) və XIX əsrdə yalçamı Dəli Alı ilə gürgənisi buradakı saxtakarlıqlar haqqında zox süz deyir.

Tarixdə də “Koroçlu”nun bəğğn variantlarından da Xotkarın İstanbulda oturduğunu bilirik. A.N. Biyevin nəfərindəki “Koroçlu Nigar” qolunda da Xotkarın İstanbulda yaşadığını gürgən. Lakin bu kitabdakı “Giziroçlu Mustafa bəyin Zərli-belçgçlməsi” qolundan belçzıxır ki, artıq Xotkar İstanbulda yox, Bağdadda yaşayıb: *“Hasan paşa Muştuluğun təklifini bəyəndi. Giziroçlunu gizirlərnə birlikdə Xotkarın hüzuruna göndərməyi qərara aldı”*³²¹. Bunun ardınca oxuyuruq: *“Bəli, elə də elədilər. Giziroçlu qabaqda, qalanları da dalda hamını öz atının quyruğuna bağlayıb qatdılar qoşunun qabağına. Üz qoydular Bağdadada”*³²².

Tarixdə bilirik ki, Bağdad tarixin bir zox kəsimlərində Tğrkiyənin, bir zox kəsimlərində Azərbaycanın tərkiyindədir. Ancaq Tğrkiyə sultanının Bağdadda oturduğuna dair əlimizdə hez bir qaynaq yoxdur. Dastanda da buna hez bir işarə vurulmur. Azərbaycan aqları dastan danışanda bu boyda səhvliyə yol vermirdilər, bildirdilər ki, yanlış danışan kimi dinləyicilər onu dayandırıb həyəyi dğz danışmağa tətib elçyçdiklər.

Koroçlu Nigar xanımı gütrəkən İstanbul–Dərbənd–İravan–Zərli-bel yolu³²³ ilə gəlir ki, belçbir yol yoxdur. “Eyvazın Zərli-belçgçlməsi” qolundan gütrçlməğç ələdəki çğmlər arasındakı uyulmazlığa fikir verin: *“Koroçlu Qıratnan Ərəb atı çəkdi karvana. Xoca Yaqubla özü adama bəkara bir at minib gəldilər Təkə-türkmanın Gəncə obasına”*³²⁴. *“Koroçlu çobanın nişan verdiyi səmtə gedib Mir İsmayılın dükənini tapdı. Xoca*

³²¹ Yənçbrada, s.184

³²² Yənçbrada, s.184

³²³ Yənçbrada, s.60-63

³²⁴ Yənçbrada, s.137

Yaqubu isə karvanıyla qoydu çobanın yanında”³²⁵. Bayaقدan karvanı başda yerdə qoyub Koroğluyan Xoca Yaqub ikisi gəlmədi Gəncəbasına. İndi Koroğlu Xoca Yaqubu da karvanıyla birlikdə çobanın yanında qoyur. Bundan sonrakı səhndə Koroğlu və cəpulları sayıb Eyvazın atasına verir, zox kezməni ağı pulların verildiyini “unudur” və Koroğlu pulları təzədən çobana verib deyir: *“Elə ki, Koroğlu gəlib yetişdi: Sürünün pulunu çobana üç qat verdi. Çobanın ovcuna xeyli qızıl basdı. Dedi:*

-Pulları Mir İsmayıl verərsən. Qızillar sənin”³²⁶.

Yadda bu qədr zəif olan “ağın” danışdığı dastan da yəqin ki, elə belə olmalıydı.

“Qıratın oğurlanması” qolunda Koroğlu Toqata gəlib atı yığıb tüvlədi xızardır və gürgən bundan sonra ağı nəhaqlı danışır: *“Bəli, Koroğlu atı yəhərləyib, çıxardı tölədən. Qırat neçə vaxt idi ki, işıq görmürdü. Koroğlu işıqda baxıb gördü ki, at üzünü u qədər u yan- bu yana vurub ki, üst-başı (?) parçə-parçədi. Tez əttar çağırdı, dəva-dərman aldı. Qıratın yaralarına məlhəm qoydu*”³²⁷. Buradakı təsvirdə elə zıxır ki, Koroğlu nə Toqatda, nə Hasan paş kimi dğlərin qolunu onu dürdəndən bərgəyib. Koroğlu o qədr arxayın hərki tərdir ki, elə bil lap Zəlibeldədi. Bir dəbli olmur ki, tüvlə gürdə süzlərini oldu kimi deyən ağı üzgə süzəndəki üsləndə hiylətinlik zəmi onu gəzəndə fəadətmədir?

Folklorla məşğul olanlar bilməlidir ki, ağılıq dən və məğləm bir sənətdir. Ustad yanında 5 il, hətta 10 il məğləm dən alıb, bu sənətin bətgən incəliklərinə bətgən sirlərini yiyələnib kamil sənətkar kimi yetişməyin yirdin məstəqil ağılıq etməyin ustadlar razılıq verməzdir. Ağı danışanda onun ağından dğr tükəlməydi. Ağı əsgərə ona gürə deyirdi:

Ağı olub diyar-diyar gələn
və başda pğrkamalı gəlirdi.

A.Nəbiyevin “Koroğlu” kitabındakı qolların hez birində biz

³²⁵ Yəncəbrada, s. 137

³²⁶ Yəncəbrada, s.139

³²⁷ Yəncəbrada, s. 211

onu danıran aqlın (ğr onları aıq danıbsa) nıustad dırsi aldıını, nıd pırkamalı olduunu gürmğrğk. ıksinı oxucuya elıgır ki, bu qolları aıqlıq sındırdı xıbrı olmayan, dastan danırmaq vırdııhıyiyıırmııadamlar danırırar.

Kitabda elıshınır var ki, aqlın (bıkıdıtopyayıcının) naııı dıthal hiss olunur: *“Bəli, Dəli Həsənlə Koroğlu o vaxt rastlaşdılar ki, Koroğlunun kürəyində nizə, Qırat yel kimi ötüb keçdi onların yanından”*. Bundan cıni beıaltı cımlısonra isı oxuyuruq: *“Nizəni Koroğlunun çiyindən çıxardılar”*.³²⁸ . Koroğlunun kğrıyınıbatan nizıdın onun ziynındı zıxarılması deyısı sı orijinallıqdır?!

Daha bir orijinallıı fikir verin. “Koroğluyun Reyhan” qolunda Koroğlu Qars bazarında dostu Sultan Sımi gürg, onu bir kına zıkıb deyir: *“İpəkləri də apar Çənlibelə, Dəli Həsənə xəbər elə ki, Mustafa bəylə Zencir Həmidı dəstələri ilə Çənlibeldə qoysun. Qalan dəliləri götürüb gəlsin Qarsa”*.³²⁹ . Bundan cıni 4 sıfısonra oxuyuruq: *“Elə bu arada Koroğlu baxdı ki, bu da Dəli Həsən qabaqda, Mustafa bəy bu yanda, Zencir Həmid o yanda budur, ley kimi gəlirlər”*.³³⁰ .

Koroğlu Mustafa bıylıZencir Hımidin Zırlıbeldeıqalmalarını tapırandan sonra onların bu tapırırı mııı qoymayıb Qarsa gılmırı dıgürsı orijinallıqdırımı?! Vıyaxud “Rüııı” qolunda Alı kılıoluna bir bazubıd verib deyir: *“Al, bu bazubandı də qoluna bağla. Bunun tayı qadın qolunda rastına gəlsə bacın, kışı qolunda rastına gəlsə, qardaşıdır”*.³³¹ . Bundan sonra Alı kılıhın olu vıya qızı olduı haqqında hez bir mıumat verilmısıd, Alı kılı Koroğluya deyir: *“Oğul, indi sənın işın bu bənd-bəralərdə dolanan qardaşın Həsəni tapmaqdır”*.³³² . Belı güydıdğım sıshınır A.Nıııyevin “Koroğlu”sunda o qıdı zoxdur ki, onları sayıb qurtarmaq da mıgmkıgn deyil.

---

³²⁸Yenıbrada, s. 119

³²⁹Yenıbrada, s. 329

³³⁰Yenıbrada, s. 333

³³¹Yenıbrada, s. 25

³³²Yenıbrada, s. 26

“Koroğlu yunan Bolu beğ qolunda əvvəldən axıra qaldı Qaldı Alının adı zəkilmişdi, Koroğlunu tanıyan yeganə adam kimi Xacə Hafız təqdim olursa da, Koroğlu Qaldı Aliya mğracıdır edir: *“Ondan döndü Qəcər Aliya dedi:”*³³³. Zəngi bundan sonra gələn girdi Qaldı Alının adı zəkilir.

“Qifilları mişaralamaq istədilər, baş tutamadı. Mişarın dişləri qırıldı” (sən demə Koroğlunun dərniksən mirləri da varıymı vəonu yanında gədirirmi?), *“Möminə bir şillə vurdu Koroğlunun əlinin üstündən”*, *“Möminə xanım bu yerdə dedi “sağ ol”, girdi çörək dükanına. İstədi ki, bir çörək ala”*³³⁴ (Xotkar qızı Nigar xanım zürək almaq gəzən dəkəna da gedirmiyə) kimi cəmləri oxuyanda fikirlərsən ki, bunları gürsən dorudanmı alıq danırdır?! Axı dastan danılan alıq ustad olur, o hez vaxt belənənəliq elən. Hələ girdirdiki təriflə demirdən. *“Bənnasız yurdlar hörülməz”* (M.H.Təmasibdə *“Bənnasız hürgə hürgəlməz”*), *“Tərən gəlməz, sar nə deyim”* (M.H.Təmasibdə *“Tərən olmaz sar, nə deyim”*), *“Ürəyimə çər doldu, çər doldu”*, *“Güllərim gəl soldu, gəl soldu”*³³⁵ və s. “Koroğlu” dastanında bir dərindən olsun 9 vətə hecalı misra yoxdu. A.Nəbiyevdə isə belə misralar zoxdu.

Bu kitab haqqında hərtərəfli süz demək gəzən onun üzgə boyda kitab yazmaq lazımdı. Elə bilirəm ki, bu kitab haqqında mğtəssis üz süzlərini deyirdiklər. Mən “atın tərki” ifadəsinə dənənasibimi bildirmək istəyirdən, zəngi Azad Nəbiyevin kitabında bu ifadəyə zox rast gəlir. Atın tərki ikinci adamın minməsi gəzəndə, yəni bir adam hez vaxt atın tərkinə minmə. Məsələn, Koroğlu üzgə Qıratı minib Nigarı, yaxud Eyvazı da tərkin alır. A. Nəbiyevin kitabında isəhamı atın tərkinə minir: *“Beli, Demirçioğlu tabayaq ha, saldı özünü atın tərkinə. Geldi Cefer paşanın qabağına dedi”*; *“Süzünü bitirib Koroğlu qalxdı Qıratın tərkinə”*; *“Özü də baxıb görmüşdü ki, Eyvaz döyüş libasında, özü də Qıratın tərkinə”*; *“Ərəb Reyhan özünü itirmişdi, əl-*

³³³ Yənəbrada, s. 29

³³⁴ Yənəbrada, s. 115,116,265

³³⁵ Yənəbrada, s. 115,121

*ayaq eləyirdi ki, aradan çıxıb özünü atının tərkinə salsın”*³³⁶. Ancaq bu sühbət zamanı Dəmirziodan, Koroğludan, Eyvazdan, Əlib Reyhandan başqa onların atlarının belində kiminsə olduğunu danırmır. Bəs elədirsə onlar kimin tərkinə minirdilər?! Atın tərki ona deyirdi ki, onun üstündə bir adam olur və arxadan ikinci adam da minir. Bu səhvin alqından gəldiyinə inanmaq olmur. Zəngi A.Nəbiyev atın tərkinin nə demək olduğunu bilməsəydi, alq yaxşı bilər.

A.Nəbiyevin “Koroğlu” sununun mənfi cəhəti orada Koroğlunun qəhrəmanlığının, igidliyinin, mərdliyinin üstəgəl külgəsalan səhnlərin artırılmasıdır. Məsələn, Nigar xanımı Stambuldan gətirərkən Dərbənddə(?) Mümğən xanımla qabaqladı, Nigarı ona Səmənd adıyla kiçikimi təqdim edir, eləbu vaxt xotkarın qoşunu gəlib zatır, Koroğlu Mümğəndən qorxaqcasına kükək istəyir. Kitabda belə uydurma səhnlər zoxdur və oxucu o saat hiss eləyir ki, onlar dastanın ümumi ruhuna yaddır.

Bu kitabdakı “Bəvə xanımın Zəlibelə gəlməsi” qolu əvvəl “Koroğlunun Quba səfəri” adıyla zəp olunmuşdur. Bu qol haqqında Vaqif Vəliyevin söylədiyi fikirlə oxucuları tanıd etməklə kifayətlənmək istəyir: *“Bizə belə gəlir ki, Nigar xanımın kişi paltarında Çənlibeldən ayrılması, əsas və zərurət olmadən, bir növ, hissə qapılaraq düşmənlər arasına düşməsi onun hadisələrə soyuqanlı münasibət bəsləməsinə xələl gətirir. Bu, düşmənlərlə “gizlənpaç” oyununa oxşayır. Əslində isə Koroğlunu və dəliləri bu cür ehtiyatsız hərəkətlərdən həmişə Nigar xanım saxlamış, onlara doğru yol göstərmişdir. Görünür ki, “Bəvəşə xanımın Çənlibelə gəlməsi” qolunu söyləyən aşiq öz improvizasiyasında əvvəlki qolların xüsusiyyətlərini yaxşı başa düşməmiş, beləliklə, Nigar xanıma xas olan incə və daha mənalı keyfiyyətləri zənginləşdirmək əvəzinə onu bəsitləşdirmişdir”*³³⁷.

Burada bir qoncu demək lazımdır ki, alq hez vaxt üz təməllərini ilqizlənpaz oynamır.

Dastanın dili ayrı-ayrı parzalarda dialekt ünsürlərinin artı-

³³⁶Yenibrada, s. 85, 290, 334, 335

³³⁷Vəliyev Vaqif. Azərbaycan qəhrəmanlıq dastanları. Bakı. 1980. s. 55

rilmasına baxmayaraq M. H. Təmasib nəfərinin dilinə zox yaxındır. Buradan da belə fikir doğur ki, həmin parzaların zoxu M. H. Təmasib nəfərində güttərgəlməkdir. Kitabdakı cəmlərin hamısı M. H. Təmasib nəfərində güttərgəlmə artırılmış sənədlərə bəli bir neçə bədi cəmlərin zox zəif cəmlər təvə edilmişdir. Təvəssüflər olsun ki, cəmlər zox vaxt üz yerinə məcəməsinə uyğun illəmədiyində hez dəyaxlı təsir bəlləmədir. Bunu xəsusilə “Koroğluunun Balıçaya getməsi” qolunda güttərgək. Koroğluunun ilxısı itir, gedib Qara xanın qoruluına dəgər, o da ilxını tutub gizlədir. Qara xanın qızı (?) ilxının yerini gəlib Koroğluya xələ verir. Bu sənəduyduurulduğundan həmin sühbətə sonra verilmiş cəmlərin poetik-emosional təsiri azalmışdır, zənkə həmin cəmlərdə belə zəxir ki, Koroğlu həmin ilxının yerini bilmir.

Azad Nəbiyevin nəfər etdirdiyi “Koroğlu”nu ağıdan toplamadığına gəhbəyərədən daha iki faktı güttərmək istəyirəm. Qolların “Pasport qeydləri”ndə oxuyuruq: *“Röşən-1973-cü ildə dərbəndli Aşıq Vəli Atalıyevdən (1908) Qayakənd istisuyunda yazıya alınmışdır. Qolu folklorşünas, filologiya elmləri doktoru, professor Azad Mövlud oğlu Nəbiyev yazıya almışdır. Əlyazması müəllifin şəxsi arxivindədir. İlk dəfə nəşr olunur”*³³⁸. Yaxı fikir verin. Unutmayaq ki, pasport qeydləri məni yazıya alındıq vaxt aparılır. Əgər A. Nəbiyev bu məni doğrudan da ağıdan yazıya alıb, pasportlaşdırmı olsaydı, onun altında hez vaxt *“filologiya elmləri doktoru, professor”* süzləni yazmazdı, zənkə o 1973-cü ildə təzə namizəlik dissertasiyası mədəfə etmişdi, elmlər doktoru və professor deyildi. Hətta hez dosent adı da almamışdı. Pasportlaşdırma mətləq məni yazıldıq anda aparılır, ondan nənkə on il, hez bir gən də sonra yox.

İkinci fakt daha maraqlıdır. A. Nəbiyev kitaba yazdığı “Koroğlu” və onun yazıya alınmış yeni variantı bədi bir neçə söz” adlı ün süzəndə yazır: *“Bu sözlər uzun müddət qulağımda səsləndi, rayona gələndə həqiqətən “Koroğlu” dastanının irizinə düşdüm, onun ən yaxşı bilicilərini tapdım, dastanın bir*

³³⁸Koroğlu (Toplayanı, ün süz, qeyd və zəhəllərin mətləfi: A. Nəbiyev). Bakı. Nurlan, 2003. s. 415

qolunu yazıya aldım, həmin qolu Mir Cəlal müəllim sonralar baş redaktoru olduğu “Elmi əsərlərdə” çap etdirdi. Bu mənim folklorla ilk gəlişim idi. Sonra uzun müddət Şimal bölgədə yayılan “Koroğlu” qolları mənim fikrimi məşğul edirdi, lakin onları yazıya almağa vaxtım və imkanım olmadığından bu təxirəsalınmaz işi görməyə sadəcə macal tapmadım.

“Koroğlu” dastanının qollarını toplamağa fürsət aspiranturaya daxil olub, həmin mövzuda tədqiqat işi aparmağa başlamağımla bağlı oldu. 1969-1970-ci illərdə mən Şimal bölgəsi aşıqlarından dastanın daha beş qolunu yazıya ala bildim”³³⁹.

A.N.Əliyev burada üzg yazır ki, 1969-cu il Qəndək dastanının cəmi bir qolunu yazıya almıdır (guya). Lakin qolların “Pasport qeydləri”ndə isə təkcə 1964-cü ildə beş qolun yazıya alındığı güstərilmiyədir:

1. Telli xanım. 1964-cü ilin avqustunda Quba rayonunun Qonaqkənd qəsəbəsində A.Əliyev Gəlibala Həlimovdan (1909) A. N.Əliyev yazıya almıdır.

2. Gizirli Mustafa bəgin Zənnibəlgəliyəsi. 1964-cü ildə Quba rayonunda H. Balayevdən A. N.Əliyev yazıya almıdır.

3. Misri qilincin oğlanması. 1964-cü ildə Quba rayonunda A.Əliyev Yarbala Məhəmmədovdan (1920) yazıya alınmışdır.

4. Bəyüvkanımın Zənnibəlgəliyəsi. 1964-cü ildə Quba rayonunda A.Əliyev Yarbaldan A. N.Əliyev tərəfindən yazıya alınmışdır.

5. Koroğlunun Beyazidə getməsi. Qol 1964-cü ildə Qubada A.Əliyev Gəlibaldan yazıya alınmışdır. Qolu A. N.Əliyev yazıya almıdır.

6. Eyvazın Zənnibəlgəliyəsi. Dərbəndli a.Əliyev Yəhya Əbəliyovdan (1907) 1967-ci ildə Dərbənddə A. N.Əliyev tərəfindən yazıya alınmışdır.³⁴⁰

A. N.Əliyev 1969-1970-ci illərdə Şimal bölgəsi aşıqlarından dastanın daha beş qolunu yazıya aldığıni süyləndikdə “Pasport qeydləri”ndə cəmi iki qolun həmin vaxt yazıya alındığını

³³⁹Yenəbrada, s. 8-9

³⁴⁰Yenəbrada, s. 415-416

yazıb.

1. Koroğlu'nun Dərbənd səfəri. Dərbəndli Aşıq Utul Qutliyevdən (1905) 1970-ci ildə Qayakəndə yazıya alınmışdır. Qolu A.N. Bəyev yazıya almışdır.

2. Qaracaoğlanın Zəlibelə gəlməsi. Qolu dərbəndli Aşıq Utul Qutliyevdən 1970-ci ildə Qayakəndə A.N. Bəyev yazıya almışdır.³⁴¹

Bu cərgə dolağılıqlar yaddaın zəifliyindən irəlilə gəlir. Deyilən fikirlərdən qısqıqı olmadığına güvənəz unudulur.

Hələ dey gən kimi aydındır. Belə yerdə deyirlər ki, yalnızının yaddaı olmaz. A.N. Bəyev də kitabın ün süzəndə yazdığını son süzəndə unutmuşdur. Onun yazdığına güvən 1964-cü ilin yayında birinci kurs tələbəsi kimi Qazax-Ağstafa və Tovuz rayonlarına bir aylıq folklor toplamağa getməyimi və kəstə olduğına güvən Mir Cəlal məğəlim onu folklor ekspedisiyasından azad etmişdir.³⁴² Əvvəla, 1964-cü ilin yayında o artıq ikinci kurs tələbəsi sayılmalıydı, yayda birinci kurs tələbəsi olmur. Sentyabr ayından 1965-ci il yanvar ayının əvvəlində qədər də dərslərdən ayrılmalı idi. Bəs güvən dastanın beşqolunu 1964-cü ildə necə toplamışdır? Belə yerdə deyirlər: "Cidənə zuvalda gizlətməz".

Saxtakarlıqlar güz qabağındadır, hərdən dənəonların saxtalarını A.N. Bəyev yuxarıda gürdəy gəz kimi, üzgə təsdiqlənmişdir. Ona güvən də bu faktdan qaçmaq və ya onu tələzib etməyə məğməkən deyil. Bəs güvən bu qədər lazımsız saxtakarlıqları eləməkdən maraqlanmışdır? Bunu da A.N. Bəyev gizlətməmişdir, elə hərdən kitabın ün süzəndə azıq süylənmişdir: "Süjetin izi ilə Qazax-Ağstafa-Tovuz və Şəmkir rayonlarını gəzdim. Aşıq Hüseyn Bozalqanlının kəndində, onun repertuarının yayıldığı ərazilərdə oldum. Buralarda da V. Xuluflunun topladıqlarından başqa bir materiala təsadüf etmədim.

Bir münasibəti də qeyd etmək istərdim. Bütün gəzdiyim bu ərazilərdə Aşıq Hüseyn Bozalqanlının "Koroğlu" repertuarı ilə

³⁴¹Yenəbrada, s. 415-417

³⁴²Yenəbrada, s. 8

Aşıq Əsədin repertuarının bir-birinə qarışdığını gördüm.

İstər Qərbi Azərbaycan, istər Borçalı, Marneulidə, istərsə də Ağstafa–Şəmkir, Gəncəbasar bölgələrində isə M.H.Təhmasibin işlədiyi roman variantınınun yenidən aşığı repertuarına daxil olduğunu müşahidə etdim. Maraqlıdır ki, yeni dövr aşığı repertuarında yazıdan, işlənmiş variantdan gəlmə süjet kiçik dəyişikliklərlə özünə yer tutmaqdadır.

Azərbaycanın Şimal bölgəsində Şirvandan başlamış Dərbənd də daxil olmaqla çox geniş bir ərazidə isə aşıqların repertuarında ənənəvi nəşrlərdə olmayan müstəqil qol və qoşmalar üstünlük təşkil edir”³⁴³.

“M.H.Təhmasibin işlədiyi roman variantı” cəmlərində A.N.Əliyev marağını azıq qədər bildirməmişdir. Yeni “Koroğlu”-nin M.H.Təhmasib nəfəri hələ də vardır. Bunlar haqqında üncü zox danıq. A.N.Əliyev Gəncəbasar bölgəsində aşıqların repertuarında V.Xulufunun topladıqlarından başqa material tapa bilmədiyi kimi aşıqaları da bu marağını süylənmiş gözün uydurmuşdur. Bununla demək istəyir ki, Gəncəbasar aşıqlarının repertuarında “Koroğlu” dastanı olmayıb və A.R.Əblinin, H.Əlizadənin və M.H.Təhmasibin Gəncəbasar aşıqlarından topladıqları yığdığı zox materialın üstündə qara xətt zəkməyə cəhd etmişdir. Əgər A.N.Əliyev Gəncəbasar aşıqlarının repertuarında V.Xulufunun topladıqlarından başqa material tapa bilməmişdirsə, onda M.H. Təhmasibin işlədiyi roman variantınınun yenidən aşığı repertuarına daxil olduğunu necə müşahidə etmişdir? Deməli, bu qollar aşıqların repertuarında var, A.N.Əliyev də onları müşahidə etmişdir və sadəcə olaraq onları qəbul eləyib bilməmiş kitabdan fəahi repertuara gəlmiş kimi həqiqətə uyğun olmayan bir fikir uydurmuşdur. Bu fikir Əvəlcadənin onun beynində olmuşdur. Ancaq A.N.Əliyev niyə unutmuşdur ki, aşıq sənəti ustad-öyirdən öyirdəsi gözündə dayanıb min illər boyu yaləmli, hər bir aşıq bu sənəti kitablardan yox, üz ustadından öyrənmişdir. M.H.Təhmasib variantına aşıq repertuarında rast gəlinməsi isə məhz eləcə min materialların doqrudan da aşıqların ifasından yazıya alındı-

³⁴³Yeni brada, s. 9-10

ını təsdiqləyir. A.N.Əliyev burada “Koroğlu”nun M.H.T.Əhmədovun qollarının bir zoxunu məhz A.Əliyev Hüseyn Bozalqanlının və A.Əliyev Əsədın danıdıklarını unutmuşdur ki, V.Xulufu da dastanı onlardan yazıya almışdır. Bu qolların kitabdan lıfahi repertuara gəldiyini isə yalnız qırxlı, bədxah adamlar düşüncə bilərlər. Hez bir a.Əliyev “Koroğlu” dastanını kitablardan öyrənmişdir. Bu gün də qocaman ustad a.Əliyevlər üz sənətini cavanlara ötürən ustad-öyrid yolu ilə öyrədirlər. M.Əliyev “Koroğlu” dastanını kitabdan öyrəndiyini deyən a.Əliyev gülməmişdir.

A.N.Əliyev bu qədər saxtakarlıqlara canla-bağla qol qoymasının son məqsədini “Azərbaycanın Şimal bölgəsində Şirvan dan başlamış Dərbənd də daxil olmaqla çox geniş bir ərazidə isə aşuqların repertuarında ənənəvi nəşrlərdə olmayan müstəqil qol və qoşmalar üstünlük təşkil edir” deyərək öz əzmiyyətdir. Burada onun əsas məqsədi “Koroğlu”nu öz ilkin küklərindən ayırmaq, Koroğlu adına uydurmaları isə əsl sənət ürnəklərini kimi elmi dövriyyəyə daxil etməkdir.

Azərbaycan folklorşünasları A.N.Əliyevdən əvvəl onun dövründə və sonra da dünyanın digər ölkələrində, Dərbənd folklor ekspedisiyalarında olmuşlar. Şirvan da, Cəməlxanlı da, Dərbənd də Azərbaycanın zəngin folklor ocaqlarından biridir. Bu bülgeyə məxsus vaxtlarda zəngin folklor ürnəkləri toplanıb nəşr edilmişdir, lakin a.Əliyevlərin ifadəsindən indiyə qədər “Koroğlu” dastanı ilə bağlı qol adlandırılacaq sənət ürnəkləri hez bir material toplanmamışdır. Tanınmış folklorşünaslarımızdan M.Əliyevlərin Qasımlı, Oruc Əliyev, Rza Xəlilov dünyanın digər ölkələrində folklor ekspedisiyalarında olmuş bu bülgeyə qarşı qarşılaşmış xeyli ədəbiyyat ürnəyi toplamışlar. Bu materiallar AMEA Folklor İnstitutu tərəfindən “Dərbənd folklor ürnəkləri” adlı kitabda nəşr olunmuşdur. Onların Koroğlu adına yazıya alaraq bildikləri yeganə mətn Nigar xanımın adından deyilmi “Xoşbəhəddin”³⁴⁴ rədifli bir gəraylıdır ki, onu A.Əliyev Niftulla danırmışdır. Bu gəraylı bəhəddin olub, kitabda “Koroğlu” dastanından bir parça” başlıq

³⁴⁴Dərbənd folklor ürnəkləri (Toplayanlar, tərtiblər: M.Əliyevlərin Qasımlı, Oruc Əliyev, Rza Xəlilov). AMEA Folklor İnstitutu. Bakı. 2014. s. 261

altında verilmişdir. “Dərbənd folklor ürnələri” kitabında bu gələcək raylıdan başqa “Koroğlu” dastanı ilə bərabər bir cəmləndirilmişdir. Toplayıcılar sühbət zamanı bildirdilən ki, bəzi materialların hamısı zəp olunub, süyləyicilərdən hez biri “Koroğlu” adına hez nədənişməyib. Bundan əvvəl isə AMEA Folklor İnstitutunda “Azərbaycan folkloru antologiyası” seriyasından “Dərbənd folkloru” cildi ilə gəz gürməliyə. Həseyin Şməyilovun və Samil Xurdamiyevanın topladıqları bu kitabda “Koroğlunun Bilhədi sənəti” adlı bir mətn verilmişdir. Onu Bilhədi kəndində yaşayan Ağa Tayırbey süylənmişdir.³⁴⁵ Maraqlıdır ki, A.N.Şeyevin guya “Koroğlu” qollarını yazıya aldıqanların sırasında Ağa Niftulənin və Ağa Tayırbeyin adları yoxdur.

“Koroğlunun Bilhədi sənəti” Dərbənddə toplanmışna gürə maraqlıdır, lakin bədii-poetik tutumu baxımından “Koroğlu” dastanındakı qollardan xeyli zəifdir. Bu barədə uzun-uzadı danışmağa ehtiyac duymuram.

Azərbaycan aşıq sənətinin yaxşı bilicisi professor Məhərrəm Qasımlı Dərbənd aşıq mğhiti haqqında yazır: *“Dərbənd aşıq mühiti XX yüzilliyin ortalarından etibarən zəifləməyə başlamışdır. Hazırda yalnız Dərbənd dövrəsindəki iki kənddə (Yersu və Marağa) aşıq sənəti öz nüfuzunu müəyyən qədər qoruyub saxlayır. Quba, Xaçmaz, Şəki, Zaqatala və Qaxda aşıqlara sərək şəkildə təsadüf olunur. Azərbaycan aşıq sənətinin təşəkkül və inkişafında, eləcə də adı çəkilən regionda türk etnik-mədəni sisteminin aparıcı mövqə qazanmasında misilsiz xidmətləri olan Dərbənd aşıq mühiti sıradan çıxan tarixi mühitlər cərgəsinə qoşulmaq arəfəsindədir.”*³⁴⁶

Onu da deyim ki, 1950-ci illərdə AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu Azərbaycanın Əmal bülğəsinə dündün folklor ekspedisiyaları gündəlib. Həmin bülğənin aşıqlarından “Koroğlu” dastanının bir qolu da yazıya alınmayıb.

³⁴⁵ Azərbaycan folkloru antologiyası. XIV cild. Dərbənd folkloru (Toplayanlar Həseyin Şməyilov, Samil Xurdamiyeva). AMEA Folklor İnstitutu. Bakı. 2006. s. 352-259

³⁴⁶ Məhərrəm Qasımlı. Aşıq sənəti. Bakı. 1996. s. 96

Bunlardan başqa, Azad Nəbiyevin qələmində zıxım sax-takarlıqların üstünə azan və onları təsdiqləyən bir məsələni ay-rica vurulmaq istəyirəm. “Dərbənd folkloru” və “Dərbənd folklor ürnəkləri” kitablarında həmin bölgədə yəqinmələləqların adları və harda yadlıqları da verilmişdir. Onların arasında A. Nəbiyevin “Koroğlu” qollarını topladıqların və kəndlərin hez birinin adı yoxdur. M.Qasımlının “Ağı sənəti” və “Ozan ağı sənəti” kitablarındakı “Dərbənd ağı məhiti” başlıqlı yazılarda da onların adlarına rast gəlinmir. Qara Namazovun təxminən beşyüz ələlin haqqında bilgilə toplanmış “Ağıqlar” kitabında da həmin ağıqların adları zəkilmir.³⁴⁷ Halbuki Q.Namazov Şirvandan yğzə yaxın ağı haqqında bilgi topladığını yazır: “*Qeyd edim ki, 1970-ci ildə alman-sovet müharibəsinin əlili-folklorçu Mürsəl Mürsəlovla Şirvan bölgəsindən topladığımız yüzə qədər aşığı və el şairinin şeirləri və onların haqqında məlumatı 2 cildə tərtib edib “Yazıçı” nəşriyyatına verdik.*³⁴⁸

Bunların hamısını bir yana qoyaq. A.Nəbiyevin üzgəğn “Azərbaycan ağı məktəbləri” kitabında məğəlif niyəsbir zaman “Koroğlu” dastanının qollarını “topladıqların adlarını “unutmuşdur”³⁴⁹. Qvəzində Gəncəbasardakı zəngin ağı sənətinin üstünkülgəsalmaqlı yaddan zıxarmamışdır: “*Gəncəbasar mühiti dastançılıq baxımından o qədər geniş imkanlara malik deyildir*”³⁵⁰. Hamı güzəli bilir ki, Koroğlu” dastanının V.Xuluflu, A.Rəcəbli, Q.Tahirov, H.Əizadə və M.H. Təmasib nəfərləndəki bğtəğn qollar Gəncəbasar ağıqlarının ifasından yazıya alınmışdır. “Koroğlu”nun əli məğləmməli qollarını tovuzlu Ağı Həseyin Bozalqanlı, tovuzlu Ağı Əsəd, tovuzlu Ağı Mirzə Bayramov, tovuzlu Əair Vəli, tovuzlu Ağı Əkbəli Cəfərov, tovuzlu Ağı Əixan Niftəliyev, qazaxlı Ağı Əli, Ənkirli Ağı Həseyin, qazaxlı Ağı Əli, gəncəli Ağı Əbrahim

³⁴⁷Məhərrəm Qasımlı. Ağı sənəti. Bakı. 1996; Məhərrəm Qasımlı. Ozan ağı sənəti. Bakı. 2003; Qara Namazov. Ağıqlar. I kitab. Bakı. 2004.

³⁴⁸Qara Namazov. Ağıqlar. I kitab. Bakı. 2004. s.10-11

³⁴⁹A.Nəbiyev. Azərbaycan ağı məktəbləri. Bakı. 2004. s. 90-151

³⁵⁰Yenəbrada, s. 247

Qaraca, gürclü Alıq İslam, gürclü Alıq İbrahim, qazaxlı Alıq Məhəmməd, tovuzlu Alıq Mehdi, qazaxlı Alıq Sadıq, tovuzlu Alıq Məhəmməd, Əmkirli Alıq Qəmbər, Əmkirli Alıq Teymur və başqaları süylənmişdir. Bu siyahını istənilən qədər artırmaq olar, zəngi AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Folklor arxivində məstəqillik illərində qədər güz bəbəyi kimi qorunub saxlanan “Koroğlu” dastanına aid yığılmış yaxın mətnin böyük kəsiriyi Gəncəbasar alıqlarının ifalarıdır. Gəncəbasar bülgeşində başqa Azərbaycanın digər bülgeşlərinin hez birində koroğluxan alıq zıxmamıdır. Koroğluxan alıq da süzsüz ki, “Koroğlu” dastanının daha zox yayıldı, onun daha zox dinləyici və təmələzısının olduğu bülgeşlərdə zıxa bilirdi. Bundan başqa, Azərbaycan məhbəblə dastanlarının da zoxusu Gəncəbasar alıqlarından toplanmışdır. “Qurbanı” dastanı Gəncədə Alıq Qara Müvlayevdə, “Tahir və Zühr” dastanının bir neçə variantı tovuzlu Alıq Əbildən, Qazaxın Dəzqıllaq kəndində yalçı Alıq Məhəmməddə, habelə Gəncə Əmkir, Borzalı və Kəlbəcə alıqlarından, “Novruz” qazaxlı Alıq Mənsurdan, “Alı xan” Əmkir rayonunun Zeylə kəndində yalçı Alıq Mehdi (1959), digər variantı qazaxlı Alıq Həsəndən, “Abbas və Gəlgəz” dastanı gürclü Alıq Qara Müvlayevdə, “Seydi və Pəri” dastanı Qazaxdan, “Məğməh” dastanı Əmkir rayonunun Zeylə kəndində yalçı Alıq Orucdan, “Abdulla və Cahən” dastanı Qazax rayonunun Aşküy-nək kəndində yalçı Alıq Məhəmmədyardan, “Məsim və Dilliruz” dastanı Əmkir rayonunun Seyfəli kəndində yalçı Alıq Həseyn Seyfəlidən (1944), başqa bir variantı Kəlbəcədə, “Səyyad və Səadət” dastanı Tovuz rayonunun Aləli Quzu kəndində yalçı Alıq Abıdan (1960), “Məhəmməd və Gəlidən” dastanı Əmkir rayonunun Cilli kəndində yalçı Alıq Qasım Nəsib oğlundan (1940), “Əhəməyil” dastanı tovuzlu Alıq Mirzədən (1929), digər variantı Əmkir rayonunun Zeylə kəndində yalçı Alıq Alıdan (1961), “Yəhya bəy və Dostuxanım” dastanı Əmkir rayonunun Dəllər Cırdaxan kəndində yalçı Həseyn Təliyevdə (1947), “Vaqif” dastanı Əmkirli

Aliq Hüseyn Seyfəliyev yazıya alınmışdır. Bu siyahını yenilənən uzatmaq olar. Gəncəbasar aşıqlarının repertuarının dastanlarla zənginliyi haqqında bunlar da aydın təsvir yaradır. Qazaq dastanlarının təsəvvürünü Gəncəbasar aşıqları yaratmışlar. Gürrəli bu siyahı ilə tanış ola-ola *Gəncəbasar mühiti dastançılıq baxımından o qədər geniş imkanlara malik deyildir* cəmləsi adamin dilinə necə gəlmişdir. Azərbaycan aşıq sənətinin ən gənc ocaqlarından biri olan, onlarla böyük sənətkarlar yetişdirmiş Gəncəbasar büləsi haqqında söyləmiş bu cərgəli və məsuliyətsiz fikirlərin arxasında duran məkrli niyyətlər də azılmalıdır. Elə bilirəm ki, bir vaxt bunların hamısının üstə azılacaq.

M.Qasımlıya gürü Dərbənd dövrəsində hazırda aşıq sənətinin üz nəfuzunu məğyən qələ qoruyub saxladığı iki kənddə - Yersu və Marağandan da A.Nəbiyev hez nə toplamamışdır. M.Qasımlının kitabı A.Nəbiyevin kitabından yeddi il öncə nəp edilmiş. Əgər M.Qasımlı *Dərbənd aşiq mühitinin sıradan çıxan tarixi mühitlər cərgəsinə qoşulmaq ərafəsində* olduğunu yazırsa, *Dərbənd də daxil olmaqla çox geniş bir ərazidə isə aşıqların repertuarında ənənəvi nəşrlərdə olmayan müstəqil qol və qoşmalar üstünlük təşkil edir* deyən A.Nəbiyev hansı aşıqların repertuarından danışır. Qocaman folklorzu A.Nəbiyev bilirdi ki, 1920-30-cu illərdə İrvana daha tez-tez folklor ekspedisiyaları təşkil edilmişdir. Bakıda yaşayan folklorzular da süzsüz ki, uzaq rayonlara yox, yaxın yerlərdə folklor toplamağa getməyi daha üstün tutmuşlar. O zaman İrvandanda “Koroğlu” dastanının bir dəfə də məğlənmiş qolu yazıya alınmamışdır.

Sonda demək istəyirəm ki, A.Nəbiyevin kitabındakı “Pasport güstərilmiş” də toplanmış folklor ürnəklərinin pasportlandırılması qaydalarına uyğun gəlmiş. Burada yalnız qolların yazıya alındığı (?) illərdə güstərilmiş ay və günlər unudulmuşdur. Qolların bəzilərinin yazıya alındığı yer təbii doğrudur. Hez bir qolun yazıya alınmasında əhəd kimi iştirak etməmişdir. Aşıqların bəzilərinin anadan olduğu il (yeni yaşı) güstərilmiş təsəvvürü haqqında bilgi verilməmişdir. Eyni aşıqların adı bir neçə cərgə yazılmışdır (Aliq Vəli, Aliq Vəli Atalıyev və s.). Halbuki

bunların hamısı pasportlaşdırmada dözgögn kişini tapmalıydı. Bğtğn bunlar da onu süyləməyə əsas verir ki, mətləbi güstərilən tarixlərdə yox, zox-zox sonralar yazılmış “pasportlaşdırma” da onda aparılmışdır. Dolaşlıqların və saxtakarlıqların səbəbini də məhz bunda axtarmaq lazımdır.

“Koroğlu” eposundan danırdan onun ilk dəfə Zəlibeldə yarandığını, sonra Gənc-Qazax əlqələrinin repertuarında cilalana-cilalana yayıldığını, oradan yayıldığını unutmək olmaz. “Koroğlu” eposunun V.Xuluflu (1927 və 1929), H.Əlizadə (1940-1941) və M.H. Təhməsinin nəşrlərindəki materialların böyük qisminin Gənc-Basar əlqələrindən toplanması qətiyyətlə təsdiqlənə bilər. Hez vaxt ola bilməz ki, eposun daha məğklənməli variantı əlqə sənətinin zox gəclə inkişaf etdiyi və Ərazi baxımından Zəlibelə hələsində yerləşən Gənc-Qazax, Güyz və Borzalıda yox, onlardan uzaqlarda, həm də əhəmiyyətli o qədr də yayılmadı. Qubada, Dərbənddə tapılsın. Axı hələ bir dastan yarandı. bülğələri uzaqlaşdıqca daha zox tərif olunur, dəyişdirilir, unudulur, tələvə edilir və s. Bğtğn bunlar da zox zaman dastanın daha zəif, daha süngk və ilk variantından uzaq, onunla səslənməyə yeni bir variantının gəzə xizməti ilənən tələvədir. A.N.Əbiyevin nəşr etdiyi “Koroğlu” dastanındakı epos poetikası ilə uyğun olmayan zox ciddi nüqsanları yuxarıdakı səbəblə bəsləməyə olmaz. Onun strukturu M.H.Təhməsinin nəşri əsasında qurulmuş, lakin gəzəndə aparılmış redaktərlər, ixtisarlar, artırmalar, ayrı-ayrı qollardakı sənətlərin poetik təsvirinin bayağılaşdırılması, hadisələrin üz tələbi axarından zıxarılıb sənətləndirilməsi, mətləbin dastanın bir qolundan başqa qoluna aparılaraq calağ yolu ilə quraşdırılması, xəsusilə dirlərin yerinin dəyişdirilməsi və bu zaman onların məzmunlarının, məzmunlarının süylədikləri yerləyin gəlməməyi, zox ciddi epik sənətlərin ruhu hopdurulması, qondarmazlıq, tələbzinin üz gəyində kezlə fikirlərin mətləbdə daxil edilməsi və s. eposun kamilliyin, bitkinliyin, güzəliyin gəclə gəldiklə gəlməməsi, onun üz ilkinliyində, orijinallığında uzaqlaşması ilə nəticələnmişdir. A.N.Əbiyevin nəşr etdiyi “Koroğlu” ki-

tabında bu sığili nüqsanlar o qd r zoxdur ki, onların hamısı haqqında danımaq imkan xricindədir. Ğmumilikd gütğrdğkd bu n r haqqında yaxı bir süz dem k mğmkğn deyil.

2.7. “KOROĞLU”NUN TİFLİS NÜSXƏSİ

“Koroğlu” dastanının son nüsxələrindən biri də “Koroğlu”-nun Tiflis variantı” adlandırılmış Tiflis nüsxəsidir. Bu yazma kezən sən 60-cı illərində Gürcüstan EA K.Kekelidze adına Əlyazmalar İnstitutunda L.Q.Zlaidze tərəfindən özəzəxarılmışdır. 28 mədlisdən ibarət bu “variantda” digər eposunun əhəmiyyəti olan “Koroğlu”-nin M.H.T. Masib nüsxələrindən və digər nüsxələrdən gütərgəlməyən bir zox motivləri, epizodlar saxlansa da, dastanın ayrı-ayrı mədlisləri qarışdırılmış, sənjet pozulmuş, mətn tərtib edilmiş və təvəllül hesabına hadisələr bədən-ayağa dolandırılmışdır.

“Tiflis nüsxəsi”nin fotosürətini ünlən sən 60-cı illərin əvvəllərində D. Əliyeva Bakıya gətirmişdir. Bu fotosürətin Bakıya gətirilməsi uzun müddət mümkün olmamışdır. L.Q.Zlaidze onun Azərbaycanla gətirilməsini istəmişdir. Zox uzun yazılmalardan sonra Gürcüstan EA bu nüsxənin fotosürətinin Azərbaycanla verilməsi ilə razılaşdırılmışdır. Bu işdə Dilarxanım Əliyevaya rəfiqəsi Leyla Eradzenin dəkümüyi dəymişdir. Əlyazma rəhbərlik bası ilə türk dilində yazılmışdır. Vərəqlərin iki gözə də yazılmış və sənəflənmişdir. 768 sənəflənmiş, yəni 384 vərəqlənmiş ibarətdir. Əlyazmada mədlislərin adları da ayrıca vərəqlənmiş və ilə güstərilmişdir. D. Əliyeva bu nüsxənin iyirmi iki mədlisini kiril əlifbasına transliterasiya etmiş, bir parçasını düvrə mətbuat vasitəsi ilə oxucuların ixtiyarına vermişdir.

“Koroğlu”-nin “Tiflis nüsxəsi” 2005-ci ildə AMEA Folklor İnstitutunda ayrıca kitab halında ilə gözə gürdə və böyük sənəsiyə yaratdı. Bir zoxları həmin mətni dəndən duymadan, onun nəvaxt, harda, necə və nə mənəqsədlən yazıldığını aydınlaşdırmadan, daha doğrusu, bilmədən, bəlkə də hez bunları dəğənmədən tərtibini güylənə qaldırdılar. Kitabı nərtə hazırlayanlar və onlarla həmfikir olanlar isən A.Xodzko variantı kimi, “Tiflis nüsxəsi”-nin nüsxəsini böyük hadisə adlandırdılar. Əsl həqiqət isən bu tərtiblərin altında qalıb gürənmə oldu.

“Koroğlu”-nin “Tiflis nüsxəsi”-nin Azərbaycanla dəkəniyin böyük qəsuru onun pasport güstəricilərinin olmamasıdır.

Bu Qiyazmanın nə vaxt, harda, hansı alimlərin ifasından, kim tərəfindən yazıya alındığı haqqında hez bir bilgi yoxdur. Zənnki onun Azərbaycanca gətirilməmiş fotosurlarının arasından ilk iki şəhifəyə bəzi birinci və ikinci gütməmişdir. Qiyazmanı guya tapıb öz xizmətinə və onun haqqında ilk dəfə məlumat verməmiş L.Q.Zlaidze hansı şəhərdən pasport güstərəcəli yazılmış həmin vərdi gizlətməmişdir. L.Q.Zlaidze bu şəhifələri hələ Qiyazmanın fotosurlarını verib, onu birlikdə araşdırmağa və onları hazırlamağa razılığını almadan Xaliq Koroğluya da gütməmişdir. Ona verdiyi fotosurları da bu iki şəhifəni xizmətimizdir. Hətta X.H.Koroğlu Qiyazmanın əslini gütmək məqsədilə bir neçə dəfə Tiflisə gəlmişdir. L.Q.Zlaidze onun bu Qiyazmanın əslini itaət etməsinə, ona bəzi gülməli baxmağına da imkan verməmişdir. Bu nərd haqqında yazan Azərbaycan alimlərinin hez kim onun Qiyazmasının özgənə gütməmişdir. Bakıya onun fotosurları gətirilməmişdir. Qiyazmanın əslini analiz edilməmişdir və bu bərdə ilimizdə hez bir şərd yoxdur. Onda bəz bir sual qarşıya xizir: gülməli pasport güstərəcəli gütməli və yalnız fotosurların əsasında bu mətin yazılma tarixi haqqında fikir, öz dərddəşmiş-filansız qəti fikir süylməli olarmı? İkinci sualın cavabı bundan da gərkdir: Azərbaycan alimləri Qiyazmanın kağızının nüvə haqqında da fikir süylməli. Gülməli Qiyazmanın əslini, yəni yazıldığı kağız gütməli, yalnız onun fotosurların baxıb mətin yazıldığı kağızın nüvəyə mənəvi bərdə mənəvi bərdə? Bu gən həmin sualların cavablandırılması ona gülməli vacibdir ki, bir zoxları bərdə hez bir əsas olmadan “Tiflis nəsxəsi”ni “Koroğlu” dastanının bərdə qədim Qiyazması adlandırlar. Gülməli bu doqudanmı bərdə?

Xaliq Həseyin oğlu Koroğlu mətin əslini gülməli-gülməli yəni L.Q.Zlaidzenin süzlərini əsaslanaraq, daha doqusu aldanaq onun “*rus kağızında vodyan işarələri ilə 1856-cı ildən əvvəl olmayaraq yazıya köçürüldüyünü yazmışdır*”³⁵¹. Bununla yanaşı X.H.Koroğlu bu mətin daha qədim bir Qiyazmadan küzürüldü-

³⁵¹X.Q.Koroğlu . Vzai məsvəzi gəpə nar odov Sredney Azii, İrana i Azerbaycə ana. «Nauka».Moskva. 1983. s. 183

yəngi döşüylərdir.³⁵² Mən Moskvada oxuyanda X.H.Koroğlu üzgə danışdı ki, “L.Q.Zlaidze bu yazmanı birlikdə araşdırmaq məntəqlif etdi və mən də razılaşdım. Fikrimiz monoqrafik bir araşdırma aparmağıydı. O yazmanın fotosurətini mən gündəddi. Mən onu oxudum və tələsik bir məqalə yazdım. Lakin sonralar yazmanın əslini görmək üçün zox zalışsam da, L.Q.Zlaidze buna imkan verdi. Mən bir neçə məsələni aydınlaşdırmaq üçün mətləq yazmanın əslini görməliydim. Birincisi, yazmanın pasport nüsxəsini yazılmış birinci vərdi L.Q.Zlaidze götərmədi. Məni maraqlandıran məsələlər də həmin vərdədi. Bu vərdi vermədiyini və yazmanın əslini göstərmədiyini görə mən həmin əslin araşdırılmasını dayandırdım”. O bunu da deyirdi ki, “birinci vərdin gizlədilməsi məndə dəğbəhət yaradı”. Bunlar Xəliq Koroğlunun üzgə dediğidir.

Azərbaycan alimlərindən bəziləri isə bu yazmanın tarixini bir qədər dəqiələndirərək onun XVII yüzillikdə yazıldığını fikrini irəli sürmüşlər.³⁵³ Azərbaycan alimlərinin bu yazmanın XVII yüzillikdə yazıldığını fikrini söyləyənlərin gətirdikləri arqumentlərin hez bir elmi əsası yoxdur. Həmin alimlərin arqumentlərindən biri dastanda adı zikilən “kəpənək” geyim növü ilə bəndir. Bəndəddən ibarət olan bu arqumentlərdən ikisinə burada toxunmaq istəyirəm. Onlar üçün bəndə yazırlar: “*Dastanda qəhrəmanların geyimləri, məsələn, XIII-XIV əsrlərə aid edilən, hətta Nəsiminin Fəzlullah Nəimiyyə yazdığı məşhur qəzəldə adı gedən, Səfəvilər dövründə də istifadə olunan “kəpənək” geyim növü XVIII əsrdə artıq arxaikləşmişdir*”³⁵⁴. Güngə, onların istinad etdikləri qaynağın mətləfi də üzli də “kəpənək” geyim növü üçün nə demək olduğunu bilmirlər. Kəpənək daha zox qoyunzuların geyindikləri yapıncının bəndə bir adıdır. Bu geyimlə Azərbaycan XX yüzillikdə geniş istifadə olunmuşdur və bunu kitaba ün süz yazanlar da gürəblər. Sovetlər dönməndə kolxoz-sovxozlar tərəfindən zobanlara pulsuz yapıncı-

³⁵²Yenəbrada, s.183

³⁵³Koroğlu (Tiflis nəsxəsi). AMEA Folklor İnstitutu. Bakı. 2005. s. 6

³⁵⁴Yenəbrada, s. 5

kəpənək verilirdi. Ona həftə Gəncəbasar bülgeşində xalq arasında bu gəğnə daha zox qartı deyirdi.

Maraqlıdır ki, “Dərd Qorqud” dastanında da kəpənək süzğə işlənməlidir. Lakin dastanın əlimizdə olan nəsxəsinin XVI yüzillikdə yazıldığını nəzərə alıb, burada onun göstəndə dayanmıram.

“Koroğlu” dastanının yalnız XX yüzillikdə Azərbaycan alimlərinin ifasından yazıya alınmış ayrı-ayrı variantlarında və nəfərlərində də kəpənək süzğə işlənməlidir. Məsələn, dastanın M.H.Təmasib nəfərindəki “Dərdin itməyi” (onun bir adı da “Koroğlunun Balıca səfəri”dir) qolunda Koroğlunun ilxısının Qara xanın qorucusuna dərdəyğ və xanın ilxını gizlətdiyi xəbərlərini Zərəlibelə gətirən ilxısının əynində kəpənək varıydı: *“Dəlilə hamısı qalxdılar ayağa. Ləpirçilər düşdülər qabağa. Koroğlu özü də başladı geyinməyə. Elə bu dəmdə bir də gördülər ki, budu, keşikçilər bir adam gətirir. Yaxınlaşanda Koroğlu baxdı ki, bu-çiyində kəpənəyi, əlində dəyənəyi cavan bir oğlandı”*³⁵⁵. Bu qolu Həmmət Əzizadə 1930-cu ildə Ordubadlı Aqı Muxtardan toplamışdır. İndi biz buradakı kəpənək geyim nüvəgəğnə XVIII yüzillikdə arxaikləşdiyi fikrinə inanıb deyə bilərikmi ki, Həmmət Əzizadə bunu 1930-cu ildə yox, XVII yüzillikdə yazıya alıb?! Bu qədr bəsit dəğənmək olmaz. Hamı hərdəyi bilməz və bilmək məhkəmə ayıb deyil. Bir dəyi bilməyində onu yerli-yataqlı üyrənmək lazımdır. Unutmamalıyıq ki, bir yanlış fikrə süykən səyəkən onu yayıb zoxaltmaq elmə ziyan vurmaqdan başqa hez nə qazandırmır. “Koroğlu” dastanı haqqında yazılan sərlərdə bu cəğrə dayaz dəğəncənin məhsulu olan, elmi dəhşətlərdə və məntiqlərsədiqlənməyən yanlışlıqlar o qədər zoxdur ki, onları ssadalayıb qurtarmaq belə məhkəmə deyil.

İndi keşik kəpənək geyim nüvəgəğnə gürək o nə geyimdir? Kəpənək geyim nüvəgəğnə dəliq bülgeşində bu gəğnə də tapmaq olar. Etnoqraf professor Fəzail Vəliyev yazır: *“Kəpənək yapıncının bir çox bölgələrdəki ikinci adıdır. İrəvan və Gəncəbasar böl-*

³⁵⁵ Azərbaycan dastanları. V cild IV cild (Koroğlu. Tərtib edən M.H.Təmasib). Bakı. 1969. Səh. 278

*gələrində yapıncıya həm də kəpənək deyirdilər”*³⁵⁶. Deməli, kəpənək geyim nüvəsinin XVIII əsrdə hələ də bu gün də arxaikliklərinə istisna olaraq istifadəsi zıxmamıdır. Məhz güzgü azandan yapıncını (kəpənəyi, qartını) təkcə öz kəndimizin yox, Qazax, İmişli və Gədəbəy rayonlarının zəbanlarında da zox gürməli. Onlar əhəməli dəyərlərə yayılmağa gedəndə və qayıdanda bizim qapının ağızından keçirdilirdi.

Ün süzün məzmunünün beşinci arqumentləri də eləcə güzgü çəkilmiş inandırıcılıqdan uzaqdır. Onu da xatırlatmaq istəyirik: *“Koroğlu”nun Təbriz variantında aşiq və yanşaq ifadələri paralel olaraq işlənir və bu mətnə yanşaq müsbət anlamda verilir. ... aşiq və yanşaq ifadələrinin hər ikisinin paralel olaraq müsbət anlamda işlənməsi yalnız XIII-XVI əsrlərdə ola bilərdi. Nəzərə alaraq ki, XVIII əsrdə yanşaq sözü kobud ifadə sayılırdı və heç bir dastançı və ya dastanın üzünü köçürən bu ifadəni Koroğluya şamil etməzdi. Bu faktın özü də yuxarıdakı fikrimizi-dastanın XVII əsrdə qələmə alındığı haqqında mülahizələrimizi təsdiqləyir”*³⁵⁷. Buradakı yanşaq süzünün XVIII əsrdə kobud ifadə sayıldığı da kəpənək geyiminin XVIII əsrdə arxaikliklərdən qaldırılmağı uydurma fikirdir və tutarsız süykənəkdir. “Koroğlu” dastanının hələ XX yüzillikdə Azərbaycan alimlərinin ifasından yazıya alınmış bir sıra qollarında Koroğluya yanşaq deyilir və bu süz hez də kobud anlamda işlənmir. Məsələn, “Durna teli” (onun ikinci adı “Koroğlunun Bağdad səfəri”dir) qolunda Aslanpaşa Koroğluya deyir:

-Ayə, yanşaqsanmı?

Koroğlu dedi:

*-Bəli, paşam, yanşaqam*³⁵⁸.

“Koroğlunun özürüm səfəri” qolunda da Koroğlunu ziy-nində saz gürən Cəfərpaşa onu yanşaq deyəcəkdir:

³⁵⁶Fəzail Vəliyev. Geyimlərin Azərbaycan etnoqrafiyası. III cild II c. Bakı. 2007. s.127

³⁵⁷ Koroğlu (Tiflis nüsxəsi). AMEA Folklor İnstitutu. Bakı. 2005. s. 6

³⁵⁸ Azərbaycan dastanları. V cild IV cild (Koroğlu. Tərtib edən M.H.Təmasib). Bakı. 1969. S. 153

-Əyə, yaşsaq, yaxşı gəlibsən. Bu gün bizim bayramımızdır. Gəl, sən də bir az çal, oxu!³⁵⁹

C f r pa la Koro l u dan soru l ur:

-Yaşsaq, Koroğlunu tanıyırsanmı?³⁶⁰

C f r pa la Koro l u ya yen i yan la q dey i g z tutur:

-Yaşsaq, o səni görcək ayağa durmaq istədi. yoxsa bir-birinizi tanıyırsınız?³⁶¹

C f r pa la Koro l u nun kimliyini soru l anda yen i yan la q süzğn i l l i dir:

-Yaşsaq, indi de görüm sən özün kimsən? Kimin yaşsağsan?³⁶²

“H m z l in Qıratı aparma l ” qolunda Toqatda Koro l u nun evind i qonaq qaldı l qarı deyir:

-Qonaq, sazından görürəm yaşsağsan. Amma heç bizim yerlərin adamına oxşamırsan,³⁶³

V l i Xulufunun tovuzlu A l i q Hğseyin Bozalqanlının ifasından yazıya aldı l “Ba d ad s f r i” qolunda da (bu “Durna teli” qolunun dig i r adıdır) Koro l u nu ziynind i saz gür l kimi onu yan la q dey i za r ırlar:

-Yaşsaq, xoş gəlmisən. İndi bu şadyanallıq xatirəsi üçün bir neçə kəlmə yaşsa, sənə bir qaç quruş para verərik.³⁶⁴

Bunların hamısını ona gür m isal güst r dim ki, yan la q süzğ bir-iki yerd i l l ns ydi t sadğf ola bil r di. Yalnız C f r pa la be d l f i yan la q süzğn i l l i dir. H m d i yuxarıdakı m t h l in hez birind i yan la q süzğ kobud v l ya a l a l layıcı anlamda i l l n m l yib. Aslan pa la, C f r pa la, h t ta qarı Koro l u dan soru l urlar ki, yan la q sanmı? O da deyir ki, b l i, yan la l am. Burada hez bir a l a l layıcı anlamdan, kobudluqdan sühb l i getmir. N A slan pa la, n C f r pa la, n d i qarı Koro l u nu a l a l lamır, n d i bu cğr

³⁵⁹ Yen i brada, s f i. 102

³⁶⁰ Yen i brada, s f i. 103

³⁶¹ Yen i brada, s f i. 104

³⁶² Yen i brada, s f i. 105

³⁶³ Yen i brada, s f i. 190

³⁶⁴ Xulufu V l i. Koro l u. Bakı. “Az m m i”. 1927. T k r ar n l l i N l l i r i hazırlayan M t h m l M t h m l dov. Bakı. 2007. S f i. 113

alqayıcı süzğ Koroğlu üzğ haqqında iŋtmŋdi. Bu qollar XX yğzilliyin otuzuncu illrindŋ Azərbaycan alqlarının dillrindŋ yazıya alınb. ŋgr XX ŋrdŋdŋyanlaq süzğ alq süzğnğn sinonimi yerindŋ yaxl anlamda onunla qola iŋlrmŋdirsŋ onda ŋ yazmanın tarixi haqqında fikir süylŋrkŋn bu arqumentŋdŋ süykŋmŋk olmaz. Hŋta bŋzi qollarda alq vŋyanlaq süzlŋrinin hŋ ikisi iŋlrmŋdir. Mŋsŋr, “Durna teli” qolunda Aslan paŋ Koroğludan “Ayŋ yanlaqşanmı?” deyŋsorur. Koroğlu oxuyanda isŋdeyir: “Saŋol alq!³⁶⁵. Bundan sonra yenŋdŋbir nezŋ dŋf alq süzğ iŋlŋdir

Yuxarıda deyilŋlŋ belŋbir fikir yaradır ki, “Tiflis nğsxŋsi” nŋn süz yazanlar “Koroğlu” dastanının Vŋl Xulufu, Hğm-mŋl ŋizadŋvŋ M.H.Tŋmasib nŋrŋrini dğz-lmŋli oxumayıblar. Bunu yuxarıda deyilŋlŋ dŋtŋsdiqlŋyir.

Mğŋliflŋn ŋ yazmanın XVII yğzillikdŋ yazıldıŋnı sğbut etmŋk ğzğn süykŋndiklŋri belŋparaqraftan ibarŋl arqumentlŋrin hamısı bu qbildŋdir vŋonlara ŋsaslanıb ŋ yazmanın yazıldıŋ vŋya küzğrğldğyğ tarix haqqında hez bir fikir süylmŋk olmaz. Belŋarqumentlŋrŋ ŋsaslansa, onda “vurmaq” süzğnğn bğtğn mŋth boyu “urmaq” kimi yazıldıŋna süykŋnib onun ŋn gecı XVI yğzillikdŋ yazıldıŋnı süylmŋk olar, zğnki bu yazılıŋ yalnız XVI yğzilliyŋqdŋrki ŋ yazmalarda rast gŋlinir. Digŋr tŋrfdŋn, belŋzıxır ki, ŋairŋimizin ŋsŋrindŋBüyğk Vŋtŋn Mğharibŋ sindŋMisri qılıncla vuruŋan qŋrŋmanlar XX yğzillikdŋyox, Koroğlu düvrğndŋyalamıllar. ŋ yazması zox gğclğ mğbahisŋ yaradan, cavabsız suallar doŋuran bir mŋth haqqında bu cğr ŋassız arqumentlŋrŋ süykŋnib fikir süylmŋk ondakı dolaŋlıqları bir az da artırır. Bu gğn Azərbaycanda bu ŋ yazmanın XVII vŋya XIX yğzilliklŋdŋ yazıldıŋnı, yaxud ğzğnğn küzğrğldğyğnğ süylmŋk ğzğn hez kimin ŋindŋtutarlı, inandırıcı bir fakt yoxdur. Ona gürŋdŋsüylŋrŋn fikirlŋrŋsi mğlahizŋblub, havadan asılı qalmıŋdır. “Koroğlu” nun “Tiflis nğsxŋsi” nin nŋvaxt yazıldıŋnı vŋya ğzğnğn küzğrğldğyğnğ yalnız onun ŋsŋini ana-

³⁶⁵ Azərbaycan dastanları. V cildŋIV cild (Koroğlu. Tŋtib edŋi M.H.Tŋmasib). Bakı. 1969. Sŋ. 153,154

liz etdikdən sonra dəqiq süylənə məhkəmədir. Onun əslinin göstəndəki L.Q.Zlaidze qadağı isə bu günə qədər gütlənmişdir. İndi bu qadağı aradan qaldıraraq yazmanın pasport güstəricilərinə qətimə lazımdır. Bundan sonra bir zox qaranlıqların aydınlaşdırılmasına əhəmiyyət yoxdur.

Yazmanın dili haqqında danışanlardan bir qismi onun Təbriz, digərləri isə Xorasan dialektinə uyğun olduğunu yazırlar. “Koroğlu”nun “Tiflis nəsxəsi”ni Azərbaycanla nəfəs hazırlayanlara gürə “dastanın dili Təbriz dialektindədir”.³⁶⁶ Xorasan dialektinin özündə isə daha zox X.H.Koroğlu dayanmışdır. Mətinin dilində danışanlar dilzi və dialektoloq olmadıqlarına gürə bu cəziddiyyəti fikirlər ortaya zıxmışdır. Bunlar həqiqətə hez bir elmi dəyər daımayan gəlişgüzlü süzlərdir. Bundan başqa, mətinin həz hansı bir ləhcədə dialektə yazılması həz onun doqrudan da folklor əsəri olduğunu və əlaqədən yazıldığını süylənmiş gəzən əsas gütlənmiş bilməz. Bir adam Bakıda və ya Tiflisdə oturub Təbriz, yaxud Xorasan dialektində el yazı yaza bilə ki, onun harda yazıldığını hez kim ayırd elə bilməz. “Koroğlu”-nun Tiflis nəsxəsi də məhz elə bu cəz yazılmışdır.

“Koroğlu”nun “Tiflis nəsxəsi” haqqında inandırıcı süz demək gəzən, həz deyər üçünün ilk iki səhifəsi qimətli olmalıdır. Yazmanın bu günə qədər hamıya qaranlıq qalan, azılmasına zox ciddi ehtiyac duyulan və bu saat bizə həz kimi, su kimi lazım olan sirləri həzmin vərdətdir. L.Q.Zlaidze dənələri elə belə gizlətməmişdir. O da yazmanın sirlərinin azılmasını, ordakı həqiqətlərin gəz zıxmasını və bununla da bizə həz qaranlıq qalan məsələlərin gəzən qətlə dənəsini istəmişdir. Yazmanın nə vaxt, harda, kimin dilində, kim tərəfindən yazıya alındığını (daha doqrusu, alınmadığını) bil-bilə gizlətin saxlamışdır. Əslində həzmin vərdətdə bu deyilənlərin hez biri yoxdur. Orada yalnız həqiqət var. Elə buradaca maraqlı sual ortaya zıxır: gürə “Koroğlu”nun “Tiflis nəsxəsi”ndə qorxulu, zərərli, yazmanın xeyrinə qətimə hez bir bilgi yoxdursa, gizlədilmə vərdətdə pasport güstəriciləri doqru-dəz gəzən yazılıbsa, onda L.Q.

³⁶⁶Koroğlu (Tiflis nəsxəsi). AMEA Folklor İnstitutu. Bakı. 2005. s. 19

Zlaidze ondaki həqiqi özəlxartmaqdan niyə qorxur? Onu niyə gizlədir? Niyə bu qədr canfəlanlıqla onu kiminsə gülməyinə gətirilməyə zəlalır? Deməli, onun gizlədilməsinin arxasında zox ciddi bir gerçəyin özəlxarılmaq qorxusu durur ki, bununla yazmanın bətgən sirlərini azıla bilər. Ləğv bu yazma dövrüdə da bir xalq yaradıcılığı ürəyidir və həvəxtsa, hardasa, kim tərifləndirənlərin dilində yazıya alınmışdırsa, onda pasport güstəricilərini gizlətməyin nə mənası var? Deyləndirənlərin səs sirr dələlə bu sonuncudadır. Bətgən hallarda yazmanın bir və ya iki vərdətinin gizlədilməsi haqlı olaraq zox gəclə gəhbərlər dövrür. Yazma ilə tənəbulduqca bu gəhbərlər daha da gəclərdir.

“Koroğlu” nun “Tiflis nəsxəsi” ndə türk dastanlarının kəsəriyyətinə rast gəlinməyə bir qarılıqlıq, pənsizlik (nizamsızlıq), ardıcılığın pozulması qəbarıq kildən zərpər ki, bunlar türk epos dəğncəsinə vətənkərgənə tamamilə yəddir. Bilməklə lazımdır ki, türk epos tənəkərgənə simmetriya hez vaxt pozulmur. Burada tənəzinin öz güzgü olmur. Hərdəy yəz dələtilzəlgəb, bir dələbizilir. Gecəyəlgəndəzəgn, yayla qılın, aqla qarının yeri dəyəlik dələğər. Buna inanmaq zəgn Azərbaycan xalqlarını güz ünəngətirməklə yetər. Xalzanı iki qatlayanda da, dörd qatlayanda da bətgən naxıllar, gəllər gəst-gəstdələğər. Bax, dediyim simmetriya budur. Türk epik yadda o qədr gəcləğər ki, birinci boyda və ya qolda deyiləri bətgən məhə boyu unutmur və ona gürdüyərsiz təkrarlara, qarılıqla, dolaqlıqla yol vermir. “Koroğlu” dastanında biz bunun zox güstəlməzliyini gürgək. “Koroğlu” nun “Tiflis nəsxəsi” ndə sənəqətəyən belə deyil. Mələlələ, Bəli qəhd I mələlisdə Koroğlunun yanındadır, hələlə qəzüruma sələləgedir. II mələlisdə Nigar xanımdan Koroğluya məktub gətirir. Lakin yazmanı “küzgər” (və yaxud yazan) adam bunu unudur və XX mələlisdə Koroğlu Vana gəcləkən Bəli qəhmələləqarılalır və Bəli qəhd onun gəstəngəhəcum zəkər.³⁶⁷ Bundan bəqlə, XX mələlisdə Koroğlunun atası Mirzəbəy hələlə sələdi. Burada Qəbulaqlə bir zay qəqlə eləyir. Koroğlu zayın qırımızı küpəyğndə izir və ona qəirlik verilir. Hələlə bu harasıdır?!

³⁶⁷Yenləbrada, s.477-478

Birinci məclisdə 777 dən Koroğlunun başındadır: *Həman saat yeddi yüz yetmiş yeddi dəli hazır olub məclisdə əyləşdilər*.³⁶⁸ V məclisdə yenə Koroğlu və 777 dənisi bir böyük məclis qururlar: *...yeddi yüz yetmiş yeddi səndəl qoyulub və hər səndəlin üstündə Cələri Koroğlunun iyidlərindən bir nəfər əgləşüb və Cələri Koroğlu özü sədri-məclisdə bir səndəl üstündə oturub*.³⁶⁹ XX məclisdə heç olursa, 777 dənə yoxa zıxır və atası Mirzə bəy Koroğluya deyir: *Oğul, bu sözləri sən danışma, ondan ötrü ki, sən bir yalquz adamsan, sənənin əlindən nə gəlir?*³⁷⁰. Yaxın baxın. Birinci məclisdə 777 dənisi başında olan Koroğlu iyirminci məclisdə təkdir, yanında heç kim yoxdur. Bir neçə cəmiyyətlər sonra Mirzə bəy Koroğlunun təki olduqunu bir də xatırladır: *Oğul, sən yalquzsan və o, padşahdır, onun ləşkəri var və cəmiyyəti var, sən ona müqabil ola bilməzsən, səbr et, ta sənənin üçün bir cəmiyyət və bir qoşun tədarük etləyüm, ondan sora getgilən*.³⁷¹ Mirzə bəyin sözlərində tam aydın olur ki, həl Koroğlunun başına dənələr toplaınmayıblar. O təki-təkidir. Dastanın da XX məclisi artıq arxada qalıb. Atasının sözlərində sonra Koroğlu hünkər-hünkər aılayır və bayaqdan “yoxa zıxmı” dənələrin bir neçəsi qaldır peyda olur: *Çün Koroğlu sözün təmam etlədi, durdu hay-hayılən ağlamağa. İyidlər ərz etlədilər*:

-Qurbanın olum, az ağla, bu dünya bətibardır, ondan ötrü heç çıraqı sübhə kimin yanmayub və təmam xəlqi-Allah bu yolun karvanıdır.³⁷²

Bu yazmada elə bir məclis yoxdur ki, Koroğlu tez-tez güz ya tükğb qoca qarılar kimi aılamasın. Koroğlunu bu cəg aılamamaq, onu qırlıman kimi yox, qorxaq, arvadbaz vəs. kimi güstərmək erməni xislərində gəlir. Biz bunu Şopenin yazdığı məhdətdə gürgək. O məni Şopen bir erməni danııb. Hal-

³⁶⁸Yenədə, s. 24

³⁶⁹Yenədə, s. 93

³⁷⁰Yenədə, s. 457

³⁷¹Yenədə, s. 458

³⁷²Yenədə, 460

buki onun Koroğluya hez bir aidiyyəti yoxdur. Məthi M.H.T. Həmasib yetincinə qədər etdiyini görür, burada ona toxunmuram.

I və II mədlislərdə Eyvəz Koroğlunun yanındadır. III mədlisdə Xacə Yəqub Urfalı Mirim qəssabın oğlu Eyvəzin sorğunu gətirir və Koroğlu da ona “alıq olur”(?): *Xacə Yəqub təmam eylə ki, mən nadidə Eyvəzin camalına aşiq oldum*³⁷³.

Azərbaycanda son illər Koroğlunu güzdən salmağa zalımlar da üz bühtanlarına məhz bu məndən gütərdəkləri uydurmalarından don geyindirirlər. Bu nəfərlə bil onların illərin güydən düşüb.

VI mədlisdə Koroğlu Eyvəz(?) deyir: *Qoy Dəmirçioğlu Telli Həsən və Bəlli Əhməd sən ilə belə getsünlər ki, onlar dava görüb və qürbət çəküblər*³⁷⁴. VIII mədlisdə isə Koroğlu niyə Bəlli Əhmədin tədrəbəsizliyindən danışır: *Sən otur yerində, qoy öz gəsi getsün ki, sən cavansan və hənuz təcrübə hasil etməmişən*³⁷⁵. VI mədlisdə dava gürməyə Bəlli Əhmədin VIII mədlisdə tədrəbəsiz adlandırılması kimi yaddəsizlik süzsəz ki, Koroğluya yox, həmin mədlisləri yazanlara aiddir. Daha doğrusu, bu kimi dolaylılıqlar mədlisləri ayrı-ayrı adamların yazdığını düşündürməyə əsas verir. Sonra ayrı-ayrı adamların yazdıqları mədlisləri birləşdirib dastan halına salanın işbu yanlışlıqları, dolaylılıqları aradan qaldırmağa gəcəgə zəhmət olmayıb.

IX mədlisdə tapanzanın adı zəkilir və üzgə də Koroğlunun dilində:

*Nəsidür bəglər, nəsidür,
Bu gələn yarun səsidür.
Fələgün tapançəsidür,
Salub eldən kənar məni*³⁷⁶.

Dastanın IX mədlisində adı zəkilən tapanza sonrakı XIX mədlisin hez birində gürgənmiş ki, bu da türk epik təfəkkürlü il daban-dabana ziddir və bəlaqə bir təfəkkürlü məsuludur. Əgər

³⁷³Yeniborada, s. 65

³⁷⁴Yeniborada, s. 122

³⁷⁵Yeniborada, s. 160

³⁷⁶Yeniborada, s. 194

IX mǝdlisdǝdoǝrudan da tapanza varıydısa, onun davam etdirilmǝsi ğzǝn hez bir sǝsas qalmadıǝndan dastan burada bitmǝlydi.

A.Xodzko nǝrǝrinin dǝdoqquzuncu mǝdlisindǝtopdan, tǝfǝlǝgdǝ, qumbaradan danıǝlır. Ancaq sonrakı mǝdlisirdǝyǝnǝtop, tǝfǝlǝg, qumbara sǝsi eǝlǝdilmir. Axı bunlar inandırıcı deyil vǝuydurulduǝ güz qabaǝndadır. Hez bir ğǝbhǝyoxdur ki, odlu silah Koroǝlunun qocalıǝ düvrǝndǝortaya zıxır vǝtǝfǝlǝgi gürlǝ kimi, Koroǝlu “Tǝfǝlǝg zıxdı, mǝrdlik getdi, hay-haray” deyib Misri qılınçı ataraq Koroǝluluqdan zǝlǝkir. Bu, hǝqıqlı ifadǝdir vǝolduqca inandırıcıdır. Doqquzuncu mǝdlisdǝtopun, tapanzanın, tǝfǝlǝgin adının zǝkilmǝyi uydurmadır, zǝnki ğǝrdǝodlu silah varıydısa, Koroǝlu hez vaxt qılıncla düyǝǝbilmǝzdi. Mǝnlǝrin hez birindǝdǝKoroǝlunun odlu silahla düyǝǝdǝyǝnǝdair sǝhnǝyoxdur.

Rüvǝn XIX mǝdlisdǝdoǝulur, üzǝ dǝMǝrdvǝ Birinci mǝdlisdǝ on doqquzuncu mǝdlisǝqǝldǝ gürdǝyǝgmǝz Koroǝlunun varlıǝ burada birdǝn-birǝunudur vǝKoroǝlu-Rüvǝn hǝlǝindi doǝulur. Azǝrbaycan aǝqlarının danıǝlıqları “Koroǝlu” variantlarının hez birindǝbelǝbir dolaǝlılıq yoxdur. Bizim tanıǝ olduǝmuz variantların hez birindǝKoroǝlunun Mǝrdvǝdoǝulması haqqında bilgiyrast ğǝlinmir. Onun atası Mirzǝbǝly tǝrkmǝlǝ silili Mǝhmud bǝyin qızı Ğǝlzührǝilǝevlǝdir. Hǝlǝyaxlı ki, Koroǝlunun anası tǝrkmǝn qızıdı, baǝda cǝr dǝola bilǝrdi. XVIII mǝdlisi yola verǝndǝn sonra XIX mǝdlisdǝKoroǝlunun doǝulması yǝyazmasını bǝtǝnǝlǝkdǝğǝbhǝaltına alır.

Mirzǝbǝyin güzlǝrini Ğǝh Abbas XIX mǝdlisdǝzıxartdırır. Eyni mǝdlisdǝhǝn Rüvǝn doǝulur, büyǝyǝb yeniyetmǝcavan oǝlan olur, hǝn dǝAlı kiǝhin güzlǝri zıxardılır. “Koroǝlu”nun bǝtǝnǝ Azǝrbaycan variantlarında sǝjetin sǝsında Alı kiǝhin güzlǝrinin zıxarılması durur. “Tiflis nǝsxǝsi”ndǝisǝXIX mǝdlisǝqǝldǝ sǝjetin sǝsında hansı motivin dayandıǝ bilinmir vǝbu da mǝhdǝbaǝzmaq mǝmǝkǝn olmayan bir kaos yaratmıǝdır.

XIX mǝdlisdǝBolu bǝly Koroǝluya deyir: *Ey Cǝlali Ko-roǝğlu, aǝm tayfǝsi ǝox aǝmaq olur. Mǝn sǝnǝ bir hiylǝ eylǝdim ki, sǝni qolubağlı verǝm Hǝsǝn Paşanın aǝlinǝ ki, sǝni zillǝti-tǝ-*

*mamülən öldürsün ki, əhli-ələm ibrət eyləsünlər*³⁷⁷.

Bu sühbət Koroğlunun yeniçidolduğundan danıdan on doqquzuncu mədlisdədir. Burada Koroğlunun qatı dğmli olan, zillətülğmğnuf deməli, onun qanını izmlə istəyən Bolu bəy digər mədlislərdə Koroğlunun dostu, silahdaş kimi qələmlənverilir.

Koroğlunun atası Mirzəbəyinin güzlərini Əh Abbas zıxartdırır. Onda Koroğlu yeniçimcəvan olur. Koroğlu təxminən 150 il yaşayır, qocalır, ülgər, lakin Əh Abbasdan atasının intiqamını ala bilmir. Halbuki dastanın bğğn Azərbaycan variantlarında sğjetin əsası bu intiqamla qoyulur. Burada isə intiqam az qala unudulur. Əh Abbas cəmi 58 il yaşadı, 42 il hakimiyyətdə olmuşdur (1587-1629). Koroğlu təxminən 150 il yaşayıb üldəyğ halda, Əh Abbasın hələ də yaşadığına və üz taxtında oturduğuna inanmaq olmur. Bu fikir Koroğlunu Cəli adlandıran və Tiflis nəsxəsini yazanların uydurmalarıdır. Dastanın Azərbaycan variantlarında Koroğlu neznəznəxotkarları taxtından saldıqını söyləyir ki, bu daha ələbatandır. “Tiflis nəsxəsi”ndə isə gğclğ bir məntiqsizlik var və bəzən qabaqdadır.

“Tiflis nəsxəsi”ndə elə bəhnələr var ki, onların qondarma, uydurma və sayıqlama olduğunu mğlyənəldirmək və təsdiqləmək gğğn hez bir əlavə tələhtiyac qalmır. Məsələn, XXI mədlisdə Cəli Koroğlu Təti-Sğleymana Ayaz bəyinin qızı Xurşid xanımı gətirməyədir. Ayaz bəy qonaq olur. Hə gecə Ayaz bəy yatandan sonra qızı Xurşid xanım gizləncə Koroğlunun zadırına gəlib sənə kimi orada qalır və onlar eylərtilə mələl olurlar: *Əlhasil, ta bir aya kimin Cəli Koroğlu qaldı Ayaz bəyin evində. Gündüzlər olanda şikara və səyahətə gedərdi, əmma gecələr olanda Xurşid xanımlan xəlvət eyləyüb, eysünuşa məşğul olub, ləzzət aparardı*³⁷⁸.

IX mədlisdə Səlim pələ Koroğlunu tutub zindana saldırır. Onun qızı Donxatun hə gecə Koroğlunu üz otağına gətirib onunla kef zəlir: *Əlhasil, bir neçə gün Koroğlunun əhvalı bu*

³⁷⁷Yenəbrada, s. 193

³⁷⁸Yenəbrada, s. 508

*növilən oldu ki, gündüzlər zindanda və gecələr Donə Paşanın mənzilində eysü-ışrətə məşğul oldılar.*³⁷⁹

Gürğn Ayaz b_{ly} v_Slim xan n_qd_r axmaq, _lfsiz, namussuzdular ki, üz qızlarını bil_{bil}gec_lr Koro_{lu}nun yanına günd_{ir}l_r. Azərbaycan folklorunda, x_gsusil_qhr_hmanlıq dastanlarında bir d_rd_{bel}motiv, s_hn_{yo}xdur. “Tiflis n_gs-x_{si}”nin XXVIII m_dlisinin hamısı t_xmin_r bu ovqatdadır. Koro_{lu} _{ks}r s_fr_lr_qız dalınca gedir, on arvad alır. Gec_lg_{nd}g_z arvadbazlı_a ba_lı qarır, ey_lr_ltd_r ba_lı azılmaz. Adam hez c_gr inanmır ki, tarixin hansı düvr_{nd}s_{bu} q_dr namussuzluq, abırsızlıq olub. Üz_g d_zl_{ibeld}v_ahların saraylarında! Buradakı zadır m_sl_{si} d_{bil}r_{kd}r uydurulmuşdur ki, guya t_grkl_r h_lta onların xanları da evl_{rd}yo_x, zadırlarda ya_layrdılar. Bu t_grkl_r küz_lri kimi q_lm_{ver}r bol_{evik} ideologiyasının uydurdu_l elmi konsepsiyanın t_rkib hiss_{sidir}. T_grkl_r qar_l m_gnasib_{td}bol_{evikl}r_{erm}ni da_rakları zox vaxt z_kici bir zindana vurublar. “Koro_{lu}”nun ba_qa hez bir n_lnd_{zadırda} ya_lmaq motivi yoxdur.

M_lnd_{el}ifad_lr var ki, onlar nez vaxt a_lın dilind_r yazıya alına bilm_{zdi}. Hansı bül_gnin a_ll_{olursa-olsun}, onun leksikonunda m_lnd_{ki} q_liz v_anl_{lmayan} ifad_lr_n bu q_dr d_r geni_{yer} tutdu_l inandırıcı deyil. Z_gnki a_lqlar hez vaxt bu c_gr q_liz, anl_{lmayan} dild_danı_hırlar. Bizim dilimizin saflı_{ını}, güz_lliyini y_gzill_r boyu a_lqlar qoruyub saxlayıblar. _gr a_lqların danı_ll_l “b_d z_{an}”, “ba_ddan aya_a q_rq_g-ah_rg_{-fulad} oldu”, “raviyani-_xbar v_haqilani asar”, “t_hafiyi-mafat”, “ayaq h_lqeyi-rikab_qoyub xaneyi-zind_qrar dutdular” kimi ifad_lr-_ldolu olsaydı, dilimiz bug_{nk}g saflı_{ını} v_güz_lliyini zoxdan itirm_ldi. Bundan ba_qa, m_lnd_{ki} süy_gl_rn a_lın dilind_r zıxmadı_l hez bir _gb_hdo_lrmur. Xotkar qızı Nigar xanımın v_dig_r xanımların dill_{nd}r hez vaxt “anasını satdı_m” kimi ifad_lr zıxa bilm_{zdi}. Bunların hamısı m_hi yazanların fikirl_{ridir}.

Xalq arasında h_{ni}la_q s_rtinin güz_l bilicil_{ri} olub.

³⁷⁹Yen_{brada}, s.245

Belə adamları mən üzgün zox gürməmişim. Araq xırda bir səhv eliyən kimi onu dayandırirdılar ki, araq, burası eliyox, bax belədir. Yəni araqın səhvini yerində düzəldirdilər və deyirdilər ki, düz oxu. Araq əsgər demək, hez bir araq “kühdar-cı tumağının xalqa sırıya bilmədi”. Ona gürünməklə deyib bilirdim ki, yuxarıda sadalanan və sadalanmayan saysız-hesabsız dolaşlıqları, saxtakarlıqları, mətiqsizlikləri, tarixi təhrifləri, sığət və motivlərdəki uynsuzluqları, dəbsiz ifadələri, süğülləri, rəb-fars tərkibli anlaşımayan cəmləri hez bir araq xalqın qarşısında dilinə gətirmədi. Belə araqqlara xalq qulaq asmaz, mədlisinə zərər vermədi. Araq el araq, el anası deyirdi. El araq, el anası adını ona, birinci nüvbədə rəb-ərkanına, mərifətinə, əsaqqallıqna, oturub-durmaqna, danılıqna, ustadlıqna gürün verirdi. Ona gürümlə toy mədlislərini həz araq apara bilmirdi. Xalq da həz saz dınqıldadana araq deyib, onu mədlisinə zərər vermirdi.

Əyazmanın sığəti yoxdur, mədlislər qaradırılıb. Koroğlunun itrakı ilə XVIII mədlis arxada qalır, XIX mədlisə Rövşən doqulur. Bu cəh dərinliyi bəğtən Əyazma boyu gürəgk. Burada Koroğlu hez nəyin uğunda məğbarizləpəpəp. Hez bir ideyası və ideali yoxdur. Onu bizim gürəgkdə ucaldıb milli qəhrəmana zəvir qəhrəmanlıq səhnələrinin hez birinə bu variantda rast gəlinmir. Onu xalqın ideya və ideallarının dəyicisi adlandırmaq məmkən deyil. Cəfali Koroğlu adlandırılması belə onu Cəfali gşyanı ilə bələmələ hez bir əsas vermir, zəğki məhdə bu gşyanın rə utəri, rə səhi izlərinə də rast gəlinmir. Təğk milli qəhrəmanı Koroğlu ilə “Tiflis nəsxəsi”ndəki Cəfali Koroğlu arasında elə bir oxarlıq, bənzərlik yoxdur ki, onları eynilədirə məmkən olsun. “Tiflis nəsxəsi”ndəki Koroğlu bir və ya bir neçə yazısının yazdığı pomanın qəhrəmanıdır, dastanın yox.

“Koroğlu” dastanının “Tiflis nəsxəsi”ndəki mədlislərin adları haqqında mətləq danılmaq lazımdır. Burada qollar mədlis adlandırılmışdır. Hamısına da rəb-fars dillərində gütəgmlə və zətin, qəz, anlaşımayan adlar verilmişdir. Bu adlar nərdə təcəmə edilmiş, asanlaşdırılmışdır. Azərbaycan araqqları “Ko-

roğlu” dastanını danışanda ona hamının anladığı, aydın başa düşülgiləri adlar qoyurlar və hansı qolu danışacaqlarsa qvətə onun adını deyirlər. “Koroğlu” dastanının hez bir variantında qolların rəb-fars süzləri adlandırılmasına rast gəlinmir. Məsələn, “Koroğlunun Balıca səfəri”, “Koroğlunun Bağdad səfəri”, “Koroğlunun Toqat səfəri”, “Koroğlunun Dərbənd səfəri” və s. “Tiflis nəsxəsi”ndə ayrı-ayrı qollara rəb-fars tərkibli iqlimkləri uzun-uzadı adlar qoyulması da əlyazmadakı uydurmanı təsdiqləyən faktlardan biridir.

Yuxarıda sadalananlar və toxunulmayan onlarla faktlar “Koroğlu” dastanının “Tiflis nəsxəsi”nin xalq yaradıcılığı ürünü olmadığını, türk epik düşüncəsində səzgiləb gəlmişini qəti təsdiqləyən sülməyəsas verir. Burada “Koroğlu”nun Azərbaycan nəqlinin təbələn mətləli hansısa qeyri-türk təfəkkür məstəvisinə zıxarılması yenidən iqlimlidir. A.Xodzko, V.Xulufu, H.Əizadə və M.H.Təmasib nəqlinin hamısından gütrəlməli motivləri, sğjet və obrazlara yenidən elə bir don geyindirilmişdir ki, onlar tanınmaz təkilə düşməkdə. Hazırda “Tiflis nəsxəsi” adlandırılan “Koroğlu”nun mətlindəki kaos, mətlətsizlik, sğjetin qarışıqlığı, dolaşlıqlığı, motivlərin təhrifi, bayağılaşdırılması onun nəticəsidir ki, türk epik təfəkkürünə yaratdığı ürəkliyə ona yad olan başqa bir təfəkkürün səzgedində kezirilən dəyişdirilmişdir. Burada iki yad təfəkkür bir-birinə qarışmışdır. Bunu A.Nəbiyev də etiraf etmişdir: *...əlyazmadakı süjet aşiq repertuarında improviza mərhələsi keçməmiş, müxtəlif söyləmələr əsasında katib tərəfindən pərakəndə şəkildə yenidən işlənməklə yazıya alınmışdır*.³⁸⁰ Acı da olsa deyim ki, bu katibin kimliyini gəzəzıxarmaq Azərbaycanda niyələ hez bir folklorunu maraqlandırmamışdır.

A.Nəbiyev həmin yazısının başqa bir yerində mətlənin dastan kimi formalaşmadığını sülməmişdir: *“Əlyazmada dastançılıq ənənəsinin kifayət dərəcədə formalaşmadığı, süjetin aşiq repertuarından deyil, hansısa qeyri-peşəkar informatorun (və ya in-*

³⁸⁰Azad Nəbiyev. Tiflis əlyazması ilə gəz gürdə. “Ədəbiyyat qəzeti”. Bakı. 27 oktyabr 2006.

formatorların) dilindən yazıya alındığı aydın nəzərə çarpır”³⁸¹.

A.N.Əliyevin məqaləsində gətirilməmiş gümənli rəhbərlik “Koroğlu”nun “Tiflis nüsxəsi”ndə gedir.

“Koroğlu”nun “Tiflis nüsxəsi”nin əlqə repertuarından yazıya alınmadığı haqqında deyilən kimi hamıda olmasa da, bəzi adamlarda ilk baxımdan əhəmiyyətli ola bilər. Mətni tərtibatçı isə bu əhəmiyyəti tamamilə aradan qaldırır. Bu yazımanın əlqə repertuarından gətirilmədiyini, ifadə ifadə yazılmadığını aydın şəkildə güzgü. A.N.Əliyev də bunları süylənmiş istəməmiş lakin əsas mətləbi yaxınlaşsa da, məsələn, bir qədər ehtiyatla yanaşaraq, onu tam şəkildə əzəmətdir. Məndə epos rəhbərliyi, xalq şlusu yazılı şlusu, konkret olaraq məğluf şlusunun külgəndə qalmıdır. Məndə lisenin zoxunun şjet və məzmunu bir-birini təkrarlayır ki, türk epik təfəkkürlə şzən bunlar yolverilməz sayılır. “Dədə Qorqud”da və “Koroğlu”nun Azərbaycan nəfərində hətə boyun, hətə qolun üz yaranma səbəbi var ki, bunlar bir dəfə dolsun təkrarlanmır. Ona görə də bəzi boyların və qolların məzmunu orijinaldı, hətə birinin dastanın məndə zəncirin hətəli kimi üz yeri var. “Tiflis nüsxəsi”ndə isə hez də belə deyil. Bir zox məndə lisen adları dəyişdirilsə də şjet və məzmun dəyişir, hətə cey oldu kimi təkrarlanır. Məsələn, VII məndə Koroğlunun Məhmud xanın qızı Ceyran xanımı gətirməmiş şzən Dəstana getdiyi şəhər XXII məndə Ayaz bəyin qızı Xurid xanımın dalınca Təxti-Səleymana getdiyi şəhər arasında əlqə bir ciddi fərqlə yoxdur və bu oxlarlı digər məndə lisen arasında da gürmə məmkündür.

Sərafil Abbaslı da “Koroğlu”nun Tiflis nüsxəsinə biganə qalmamış onun haqqında fikirlərini süylənmiş əlqə repertuarından yazıya alınmadığını ayrıca vurğulamıdır: *“Koroğlu”nun Paris əlyazması kimi, Tbilisi nüsxəsi də özündən qabaq mövcud olmuş müəyyən mətn əsasında qələmə alınmışdır. Bunu dastandakı məclislərə verilmiş adlar (Paris əlyazmasında məclislər ancaq rəqəmlərlə sıralanmışdır), həm də bu adların ərəb-fars tərkibli sözlərlə təqdim olunması faktı da sübut etməkdədir. Çünki*

³⁸¹Yenəbrada.

Azərbaycan aşıqlarının, o sıradan eposun mahir ifaçıları sayılan koroğluxanların “Koroğlu” qollarına fars dili üslubunda başlıqlar vermələri inandırıcı deyildir. Dastanda təsadüf olunan ərəb-fars mənşəli söz-terminlər, ayrı-ayrı frazeoloji birləşmələr, idiomatik ifadələr, başlıcası isə mətn üçün səciyyəvi sayılan nağil üslubu (“Rəvayəti əxbar və nağilani asar belə rəvayət eylər ki, bir gün və s.”) bir daha təsdiq edir ki, bu əlyazması “Koroğlu”nun saz-söz məclisində ifa edilən variantı sayıla bilməz.³⁸²

Zox doqdurur, Azərbaycan aşıqları “Koroğlu” dastanını danılanda hər bir qola məgtəliq ad verirlər. Qolu danılmağa başlayan kimi birinci onun adını deyirlər. Hətta qolların adları ayrı-ayrı aşıqların ifasında bir-birində fərqlənir, bu da təbiidir. Əsas məqsətdəndir ki, Azərbaycan aşıqları adsız və ya sıralamaqla qol danırlar. Həttdə qolların adında bir dəfə dənə olsun tərbi-fars tərkibli süzlərə rast gəlinmir.

“Koroğlu” adına uydurulmuş “Tiflis nəsxəsi” adlandırılmış mətn haqqında xoşsöz demək məmkün deyil. Onun bəzi nüqsanlarını azıb güstərmək üçün bir kitab yazmaq lazımdır. Lakin məntəqəlidir ki, bu mətnin saxtallıq və uydurulduqlu haqqında aydın təsvir yaratmaq üçün yuxarıda deyildiklərdən istifadə edilə bilər.

Hər şey gəzgeç kimi aydındır. “Koroğlu”nun Tiflis nəsxəsi” doqdurandan da aşıq repertuarından yazıya alınmamıdır. Mətnimizdə ola-ola bunun əksini hez kəs şəhət eləyibilməz. Burada aydın olmayan bircəndir ki, “Koroğlu”nun Tiflis nəsxəsinin doqdurandan da aşıq repertuarından yazıya alınmadığını hamıdan əvvəl və hamıdan yaxşı bilən X.H.Koroğlu niyə onu dastanın bu günə qədər mövcud olan Azərbaycan versiyalarının daha tam variantı adlandırmıdır? O yazırdı: *Dilinə və üslubuna görə o (“Koroğlu”nun Tiflis nüsxəsi-İ.S.) eposun Azərbaycan versiyasına aiddir və bu günə qədər onun daha tam variantı sayılır.*³⁸³ X.H.Koroğlu kimi tədrisli bir folklorzunun aşıq reper-

³⁸²Abbashlı Ərafil. “Koroğlu”: Nəvar, nəyox. Bakı. 2013. s. 45-46

³⁸³Koroğlu X.Q. Vəzai məsvəzi gəpə nar odov Sredney Azi i, İ rana i Azerbaycə ana. «Nauka». Moskva. 1983. s.182

olduğu kimi “Tiflis nəsxəsi” nə aiddir. Faktlar necə də göstərsə də, V.Xulufu bu fikri 1929-cu ildə söyləmişdir və əlyazma əldə edilmişinə gülməgə bəhəş etməliyə girməmişdir. Bu gəgn əlyazma əlimizdə olduquna gür, bizim məgə bəhəş etməliyə və hətə qıqıltı gəzə xıxarmağa haqqımız da var, imkanımız da. Onu oxuyub susmağa isə haqqımız yoxdur, zəngki bizim yerimizə V.Əli Xulufu olsaydı, susmazdı.

V.Xulufu 1937-ci ildə gəllənmişdi. “Tiflis nəsxəsi” 1957-ci ildə gəzə xıxarıldı. Tarixlərdə dən bir-birini izləyir. V.Xulufunun yazdığından aydın olur ki, əslində hətə tamamlanmamışdır və ya-xud tamamlanmışdırsa da, gəzə xıxarılmamışdır. Ola bilsin ki, erməni yazıcıları bu cəgri hətəmlə əslində (28 mədlisi) qısa vaxtda yazıb bələ gətirə bilməyiblər. Bu işi Bəyğk V.Əli Məğharibəsi dən bir qədər ləg idən bilmişdi. Yaxud əslində tamamlayıb onu gəzə xıxarmağın vaxtını gəzələnmişdi. Onu da bilməliyik ki, erməni yazıcıları dastan “yazmaq” sahəsində yaxın təgə bə toplamışdılar. Onlar XIX yəzilliyin sonu, XX yəzilliyin əvvəlində “Sasunlu David” dastanının 50 variantını yazmışdılar. Bunu erməni yazıcıları üzən etiraf ediblər. Əlinin altında hez bir material olmaya-olmaya “Sasunlu David”i yazıb erməni yazıcıları gəzən zəggin materialdan istifadə etməklə “Koroğlu”nun “Tiflis nəsxətini” yazmaq zox da zətin olmamalıydı. Deməli, “Tiflis nəsxəsi” doqudan da erməni yazıcıları tənfindən yazılmışdır. Əndi belə də gəgnməklə olar ki, bu sirin gəstə azılmasın deyən L.Q. Zlaidze əlyazmanın ilk iki səhifəsini-pasport gəstəricilərini bilən rəkdən gizləmişdir. V.Xulufu da 1937-ci ildə gəllənmişdi ki, bu əlyazma gəzə xıxarılanda məgə bəhəş edən adam olmasın. Doqudan da bu gəgnə qədər folklorlarımız arasında belə bir adam tapılmadı. Bunu xatırladıqca adamın gəryi aqıyır.

Yuxarıda deyilənə əlaqədəkiləri də əlavə etməklə olar. “Tiflis nəsxəsi” adlandırılmış bu nərdəki süyğən Xodzko nərdəki süyğənin eyniliyi (anasını satmış, arvadını...), Nigarın, Eyvazın, saz bərdin Koroğlunu vurmaları, 1-cinin 4-cə və 2-cinin 9-cu mədlisinin gəstə gəstə dənəsi, Koroğluya qızılbaq donu geyindirilmişsi (Koroğlu zavuləq libasın xıxarub qızılbaq

libası **İ**ndirdirmə(du), **İ**lkin bilirdi qabardılması (burada I Pyotrun ermənilərin diqtəsi ilə yazılmış və siyyətindəki sğng-**İ** bərdini yada salın) və s. kimi yğzlı fakt var ki, bunlar **h** iki n^ərdə eyni barmağın olduğunu göstərir. Biz bu barmağın **ö**pen n^ərdə olduğunu eldiyini bilirik, Xodzko n^ərdə **ö** barmaq zox gizli **İ**lmidir. “Tiflis nğsxəsi”ndə **İ**həmin barmağın kimləsus olduğu azıq **İ**kildə deyilmədir. Koroğlunun dilində “**İ**rməni sğvə xəzini”³⁸⁵ misrasının **İ**rdə **İ** sadğfə dğdğyğng dğğnmə sadəlvhlğk olar. Dastana “erməni taciri” obrazının gətirilməsi d^əm^əkrli m^ətləbi aydınlaşdırmağa yaxəkümək edir. Bunları ancaq erməni q^ətləni ora yaza bilirdi. Ermənilər bu yolla Koroğlunun düvrəndə Qafqazda yadlıqlarını təsdiqləməyə zalırlar, halbuki onların Qafqaza g^ədikləri tarix hamıya b^əliddir və **ö**nu gizlətmək məmkən deyil. “Tiflis nğsxəsi”nin erməni q^ətləmində zıxdına inanmaq g^əzən onun **ö**pen, Xodzko n^ərdə və “Koroğlu”nun “erməni variantı” ilə hecə yaxından s^əsləndiyin diqqət yetirmək kifayətdir: 1) **İ**h Abbasın və Sultan Muradın adlarına rast g^əlinməsi; 2) **İ** Reyhanın və Gizirolunun Koroğlunun dostu və yoldaşı olması³⁸⁶; 3) Zamlıbelin **İ**anda yerlənməsi; 4) Ruvənin **İ** adlandırılması; 5) Qurdoğlunun Koroğlunun **ö**lü olmaması, onun d^əlində biri kimi tanılması və s. Bğtən bunlar “Tiflis nğsxəsi”nin **ö**pen, Xodzko və erməni n^ərdə **İ**asında yazıldığını aydın göstərir. Ancaq onun **İ**asında Azərbaycan aləmlərinin ifalarından yazıya alınmış **İ**lərin durduğunu da g^əhb^ədoğurmur.

“Koroğlu”nun Tiflis nğsxəsi”ndə **İ** bu q^ətlə dolaqlıqlar, ardıcılığın g^əzələilməsi, sğjetin qarışdırılması, ayrı-ayrı mədlislərin bir-birini izlənməsi V.Xulufunun dedikləri ilə tam g^əst-g^əst dğğr ki, m^ətlə bir yox, bir neçə yazısının q^ətləmində zıxmıdır və **ö**axırda onları dğzən adam da bunları ya unutmuş ya da məntiq^əuyğun **İ**kildə g^əzməyi bacarmamıdır. **İ**ndiki halda **İ**həmin m^ətləni mədlislərdəki hadisələrin ardıcılığını g^əzələmək **İ**til dğzmək onsuz da məmkən deyil.

³⁸⁵Koroğlu (Tiflis nğsxəsi). AMEA Folklor İnstitutu. Bakı. 2005. s. 50

³⁸⁶Yenəbrada, s. 197-198

Burada bir məsələyə toxunmaq istəyirəm. Vaxtilə mənim “Azərbaycın”ın məşhurları olan qocaman alimlərimizin sühbətlərində elədiyimləgür, bu yazmanı bir erməni Tiflisdə qabaq Bakıya gətirmiş, H.Araslı və M.H.Təmasib onunla tanış olmuşlar. Lakin yazmanın doqrudan da zərəfli olduğunu nəzərə alaraq onu geri qaytarmışlar. Yazma Bakıdan sonra Tiflisdə aparılmışdır. Məhz o zaman folklorun araşdırılması ilə məşğul olmadıma gür, bu sühbətləri yalnız yaddamda saxlamışam, onları yerli-yataqlı yazmamışam. Lakin mənim fikrim ki, “Tiflis nəsxəsi”nin birinci nüvəsini iddia edə bilsək, bu sirlərin hamısının üstə azılacaq. O zaman bu mətləhə bəzi mənim süylədiklərim də üz təsdiqini tapacaq. Ədiləkdə mənim üz yazdıqlarımın doqruduluğuna inanıram.

“Koroğlu”nun “Tiflis nəsxəsi” eyni zamanda bəzi araşdırıcılar tərəfindən “Təbriz variantı” adlandırılmış və bu adla da elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir. Bu ad hez bir elmi qaynağa süykənməmiş, əlimizdə hez bir əsas olmadan qoyulmuşdur. Halbuki onun “Təbriz variantı” adlandırılmağı özən məşhurları tərəfindən vardır. Yazmanın “Təbriz variantı” adlandırılmağı özən onun, birinci nüvədə Təbrizdə yazıya alındığı və yaxud Təbriz əyalətinin ifasından toplandığı təsdiq edilmişdir. Halbuki bu mətləhin əyalətdən toplandığını beləşgbut elməklə məmkən deyil. Əlimizdə bunları təsdiqləyənlər hez bir sənəd, dəlil, şgbut da yoxdur. Ona gür, bu yazma haqqında hələ zox suallar cavabsız qalır, qaralıq şəhifələrin üstənəliq salınmamışdır. Əslində bu yazma hələlik bəcdir, onun nə atası bəllidi, nə anası. Ona gür, də bu yazmanın “Təbriz variantı” adlandırılmağı doqru deyil. Onun “Təbriz variantı” adlandırılmağı özən bir zox məsələləri aydınlıq gətirilmişdir.

Ələopen, A.Xodzko, A.Nəbiyev nəfərinin və “Tiflis nəsxəsi”nin dürdəndə Koroğlunu güzdən salmaq, onun qəhrəmanlığını şgəhbəbuludunda gizlətmək, mərdlik, kiçilik, ləyaqət, humanizm, sənəqət kimi yğksək milli-mərdvi keyfiyyətlərini, əirlik və əaqlıq kimi büygk istedadada malik olduğunu pərdələməklə niyyəti gədgəldəyğng danmaq məmkən deyil. Bu kitabların

2.8. KOROĞLU OBRAZININ GENETİK KODU YAXUD “KOROĞLU” EPOSUNUN “ERMƏNİ VARIANTI” HAQQINDA

Azərbaycan fahi xalq yaradıcılığı zox zəngin bir xəzinə olub, digər folklorunun da diqqətli və bəzən özünəməxsus inciləri sırasına daxildir. Min illər boyu xalqın yaddaşında yaşıya-yaşıya, ağılların və diqqətli sənət adamlarının dillərində cılalana-cılalana gələn bu epik və lirik sənət həmişə bədii güzelliyinin yüksəkliyi, həmişə insanlara güstərən estetik təsir gücünü özündə ehsas etdirir.

Bu süzülən eyni il Azərbaycan türklərinin yaratdığı və sonralar digər türk xalqları arasında geniş yayılmış “Koroğlu” eposuna da aiddir. Bu eposun qəhrəmanı olan Koroğlunun adı Balkanlardan tutmuş Zinqəddər dənizinin demək olar ki, yarısında tanınmış və böyük uğur qazanmışdır. Eposun belə geniş yayılmasına və Koroğlunun Balkanlardan Zinqəddər dənizinin hər yerində məşhurlaşmasına, həmişə yerdən üncə sığınmağa dolmuşluq, bədii səviyyəsinin kamilliyi və yüksəkliyi, ordakı seirliyin poetik sanbalı, onların əsl istedadın məhsulu olması, həmişənin qəhrəmanların qanına-iliyində hopmuş türk milli xarakterinin bəstənin incəliklərinin qəddər nəzər zərpsəsi sərbəst olmuşdur. Eposun qısa zamanda bu cür geniş yayılması və məşhurlaşmağı dillər təbərrinə zəvirlənmiş türk, türkmən, qazaxlar, üzbeklər, qırqızlar, tatarlar və digər türk xalqlarında öz Koroğlularını yaratmaq istəyi öyatmışdır. Koroğlu obrazında türk xarakterinin bəstənin cizgiləri zox aydın əksikildəcəmişdiyinə gümrək bir türk xalqının öz Koroğlusunu yaratmağa məşvəti haqqı olmuşdur. Zəngin Koroğlunun simasında türk türk obrazını, türkmən türkmən obrazını, qazax qazax obrazını, tatar tatar obrazını və s. gümrəkdə. Axı bunların hər birinin gümrəyi əslində türk xarakteriydi, Koroğlu da harda yaranmışından və hansı türkən yaratmışından asılı olmayaraq türk eposunun qəhrəmanıydı. Ona gümrək “Koroğlu”-nün türk, türkmən, qazax, üzbeke, qırqız, tatar və s. variantlarına təbbi baxmaq lazımdır. Bu qəddər məstəqil variant və versiyalar

yarandıqdan sonra Azərbaycan tərkilərinin “Koroğlu”su bətgən tərk xalqlarının ortaq və bülənmə məniyi sənətin zəvrilemi-
dir. Bir zox folklorzular bətgən bu variant vərsiyaların küəğndə Azərbaycan “Koroğlu”sunun dayandıını süyləyirlə və mən
dərəcədir. İm zoxlu tutarlı dillilərlə sasanaraq onların fikir-
lərinin doərluluqlu qələtinə gəlmiəlm. Bətgən “Koroğlu”ların
üzəyi, anası Azərbaycan “Koroğlu”sudur. Bu fikri Zəlibelin
Azərbaycanda yerlənməyi və onlarla digər faktlar da təsdiqləyir.

Maraqlıdır ki, “Koroğlu” dastanı təkcə tərk xalqları ara-
sında yayılıb dillilərlə zəvrilemi-
dir. Onu yaxın qonula-
rımız olan gürcülərlə, hətəzinin Azərbaycan və Osmanlı tərkiləri-
nin ata-baba torpaqlarında isti sənəcə tapmıermənilərlə d
yaxı bilirdilərlə. Qafqaza gəlrlərlə mənəniyyətlə sandıqlarında hez
nəlməyən ermənilərlə bətgən mənəni-millilərlə dylərimizi, folk-
lorumuzu, musiqimizi, mətbəximizi yavaş-yavaş mənimsəyib
sonralar üz adlarına zıxmağa bələdilər. Bir dərəcə milli musiqi
altiləlməyən ermənilərlə bir zox xalq mahnılarımızı oxuya-oxuya
sazımıza, tarımıza, kamanzamıza, dylimizlə nəəramıza, zurna-
mıza, qavalımıza, təylimizlə balabanımıza vurularaq, “Yallı”,
“Uzundərlə”, “Tərlərlə”, “Vəzəli”, “Ənəbi”, “Nəlibəki”,
“Heyvəgəlgə”, “Qəlləngi” kimi Azərbaycan rəqslərinin təraniləri
altında sğzə-sğzəməğləmlərimizi üyrənməylə girdilərlə. İndi on-
lar ügləlini dərəcə Azərbaycan təraniləri, xəsusiləmələm sələləri
altında dylən edilərlə.

Azərbaycan mətbəxi erməniləri heyran qoydu, bir-birindərlə
ləzətlilə yeməklərimizin dadı damaqlarında qaldı, adı yaddələ-
rində. Dolmaya dolma dedilərlə, dovçaya dovçə. Erməni qazanla-
rında bilirlilə dylə piti, bozartma, kabab, aqlə qayçənaq, kəftlə
kəftlə-bozbaqlə, dğləblərlə, xələrlilərlə, xələnglə ovduq, qovurma, xələ
qlə, quymaq, ləvəngi, tava kabab kimi Azərbaycan milli yeməklə-
lərinin nədə dylilədi, nədələdədi. Hətə ermənilərin hyləyasızlıqlə o
hələdələzətdi ki, bu yeməklə adları erməni milli xürəkliləri kimi ayrı-
ayrı mənbələrlərlə dylə dğlə dğlə. Onlar torpaqlarımızı dylimizlərlə aldılar,
fil qulaqlənda yatdıq, musiqi altilərimizi mənimsədilərlə, mahnıla-
rımızı oxudular, milli xürəklilərimizi üz adlarına zıxardılar, “f

hərdən, karvan keçən dedik”.

Hələ XIX yüzilliyin əvvəllərində başlayaraq erməni dilində və yazıçıları üzvlərində Azərbaycan atalar sözlərində və xalq məsullərində genişlənməyə istifadə edilən və dilimizin tərkibini zənginləşdirdi. Erməni xalqının dəniz zamanı illərini süzlərin yarıdan zoxunu Azərbaycan süzləri tərkil edirdi. Erməni dilbiyyatının XIX yüzillikdə yalamı X.Abovyan, Q.Alayan, B. Brovyan kimi klassikləri zox zaman üzvlərində illərindəki Azərbaycan atalar süzlərini və zərb məsulləri tərcümə etmə və yaxud onları qismən tərcümələndirdi. Onlar bunu bilib bilər, bu yolla Azərbaycan türkçesində aldıkları süzlərdən erməni dilini zənginləşdirir, onun poetik imkanlarını artırır, yaradıcılıq illər zamanı rastlaşdıkları bəşşətləri doldururdular. Bu məqəllərdə hansı bir Azərbaycan atalar süzlərinə və zərb-məsullə, yaxud idiomatik ifadəni tərcümə etmə istəyərkən erməni dilinin leksik baxımdan nəqədən kasad olduğunu aydınca gürgür və hələnin bəşşətləri doldurmaq üçün Azərbaycan türkçesində aldıkları süzləri dilin tərkibinə daxil etməkdən başqa zıxıq yolu tapmırdılar.

Azərbaycan və erməni atalar süzləri və məsullərində gümü cəhətlərini dənizən Y.Arustamyan yazırdı: *“Bir çox Azərbaycan atalar sözü və məsəllərini ermənilər tərcümə etmə və olduğu kimi işlədirlər. Ancaq onların bütün təravət və məziyyətini, dərin fəlsəfi məzmununu saxlamaqla tərcümə etmək mümkün deyildir.”*³⁸⁷.

Zox az-az hallarda Azərbaycan atalar süzləri və zərb-məsulləri erməni dilinə tərcümə olunurdu. Bu da üçündən irəlilə gəlirdi ki, XIX əsrin ortalarında erməni dilinin leksik baxımdan zəngin olmamaqla, süz ehtiyatının kasadlığı, fikrin poetik ifadəsinin dənizliyi və yığılmaqlıqlı, bədii tutumunun və sanbalının dəniziniyi ilə sezilən Azərbaycan atalar süzlərini, zərb-məsullərini, habelə diomalarını və digər hikmətli deyimlərini bəşşən incəliklərinə nəqədən tərcümə etmə imkan vermirdi. Erməni dili yetərli-

³⁸⁷Y. Arustamyan. Azərbaycan və erməni atalar sözləri və məsullərində gümü cəhətlərini. “Azərbaycan mədəniyyəti” jurnalı, 1962, 3. s. 72

çünkü əf etmədiyində, zənginləşmədiyində erməni yazıçıları illərdikiləri Azərbaycan atalar sözlərinin, zərb-məsullərin və idiomların qarışığını da tapa bilmirdilər. Bəşir bu məsələni Yusif Ramazanovun 1985-ci ildə “Elm” nəşriyyatında ilqəzğ gürməğli “XIX əsr erməni nəsrində Azərbaycan folkloru motivləri” kitabında hərtərəfli araşdırılmışdır: “*Xaçatur Abovyanın Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dərin məhəbbət və rəğbəti onun zəngin ədəbi irsindən məlumdur. O topladığı külli miqdarda Azərbaycan folklor nümunələrindən əsərlərində bol-bol istifadə etmişdir*”³⁸⁸. Buradakı “məhbəbbət və rəğbətt” sözləri hez kəsi zədir-məsın, zəngni ermənilə nifrətin adını məhbəbbət, məhbəbbətin adını nifrət qoymağda zox ustalaşıblar. X.Abovyan isə bunları sevgidən yox, mədəburiyyətdən eləyirdi. Yusif Ramazanov da 1985-ci ildə bəşirə cəğr yazmazdı.

Erməni dili XIX əsrin ortalarından başlayaraq inkişaf yoluna qədəm qoymuş, onun ətrafında problemi olan ləğvəli bolmuş türk sözləri hesabına doldurulmuşdur. Burada bir həqiqət süylməməli istəyirəm ki, dəğnyanın kəsə dillərinin ləğvəli fondu canlı xalq danışıq hesabına zənginləşdiyi halda, erməni dilinin ləğvəli fondunun zənginləşməməsi yalnız türk dili olmuşdur. Bu belə dənəblməliydi, zəngni ermənilə səpələnmiş halda türk torpaqlarında məskunlaşmış, türk xalqları ilə mğntəzəm ğnsiyyətlənmişdilər. Əstisnasız olaraq ermənilərin məskunlaşdıqları bəşir yerlərdə türkçülük zoxluq təkil edirdilər və onlar da süzsəz ki, türkçüləndənmişdilər. Erməni yazıçısı X.Abovyan hələ 190 il bundan öncə ğrək əməsi ilə erməni dilinin inkişafına türk dilinin ğğcləğ təsir ğüstərdiyini etiraf etmişdir. X.Abovyan bu barədə yazırdı: “*Bizim yeni dilimizin yarısını türk və fars sözləri təşkil edir. Onların dili bizim millətin ağızına o qədər dadlı ğəlmişdir ki, öz dillərini buraxıb mahnı, nağıl, zərbi-məsəlləri türkçə deyir*”³⁸⁹.

Bir dilin onunla hez bir genetik qohumluq olmayan digər

³⁸⁸Y. Ramazanov. XIX əsr erməni nəsrində Azərbaycan folkloru motivləri. “Elm” nəşriyyatı. Bakı. 1985. s. 13

³⁸⁹X. Abovyan. Ermənistanın yaraları. Yerevan. “Haybedhrad”. 1959. s. 80-81

dildən 70-75 % söz gütməsi zox nadir hadisədir. Bunun da hansı zərurətini irəli gətirdiyini ermənilərin üzünü süylənmiş və vətəni onu deyim ki, erməni dili anlayış XIX əsrdən sonra yaranmışdır. Ona qədər bugünkü ermənilər qrarbar adlanan dildən danışmırlar. Onların axtararbar adlanan indiki dilləri XIX yüzilliyin sonlarında yaranmışdır. Qrarbar hez vaxt erməni dili adlanmamışdır, çünki o zaman hez ermənilər dərman/erməni adını gütməmişdilər. Axtararbar isə erməni dili adlandırılır. Bunun üzgü dögündüğü bir sual doğurur: bir millətin iki dili olarmı? Millətin adının və dilinin bir-birilə bəllik olmayan məxtəlif sözləri adlandırılması nədəni gəlir? Bir millətin iki dili ola bilməz, bu aksiomadır. Qrarbar, axtararbar və erməni sözlərinin bir-birini uysuzluğu isə ondan irəli gəlir ki, sonuncu bu gün üzgü erməni adlandıranların yox, qədim türk tayfası olan ermənilərin adıdır. Ermənilər əsasən Azərbaycanın dağlıq bölgələrində yaşayırdılar və islamı qəbul etməmişdilər. Ərəblər səhra düşüğü yaxı bilirdilər və Azərbaycanın aran rayonlarını tutmuşdular, dağlıq rayonlara isə zıxmamışdılar. Onlar dağlıq bölgədə uduzacaqlarını yaxı bildiklərinin gürhəmin yerlərdə vuruşmaqdan zəkinmişdilər. Xristian qalmı ermənilər Azərbaycanı küzürgülməşə haylar kilsədə qaynayıb-qarıdılar və belədə erməni qaldı, dil kimi ermənilərin dili gəstənlük qazandı. Ona gür cəsarət demək lazımdır ki, bugünkü ermənilərin zoxu türk əsillidir. 1897-ci ildə Tiflisdə zıxan “Murc” adlı erməni jurnalında “Qarazıdan dünügü ermənilər” başlıqlı bir yazı zəp olunmuşdur. Həmin məqalənin məğlifi yazırdı ki, yer gəzəndə milli dili və üz vətəni olmayan yalnız iki xalq vardır. Onlar yəhudilər və qarazılardır (Məğlifi burada erməniləri unutmüşdür). Nə Asiyanın zalım hükmdarları, nə orta əsrlərdəki amansız təqiblər, nə dənizdə məğasir humanist mədəniyyətləri onları digər xalqlarla assimilyasiya eləyibilməmişdi (assimilyasiya olunmaq başda xalqın dilini, adları və rəqlərini, mədəniyyətini və s. qəbul etməklə üz milli varlığını və milli mədəniyyətini itirərək həmin xalqın izində mək deməkdir). Beləliklə, bəgün bu nə gə amillərin bir xalqın maddi tamahkarlığını və başda xalqın sığirdanlına, sərəmlili-

yin□yün□lmi□h□ddi-hğdudu olmayan cilovlanmamı□s□yini bo□ma□a gğçğ zاتمamı□dır. H□yerd□ist□Asiyada v□yaxud Avropada, kühn□yaxud yeni dğnyada qarazı qarazılı□nı itirmir, y□hudi y□hudiliyini. Yalnız t□kc□erm□di xalqına qarazıları assimilyasiya el□n□k n□sib olmu□dur. O yazırdı ki, m□n bunları d□lilsiz yox, tutarlı sğbutlar □sasında süyl□yir□m³⁹⁰.

Erm□nil□h□rn üz adlarını, h□rn □lifbalarını, h□rn d□dill□rind□ki süzl□rin 70-75 %-ni tğrk□rd□n gütğrmğ□l□r.

Q□dim erm□ni dili olan qrabarın lğ□llı fondu o q□d□r kasıb olmu□dur ki, süzl□rin qafiy□l□rm□sin□bel□imkan verm□mi□dır. Bunu erm□ni alim□di üzl□di d□dün□dün□etiraf etmi□l□r. M.X. Abeqyan h□l□XIX □srin ortalarında xalq qusanlarının mahnı oxumalarından danı□arkan yazırdı: “*Klassik qrabarda hayreni (guya şeir şəklidir-İ.S.) şeiri qafiyəsiz yazılırdı*”³⁹¹. Mğ□lif bu □eir□rin niy□qafiy□siz yazıldı□nı bel□azıqlamı□dır: “*Bizim dilimiz (qrabar- İ.S.) qafiyə sarıdan kasıbdır, dilimizdə həmqa-fiyə sözlər azdır*”³⁹².

□lav□izaha ehtiyac yoxdur. Bir dild□h□n□qafiy□süzl□r yoxdursa, o dilin q□dimliyind□r, z□r□ginliyind□r nec□danı□maq olar?! Bu dild□folklor yaratmaq mğmkğndğrmğ?! □b□tt□yox! Ona gür□d□guya qrabar dilind□yazılmı□bğtğn □sr□r saxtadır v□onların hez birinin q□dimliyind□r dnı□maq olmaz. Bu □sr□r□rin hamısı XIX yğzillikd□yazılmı□yaxud gğçğ küzğrglmğ□dğr. M.X.Abeqyanın dediyi qafiy□siz erm□ni □eiri d□olmayıb, uydurmadır. M□hz M.X.Abeqyanın dedik□ri aydın □llkild□güst□rir ki, Cavan□irin ülgmğn□qafiy□li a□ yazmı□D□vd□yin □sr□rinin erm□ni d□biyyatı adlandırılması da büyğk saxtakarlıqdan ba□da bir □ey deyil. Bu fikri o fakt da tısdıql□yir ki, qrabar kil□dili oldu□na gür□onda dini müvzudan ba□da h□hansı □sr□ yazmaq qada□an edilm□dir. M.X.Abeqyan erm□ni folklorunda qafiy□din tğrk süzl□ri hesabına yarandı□nı da azıq etiraf etmi□dir: “*Şifahi xalq yaradıcılığında qafiyə XI-XII əsrdən sonra yaranmağa baş-*

³⁹⁰□lam Sadıq. Susmaq qızıl deyilmi□“Az□n□□”. Bakı. 1992. s. 69

³⁹¹M. X. Abeqyan. Xalq qusanlarının mahnıları. Yerevan. 1940. s. 19

³⁹²Yen□brada, s. 19

ladı. Xalq nəğmələrini yaradanlar qafiyə üçün onlara aydın olan türk dilinə müraciət edirdilər”³⁹³. O, burada tarixi d Sax-tala dirmı XIX sr vzin XI-XII srl yazmıdır. XIX sr q d erm nil rd dir olmayıb.

Qrabar adlanan “q dim” erm ni dili il a xarabar adlanan yeni erm ni dili arasında yerl güy q d r f r q oldu nu dilzil r yax bilirl r. Erm ni aliml ri, ünc erm ni dilzil ri bu danılmaz h qiq ri dün dün azıq süyl mi l r. H tta bugğnkğ erm nil r qrabarı oxuyub bal dğ bilmirl r. Bu f r q t k c qrabarla a xarabarın lğ tı fondunda üzğğ güst rmir. Bu dill in qramatik qurulu rı bir-birind r k skin kild r q l r. Tutaq ki, q dim rus diliyl bugğnkğ rus dili arasında da h tta anla l mayacaq q d d r uzaqlıq var, ancaq onların qramatik qurulu u eynidir. Qrabarla a xarabarda is v z iyy t ayrı cğrdğr. “Q dim” erm ni dili olan qrabarın qurulu u latin, yunan, fransız, r b v s. dill r zox yaxın oldu u halda, a xarabarın qurulu u onlardan k skin kild r f r q l r v tğrk dilinin qurulu na daha zox uy un g l r. Qrabar bizimsiz (flektiv), a xarabar bizimli (aqlğtinativ) dil l r aiddir. Tarixi inki l f prosesind tiz qurulu nu tamamil d l yi lib v v lkin q t iyy r ox l amayan bir qurulu u q bul ed r ikinci dil tapmaq b l k d mğmkğn deyil. B s bunun s b bi n d dir? Erm ni dilzisi H.Azaryan da uzun ill r boyu bu sual ğz rind dğ ğnmğ onun cavabını axtarmıdır: “*Erməni dilinin strukturundakı dəyişiklik nədən törəmişdir? Niyə erməni dili strukturuna, quruluşuna görə öz əhatəsində olan və onu işğal edən dillərə-latıncaya, yunancaya, fransızcaya, ərəbcəyə, ayso-ricəyə və hətta kürdcənin strukturuna, quruluşuna uyğun ola-ola, birdən-birə bunlardan uzaqlaşır, türk-tatar dillərinin strukturuna uyğunlaşır? Bu oxşayış təsadüfidirmi? Erməni dilinin quruluşunun, strukturunun dəyişməsinə səbəb nədir?*”³⁹⁴.

Burada ünc H.Azaryanın gizl d bilm diyi, azıq süyl diyi bir fakta fikir verm k lazımdır ki, erm ni dili tarix d hez vaxt tğrk dilinin hat sind olmamıdır. Bu o dem kdir ki, erm nil r

³⁹³Yen brada, s. 19

³⁹⁴Erm ni dilinin tarixi. II hiss Yerevan. 1951. s. 191

1827-ci ildə başlanmış Türkmənşay məqaviləsinə qədər hez vaxt türk torpaqlarında, yəni Türkiyədə, Qafqazda-Azərbaycanda, o cümlədən indiki Ermənistanda yalnamamışlar. Onları bu torpaqlara ruslar küzürdülər və 1920-ci ildə Azərbaycan torpaqlarında onlara dövlət yaratdılar.

Dilin üz quruluşunu dəyişməyinə səbəbini isə uzaqda axtarmaq lazım deyil. Əgər erməni dilinin ləğvində fondunun 75%-i türk sözlüdürsə, süzsəz ki, bu qədər söz axını dilin quruluşunu dəyişdirirdi. Türk dilinin təsiri, türk sözlünün axını erməni dilinə yeni quruluşa yanaşı, yeni vəzn də qoymuşdur. Ermənilər heca vəznində yalnız bu dilin quruluşu türk dilinin quruluşuna uyğunlaşandan sonra əlir yazmağa başlamışlar. Bu barədə xalq əli professor, akademik Bəxtiyar Vahabzadə zox güzlü yazmışdır: *“Şeir formalarını başqa xalqdan götürmək və ayrı dildə bu formalarda şeir yazmaq mümkündür. Lakin vəzn götürmək çətin məsələdir. Ona görə ki, hər xalqın dili o dilin təbiətinə və quruluşuna uyğun vəznini yaradır. Bizim doğma vəznimiz olan heca vəzni türkdilli xalqların dilindəki sait və samit səslərin söz içindəki quruluşundan və düzülüşündən doğmuşdur. Bu quruluşa və düzülüşə uyğun gəlməyən dil, heca vəznini qəbul edə bilməz”*³⁹⁵.

Zox güzlü deyilmişdir. Heca vəzninin güzlüliyi məhz türk dilinin daxili quruluşundan, daha doğrusu, sözlərin izində sait və samit səslərin qanunauyğun şəkildə dəyişməsi ilə bağlıdır. Ona görə də quruluşu türk dilinin quruluşuna uyğun gəlməyən dildə heca vəznində əlir yazmaq olmur. Bizim heca vəznində yazılmış əlir bizim rus dilində tərcümə edilərkən əlir formasını itirməsinə vəznini qoruyub saxlamaq hez cəhəmə mümkün olmur. Əksinə, rus dilində yazılmış əliri türk dilinə heca vəznində təvirmək olur.

Yeri gəlməliki onu da deyim ki, erməni dili türk dilinin quruluşunu, türk sözlərini və heca vəznini qəbul etdikdən sonra ermənilərin türk musiqisininə yiyələnmələri də asanlaşmışdır. Bu fikri də B. Vahabzadə olduqca güzlü ifadə etmişdir: *“Bu bir həqiqətdir ki, bizim doğma vəznimiz olan heca vəzni yalnız türkdil-*

³⁹⁵Bəxtiyar Vahabzadənin azıq damı. Azərbaycan Bakı. 1988. s. 47

bilirdi?! Bu fikri süylməyə erməni dili haqqında yuxarıda deyilənə əsas verir. Hez bir sğbuta ehtiyac yoxdur ki, bədi cəhətdən gəclə vətənkənlər, forma baxımından zəngin folklor yaratmaq özən ilk üçüncü yaxın inkişaf etmiş gəclə poetik tutuma malik, hə hansı fikrin bəğtən incəliklərini ifadə etməyə imkan verən dil tələb olunur. Kasıb dildə zəngin folklor yaratmaq olmaz. Adada-tama gətirən ya bəllüdürsa, folkloru tələqana dolduran, ona bədiilik və emosionallıq verən dildir, dilin zənginliyidir. Atalar demişlər: “güzəlik ondur, doqquzu dondur”. Əgər hə hansı bədi sənətin güzəliyi ondursa, onun doqquzu dilin payına düşər.

Xalq yaradıcılığının məhsulu olan hə hansı sənətin variant və versiyalarını araşdırarkən mətləq ələdəki amillər diqqət yetirmək lazımdır. Mənim qəti qənaətim bəldir ki, istənilən xalq yaradıcılığı nəmunəsinin dolun, sanballı və vətənkənlər variant və versiyasını yalnız onu yaradan xalqla etnik qohumluğu olan vətənlə eyni dildə danışan xalq yarada bilər. Bu ondan irəli gəlir ki, iriliyində xırdağından asılı olmayaraq hər bir folklor sənəti onu yaradan xalqın milli-etnik və milli mədəniyyətinin, izdənyasının, dənyagürgəngən və s. tə güzə bədi ifadəsidir. Hər bir xalqın yaratdığı folklor sənəti bəqələrindən üçüncü milli koloriti iləsezilir və yadda qalır. Milli kolorit dedikdə süzsəz ki, hə təydən qabaq obrazın dağıdı milli xarakter nəzərdə tutulur.

İngilis süzə olan folklor iki hissəyə bölünmüşdür. Birinci süz folk olub, xalq, ikinci süz islər olub, bilik deməkdir. Deməli, folklor termini bəğtəvləkdə xalq haqqında bilik mənasını daşıyır. Folklor materiallarının araşdırılması əsasında onu yaradan xalqın psixologiyası, etnoqrafiyası, tarixi keçmişini milli-mədəni və mədəni-siyasi inkişafı, habelə digər keyfiyyətləri haqqında dolun bilik əldə edib dəzğən fikir süylməyə məmkəndər. Hər bir xalqı üyrənmək özən tədqiqatının folklorla məqayisə olunacaq ikinci mənbə tapma məmkəndə deyil, zəngin xalqın məkənlər obrazını yalnız onun folklorunda gürmələr olar. Xalqı bir tam kimi sədiyyəldir və yalnız ona xas olan bəğtən key-

fiyqırlı folklorlarda zırgı dıqlıyı ilıfadedılmıdır. Hı bir xalqın istedadı, dğnyagürgğ, dğğncıttızi, mıvı zıngınlıyı haqqında doıru-dğrgst bilgi almaq ğzğn dı hı leydrı üncı onun yaratdı folklorla tanıolmaq lazımdır.

Hı bir folklor sıının sıırlrı arasında onu yaradan xalqın milli xarakterinin ayrı-ayrı cızgırlını qoruyub saxlayan genetik kodlar vardır. Bu kodlar o qdrlı dıq vımgkmmıdır ki, onları yalnız genetika elmindkı genrlımgqayısıetmıklar. Hının kodları bilırdı sonra istınilı folklor sıının hansı xalq tıfındı yaradıldını mglyyrlıldırmıklar vıo xalq haqqında dolıın bilgi almaq zıın deyil. Mıhz buna gürıdıAzırbaycan bayatılarının kıkğk variant vıversiyalarının yaranması tamamilıqanunauyındır. Eyni zamanda hının bayatılarının rus variant vıversiyaları, rus zastukalarının isıAzırbaycan variantları haqqında danımaıa dıymı, halbuki onların arasında zoxlu oxırlıqlar var.

Yuxarıda süylırlı fikirlıın hamısı eynilı“Koroılu” eposuna da aiddir. Bu eposun digırlı tğrk xalqları tıfındı variant vıversiyalarının yaradıılması tamamilıqanunauyındır vıyuxarıda deyilırlı tıblıığst-ğstıdğğr. Birincisi, “Koroılu” eposunun variant vıversiyalarını yaradan bğtğn tğrk xalqları onların milli xarakterini mglyyrlıldırdırlı vı“Koroılu” eposunun iliyinqanına hopmuıeyni genetik koda malikdirırlı. İkincisi, hının variant vıversiyaları yaradan tğrk xalqlarının hamısı demıklar ki, eposun mgıııfı- Azırbaycan tğrkırlı ilıeyni dıldıdanırlı. Nıhayıtlı onların hı birinin folklor yaradııcılıı sahsındıeyni kükdı qaynaqlanan zıngın tırgbısi, qđim rırlırlı vıdolıın aıız dıbiyyatı materialı var ki, “Koroılu” kimi mühtırlı vıbırlırsız bir eposun variant vıversiyasının yaradıılması bunlarsız mgmkğn deyil.

Yuxarıdakı tıblırlıın nıdırlı irıı gııdiyini aydın baıa dğımlı ğzğn demıklar lazımdır ki, ulıaq anadan olan kimi dil azıb danııa bılmı. Ulıın dil azması ğzğn mglyyrlı vaxt tııı olundur. Eyni zamanda insan hırlıı inkııf edib ııısiyyıkimi formalaımaq ğzğn ırlı azı 20-25 il yaıamalıdır. Yalnız bu yaıardan

sonra insan kamillik bəgən mədəni və əlaqə keyfiyyətlərinin
təvəqünə durma bilən. Folklorda, əfahi xalq yaradıcılığında isə
mədəni daha mərkəzli, daha zəifdir. Əfahi xalq yaradıcılığı
qədimliyi nəzərə alınmadan hətə və fəaliyyəti nəticəsində yığıl-
mış, bəzi minillik boyu yaranıb formalaşır. Deməli, əfahi
xalq yaradıcılığı qədimliyinin və zəif folklor materialının formalaşması insan ömrü ilə müqayisə olunmayacaq dərəcə uzun
illərin və ədəbi-ictimai tarixi proseslərin bəhrəsi olub, onu yaradan
xalqın təkcə milli xarakterinin bədii ifadəsi deyil, həm də mədəni-
ni, mədəni, mədəni-əlaqə, həbi-siyasi inkişafının göstəyicisi.

Onda belə bir sual ortaya çıxır: Yuxarıdakı təhlilə baxı-
mından yanaşdıqda XX əsrin ilk yarısında erməni xalqı “Koro-
lu” kimi mühtəmə və bənzərsiz Azərbaycan eposunun döyün,
kamil variantını yaratmağa qadirdimi! Erməni xalqı bu eposun
variantını yaratmaq üçün ələdə qoyulan təhlilə cavab verir-
dimi?

1. Erməni xalqının eposun mədəni olan Azərbaycan türk-
ləri ilə genetik qohumluğu varıydı və onunla eyni dildən
danırdımı?

2. Erməni xarakteri ilə eposun qəhrəmanlarının xarakterləri
arasında eynilik, oxşarlıq gürənmə?

3. Bu nəhəng süz incisini yaratmaq üçün erməni
ni xalqının zəif folklor tərkibi, qədim əfahi yaradıcılıq qə-
nəsi və sandığında yetəncə folklor materialı varıydı?

Birinci sualın cavabı aydındır. Ermənilərimiz türk-
lərə rəqəmsə, indiki erməni xalqının türk xalqı ilə genetik qohum-
luğu yoxdur və onlar ayrı-ayrı dillərdən danırlar. Burada məgəsi
erməni dilinin tərkibinin 75 % -nin türk sözlərindən ibarət
olduğunu nəzərə almalıyıq.

İkinci suala yuxarıda cavab verilmişdir. Eposun qəhrə-
manlarının xarakteri ilə erməni xarakteri arasında eynilik gürənmə
bilmə və bunu axtarmağa dəyər, çünki bu iki xarakterin
kükəndə eyni genetik kodlar durmur. Dastandakı qəhrəmanların
milli xarakterinin kükəndə eyni genetik kod durur ki, bu kod-
dan yalnız türk xarakteri yaratmaq mümkündür. Türk və erməni

xalqları arasında genetik bəbəllik olmadığına görə onların xarakterlərini arasında da kəskin fərqlər mövcuddur. Ona görə də hətta vətəndaşlarımızın erməni genetik kodu dayanan obrazı nə qədər dəyişdirir və ona erməni donu geyindirir və bədən, ruh, can tərki olaraq qalacaq.

Əziz sualın cavabı erməni alimlərini, əlir və yazıçıları uzun illər boyu düşünməyə və narahat etməkdir. Əfahi xalq yaradıcılığı sahəsində erməni xalqının nə qədər olduğunu professor Q. Antonyan çox dəqiq və birmənalı bildirdiyi kimi ifadə etmişdir: *“Kərəm və Əsli”, “Şah İsmayıl”, “Aşıq Qərib” və ya “Koroğlu” kimi xalq hekayələrini erməni aşıqları əsasən Azərbaycan dilində oxuyurlar*³⁹⁷.

Çox maraqlıdır ki, ta qədim zamanlardan tərki və nifrət edən erməni aşıqları yuxarıda adları zikr edilən və zikr edilən dastanları niyə Azərbaycan dilində oxuyurdular? Hətta bu nifrət biz Q. Antonyandan gətirdiyimiz sitatda da gübrəyə. Məgər yuxarıda adları zikr edilən əsərlərin Azərbaycan xalqının yaradıcılıq məhsulları olduğunu deməklə sadəcə olaraq küçüklü böyük istəmişdir. Lakin bu onlar özünə çox aqıl və aqıl bir etiraf olmuşdur. Xalqımızın böyüklüyünə etirafı! Bu, Azərbaycan xalqının mühtəmə “Koroğlu” eposunun variantını yaratmaq özünə erməni xalqının folklor yaradıcılığı sahəsində yetərincə tədrəsinin və tədrəsinin olmadığını etirafı idi.

Erməni aşıqları haqqında da mətləq gerçəyi bilmək və demək lazımdır. Ermənilər Tərkiməzay məqaviləsində sonra Azərbaycan torpaqlarında yerləşdirildikdən sonra üzvəqlərini Azərbaycan aşıqlarına bəyird verməyə başladılar və bu yolla XIX əsrin sonlarında ermənilərdə ilk aşıqlar yetişdi. Həmin vaxta qədər ermənilərdə heç vaxt aşıq olmayıb və ola da bilmədi.

Yeri gəlmişkən erməni dahiyyatçılarının Azərbaycan folkloruna mənasibətini aydın sədiyəndir və bu mənasibətini

³⁹⁷Q. Antonyan. Erməni və Azərbaycan xalqlarının dahiyyəsi. Azərbaycan Bakı. 1955. s.18

kükğndermni folklorunun yoxsulluğunun, cılızlığının, zəifliyinin yox, birbaşa yoxluğunun durduğunu göstərən bir faktı da nəzərə zətirdirmək istəyir. Məşhur alman səyyahı F.Bodenstedt Tiflisdə olarkən Qafqazda yaşayan bəhtən xalqların, üncü Azərbaycan türklərinin və gürcülərin folkloruna dərin maraqla göstərmələri imkan daxilində toplayıb yazıya almış və alman dilinə təvirmişdir. O, ermənilərin folkloru ilə də maraqlanmış lakin hez nə tapa bilməmişdir. F.Bodenstedt Tiflisdə üz vətəninə yola düşərkən onun portfelində erməni xalqının folkloruna aid bir dərdənə qəymət almamışdır. Həmin də F.Bodenstedt onun yola salınma tərzində iştirak edənlərlə təfəkkür etdikdən sonra apardığı folklor materiallarına gürüzazılığını bildirmiş, erməni xalq folkloruna dair bir dərdənə qəymət tapa bilmədiyindən təşəbbüsləndiyini də qizlətməmişdir. Bu da bəda X.Abovyan olmaqla o zaman Tiflisdə yaşayan bəhtən erməni alimlərinin, əsir və yazıçıların son dərdənə qəymətə sərbəst olmuştur. Zox böyüq ağı ilə dərindən sonra X.Abovyan bu zıxılmaz vəziyyətdə zıxılyolu tapmış, F.Bodenstedt üz vətəninə yola düşəndən dərhal sonra yubanmadan qollarını zırmalayaraq Azərbaycan xalq dastanı olan “Əsli və Kəlmə”ni alman dilinə təvirmişdir.

Təşəbbüslən ki, X.Abovyan bəlkə də alman dilinin poetik imkanlarına dərinlə yiyələnmişdiyindən, bəlkə də üzgəngən tərcüməsizliyi gəzəndən dastanın nəsr hissəsini birbaşa alman dilinə təvirməli cərləri tərcümə edə bilməmişdir. Tərcüməlihi qurtaran kimi onu həmin vaxt Tiflisdə olan digər alman baronu, yazıçı və səyyahı Avqust Fon Haksthauzen təvirmişdir. Sonuncu da üz vətəninə getdikdən sonra Azərbaycan xalq dastanı olan “Əsli və Kəlmə”ni erməni xalq dastanı adıyla alman dilində nəşr etdirmişdir. Bir daha təkrar eləyir ki, X.Abovyanın tərcümə eləyib A.F.Haksthauzen təvirdiyi “Əsli və Kəlmə” dastanının cərləri türkçə olmuşdur. Birmənalı şəkildə demək lazımdır ki, erməni dastanının cərləri türk dilində ola bilməzdi. X.Abovyanın alman dilinə tərcüməsini A. Qanalanyan sonralar erməni dilinə təvirmişdir. Bundan bəda, bəhtən erməni alimləri, o cəmi dən X.Abovyan, Q.Alayan, B.Brolyan, Q.Antonyan və bəda qala-

rı dün-dün yazırdılar ki, erməni dilinin mahnı qarılıq dastanı ol-
mamıdır. Erməni aşıqları Azərbaycan dastanlarını, o cəmiyyətdə
“Əsli və Kərimi”, “Koroğlu” tərkib oxuyurdular. Bu sənətlər
sonradsan erməni dilinə tərcümə edilmişdir. Bunları erməni dilinə
üzliyi dün-dün yazıblar.

Burada “Sasunlu David”də danışmadan ütmək olmaz.
XX yüzilliyin əvvəllərində erməni dilinin “Sasunlu David”
adında eposu olmayıb. XIX yüzilliyin sonlarına-XX yüzilliyin
əvvəllərində hez bir erməninin yazısında “Sasunlu Davi-
d”in adı ziklənir. Əgər belə bir dastan olsaydı, erməni yazısı və
alimləri onun adını zikləyirdilər, erməni dastanlarının yoxluğundan
danışmazdılar. “Koroğlu”nun yox, “Sasunlu David”in sənə-
tini əsasında sənətlər yazırdılar. Üzğ dənünməməliyi ki,
XX yüzilliyin əvvəllərində bəzən-bir dastanın illi variantı pey-
da olmuşdur. Deməli, onları erməni yazıcıları yazmışlar.

Məncə “Əsli və Kərim” dastanının Azərbaycan tərkibi-
sində erməni dilinə tərcüməsini “Koroğlu” eposunun “erməni
variantının” yaradılması yolunda atılmış ilk sanballı addım he-
sab etmək olar, çünki dastan yaradıcılıq sahəsində hez bir tədris-
əli olmayan xalqın bu dastanı öz dilinə zəvirməsiylə onlarda
şifahi xalq dəbiyyatının, üçüncü dastanın nədəmək olduğu barədə
təsvir yaratmaq məqsədi güdülməkdədir. Bu sahədə ikinci addı-
mı da X.Abovyan atmışdır. O əsas motiv vəşjetini Azərbaycan
tərkibinin hiyyət və folklorundan götürüb, onun şifahi yaradıcı-
lıq tədrisində ştəliqlə bəhrələndirərək “Ermənistanda yaraları”
romanını yazmış, bununla bir tədrisində Azərbaycan folklorunun
zənginliyini etiraf etmiş digər tədrisində erməni dəbiyyatının
yaranması yolunda bu xalqın ə yaxı ürnək-məktəb olduğu-
nu öz hənkarlarına da bələ salmışdır. X. Abovyan bu romanı
yazarkən 200-yə yaxın tərkib atalar süzlərində və zəvirmə-
sində istifadə etmiş, onlardan zoxunu tərcümə etməmiş, er-
məni hənkarlarıylə transkripsiyasında tərkib dilində olduğu kimi sax-
lamış, bir qismini isə yarımziq tərcüməyə əklində vermişdir.
Bu da bir daha onu güstürür ki, hənkar atalar süzlərini və zəvirmə-
sində bəşüvləkdə tərcümə etməmiş erməni dilinin kasıblığı

ğzğndı mğmkğn olmamıdır. Bir mslıni dıxatırlatmaq lazımdır ki, X.Abovyanın romanı hımcıo qđđđ dıbüyğk deyil. Ermđni yazızıları onun ülgmğndı sonra bu sırdıxozlu lavırlı elıyib onun lıırtmıırlı.

X.Abovyanla cyni düvrdıya lamı Q.Alayan üz hımkarlarından bir qđđđ dıırlı gedırlı Azırbaycan xalq dastanı olan “Koroılu” eposundan gütdırdıyğ şğjetırlı şasında ğz “hekayı yazmıdır. Yusif Ramazanovun qđđđınğürı onlardan ikisi Azırbaycan eposundan birbalı tırcğmıolunub, yalnız ğzğncğnğn ğzırdındı qismı yaradıcılıq ilıaparılıb. Demı, Q.Alayanın yazdıqlarını hekayıyox, tırcğmıadlandırmaq daha doılu olar.

XIX sırdın ikinci yarısında “Koroılu” eposu ermđni yazızılarından ksııyıtını maraqlandırmıı onlar “Koroılu”dan gütdırdıklı müvzu vışğjetırlı şasında xozlu sırdı yazmıırlı ki, onların hez birini mğstııl yaradıcılıq mıhsulu hesab etmıı olmaz. Bunun ğzğn X.Abovyanın, Q.Alayanın, B.Broyanın vıbaıqalarının sırdını oxumaq yetırlı. Onları oxuduıca adamın güzırlı qarısında Azırbaycan folklorunun ayrı-ayrı janrlarından gütdırdılmğıanı mırdırlırlı canlanır.

Ermđni yazızıları Azırbaycan dastanlarını üz dıllırdıızevirızevirı bir qđđđ tırdğbıtopladııdan sonra “Koroılu” kimi güzırlı bırdırsız, zırdın vısanballı Azırbaycan xalq eposunun “üyrıılmısinı” baıadılar. Bu iıtez baıa gıırdı deyildi, ona uzun vaxt lazımıydı. On illırlı boyu bu dastan ermđni mıdlırdındı Azırbaycan alıqları tırdındı ifa edilmiıdı, süzsğz ki, Azırbaycan tırkcsındı. Sonra ermđnilırlı alıqlıdı meyl güstırdilırlı, onlar üz ulıqlarından Azırbaycan alıqlarının yanına lııyirdilırlı qoydular. Bu lııyirdilırlı dı süzsğz ki, alıq sırdını vıfolkloru Azırbaycan tırkcsındı üyrıirdilırlı. Onlar zahirırlı Azırbaycan alıqlarından sezilmirdilırlı, yalnız daxilırlı ermđnydilırlı. Alıq süzğndırlı tutmuı bu sırdın incıllıklırdındı qđđđ ermđni lııyirdilırlı nı gütdırbilmiıdilırlı hamısı Azırbaycanın ustad alıqlarının xidmııydı. Uzun illırlı boyu ermđni alıqlarının repertuarında ermđni folkloru adına hez nı olmamıı vı onlar üz ana dıllırdındı

bir kəlmədən danışmırlar. Hətta erməni alıqları üz girdirini dən Azərbaycan türkçəsində yazmırlar.

Erməni folklorçısı Geqam Tarverdiyan da əslində güz qabağında olan hamının bildiyi bu həqiqəti təsdiqləyir ki yazmışdır: *“Erməni aşuqlarının müəyyən hissəsi tamamilə azərbaycanca şeir söyləmişdir. Qalan aşuqların çoxu isə əsərlərini azərbaycanca və ermənicə yaratmışdır”*³⁹⁸.

Ermənilərdə üzlərinə zərər qədər zərər verəcək həqiqəti etiraf etməklə hissi zox zəif olduqundan bu fikirlərin onların dilində zıxmağının böyük əhəmiyyəti var. X.Abovyan bu məzəzi zərəri zox həssaslıqla müşahidə etmiş və sonralar onu əlaqədəki kimi qiymətlənmişdir: *“Çox vaxt qonaq gedərkən, ya da şəhərin içərisindən keçərkən huşumu, fikrimi toplayırdım ki, görüm danışanda, kef edəndə xalq nədən daha çox həzz alır. Çox zaman görürdüm ki, meydanda, küçədə dayanıb kor bir aşığa elə hayılmayıl qulaq asır, pul verirlər, ağızlarının suyu axır. Məclisdə, toyda da ki, sazəndəsiz boğazdan tikə keçməzdi. Oxuduqları türkcə idi, çoxu bir kəlmə də başa düşmürdü, lakin eşidənin, görünən ruhu cənnətə gedib yenidən qayırdı. Fikirləşdim, fikirləşdim bir gün də öz-özümə dedim ki, gəl... bir aşıq da sən ol, nə olar, nə xəncərinin daşı düşməyəcək, nə də zərərəyin solmayacaqdır”*³⁹⁹.

X.Abovyanın ifadə etdiyi “oxuduqları türkçədi” və “zoxu bir kəlmədən başa düşməyirdi” ifadələri o zaman Cənubi Qafqazda yaşayan xalqların dilbi-mənsiqi həyatı haqqında aydın təsvir yaradır. Deməli, XIX əsrdə Cənubi Qafqazda yaşayan bəlgən xalqların, o cümlədən ermənilərin dilbi-musiqi məslisliyi türk dilində keçirdi, çünki bəlgən dilbi-musiqi proqramlarının yaratıcıları və ifaçıları türk alıqlarıydı. Onu da buradaca vurğulamaq yerindədir ki, XIX əsrin ortalarına qədər Cənubi Qafqazda yeganə folklor dili dən türk dili olmuşdur. Yəni türk dilində bəlgən hez bir dildən folklor yaranmamışdır. Bəlgən xalqların gənəsiyyəti dili dən türk diliydi.

³⁹⁸Erməni alıqları. 1 cild. Yerevan. 1937.s. 19

³⁹⁹X. Abovyan. Ermənistanın yarıları. Yerevan. 1959.

Bir qədər tədris toplayıb pəxtəlləmiş yirdilər üz gəstərlərinin repertuarında olan sərləri yavaş-yavaş ermənicəyə zəvirməyə başladılar. Bu proses zox uzun zəkəmdir və üçüncü sərlərin nəsr hissəsi zəvirləndir, qəbir hissəsini isə zəvirmə bilməmişlər. Bir zox ifadələrin ermənicədə qıq qarlıqını tapa bilmədiklərinə görə onları orijinalda olduğu kimi saxlamış, tğrkçiləşdirməyə məcbur olmuşlar. Bu məddət ərzində erməni dili tğrk dili hesabına durmadan zənginləşmişdir. Elə bunun da nəticəsidir ki, bugünkü erməni dilinin ləğvli tərkibinin 75%-ni Azərbaycan və Osmanlı tğrkçilərinin gütgərgimğə sözlər təşkil edir.

Təbiidir ki, erməni aşıqlarının repertuarında erməni folkloruna aid sərlərin olmaması erməniləri dəğəndəğri ünənli məsələlərdən biri olmuşdur. Elə o zamanlar erməni əlirləri, yazıçı və ələlimləri bir yerdə qərarə gəliblər ki, yəqin “Koroğlu” kimi mühtəməm Azərbaycan eposunu tərçəmələtsinlər. Ermənilərin bu sahədə gürdəğkiləri iəuərsuz olmuşdur. Onlar “Koroğlu”nu olduğu kimi ermənicəyə zəvirmə bilməmişlər. Bunun əzində İstanbulda və başqa ləhələrdə dastanın ayrı-ayrı məhləlini gah erməni əlifbası ilə tğrk dilində, gah da yarı tğrk, yarı erməni dilində nəfər etmişlər. Gürkənlə Azərbaycan folklorunası Vəli Xulufli 1929-cu ildə nəfər etdirdiyi “Koroğlu” kitabının ün süzəndə bu barədə yazırdı: *“Yeni aldığımız məlumata görə Koroğlu haqqında ermənicə də çoxdan bir kitab yazılmışdır. Hal-hazırda da bəzi erməni yazıçıları tərəfindən kollektiv bir surətdə İran həyatından Koroğlu adına bir pyes hazırlanmaqdadır. Müəlliflərin fikrincə Koroğlu İrənlidir. Hər halda bu saat mübahisəyə girişəcək deyilik.”*⁴⁰⁰

Əslində ermənilər “Koroğlu” eposunun tərçəməsinə Vəli Xulufli dediyi vaxtdan zox-zox əvəl, hətə XIX əsrin ortalarında başlamışlar. Erməni yazıçısı Q. A. Cəyan Koroğlunun həyatından gütgərgimğə bir cox səhnələri ermənicəyə zəvirmişdir. Yazıçı üzğ bu barədə yazmışdır: *“Bütün millətlər onun (Koroğlunun-İ.S.) mahnılarını öz dillərində oxuyurlar. Erməni aşıqları müqəddəs erməni dili ilə dünyəvi şeylər oxumağı, məhəbbət*

⁴⁰⁰Vəli Xulufli. “Koroğlu”. Azərbaycan Bakı. 1929. s. 3

və igidliyi tərif etməyi günah sayırlar. Dövrümüzün erməni aşığırları tədricən belə anlayışdan xilas olur və nəinki ermənicə oxuyur, hətta türkcə oxunanları da ermənicəyə çevirirlər. “Koroğlu” nəğmələrini də çox uyğun şəkildə ermənicəyə çevirmək mümkündür. Onun sərgüzaştlərindən birinin nəğmələrini “Dəyirmançı Koroğlu” başlığı ilə ermənicəyə çevirməyi təcrübə etmişik.⁴⁰¹”

Hələ dey aydındır. Erməni aşığırları müqəddəs erməni dili ilə dünyəvi şeylər oxumağı, məhəbbət və igidliyi tərif etməyi günah sayırlar. Q.Ağayan burada həqiqətən bir qədər gizlətməlidir. Əslində qəribə kilsə dili idi. Bu dil də digəri deyil oxumağa aşıqlar günah saymırdılar, hətta folklor yaratmağa belə kilsədə an etməli idi. Erməni folklorunun yoxluğu həmin bununla bağlı idi. Həmin dörd 828-ci ilin mart ayına qədər erməni dilində rəsmi olaraq qul adlanırdılar və bu adı onların göstəndirən gütgürməli gözən I Nikolay fərman vermişdi.

“Koroğlu” eposunun Q.Ağayan tərəfindən ermənicəyə təvriildiyini Q.Antonyan da süylənmişdir: *Qazaros Ağayan təkcə erməni folklorunu deyil, eyni zamanda Azərbaycan folklorunu da yaxşı bilirdi, xüsusilə “Koroğlu” dastanına daha çox bələd idi. Koroğlu obrazına xüsusi məhəbbəti olan Q.Ağayan “Koroğlu” hekayələrini xalq arasında söylənən və aşığırlar tərəfindən oxunan bir sıra mahnılardan götürmüşdür.*⁴⁰²

Yusif Ramazanov da bu fikrin doğruluğunu təsdiqləyərək yazmışdır: *“Qeydlərdən və hekayələrdən aşkar olur ki, Q.Ağayan “Koroğlu”nun erməni xalqı arasında yayılmış və türkcə ifa olunan variantlarını ermənicəyə çevirmişdir.*⁴⁰³”

Bütün qaynaqlar “Koroğlu” dastanının erməni xalqı arasında türk dilində yayıldığını təsdiqləyir. Onun erməni dilində

⁴⁰¹Y. Ramazanov. XIX əsr erməni nəsrində Azərbaycan folkloru motivləri. “Elm” nəşriyyatı. Bakı. 1985. s. 24

⁴⁰²Q. Antonyan. Erməni və Azərbaycan xalqlarının ədəbi əlaqəsi. Azərbaycan Bakı. 1955. s. 80

⁴⁰³Y. Ramazanov. XIX əsr erməni nəsrində Azərbaycan folkloru motivləri. “Elm” nəşriyyatı. Bakı. 1985. s. 23

oxunduğunu təsdiqləyən bir dəstə qaynaq yoxdur. Erməni əlifbasıyla yazıya alınmış əsərin də hamısı türk dilindədir.

“Koroğlu” eposunun “erməni variantının” əsası bax belə qoyulmuşdur. Lakin iş bununla qurtarmamıdır. 1936-cı ildə vanda keçirilən bir tədbir V.Xuluf lu da qatılmışdır. O həmin tədbirdə vanda yaşayan Kananyan soyadlı bir erməni folklorzusu ilə tanış olmuşdur. Gürğnğr, sühbət əsnasında V.Xuluf lu “Koroğlu” nun daha məğkənməli bir variantını nəfə hazırladığını söyləmişdir. Tədbirdə bir neçə gün sonra Kananyan Bakıya gələn Vəli Xuluf lu ilə görüşmüşdür. Kananyan onun evində olmuş və “Koroğlu” eposunu erməni xalq dastanı kimi nəfə etməyə qol qoyacağı təqdirdə Vəli Xuluf luya hə cəg vədilə verməmişdir. Vəli Xuluf lu ona qəti şəkildə bildirmişdir ki, “Koroğlu” türk dastanıdır və bəğtən türk dğnyasında yayılmışdır. Onu hez zaman erməni dastanı adlandırmaq olmaz. Süzşğz ki, Kananyan əvvəllərlə İbo və kor-pehman qayıtmışdır. 1937-ci il repressiyaları bələdi zaman ermənilər V.Xuluf lunu həbs etməyə evində axtarırlar apararaq onun digər əlyazmaları ilə birlikdə “Koroğlu” nun artıq zapa hazır olan məğkənməli bir nəsxəsini gütgəğb əvvəllərlə gündəmişdir. Zox gəğman ki, həmin nəsxənin 1937-ci ilə qədər ilqəğzəğ gürməyin dənəməz ermənilər əngəl türtməmişdir. 1936-cı ildə hazırlanmış kitabın nəfəri bu qədər ləngiyə bilməzdi. Erməni yazıcıları bu məhənin gəğzində ilqəğzəğ 1941-ci ildə onu “Koroğlu” eposunun erməni variantı adı ilə nəfə etdirməmişdir. Həmin “variant” bax belə yaradılmışdır. Deməli, bu əsəri erməni xalqı yaratmamış, erməni yazıcıları ilqəğzəğ hazırlamışlar. Ona gürəğd “Koroğlu” dastanının erməni variantından danışmağa hez bir əsas yoxdur.

Ermənilərin bu məhənin izlədi V.Xuluf lunun istintaq materiallarının arasında yoxdur. Gürğnğr, ermənilər siriin gəstəğ azılmasın deyən onun sənədini diqqətli şəkildə keçirib, bəğtən izlədi itirmişdir. Lakin bu barədə Həzrəfi Zeynəllinin haqqında istintaq materialları arasında maraqlı bilgilər qalmışdır. H.Zeynəllini ifadə verən kə bildiriir ki, məni ilqəğzəğrkən V.Xuluf lu dğnən axşam Kananyanın onun evinə gəldiyini və “Koroğlu” eposunu

erməni xalq dastanı kimi nəfəslənmiş qol qoyacağı təqdirdə Vəli Xulufloya həmişə cəsarət verdiyini söylədi. H.Zeynallının ifadəsində belə yazılır ki, məğstəntiq bu məsələ ilə bağlı V.Xulufloyu dindiribmiş və indi onun dediklərinin doğruluğunu yoxlamaq üçün H.Zeynallıdan da ifadə alırmış. Zox gəman ki, V.Xulufloya istintaqda H.Zeynallının adını zərfləməmiş və belə olmasaydı, məğstəntiq H.Zeynallıya aid olmaya-olmaya həmişə məsələ ilə bağlı ondan ifadə almazdı. Həmişə H.Zeynallının üz ifadəsində məhz V.Xulufloyun adını zərfləməyi və onun dediklərinə əsaslandırdığı bu fikrin həqiqətə yaxın olduğunu güstərir. Bunlar aydın şəkildə güstərir ki, “Koroğlu” dastanının “erməni” variantı erməni xalqı tərəfindən yaradılmayıb, V.Xulufloyun Azərbaycan alimlərinin ifadələrindən yazıya alındığı və 1936-cı ildə nəşrə hazırladığı məğstəntiq variantı əsasında yenidən işlənməsi, güstərdiyi qədər redaktə işi aparıldıqdan sonra 1941-ci ildə rəvanda ilqı gəzgü gürməliyədir.

V.Xulufloyun “Koroğlu”nun məğstəntiq bir mətnini 1936-cı ildə nəşrə hazırladığı haqqında qaynaqlarda bilgi yoxdur. Lakin M.H.Təhməsin bu barədə yazmışdır: *“İnqilabdan sonra eposun müxtəlif bir variantı 1927-1936-cı illərdə Vəli Xulufloy tərəfindən nəşr olunmuşdur”*⁴⁰⁴. M.H.Təhməsib həmişə həmişə mətnin nəfəslənmiş olduğunu söyləmişdir. Məqsətlə deyir ki, M.H.Təhməsib bu faktı həqiqətə bilməmişdi yazmazdı. V.Xulufloyun Kananyanla gürməli və söhbəti də bu fikrin doğruluğunu təsdiqləyir. Ola bilsin ki, “Koroğlu”nun 1936-cı il nəşrini isti-isti yillər məhv eləyiblər, yayılmağa qoymayıblar.

Q.A.Əliyev yuxarıda söylədiyi fikirlərdən bəzilərinə dair iradəmi bildirmək istəyir. Onun fikrində belə yazılır ki, gəman XIX əsrdə yazılmış erməni əsərləri olub, lakin onlar erməni dilində deyil, əylən oxumağa gənah sayıblar”. Bilirik ki, deyilən əylən, mətbəə və igidliyin təfərrifatı əsərinin leytmotivini təşkil edir. Ona görə Q.A.Əliyev bu fikri yanlışdır. Yanlışlıq da ondan irəliləyir ki, erməni əsərlərini yalnız XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq Azərbaycan tərkibində üyrəyiblər.

⁴⁰⁴Təhməsib M. H. Məğstəntiq “Koroğlu”. Bakı. Elm, 1956. s.3

Q.A. Layan burada erməni bicliyini ataraq ermənilərin ağı sənətinə yiyilənmə tarixini saxta yolla XIX əsrdə qvıllı aparmaq istəyir. Əlfinin altında zəngin folklor materialı olmayan erməni folklorzuları erməni folklorunun tarixində nəqlərdən can-fəlanlıqla danışsalar da, buna hez kəsi inandıra bilməz. Zəngni deyilən süzlə, süylənən fikirlə toplanmış folklor materialı ilə təsdiq olunmalıdır.

“Koroğlu”nun “erməni” variantının xalq tələfində yaradılmış orijinal əsər olmayıb Azərbaycan eposunun ermənicə tərcüməsi olduğunu ədəbdəki fakt da aydın göstərir: *“Koroğlu” dastanının erməni variantının azəri variantı əsasında yarandığını sübut edən səbəblər ən əvvəl hər iki variantda olan ideya-məzmun eyniliyindədir. Bu eynilik, bu birlik yalnız çap edilmiş varianta deyil, elə də “Koroğlu”nun əlyazması halında olan bütün erməni variantlarına aiddir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu variantların hamısında mahnıların əksər hissəsi azəri dilindədir”*⁴⁰⁵.

Əndi fikir verin, ideya-məzmun eyni, adların zoxusu eyni, sujet və ayrı-ayrı qollar eyni və mahnıların da zoxusu Azərbaycan türkcəsində Gəlin gürək bunu “Koroğlu”nun “erməni” variantı adlandırmaq nədəndəndəndəndə vələmidir?! Dastanın türkmən, üzbe, qazax, tatar variantları ilə yanaşı qoyduqda “erməni” variantını hez variant adlandırmaq mümkən deyil.

Burada bir fakta da diqqət yetirmək lazımdır. 1941-ci il nəfəndə kitabə ün süz yazan erməni alimləri bu variantın Azərbaycan “Koroğlu”su əsasında yarandığını süylənmiş. Sonrakı alimlə onun tacik “Koroğlu”sundan yarandığı fikrini irəli sğmğmiş. Bu da nüvbəti erməni saxtakarlıqdır.

Əkbər Yerevanlının *“Koroğlu”nun əlyazması halında olan bütün erməni variantları cəmləsində* erməni yazızılarının qəlmində zıxımı təhlilə nəzərdə tutulur və mğlif o zaman bu fikri azıq süylə bilmədi.

“Koroğlu” eposunun tərcüməsi zamanı erməni yazızıları orijinalı bacardıqları qədər redaktətmə, üzləndənə lavlən ar-

⁴⁰⁵ Əkbər Yerevanlı. Azərbaycan-erməni ədəbi əlaqələri. İvan. 1968. s. 191-192

tirmiş və ixtisarlar aparmışlar. Süzsöz ki, bunların hamısı məqsədliliklə kildə dəyişdirilmişdir. Bu işləmənin əsas məqsədləri o olmuşdur ki, əslinin bəşəriyyətini Koroşunun xarakterindəki mədəniyyət, mədəniyyət, kəndlik kimi sırf türk xarakterinə məxsus detalları erməni xarakterinin əqabarıq elementləri olan ikişüzlüklük, yaltaqlıq, hiylgərlik, küllə psixologiyasıyla əvəz etsinlər. Lakin onların əllərinə gəlməyib ki, “Koroşu ermənidir”, “Koroşu xorxorunyan tayfasındandır” kimi ifadələr artırmaqla əslinin bəşəriyyətini Koroşunun xarakterini dəyişdirmək, ona erməni donu geyindirmək mümkün deyil. Mümkün deyil ona gürək ki, hər bir milli xarakter üzgənə məxsus tərkibi olan xüsusi materialdan hazırlanır Hər bir obrazın milli xarakteri məhz onun hazırlandıq materialın üzgənə məxsus “tərkibi” hesabına formalaşır. Bu da hər bir obrazın milli mədəniyyətini asanlıqla məyus edə bilər. Onun dəyişməzliyini və təkrar olunmazlığını təmin edir. Ona gürək qədər dəyişdirsən də, nəni artırıb, nəni azaltsan da, sükbət tələdəni yığsan da hez vaxt türk xarakterində erməni xarakteri almaq olmaz.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, hər bir milli xarakterin nəvəsini onun üzgənə məxsus genetik kodu təşkil edir. Bu genetik kodu isə dəyişdirmək mümkün deyildir. Erməni yazıçıları Koroşunun milli xarakterinin küğündə nəvəsində türk genetik kodu durduğunu unutduqlarına gürək zəhmətli hərəkət getmişlər. Bu səbəbdən də “Koroşu” eposunun uydurma erməni variantının bəşəriyyətini Koroşunun obrazında erməni xarakterini sədiyyəliyəndirən və həttdoqquz yğz il bundan öncə “Qabusnamə”də sonralar ayrı-ayrı düvrüldə A.Dğma, A.Mets, A.S.Pulkin, Tasit, V.A. Velizko, L.Zavzavadze və s. kimi böyük mədəniyyətli tələfindən dün-dünə xatırladılmış əlzaqlıq, xəyanət, satqınlıq, paxıllıq, hiylgərlik, ikişüzlüklük, yaltaqlıq, qibtəhəsəd, güzgütürməlik, oğurluq, külləvəqul psixologiyası kimi keyfiyyətləri rastlamırıq. Azərbaycan Koroşusu elə bir materialdan hazırlanmışdır ki, o yuxarıda sadalanan erməni xarakterinə xas boyaları gütgürməz. Onun genetik kodu buna imkan vermir.

Erməni qəlibində zıxmıbəzi saxta məhlərdə isə Koroğlu obrazı yetəncə dəyişdirilmişdir. Tiflis nəsxətində bunu aydın gürgək.

Yuxarıda sadalanan faktlara süykənlik belə hətəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan xalqının mühtəmə süz abidəsi olan “Koroğlu” eposunun “erməni variantı”nın yaradılmasını hez vaxt qanuna uyğun hesab etmək olmaz. Birincisi ona gürək, albanlardan dümğə tğrk əsilli erməniləri zıxmaqla, erməni xalqının tğrk xalqı ilə hez bir etnik qohumluğu yoxdur və onunla eyni dildəndir. Sənilə folklor ələinin variant və versiyasının yaradılması iləndə bu olduqə mğhəm mətdir. Təkcə bu mətdə uyğun gəlməyə hansısa bir xalq folklor ələinin variant və versiyasını yarada bilməz. İkincisi odur ki, əfahi xalq yaradıcılığı sahəsində yetəncə tərğbəsi və zəngin tələsi, sandığında kifayət qədər folklor xəzinəsi, ilk üç hez bir dastanı olmayan erməni xalqının “Koroğlu” kimi zəngin, mühtəmə, bəzərsiz Azərbaycan xalq dastanının variantını yaratması mğmkənsəzəğr. Əzğncəşğ, bu variantı erməni xalqı yaratmamıdır, onu erməni yazıcıları bir yerəyəlib Azərbaycan eposunu tərcümə etməli, ələri və onun qəhrəmanlarını erməniləndirmək məqsədi gəğdər cərbəğr uydurma əlavələri və xətisarlarla qismən dəyişdirən əslində yazmışlar.

Daha doğrusu, bu variant əfahi məkildə yox, yazılı məkildə yaradılmışdır. Dənya folklor əğnaslında bunun analoqu yoxdur. Elə bir hal olmamıdır ki, bir dildə yaradılmış folklor nəmunəsi ona tamamilə yad bir dildəki variant və ya versiyası ilə eyni vaxtda müvcud olsun.

Yuxarıdakı fikirləri eyni ilə “Koroğlu”nun gərcə variantı haqqında da demək lazımdır, zənkə gərcə xalqının da tğrk xalqı ilə hez bir genetik qohumluğu və dil eyniliyi yoxdur. Belə olan halda tğrk xarakterinin tə mğkəmmə dəyəicisi olan Koroğlu obrazından erməni obrazı yaradıla bilmədiyi kimi, gərcə obrazı da yaradıla bilməz. Bunun da bəlcə səbəbi odur ki, tğrk və gərcə xarakterlərinin genetik kodları da əst-əstə dəğməğr.

2.9. “KOROĞLU” KİTABI: YANLIŞLIQLAR HARDAN QAYNAQLANIR

Türkiyədə 2014-cü ildə “Koroğlu” kitabı” adlı sanballı bir kitab işıq gözləndi. Kitabı zəpə M.Sabri Koz hazırlayıb və İstanbulda nəşr etdirib. Sanıram ki, belə bir kitabın nəşri olduqca gərəkli və faydalıdır. Gərəkliyi ondadır ki, “Koroğlu” kimi bənzərsiz, poetik sanbalına və yayılma cəfəfiyasının genişliyinə güvəninə bərabərliyi olmayan bir türk dastanı haqqında nəqlərdə zox yazılsa da yenə azdır, çünki bu müvzuya nüqtə qoymaq mümkün deyil. Ona güvəndiyim deyirəm ki, kitabda maraqlı olan, yeni baxış bucağından baxılaraq yazılmış Koroğlunu oxuculara olduqca kimi təqdim edilən yazılar zoxdur. Bura kitabdakı zoxlarına bəli olmayan yeni mətləbləri də əlavə etməklər olar. Bu kitabdan aldığı mənim bəxtinə xoşbəxtliklərə və üyərtdiyim təzə bilgilərə güvənün tərtibzisinə nəşr edilən, həminin yazarlara saygılarımı bildirirəm.

Yaxın gələcəkdə varsa, üzgüncüydür, bizimkidir. Onları qorumaq, korlanmağa qoymamaq, olduqca kimi gələcək nəsil üçün ütərmək borcumuzdur. Ancaq gərək əlaqəsiylə deməliyik ki, zox zaman bu borcu unuduruq. Uzun illərdir ki, məni həmişə düşündürən və fəhatsız edilən ciddi məsələlərdən biri “Koroğlu” dastanı ilə bəli araşdırmalarda zox kobud yanlışlıqlara yol verilməsi, onların kitabdan-kitaba dəyişikliyi yayılması, hazırda qarşılaşılan bir duruma gəlib çatmasıdır. Bu süzlərin nəqlərdə işıq olduqca anlayıram. Ancaq gerzəyi deməyə deməyə ona güvənə yuma-yuma yalanların meydan sulamasına imkan yaradırıq. Dəmiri isti-isti düyməgə, o soyuyandan sonra işüymək nəqlərdə zəfənlidir. Elə hallarla qarşılaşırıam ki, “Koroğlu” dastanını oxumayanlar, yaxud oxuyub duymayanlar da qəlbi gütlərdə onun haqqında əlaqlarına gələn yazılar və bunlar da dastan haqqında yaxşı fikir yaratmır.

Azərbaycanı deyim ki, “Koroğlu” kitabı”nda da belə yazılar yetərincə zoxdur. Yazıların bir zoxu nəqlə adamların qəlbində zıxmıdır və onları oxuyub susa bilmədim. Elə buradaca da azı

iki sual doğur:

1. Bu qıçqı yanlılıqlar hardan vıhıdın qaynaqlanır?
2. Bu cıgr yanlılıkırıli yazıb-yayanların niyyıliıli, mıq-sıdıli nıdir?

Birinci sualın cavabı zox aydındır. “Koroğlu”dan yazan Azırbaycan bilim adamları dastanla baılı aparılmııarađırmaların nıhki hamısını, hez ğzdıbirini dıoxumurlar. Mıı bu fikri büyüĝ ħinlikliıüylıyırım. Sonra toxunacaım ciddi yanlılıqlar da bu fikri tııdıqlıyır. Buradaca xatırlatmaq istıyırım ki, Azırbaycanda “Koroğlu” dastanı ilıbaılı kitabların sayı 10-dan, mıqalılın sayı 200-dı artıq deyil. Bu kitablardan 5-nin, mıqalılıdın dıı70-dı zoxunun yazarı mıııı. Azırbaycanda Koroğlu” dastanının arađırılmasına hısr edilmiıilk kitab mııim “Koroğlu kim olub” (Bakı. “Azırnıııı”. 1998) sııııııdır. Elıđĝıngıııı ki, Azırbaycanda bu qıdı az sayda kitabları vıımıqalılııı oxumayanların “Koroğlu” dastanı ilıbaılı yazı yazmaıa haqqı yoxdur.

“Koroğlu” kitabı”nda Azırbaycandan professor Fĝzuli Bayatın vıuzman ııi ıamil Hĝseynoıunun yazıları ilıı ğzĝ ĝırgıb. ııi ıamil Hĝseynoıunun yazısı belıadlanır: “Azırbaycanda Koroğlu Destanının Derlenmesi, Yayımlanması ve Araıırılması Tarihinden”. Mıqalılın adından da ĝırgındĝıyĝ kimi, bu konuda yaxılı dıyılı, yanlılıqlardan uzaq bir yazını yalnız “Koroğlu” dastanı ilıbaılı zox zııgın biliyi olan, bĝtĝn qaynaqları vıarađırmaları oxumuıadam yaza bilıı. ııi ıamil isı yazır: “*Bu konulara dikkat edilmediginden ve yazıya alınan nüshaların zamanında yayınlanmamasından dolayı Koroğlu dastanı ile ilgili olarak yayımlanmış makale ve kitaplarda hatalar yapılmaktadır*”⁴⁰⁶.

Üncıonu deyim ki, keııııııı ıamilin dediği ĝısxııııın bir zoxu tapılmayıdı vııııııı edilmıyıdı. Nıĝıüzıı olardı bıı bunun sıııııı yazı boyu azıqlanacaq. Yuxarıdaki süzlııı oxuyanda dĝıındĝıı ki, ıııııı bu cıgr inamla danıııııısa, yııııı ııi ıamil o yanlılıqların zoxunu tutub vıdıĝııııııı. Ancaq onun üz mıqalıı

⁴⁰⁶ “Koroğlu” kitabı (Hazırlayan M.Sabri Koz). İstanbul. 2014. Sııı. 335

sindonlarla kobud yanlıqların yol verməsi mirdin dçğb və t-
 ssğf doqurdu. Onu da deyim ki, Əli Əminin yazdığı konuda
 Azərbaycanca Əli Əminin üçüncü bir nezməqal yazılmışı və
 zəp olunmuşdur. Məqalədə onlardan bəzilərinin adları zəkilir.
 Mənim bu konuda bir nezməqalın var və kitablarımda da on-
 lara toxunulub. Ancaq mən Əli Əminin məqaləsində onları
 adlarına rast gəlmədim. Əli Əmin həmin yazılarla tanış olsaydı, bu
 yanlıqların zoxuna yol verməzdi.

Zox pis hal odur ki, Azərbaycan yazarlarının buraxdıqları
 bu cəh yanlıqlar Türkiyədə və digər yerlərdə olan bilim
 adamlarının da sənətinə ayaq azmaqdadır. Onlar da oxuduqları
 yazılara inanıb həmin yanlıqları təkrarlayırlar. Niyə həmin
 yanlıqların buraxılmadığı yazılar isə onların illərində gər.

“Koroğlu” kitabı”ndakı yanlıqlar məxtəlif sədiyyəli və
 səpgilidir. Onlardan bir qismi 2+2=5 qədər güz üngündə olan, hez
 bir məbahisə doğurmeyən və isbatına belə ehtiyac duyulmayan
 yanlıqlardır. Yəni burada sühbət aradılmaldakı fikir ayrılı-
 ğından yox, Əli Əminin yazdığı konu ilə ilgili konkret faktların
 yanlıqlıqından gedir. Mən də onlardan bir nezsini özündə
 yanmaq istəyirəm.

Əli Əmin yazır: “...*Ferhad Ferhadov 1968. Yılda yayınladığı*
“Koroğlu” dastanının Zakafkaziya versiyonuna dair” makale-
 sinde ve 1975 yılında basına hazırladığı “Koroğlu” kitabının
 “Mükaddimesinde...”⁴⁰⁷.

Bu cəmlə zox uzundur. Əh kobud yanlıqlar burada ol-
 duğundan qalan hissə ehtiyac yoxdur. Səitədən belə zıxır ki,
 “Koroğlu” dastanının Cənubi Qafqaz (Zaqafqaziya) versiyası
 var. Əslində belə versiya yoxdur. Onu dissertasiya mədəfə et-
 mək üçün Ferhad Ferhadov və onun havadarları uydurmuşlar.
 Həmin də burada “Koroğlu” dastanının Cənubi Qafqaz versiyası”
 deyən onun erməni variantı nəzərdə tutulur. Yuxarıdakı birin-
 ci yanlıqlıq budur.

İkinci yanlıqlıq odur ki, guya Ferhad Ferhadov “Koroğlu”
 dastanını toplayıb tərtib etmiş və 1975-ci ildə onu kitab halında

⁴⁰⁷ “Koroğlu” kitabı (Hazırlayan M.Sabri Koz). İstanbul. 2014. S. 343

yayımlamıdır. Bu kitab qaynaqlarda da güstülmüdü. Eyni yanlış Doğan Kayanın “Koroğlu Kollarının Yeni Varyantları” adlı yazısında da təkrarlanmışdır.⁴⁰⁸ Bu yanlış kitabın ümumi qaynaqları sırasına da düşmüşdür.⁴⁰⁹ Azərbaycanda son vaxtlar yazılan bir sıra məqalələrdə bu yanlışla rast gəlinmiş ancaq təsəffüf doğurur.⁴¹⁰

Azərbaycanda bizim nəşirdə olan folklorzular yaxşı bilirlər ki, F.F. Rəhədov hez vaxt “Koroğlu” dastanının toplanması, tərtibi və nəşri ilə məşğul olmayıb. Lakin bu da bir gerzəkdir ki, 1975-ci ildə Bakıda “Maarif” nəşriyyatında guya F.F. Rəhədovun tərtibində “Koroğlu” dastanı kitab halında ilıq göz gürəb. Belə bir kitab nəşr olunubsa, bəs onda gürəb burada yanlış nəşrdir?. Məsələn dolaşdıran da zoxlarının məhz bu sualın cavabını bilməmişdir.

F.F. Rəhədov 1975-ci ildə M.H. Təmasibin tərtibində dünü dünü ilıq göz gürəb (1949, 1956, 1969) “Koroğlu” dastanını plagiatlıq yolu ilə yəni tərtibi kimi M.H. Təmasibin adının yerinə adını yazmaqla “Maarif” nəşriyyatında nəşr etdirmişdir. Bu o qurluluğun üstə azılmış (o zaman belə o qurluluğun üstə azılması zox asanıydı. Son illə Ayaz Vəfalı da F.F. Rəhədovun tutduğunu eyni ilə təkrar etmişdir), M.H. Təmasib “Maarif” nəşriyyatını və F.F. Rəhədovu məhkəməyə vermmişdir. Məhkəmənin qərarı ilə F.F. Rəhədovun aldığı qonorar M.H. Təmasibə qaytarılmış və nəşriyyat həmin kitabı eyni ildə (1975-ci ildə) M.H. Təmasibin tərtibində təkrar nəşr etmişdir. M.H. Təmasib üzgüli Qurban Dastanzının Kəbəkər ağıqlarından topladığı “Mərcan xanımın Zəlibelə gəlməsi” qolunu ilk dəfə həmin kitaba daxil edib, qolların sayını 18-ə zətmişdir. Bundan başqa Azərbaycanda “Koroğlu” dastanı hez vaxt nəinki eyni nəşriyyatda, hətta ayrı-ayrı nəşriyyatlarda belə bir ildə iki dəfə nəşr olunmamışdır.

⁴⁰⁸ Yenıbrada, s. 458, 476

⁴⁰⁹ Yenıbrada, s. 572

⁴¹⁰ Nail Əskər XX əsrin ikinci yarısında koroğluşnashıq / “Dədə Qorqud. Bakı. 2020. 1. S. 93-99

Bu nüsxə haqqında N. Əskər yazır: “Dissertasiyalardan başqa, F. Fərhadov mövzu ilə bağlı çox sayda elmi məqalələr çap etdirmişdir. O, 1975-ci ildə “Koroğlu” dastanını nəşrə hazırlamışdır. Eyni ildə M. Təhmasibin də kitabı nəşrə hazırlaması və mətnlərin, demək olar ki, eyni olması bu nəşrin çox da diqqət cəlb etməsinə səbəb olmuşdur”⁴¹¹.

N. Əskər həmişə iki kitabdakı mətnin eyniliyini və “F. Fərhadov nüsxəsi”nin külgəldiyini də bilir. Yuxarıda deyilənləri də bilsəydi, F. Fərhadovun “Koroğlu” dastanını 1975-ci ildə nüsxəyə hazırladığını yazmazdı. Yaxud üzgə dediği kimi, həmişə iki nüsxənin eyniliyi bir araşdırıcı kimi, onda təbii yaratsaydı, bu ilahinin izində gəzən əsl həqiqəti gözəz xərə bilirdi. Axı M. H. Təhmasibin və F. Fərhadovun nüsxə hazırladıkları “Koroğlu” dastanının mətnlərini nüqtəsinə vergəli qədər eynidir və bu hez vaxt ola bilməz. Bax bu “ola bilməz” hükmü niyə həz bir araşdırıcıni dğəndərməyib və onlar mənim “M. H. Təhmasib və “Koroğlu” dastanı” məqaləni dəxumayıblar.

Əməlin başqa bir yanlılığına baxaq: “1911 yılında Baküde Orucov kardeşlerinin matbaasında yayımlanan Koroğlu ise İstanbulda basılmış kitabın ufaq tashihlerle yapılmış tekrar baskısıdır. Geçen yüzyılın başlarında Baküde basılmış “Koroğlu” dastanı da toplum içinde özel ilgi çekmiştir. Rza Zekibeyin bastığı bu kitap nesirle yazılmıştır ve metin içinde bazen nağmeler de bulunmaktadır”⁴¹².

Üncü deyim ki, Bakıda 1911-ci ildə “Koroğlu” dastanı nüsxə olunmayıb. Bu yanlılıq A. Nəbiyevlə M. Məmmədovun 2007-ci ildə çap etdirdiklərini və Vəli Xuluf lu “Koroğlu” sunun (1927-ci il) təkrar nüsxəyə gətir. M. Məmmədov “Zahlar” da yazır: “Müəllif (Vəli Xuluf lu-İ.S.) türk nəşri əsasında Orucov qardaşları tərəfindən 1911-ci ildə hazırlanmış nəşrini nəzərdə

⁴¹¹ Yəni brada, s. 94

⁴¹² “Koroğlu” kitabı (Hazırlayan M. Sabri Koz). İstanbul. 2014. S. 340

tutur”⁴¹³. Əmir R.Zakinin 1913-cü ildə Orucov qardaşlarının mətbəhsində nəşr etdirdiyi kitabın üzgü gürsüydü, yaxud Vəli Xulufunun 1927-ci ildə nəşr etdirdiyi “Koroğlu”nu oxusaydı, hez olmasa mənim “Koroğlu” eposunun nəşr tarixində bir nəşr” və “Koroğlu eposunun nəşri ilə bəli tərifləri və onların təshihini”⁴¹⁴ məqalələrimlə tanış olsaydı, bu yanlışlıqlara yol verməzdi. Bu kitab haqqında “Azərbaycan kitabı”nda da dəqiq bilgi var: “Zaki Rza. Koroğlu. Aşiqi bir hekayədir. Nəşriyyatibəradəran Orucov. Bakı, Orucov qardaşlarının elektrik mətbəhsi, 1913.55səh.21x14 sm.”⁴¹⁵.

Əmirin yuxarıdakı sitatının birinci cümləsi Vəli Xulufudan gütgülgü vətəni tərif edilib. Vəli Xulufu üz kitabında həmin kitabı Rza Zəkinin İstanbuldan gətirdiyini və 1913-cü ildə Orucov qardaşlarının mətbəhsində nəşr etdirdiyini yazmışdır. Orada 1911-ci ilin adı zəkilmir. Əmirin cümlələrində belə anlaşırlar ki, o, iki ayrı-ayrı kitabdan danışır, lakin burada sühbət bir kitabdan gedir.

Əmirin yazısındakı daha bir yolverilmə yanlışlığı da əlaqədəkdir: “Koroğlu”destanının derlenməsi və yayımlanmasında Vəli Hulufu, Hümmət Alizadə və Aliheydar Tahirov özəl-liklə aktivlik yapıyorlar. Prof.Dr Vəli Hulufu, “Koroğlu” destanını Aşık Esad və Aşık Hüseyndən derlər və Bakü Pedaqoji Lisesini bitirmiş Mehəmməd İbrahim Budzinovun Ahaltska kazasının Polate köyündəki aşık Mehəmməd Yusifzadə Goçayevdən derlədigini de not edərək 1927 yılında Baküdə eski əlifbəylə yayımlattı”⁴¹⁶.

Üncüdeyim ki, burada 1937-ci ildə “Koroğlu” dastanını

⁴¹³ Vəli Xulufu. Koroğlu (Zəpa hazırlayan və ün süzgü mğəlif Azad Nəbiyev; məni əski əlifbadan transliterasiya və tərtib edən, qeyd, təh və izahların mğəlif M.Məhmədov). Bakı. 2007. S.141

⁴¹⁴ Əslam Sadiq. “Koroğlu” dastanının toplanma və nəşr tarixində bir nəşr. “Ulduz”. 2006. № 5. S. 34-48; Əslam Sadiq. “Koroğlu eposunun nəşri ilə bəli tərifləri və onların təshihini/ “OTKOTG” V UKM. Bakı. 2007. S. 293-300

⁴¹⁵ Azərbaycan kitabı. 3 c-də I c. (Tərtibzi Ə.Y.Əliyev). Bakı. 1968.s. 121

⁴¹⁶ “Koroğlu” kitabı (Hazırlayan M.Sabri Koz). İstanbul. 2014. S. 341

Qərinxir rayonunun Seyfəli kəndində yəlamı Aq Hüseyni toplayıb “Ədəbiyyat qəzeti”nin bir neçə sayında nəşr etdirmiş Abbas Rəcəblinin adı unudulub.⁴¹⁷ Gərək unudulmayıdı. İkincisi, Əli Əminin cəmlərindəki yanlışlıqlar güz üngündür. Hətta adlarda da təhriflər var. Vəli Xulufu “Koroğlu”sunun 1927-ci il nəşrində ələndəki materiallar zəp olunmuşdur:

1. Bələnc və Zin 2. Koroğlu kimdir?. (“Alı kişi” qolunun qısa özətidir. Digər qollar haqqında da bir neçə cümlə var-İ.S.) 3. Nigar Xanımın gətirilmişsi (“Koroğlunun İstanbul səfəri” qolunun özətidir-İ.S.). 4. Dəmirzi oğlunun dillər cərgəsinə girməsi (“Dəmirçioğlunun Çənlibelə gəlməyi” qolunun özətidir-İ.S.). 5. Koroğlunun taciri qazanda (Bir neçə cümlə və “Qulun qaçması” qolundakı bir şeirdir-İ.S.). 6. Cünü aıx (Aşıq Cünulla bağlı bir səhifə yarım yazıdır-İ.S.). 7. Cünü aıx və Telli xanım (“Koroğlunun Ərzurum səfəri” qolunun iki səhifəlik özətidir-İ.S.). 8. Koroğlu nailləri (Aşıq Hüseyn Bozalqanlının “Koroğlu”nun beş qolunu bildiyi haqqında qısa bilgi və qolların adlarıdır-İ.S.).

I qol. Toqat səfəri.

II qol. Bələd səfəri

Əlavə 1. Burada Koroğluya isnad edilən gözədir verilib.

Əlavə 2. Burada Aq Hüseyn Bozalqanlının tərcümeyihalı və “Alverzil”, “Kədi nədir?”, “Var imi”, “Geri dur” edilmiş verilib.

Vəli Xulufu dastanın qollarını rum rəqlərini sıralayıb. 1927-ci il nəşrində “Bələd səfəri” və “Toqat” səfəri qollarını nəşr etdirmişdir ki, onların hər ikisini tovuzlu Aq Hüseyn Bozalqanlı süylənmişdir.

Aq Kəddər 1928-ci ildə Bakıda yazıya aldıq “Dərbənd səfəri” və “Dəli Koroğlu və Bolu bəy” qollarını da Əlavə edilmiş 1927-ci il nəşrini 1929-cu ildə yenidən latın əlifbasıyla zəp etdirmişdir.

Əslən Axısxa tğrkğ olan Məhəmməd İbrahim Bidzinov

⁴¹⁷ “Ədəbiyyat qəzeti”. Bakı. 1937-ci il. 23 aprel. Sayı 17, 21, 22, 27, 34, 36, 38, 40 və 41-ci

Bakı Pedaqoji texnikumunda Vüli Xulufunun tələbəsi olub. O, “Koroğlu” materialını tərtib edərkən zaman Vüli Xulufunun tapdığı rüqə ilə Axısxa mahalının Polate kəndində yaşayan Alıq Məhəmməd Yusifzadə Qoşayevdən toplamıdır. Vüli Xulufu həmin materialı “II HİSSƏ “Gərcəstan tərkişində “Koroğlu” başlıq altında “Koroğlu”nun 1929-cu il nəşrinə daxil etmişdir. Burada Alıq Məhəmmədin “Toy” əsəri dəzəp olunub.

Əli Əamilin Vüli Xulufunun 1927-ci ildən etdirdiyi “Koroğlu” haqqında verdiyi qısa bilgidəgürəgn nəşrdə yanlıqlar var.

Əli Əamilin bir cəmləsinə dəbaxaq: “*Prof. Mürsel Hekimov ve Prof. Azad Nebiyev de alan çalışmaları zamanı “Koroğlu” destanının yeni variantlarını derlemiş ve eskiden derlenmiş versiyonlarla birge yayımlatmış, konu ile ilgili araştırmalar aparılmasında çabalar göstermişler*”⁴¹⁸. Professor Mərsəl Hekimov dastanın “Zəminə xanımın Zərribelə gətirilməsi”, “Bolu bəy və Qoz Koroğlu” qollarını Alıq Həseyn Sarazlıdan, “Telli xanımın Zərribelə gətirilməsi” qolunu isə Güzyəli Alıq Qədir Vəliyevdən toplamıdır. Lakin bu göz qolu hez cəğ “Koroğlu”nun variantı adlandırmaq olmaz.

Azad Nəbiyev isə 2003-cü ildə “Koroğlu” adında iri həcmli (418 səhifə) bir kitab nəşr etdirdi. Doğrudur, Əli Əamil bu kitabın adını zəkmir. O, Azad Nəbiyevin tərtib etdiyi və 1979-cu ildən nəşr olunmuş “Azərbaycan dastanları” kitabından danıdır. Halbuki həmin kitabdakı “Koroğlu” qollarını da variant adlandırmaq mümkündür.

Azad Nəbiyevin variant adlandırılma bilən kitabı 2003-cü ildəki “Koroğlu”dur. Guya o bu kitaba daxil edilmiş “Koroğlu” dastanının 20 qolunu ayrı-ayrı alıqlardan toplamıdır. Bu kitab haqqında mənə dündündə yazıb, onun alıqların ifasından toplanmadığını, Azad Nəbiyevin uydurduğunu, bu zaman ayrı-ayrı nəşrdə necə istifadə etdiyini gözə xıxarmılam. Burada onun saxtakarlığını təsdiqləyən bir cəfakta toxunmaq istəyirəm. A.Nəbiyev kitabın ün süzəndə yazır: *Bu sözlər uzun müddət qula-*

⁴¹⁸ “Koroğlu” kitabı (Hazırlayan M.Sabri Koz). İstanbul. 2014. Səh. 342

ğında səsləndi, rayona gələndə həqiqətən “Koroğlu” dastanının irizinə düşdüm, onun ən yaxşı bilicilərini tapdım, dastanın bir qolunu yazıya aldım, həmin qolu Mir Cəlal müəllim sonralar baş redaktoru olduğu “Elmi əsərlər”də çap etdirdi. Bu mənim folklorla ilk gəlişim idi. Sonra uzun müddət Şimal bölgədə yayılan “Koroğlu” qolları mənim fikrimi məşğul edirdi, lakin onları yazıya almağa vaxtım və imkanım olmadığından bu təxirəsalınmaz işi görməyə sadəcə macal tapmadım.

“Koroğlu” dastanının qollarını toplamağa fürsət aspiranturaya daxil olub, həmin mövzuda tədqiqat işi aparmağa başlamağımla bağlı oldu. 1969-1970-ci illərdə mən Şimal bölgəsi aşçılarından dastanın daha beş qolunu yazıya ala bildim.⁴¹⁹

Bu süzləri Azad Nəbiyev üzg yazır və deyir ki, 1969-cu ildə dastanın yalnız bir qolunu yazıya alıb (guya). Bunun ardınca kitabın sonunda verilməyən “Pasport qeydləri”ndəki 1964-cü ildə beş qolun, 1967-ci ildə isə daha bir qolun yazıya alındığı göstərilmişdir ki, bunların da hamısı altı elçidir. Onlar aşağıdakılardır:

1. Telli xanım. 1964-cü ilin avqustunda Quba rayonunun Qonaqlı qəsəbəsində A. Nəbiyev Gəlbala Həlimovdan (1909) A. Nəbiyev yazıya almışdır.

2. Gizirli Mustafa bəgin Zərəlibelgimsi. 1964-cü ildə Quba rayonunda H. Balayevdən A. Nəbiyev yazıya almışdır.

3. Misri qılıncın oğlanması. 1964-cü ildə Quba rayonunda A. Yarbala Məhəmmədovdan (1920) yazıya alınmışdır.

4. Bədüvkanımın Zərəlibelgimsi. 1964-cü ildə Quba rayonunda A. Yarbaldan A. Nəbiyev tərəfindən yazıya alınmışdır.

5. Koroğlunun Bayazid gətirməsi. Qol 1964-cü ildə Qubada A. Gəlbaldan yazıya alınmışdır. Qolu A. Nəbiyev yazıya almışdır.

6. Eyvazın Zərəlibelgimsi. Dərbəndli a. Yəhya Abdəliyovdan (1907) 1967-ci ildə Dərbənddə A. Nəbiyev tərəfindən

⁴¹⁹ Koroğlu (Toplayanı, ün süz, qeyd və nəzərlərin məqəli: A. Nəbiyev). Bakı. Nurlan, 2003. s. 8-9

yazıya alınmışdır.⁴²⁰

A.N.Əbiyev 1969-1970-ci illərdə Əimal bülgeəsi aqlarından dastanın daha beqlolunu yazıya aldıını süylsədd, “Pasport qeydləri”ndəcəni iki qolun həmin vaxt yazıya alındı yazılıb. Onlar aqladakılardır:

1. Koroğunun Dərbənd səfəri. Dərbəndli Aql Utul Qutliyevdə (1905) 1970-ci ildə Qayakəndə yazıya alınmışdır. Qolu A.N.Əbiyev yazıya almışdır.

2. Qaracaoğlanın Zəlibeləgiməsi. Qolu dərbəndli Aql Utul Qutliyevdə (1905) 1970-ci ildə Qayakəndə A.N.Əbiyev yazıya almışdır.⁴²¹

Pasportlaşdırmadakı yanlışlıqlar və saxtakarlıqlar həmin qolların güstərilən tarixlərdə həqiqətən A.N.Əbiyev tərəfindən yazıya alındıını zox gəcləğ əbhəltində qoyur. Sonuncu fikri bir fakt da təsdiqləyir. “Rüvəni” qolu haqqında oxuyuruq: *1973-cü ildə dərbəndli Aşiq Vəli Atalıyevdən (1908) Qayakənd istisuyunda yazıya alınmışdır. Qolu folklorşünas, filologiya elmləri doktoru, professor Azad Mövlud oğlu Nəbiyev yazıya almışdır.*⁴²²

1973-cü ilə yaxı fikir verin. Unutmayaq ki, istənilən folklor mətninin pasportlaşdırılması məhz onun yazıya alındı vaxtda aparılır, otuz il sonra yox! Əgər A.N.Əbiyev bu mətni doqudan da aqlıdan, üzgə dəməhz 1973-cə ildə yazıya alıb, pasportlaşdırmı əolsaydı, onun altında hez vaxt “filologiya elmləri doktoru, professor” süzlərini yazmazdı, zənkə o, 1973-cə ildə zəddə namizəlik dissertasiyası mədafi etmişdi, bəlkə hez diplomunu da almamışdı. Pasport qeydlərinin saxtalıq mətnlərin də saxta və əyüdurma olduunu təsdiqləyir. Digər tərəfdən, Azad Nəbiyev folklorun toplanma qaydalarını və pasportlaşdırılmasının əhətlərini yaxı bilsəddə bətgən qolların yazıya alınmasında onlara dəzgəgən təhətləyir “unutmuşdur”. Məsələn, 19 qolun hez birinin yazıya alınmasında tanıqların (əhədlə) iştirakı haqqında bilgi yoxdur. Gəzəncə məsələdə var ki, Əimal bülgeəsi Bakıya yaxın

⁴²⁰ Yənəbrada, səh. 415-416

⁴²¹ Yənəbrada, səh. 415, 417

⁴²² Yənəbrada, səh. 415

olduğuna görə Quba və Dərbənd Azad Nəbiyevlərdən sonra dün-dün folklor toplamaq üçün ekspedisiyalar təşkil edilmiş lakin həmin toplayıcılar ağıqların ifasında “Koroğlu” qollarına rast gəlməmişlər. Bunlar da bir daha onu güstərmiş ki, A. Nəbiyev “Koroğlu” qollarını həqiqətən ağıqlardan və güstərilən vaxtlarda yazıya almamışdır.⁴²³

Əli Əamil məqaləsindəki 5.1. yarımbaşlığını “Tebriz nəğsəsi” adlandırır.⁴²⁴ Bu başlıq oxuyan kimi, məqalədə gördük ki, Əli Əamil “Koroğlu” dastanının yeni Əlyazmasını tapıb. Zənci nəsxə yalnız Əlyazmanın saxlandığı yerini adıyla adlandırılır. “Tebriz nəsxəsi” Tebrizdə saxlanan nəsxədəmdir. Ancaq yazını oxuyanda gürdüm ki, sühbət Gərcəstan EA Kekelidze adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanan Tiflis nəsxəsindədir. Bu Əlyazma elmi Ədəbiyyatlarda hez bir əsas olmadan Tebriz variantı adlandırılıb. Halbuki bu Əlyazma haqqındaki pasport güstəriciləri yoxdur, onları Zəidze gizlədib və bu günə qədər Azərbaycanca onun titul verildiyini gülməli olmayıb. “Tebriz nəsxəsi” ifadəsinin bir folklorzunun qəlbində zıxdı tələssüf doğurur. Deyilirdi onu güstərmiş ki, Əamil həmin nəsxə variant terminlərinin anlamını bilmir.

“Koroğlu”nun Tiflis nəsxəsi” haqqında kitabı zəpə hazırlayan M.Sabri Koz da sühbət əziz və Azərbaycan bilim adamlarının yanlışlıqlarını təkrarlayır. O yazır: *“Son yıllarda yazma və nadir basmalara yer verən kütüphanə və arşivlərin təsnif edilmiş geniş okur kitlelərinə açılması, hər türlü yazılı basılı belgenin elektronik ortama aktarılaraq görüntü iletmenin, araştırmacıların istifadə etməsinin kolaylaşdırılması və birçok yazma eser kolleksiyonunun kataloqlarının yayımlanması ilə bir önəmli gelişme daha olmuştur. Bu gelişmelerden biri de İranda Tebriz şəhərində yazıya keçirilmiş Gürcistan başşehri Tiflisdə Bilimler Akademiyasına bağlı K.Kekelidze Əlyazmaları İnstitutunda korunan*

⁴²³ Şam Sadiq. Azad Nəbiyevin “Koroğlu”su // Mədəniyyət. PRESS qəzeti. Bakı. 2018. № 32. 20 sentyabr-20 oktyabr. Səh. 30-31; Həmin məqalədə bu kitabda var.

⁴²⁴ “Koroğlu” kitabı (Hazırlayan M.Sabri Koz). İstanbul. 2014. Səh. 346

böyük bir yazma eserin, bir Koroğlu yazmasının ortaya çıxarılış olmasıdır”⁴²⁵.

Bunun ardınca M.Sabri Koz h¹inin n²xs³l⁴in yazılma tarixinin d⁵iq bilinm⁶diyini yazsa da, Az⁷baycan bilim adamlarının fikirl⁸in⁹s¹⁰yk¹¹l¹²rl¹³ onun XIX y¹⁴zilliyin ilk yarısında yazıldı¹⁵ını, sonuncunun *ğzğnğn* XVII y¹⁶zild¹⁷yazılmı¹⁸ba¹⁹da bir n²⁰xs²¹d²²l²³ küzğrğldğyğnğ süyl²⁴yir.⁴²⁶

Ünc²⁵deyim ki, bu ²⁶lyazmanın pasport güst²⁷ricil²⁸l²⁹inin olmadı³⁰ını v³¹m³²l³³in ³⁴slini Az³⁵baycan bilim adamlarından kim³⁶sl³⁷in gürm³⁸diyini n³⁹z⁴⁰l⁴¹alsaq, onun harda yazıldı⁴², nez⁴³ci y⁴⁴zil⁴⁵aid edilm⁴⁶si haqqında hez bir inandırıcı fikir süyl⁴⁷rl⁴⁸ olmaz. H⁴⁹inin ⁵⁰lyazmanın Bakı n⁵¹rl⁵²inin (Bakı. 2005) ün süzğnd⁵³ guya onun XIX y⁵⁴zillikd⁵⁵q⁵⁶l⁵⁷m⁵⁸ alınması v⁵⁹XVII y⁶⁰zil⁶¹aid daha q⁶²dim bir n⁶³xs⁶⁴d⁶⁵l⁶⁶ küzğrğldğyğ haqqında süyl⁶⁷rl⁶⁸ fikirl⁶⁹in t⁷⁰sdıqı m⁷¹qs⁷²dil⁷³rl⁷⁴l⁷⁵ sğrğlmğ⁷⁶arqumentl⁷⁷in hez bir elmi ⁷⁸slası yoxdur. M⁷⁹ onları aral⁸⁰dırıb t⁸¹kzib etmi⁸²rl⁸³ v⁸⁴onları burada t⁸⁵krar sadalamaq ist⁸⁶mir⁸⁷rl⁸⁸.⁴²⁷

Maraqlıdır, gür⁸⁹sl⁹⁰, M.Sabri Kozun “Tiflis n⁹¹xs⁹²sl⁹³”nin “⁹⁴ranın T⁹⁵briz ⁹⁶rl⁹⁷ind⁹⁸lyaziya alınması” fikrini süyl⁹⁹rl¹⁰⁰ğzğn ¹⁰¹ind¹⁰²slas varmı? ¹⁰³g¹⁰⁴rl¹⁰⁵ varsa, ¹⁰⁶g¹⁰⁷rl¹⁰⁸ onu burada güst¹⁰⁹rl¹¹⁰ydi. Yox, ¹¹¹g¹¹²rl¹¹³ bunu Az¹¹⁴baycan bilim adamlarının onu “T¹¹⁵briz variantı” adlandırdıqlarına süyk¹¹⁶rl¹¹⁷ib süyl¹¹⁸yirs¹¹⁹, sonuncu fikir d¹²⁰üz t¹²¹sdıqını tapmamı¹²²ldır. Ona gür¹²³bu ¹²⁴lyazma haqqında ¹²⁵rl¹²⁶ dğrğst bilginini xatırlatma¹²⁷ lazım bilirl¹²⁸.

Büyük Az¹²⁹baycan bilim adamı, folklorzusu V¹³⁰li Xulufli “Koro¹³¹lu” dastanının 1929-cu il Bakı n¹³²rl¹³³in¹³⁴yazdı¹³⁵ “¹³⁶kinici zapa kezid” ba¹³⁷rl¹³⁸ında deyir: “*Yeni aldığımız məlimata görə Koroğlu haqqında ermənicə də çoxdan bir kitab yazılmışdır. Hal-hazırda da bəzi erməni yazıçıları tərəfindən kollektiv bir surətdə İran həyatından Koroğlu adına bir pyes hazırlanmaqdadır*”⁴²⁸.

⁴²⁵ “Koro¹³¹lu” kitabı (Hazırlayan M.Sabri Koz). ¹³⁹stanbul. 2014. S¹⁴⁰h.356

⁴²⁶ Yen¹⁴¹brada, s¹⁴²h. 356-357

⁴²⁷ ¹⁴³slam Sadıq. “Koro¹³¹lu”nun Tiflis n⁹¹xs⁹²sl⁹³i v¹⁴⁴yaxud erm¹⁴⁵li uydurması/¹⁴⁶M¹⁴⁷rl¹⁴⁸l¹⁴⁹.PRESS q¹⁵⁰zeti. Bakı. 2018. ¹⁵¹ 31. 17 avqust-17 sentyabr. S¹⁵²h. 27

⁴²⁸ V¹³⁰li Xulufli. Koro¹³¹lu. Bakı. “Az¹⁵³rl¹⁵⁴rl¹⁵⁵”. 1929. S¹⁵⁶h. 3

“Koroğlu”nun Tiflis nəsxəsi” haqqında həqiqətlik bizimizdə olan ən dərgüst, doqquzuncu bilgi budur. Həmin yazmanı ünlü əsrin Əlincə-Altınçinçillərindən Tiflisdə qabaq bir erməni Bakıya gətirib. Onunla Həmid Araslı və Məhməd Hüseyn Təmasib tanış olublar, ziyanlı olduqunu güzgü geri qaytarıblar. Bu sühbət mənim 35-36 il bundan öncə etmişdim. “Azərbaycan” dəvəxodan işləyən qocaman işçiləri dəndirdilər. AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Koroğlu arxivində də bu barədə qeyd varıydı. Dəgərlik bizim həmin izi itirmək üçün Koroğlu arxivini oğurladılar. Hazırda Koroğlu arxivində zox az əylə qalıb.

Əli Əminin məqaləsindəki yanlışlıqların bir zoxu onun bəhtən qaynaqlarla tanış olmadığından, yaxud ikinci, güzgü və s. qaynaqlara süykəndiyindən irəli gəlmişdir. Bu fikri “Koroğlu”-nin 1911-ci il nəşrinin (?) Məhməd Məhmədovdan, Mirzə Kazım bəyin “Koroğlu” dastanı ilə bəli süylədiklərinin Bəhrüz Həqqinin kitabından güzgülməsi və s. zox yaxınlığıdır.

Sonda “Koroğlu” kimi mühtəməm bir dastanın Qafqaz, daha zox “erməni” və “gürcü” variantlarına toxunmaq istəyirəm. Üncü də demək istəyirəm ki, “Koroğlu” dastanının nə “erməni”, nə də “gürcü” variant və versiyası olmayıb, yoxdur. Bu məsələni məni yetərlincə araşdırma⁴²⁹.

“Koroğlunun “erməni variant və ya versiyası” haqqında zox danırdığına və yazıldığına gürə onun yoxluğunun əsas sə

---

⁴²⁹ Daha ətraflı bax: Əslam Sadiq. Koroğlu obrazının genetik kodu yaxud “Koroğlu” eposunun “erməni variantı” haqqında. AƏKƏDT AMEA Folklor İnstitutu. Bakı. 2009. № XXIX s.99-114; Əslam Sadiq. Koroğlu obrazının genetik kodu. “Kürpü” jurnalı. Bakı. 2006. № 1, 12 s.ə.; Əslam Sadiq. Azərbaycan “Koroğlu” eposunun erməni variantı haqqında (ingilis dilində). “Folklor və etnoqrafiya” jurnalı. Bakı. 2005. № 1, 7 s.ə.; Əslam Sadiq. Koroğlu obrazının genetik kodu. Azərbaycan MEA Folklor İnstitutu “Ortaq Tərk Kezmiçində Ortaq Tərk Gələcəyində” IV Uluslararası Folklor Konfransının Materialları. Bakı. 2006. 12 s.; Əslam Sadiq. Ob armyanskom variante Azerbaydjansko-qo eposa «Koroğlu» «Literaturniy Azərbaycan» jurnalı, Bakı. 2003. № 6; Əslam Sadiq. Koroğlu obrazının genetik kodu yaxud “Koroğlu” eposunun “erməni variantı” haqqında// Məktəb.PRESS qəzeti. Bakı. 2019. 20 fevral-20 mart. S.ə. 24-25

bəni güstərək istəyirəm. Belə bə bə zoxdur. Onlar yuxarıda adları zəkil yazılarda genişləndirilib. Birinci sənəndəki erməni əhalisinin 1828-ci il qədr rəsmi olaraq küllü adlandırılmasıdır. 1828-ci ilin mart ayında rus zarı I Nikolay ermənilərin küllü adının ləğv edilməsi haqqında xəsusilə imzalamışdır⁴³⁰.

Qul kimdir? Onun nəyi var, yaxud nəyi ola bilər?

1. Qulun bir canı, bir dəyəsi var. Canı da dəyəsinin ixtiyarındadır, zəngni onu pulla almışdır. Yəni canı da üzgəng deyil. Deməli, qulun dəyəsindən başqa hez nəyi olmur. Ona gürd 1828-ci il qədr erməni əhalisinin tarixi, torpaq, daimi yaşayış yeri, vətəni, dövləti, üz adı, soyadı, maddi və mənəvi mədəniyyəti, həyata musiqisi, süzləndiribiyatı, mətbəxi vəs. olmayıb. Bəzən bunlardan danıdan bilim adamlarını gəclə qınamaq zorundayam. Azərbaycan və Türkiyə ermənilərini yazan bəzi bilim adamlarının sənədi erməni mədəniyyətinin yazdıqlarından fərqlənir və ya zox az fərqlənir. Ermənilərin yazdıqları isə saxtəkarlıqlardan və uydurmalarından başqa bir şey deyil. Rus alimləri etiraf edirdilər ki, biz ermənilər saxtə tarix yaratdıq və təzələrinin də bu qəbildə olan uydurmalarına həqiqətə donu geyindirdik. Məsələn, M. Dyakonov yazırdı ki, *tarixi qaynaqlardakı Uraştunu biz Ermənistan elədik və onunla bağlı bütün bilgiləri sonuncunun adına çıxdıq*. Tərk tarixinə və mədəniyyətinə aid qaynaqların ermənilər tərəfindən mədinsənilməsi, saxtələndirilməsi və üzgəngkəldirilməsi də bu qəbildədir. “Koroğlu” dastanı da erməni təvəzəndən qırağa qalmadı. “Koroğlu”nun Cənubi Qafqaz versiyaları, “erməni variantı”, “gərcə variantı” kimi mətləhlər daha zox Azərbaycan əlqələrinin ifasındakı qolların əsasında ayrı-ayrı əslər tərəfindən uyduruldu. Həyata sovet ideoloqları və onların dəyirmanına su tükən Azərbaycan bilim adamları illərində hez bir əsas olmadan “Koroğlu” dastanını Cənubi Qafqaz xalqlarının (Azərbaycan tərkiləri, gərcələri və erməniləri) ortaq qəhrəmanlıq dastanı, qəhrəmanlıq əhri adlandırdılar. Halbuki Koroğlunun düvrəndə Qafqazda bir dəndə erməni ya-

⁴³⁰ İslamSadı q, Pəri naz Sadı qlı . Turüi əi ar mən. Bakı. 2020. s. 22

amamıdır. Bunların bəhdə duranlardan biri yuxarıda plagiatlıından danıdım Fhad Fhadov olmuur. Onun namizlik dissertasiyası “Koro” eposunun üyrlilməsinə dair (eposun erməni versiyası) və doktorluq dissertasiyası “Koro” eposunun Zaqaqaziya versiyası” adlanırdı. Bu uydurma müvzularda araıdırma aparən alim mğtlı uydurma məhlrlə süykməliydi. Zğnki hıdıqı məhlrdə bu konularda sühbət azmaı imkan verək hez nıyoxdur. Onun məqalələrinin adları da⁴³¹ bu müvzuların uydurma olduunu aydın güstürür. Belə dissertasiyalara da Moskva hımiyyəli ilıq yandırırdı. Bunlar da bəqalarının belə uydurma müvzularda dissertasiya yazmaı maraqlarını artırırdı.

Bu məsələnin ğstğndə ona gürə belə geniə dayanıram ki, haqqında danıdım “Koro” kitabı”nda da hıh ruslar, ermənilər və onlara qulluq güstürən tğrklər tərfində uydurulmuş saxtalaıdırılaraq ermənilədirilməyaxud ermənilərin məqsədilərinı uyumlaıdırılmı məhlrlər, hıh dəonlarla ilgili “araıdırmalar” az deyil. Dəan Kayanın “Koro” Kollarının Yeni Variantları” adlı yazısı maraq yox, süzğn gerzək anlamında yumlaq desən, tıssğf və tııdcğb dərurur. Dəan Kaya dastanın altı qolunun adını zıdır. Onlardan ikisi bunlardır: 1. “Koro”nun Ermenistan Seferi”; 2. “Koro”nun Gğreğstan Seferi”⁴³². O hı bir “qol” haqqında azıqlamalar verir və niyəsə Ermənistan adlı dıvlətin nıvaxt yarandıı haqqında dğğnməyi belə aına gətirmir. Yıdın o da “Qdim Ermənistan”, “Büyğk Ermənistan” uydurmalarına inananlardandır. Qısaca deyim ki, rus, fransız, ingilis alimləri tarixin hez bir dñmndə Ermənistan adlı dıvlətin olmadığı, indiki Ermənistanın 1920-ci ildə Azərbaycan torpaqlarında Rusiyanın yaratdıını dñdñ yazıblar⁴³³. “Koro” dastanında (sühbət Azərbaycan “Koro”sundan gedir) bir dıı

⁴³¹ F.Fhadov. “Koro” dastanı Zaqaqaziya xalqlarının qıhrımanlıq ıhırlıdır”/“Azərbaycan” jurnalı. Bakı. 1968. ı 1; F.Fhadov. “Koro” dastanının Zaqaqaziya vesiyasına dair/Azərbaycan ıfahi Xalq ıdıbiyyatına dair Tıdıqılı. Bakı. 1968. III kitab. S. 28-58

⁴³² “Koro” kitabı (Hazırlayan M.Sabri Koz). İstanbul. 2014. S. 458

⁴³³ İslamSadı q Perinaz Sadı qlı. Turüei armon. Bakı. 2020.s. 22

düydurma yer adı yoxdur. Koroğlunun səfəri etdiyi bətgən illər hələ bu gəgən döyüz adını saxlayan tarixi yer adlarıdır. Əgər 1920-ci il qədr tarixin hez bir dündündə Ermənistan adlı bir düvlət olmayıbsa, onda Doğan Kayanın böyök həvəsi araşdırdıq mətnin mətləq təkildə yəzilliyin otuzuncu illərində sonra uydurulub. Bu mətnin uydurma olduğunu o fakt da təsdiqləyir ki, Koroğlu səfərlərinin hez birinin adında düvlət adına rast gəlinmir. Məsələn, Törkiyə səfəri, Cəq səfəri və s. yoxdur. Bu qolu yaradanların və ona bu adı qoyanların yeganə məqsədi erməni və rus alimlərinin Ermənistan düvləti, erməni tarixi və mədəniyyəti haqqındakı uydurmalarına haqq qazandırmaq, oxucuları da buna inandırmaqdır. “Koroğlunun Ermənistan Seferi” də bu məqsədlə uydurulmuşdur. Hər də bilmək lazımdır ki, Doğan Kayanın araşdırdıq mətnin sühbət qətiyyəti bugünkü Ermənistandan getmir, burada guya Koroğlunun düvrəndə mövcud olduğunu Ermənistandan danılır. Mətnin ki “erməni kralı”, “erməni paşası” ifadələri hələ ermənilərin nəvaxtsa krallıq, paşalıq yaratdıqlarını bildirmək, qabartmaq, onu oxucuların beyninə yadlaşma həkk etməyə gəzən illərdə dilmişdir.⁴³⁴

Doğan Kayanın yazısı haqqında deyilən bətgən süzlər Nail Tanın “Koroğlu” dastanının Oltu Kolu” yazısına da aiddir.⁴³⁵ O bu qolu Alıq Ələf Taşlovadan topladığını və TDK arxivində saxlandığını yazır. Burada mətni onun doğrudan da toplayıb-toplamadığı məni maraqlandırmır. Sühbət mətnin saxtallığından, uydurmallığından gedir. Onu da yuxarıda deyilənlər aydın təkildə güstürür. Bu mətnin ki Erməni Paşası obrazı ilə Doğan Kayanın araşdırdıq mətnin ki Erməni Kralı eyni olub, onların bir diri-jorun zubuğunu ixtisarla yaradıldığını qəbhədoğurmur.

Nail Tan yazının sonunda deyir: *Hasan Beyin Koroğlunun resmini yapıp satmaq ilə ilgili ifadələri, satış davranışları Koroğlu dönməinə uymuyor. Portre ressamlığı yaxın dönmənin uyğulamasıdır.*⁴³⁶ Zox güzəl və doğru fikirdir. Onda maraqlı bir sual

⁴³⁴ “Koroğlu” kitabı (Hazırlayan M.Sabri Koz). İstanbul. 2014. s.464,472

⁴³⁵ Yənəbrada, s.477-484

⁴³⁶ Yənəbrada, s.484

doğur: Portret rəssamlığının tarixinin Ermənistan dövlətinin yaranmasından daha qədim olduğunu biliriksə onda Nail Tan birincinin “Koroğlu dönməni uymadığını gürdüğü halda, niyə ikinciyə güz yumur? Hətta araşdırdığı mətnin güzəliyində danır. Bökə uydurulmuş qədim Ermənistan dövlətinin varlığına o da inanır?!

Burada bir məsələ də var. Doğan Kayanın və Nail Tanın araşdırdıqları mətnlərin saxta və uydurma olmadığını süylənək özünə üçüncü 1920-ci il qədər Ermənistan adlı dövlətin varlığını, “Erməni Kralı”, “Erməni paşası” titullarının da tarixdə mövcud olduğunu sığbut etməyə lazımdır. Axı kimsə 1920-ci il qədər tarixin hansı dönməndə erməni dövlətinin varlığını təsdiqləyən saxtalaşdırılmamış bir qaynaq göstərə bilməz, zəngi belə bir qaynaq yoxdur. Olmayan bir şeyin sığbutu məmkənsəzdir. Bunları məni böyük inamla deyirəm, zəngi ermənilər haqqında belə kitabın yazarıyam. Onlarla sanballı, tanınmış, həqiqətə demək-dən zəkinməyən tarixzinin adını zəkə bilərəm ki, tarixin hez bir dönməndə Ermənistan adlı dövlətin olmadığını süyləyiblər və illərində də yetərincə saslar var.

Hazırda “Koroğlu” dastanı ilə bəllə yayımlanmış və yayımlanmamış zoxlu sayda uydurma, saxtalaşdırılmış təhrif olunmuş mətnlər var. Bu kitabda adları zəkəllər “Tiflis nəsxəsi” və A.N. Biyevin nəfər etdirdiyi “Koroğlu” kitabları həmin uydurmaların ən iri həməli ürnəkləridir. “Koroğlu” kitabı”nda belə mətnlər zoxdur. Onların hamısı “Koroğlu” kimi bənzərsiz bir türk eposunu Cəfubi Qafqaz xalqlarının, o cəmləndən Qafqaza yalnız XIX yüzillikdə rusların küzğrəb Azərbaycan torpaqlarında yerlədirdiyi ermənilərin ortaq qəhrəmanlıq dastanı olduğunu fikrinə haqq qazandırmaq özünə uydurulmuşdur. Belə uydurma mətnlər haqqında ilk dəfə hələ ötən yüzilliyin illərində böyük folklorzu M.H. Təmasib cəsarətli danırmışdır. Bu gün onları özə zıxarıb zıxda ələməyə və zinə haqqında araşdırma aparmaq, hətta dastan mətni adlandırıb güzəliyində danılmaq yolverilməkdir. Bu, gəlincik bəzəyib onu rəvərməyə bənzəyir.

Belə kitabların tərtibində və nəfərində son dərdə əyiq-sa-

yıq və diqqətli olmaq lazımdır. Tərkibi bilim adamlarının “Koroğlu” kitabı”ndakı yazıları və digər uydurma mətnlər haqqında Tərkibi zıxacaq bəzə bir İslam Sadıqın danılacağına əminəm. Əminəm ki, belə bir adam var.

Haqqında danıldığı “Koroğlu” kitabı” nələr deyirdi-dirsə yuxarıda sadaladığımız və sadalamadığımız zoxsaylı yanlışlıqlar, təhriflər, uydurma, saxta mətnlər və onların haqqındakı araşdırmalar onu o qədər dəyşirsizlədirib. “Koroğlu” kimi mühəttəh, bəzərsiz bir dastanla bəzi olduquna görə bunlar daha zox rahatsızlıq yaradır. Bəzə bunların arxasında dayanan və yuxarıda toxunulmayan daha gizli, daha məkrli, həta daha qorxulu bir məqsəd də var ki, bu, “Dədə Qorqud” və “Koroğlu” dastanlarına qaralar yaxmaqla, bühtanlar atmaqla, ləkələməklərini güzdən salmaq və sonda xalqı üz qəhrəmanlıq tarixində imtina etməyə çalışır. Həta Azərbaycanca bu məqsədlə aparılan təbliğat bir zamanlar azıq əkil dəlmədi və mən vaxtında cavab verib onları susdurmuşdum⁴³⁷. Bu işin də arxasında gizli və zoxlarının gülməyi məqsəd xalqın izindəki qəhrəmanlıq ruhunu öldürməkdir. Dəlmənlərimiz yaxı bilirik ki, xalqı min illər boyu yadən, ülməy qoymayan onun izindəki qəhrəmanlıq ruhudur. Xalqı yox etmək gəzən bu ruhu öldürmək lazımdır.

“Koroğlu” haqqında yazı yazmamıdan üç həftəyi yəz dəfə ülmək, bir dəfə bizmək lazımdır. Yazar nədən, niyə və necə yazacağını bəzə inçliklərinə qədər aydınlaşdırmadan əlinə qələm almasa daha yaxı olar. Mən bu süzlərim qəzli, saxta, uydurma yazanlara, dastanımızı güzdən salıb xalqı ondan imtina etməyə çalışıran dəlmənlərimizə və dəlmən dəyirmanına su tükənlər, bir də onların yazdıqlarına inananlara və aldananlardır. Onlar bilsinlər ki, dəlmənlərimiz layiqli cavablarını alırlar və alacaqlar! Xalqımız da üz mənvi dəyirmanının qədir-qiyətini

⁴³⁷ İslam Sadıq. Xalqın kiçik, mərdlik simvolu ləkələmə/”Azərbaycan” dərgisi. Bakı. 2006. 12 (Həmin yazı bu kitabda “Koroğlunun da əla olub” başlıq altında verilib).

bilir və onları güz bəliyi kimi qoruyacaq.

2.10. ELMDƏ GÜMAN VAR, ANCAQ saman züğü yoxdu

Bir neçə il bundan öncə Zaur Həsənovun “Zar skifləri” kitabının yazılmasını oxumuşdum. Bu kitab zar skifləri ilə bağlı bir zox qaranlıq səhifələrin göstənilməsi salmaq, onların tarixini düzgün üyrənmək, milli kimliyini azmaq, tərkiləri ilə bağlılığını gözə xırxarmaq, deyilənləri zox tutarlı dillərlə əsasında araşdırmaq baxımından olduqca dəyərli sərdir. Mğlifin bu konuda məsəlillər baxılda, yanaşması da, apardıqları tərhlilərin elmiliyi dərlik baxıdan maraqlıdır. Demək olar ki, bu sər skifləşmədə bir yenilikdir.

Mən burada həmin sər tarixilik baxımından tərhlil etmə fikrində uzaqam. Lakin burada bir neçə məsələ var ki, onlardan danışmağa lazım bilirəm. Bu məsələlər daha zox müvzudan yayınmalarla bağlıdır. Mən hələ ilk dəfə yazmanı oxuduğum vaxt Zaur Həsənovun üz müvzusundan kənara xıxdığını, dərindən üyrəndiyi və araşdırmadığı bir zox məsələləri ütləri toxunduğunu, onlara səhi yanaşdığını, məsələnin mahiyyətini düzgün əza bilmədiyini, əksər hallarda isə əlmi dillərlə əsaslanmadan qəti məlahizlə yğrətdəyğng məlahid etmədim. Bunlardan bir-ikisi barədə həttə Həsər Həsənovla sühbət edə etmədim və mənim fikirlərimi zox əbiliklə qarşılamadı. O zaman fikirləşirdim ki, bu yazma bir dissertasiyadır və oradakı yanlışlıqları zox qabartmaq lazım deyil. Lakin qısa vaxtda bu yazma ingilis, rus dillərində və sonda Azərbaycan tərkəsində kitab halında zəp olundu. Soyumuza, kükğmğz tariximizə aid tərhlil dər azı bu kitabların tirajı qədər yayıldı. Həmin tərhlilərin arasındakı bir neçə ciddi məsələləri bu yazını yazmaq vadar etdi.

Bunlardan biri ükğzğn totem olması məsələsidir. Bu yanlışlıqla təkcə Zaur Həsənovun yox, folklorlarımızın da zoxu-

nun sərirdən rast gəlir. Bir nezdirdir ki, Azad Nəbiyev ükğ-zğ tğrkğn totemi kimi hallandırmaqdan üzün alır. Hətta A.Nəbiyev bir nezdə rəvayət uydurmuş yaxud müvcud rəvayəti iyləyərək Tğrkiyə dözəp etdirmişdir. Bu rəvayətdə Boz ükğz Oğuzla əlaqə üyrədir, böyüklük eləyir, yol güstədir, Oğuz da ükğzğn dediklərinə süzsəz əmli edir. Həmin fəsan və rəvayətlərin adlarına fikir verin: “Dğnya ükğzğ”, “Boz ükğz və Dəndiz xan”, “Boz ükğz və Qodu xan” və s. Hətta A.Nəbiyev Qürq Oğuzun üvlədlərinə də Boz ükğz ad qoyur: “Bir gün Boz öküz igidləri başına yığdı, Oğuzla və Fətiyə dedi: - “Ey mənə sədaqətlə xidmət edən Oğuz nəslil İstəyirəm siz dünyaya səpələnəsiniz, dünyanı abad edəsiniz”. Bundan sonra Boz ükğz Oğuzun üvlədlərinə ad qoyub dğnyanı onların arasında bölğr: “Sənin adıml Göy xan qoyuram. Göyləri sənə tapşırıram”⁴³⁸.

Professor P.Xəlilov A.Nəbiyevə “Azadın ükğz totemi” adlı yazısında tutarlı cavab vermişdir. Əvvəllər demək istəyirəm ki, ükğz hez vaxt totem ola bilməz. Ükğz türpədilik qabiliyyəti olmayan heyvandır. Tğrkğn mifik təfəkkərgəndə isə dalar da, dalar da, əlaqlar da dolur, zğnki artmaq, türməlk, zoxalmaq tğrk mifoloji dğğncəsinin mayasıdır. Məhz daldada, əlacı da dolan kimi miflədir tğrk təfəkkərgə hez vaxt türpədilik qabiliyyəti olmayan, daha dolusu, axtalanmış bir heyvanı–indiki halda ükğzğ totemlədir bilmədi. Bu, tğrkğn soykükğn tarixinə keçmişin pis güzlə baxmaqdan, üzğng ələlələməqdan başqa bir şey deyil.

Təssəgf olsun ki, Z.Həsənov bir az da irəlilə gedərək Oğuzun qədədini ükğzli bələləmişdir. Bu iki süzğ bir-biri ilə qarşılaşdıran mğllif hez nədə zəkinmədə və hez nəylə səslənmədən yalnız üz hissələrinə uyaraq bələ bir yanlıqla təgəlməlidir:

Oğuz, ükğz süzğ

Oğuz – ilk sğd, ələz (sğd) (QTL, 365)

Ükğz – ükğz, kə (QTL, 382)

“Oğuz – ükğz”, “Oğuz – ilk sğd, ələz” qarşılaşdırmaları

⁴³⁸Tğrkiyədəndəki Tğrk dənbiyyatları Antolojisi. 1 kitab. Azərbaycan Tğrk dənbiyyatı. Kəltğr Bəkanlıql, Ankara, 1993. s.298

rus alimlərinin gəlir və onun elmi məntiqdə, elmi təfəkkürdə nəqədlə uzaq olduğu güz üngüdür. Bu cərgə bəsit yanaşmalar hez vaxt elmi fikir süylənmiş, hətta mğlahizəygrtməydimkan verə bilməz. Zəngi bu qarşılaşdırmalarda elmi həqiqəti göz zıxarmaq yox, üncüdə nəzərdə tutulmuş fikri məğlilifin arzusunə uyğun yozmaq niyyəti gəgəldəyənə gizlətmək məmkən deyil. Bu niyyəti yuxarıdakı tutulmadan dərhal sonra göz zıxır.

Z.H.Şərov da rus alimlərinin fikirlərini uyaraq Oğuzların ədədinin ükəz olduğunu süyləyir: “*Öküz versiyasının bir-birini tamamlayan iki qədim mifin-skif və Oğuz miflərinin mövcudluğu səbəbindən yaşamağa haqqı vardır. Skiflərdə, həm də oğuzlarda (habelə buryatlarda) ilk ədəd öküz olmuşdur*”⁴³⁹.

Oğuz bizim ədədimizdir, bunu danmaq məmkən deyil və biz bununla qərrur duyuruq. Oğuzun ədədinin ükəz olması isə o deməkdir ki, bizim ulu ədədimiz ükəzdir. Əgər ükəzəgn yaradıcılıq qabiliyyəti yoxdursa, o necə ədəd ola bilər? İkincisi, yalnız iheyvanı olan, boyunduruğa qoşub qamziyla düydüyü iyyədiyi ükəzə məqəddəşləndirmək, ona sitayət etmək tğrkəgn ələna gəllə bilməzdi. Totem ona sitayət edən xalqın xarakterini, xasiyyətini ifadə etməlidir. Ükəz qul, külə obrazıdır, tğrk hez vaxt qul, külə olmayıb. Tğrk ona gürə qurdu totem sezib ki, qurdun canında bir tğrkəgk, tğrkəgn dəcanında bir qurdluq var. Qurd bu gəgn dəşirkdə bəynəməyan, yəni iyyərlənmiş yeganə heyvandır. O məşurluq rənzidir.

Buradan belə zıxır ki, məğlilifin ya ükəz və totem anlayışları haqqında təşəvvügrə zox ələkdir, yaxud o ükəzəgn axtalanmış heyvan olduğunu bilmir. Məni Z.H.Şərovdan daha zox, həmin kitaba rəy vermiş (onlar cəmi 35 nəfərdir) Zingiz Aytmatovun, Bəxtiyar Vahabzadənin, Aqamusa Axundovun, Nizami Cəfərovun, Tofiq Hacıyevin, Vasim Məmmədliyəvin, Yalər Qarayevin, Əli Abbasovun, Kamal Abdullayevin, Əlyas Babayevin, Firudin Cəfəlovun, Elzin Əfəndiyevin, Aydın Əkbərovun, Səleyman Əiyarlıının, Hamlet Şaxanlının, İham Məmmədizadə

⁴³⁹Zaur H.Şərov. Zar Skiflə. Bakı. 2006. s.291-292

nin, Həsən Mirzəyevin, Qiyasəddin Qeybullayevin, Zəmrəddin Quluzadənin, Əmil Qurbanovun, Nurəddin Rzanın, Mehmet Sarayın, Fəxrəddin Veysəlovun, Aqayar Əgərovun, Pənah Xəlilovun, Anarın, Polad Bəlbəloğlunun, Əmayıl Vəliyevin, Oljas Şəleymanovun bu məsələyə qol qoymaları narahat edir. Onların bu kitabı oxuduqlarına da inanmıram, zəngi yuxarıda dediyim kimi, Pənah Xəlilov ükəzəgn totəm olmaqla hez vaxt razılaşmamıdır. Burada adları zikilən alimlərin zoxunun əmumiyyətlənin skif tarixi iləndə folklorla, o sıradan “Koroğlu” eposu ilə hez bir elmi bəhləli yoxdur. Ona gürə onların hər birində (ülə-llə Allah rəhmət elsin) iki suala cavab istəyirəm:

1) Siz ükəzəgn axtalanmı heyvan olduqunu bilirsinizmi?!

2) Ədədlərinizin ükəzə olduqunu qəbul edirsinizmi?

Kitabda elmi dəhlə süykənməyə gən böyək yanlıqlardan biri də ailə qadın-kilə namus məsələsi ilə bəhlədir. Z.H. Sərov yazır: “Herodot Ağafirs Heraklin yarıqız-yarıulandan doğulmuş böyük oğlu kimi göstərir. Ağafirlər tayfasını Herodot aşağıdakı kimi səciyyələndirir: “... ən ərköyün tayfadır. Onlar adətən qızıl zinət əşyaları taxır və birlikdə qadınlarla yaxınlıq edirlər ki, hamı qardaş olsun və qohum kimi bir-birinin paxıllıqını çəkməyib, düşmənçilik etməsinlər”⁴⁴⁰.

Buradan belə zıxır ki, Ağafirlər (yəni sonra skiflə-tərkilə) qadınlarla kollektiv halda yaxınlıq edirləmi və uəqlərin ataları konkret bilinmirmivə onlar üziləni qardaşayırarmı. Bu cəmlərdə mənətiqdə zox mənətiqsizlik, həqiqətdə zox yalan, sevgidə zox nifrət, daldə zox daldətsizlik, elmdə zox helm olduqə güz üngəndədir. Məhlif bəhləndiyi qaynaqlar arasında Strabonun sərəlini də sadalayır. Gürsə Strabonu oxuyan bir adam yuxarıdakı cəmlərin əzəlinəniyələləkdakıları yazmayıb:

“Saklar qoyunçudur, iskitlərdən törəmədir.

Onlar bol məhsullu Asiyada yaşayır, köçəridir.

Amma çox namuslu adamlardır”.

“Tərkilə zox namuslu adamlardır” cəmləsinə yaxı fikir

⁴⁴⁰Yenəbrada, s.285

verin. Strabonun yazdığına görə o bu süzlü tarixi Efordan, Efor is Xerillın “Pontun kürpəşəndə kezi” şərinə gətirilmişdir. Üzge də bunu aldadakı kimi təsdiqləyir: “Mən bunu ona görə xatırladım və yaxşı bilirəm ki, Efor tamam həqiqət olmayan sözü demir”⁴⁴¹.

Z.H.Şenov Herodota əsaslanıb sakaların skiflər, skiflərin türk olduqlarını söyləyir. Əgər Xerill, Efor və Strabon, habelə onlarla bacaları türklərin namuslu xalq olduqlarını etiraf edirdilərsə, onda hansı bir fikri şəbuət etməli gəzən Herodotun novellasına əsaslanmaq nəqəddir doğrudur?! Axı Herodotun yazdıqlarının zoxunu gürkləli tarixzilə novella adlandırmırlar. Z. H.Şenov da kitabın bir yerində deyir: “Herodotun məlumatlarına birmənalı yanaşmadan söhbət gedə bilməz”⁴⁴². Deməli, Herodotun novella yazdığını Z.H.Şenov üzge də bilir.

Burdaca məlliflə sorumaq istəyirəm ki, tarixin bacalarıncından bu gəncəddir türk cəmiyyətinə hez vaxt müvcud olmayan və hez bir mənbəddə təksini tapmayan yuxarıdakı məsələddə Herodotun məlumatına niyə birmənalı yanaşır? Əgər bacalarıqa antik məlliflərdə bu fikrin təksi söylənilərsə, onda Z.H.Şenov skif türklərinin qadınlarla heyvanlar arasında da rast gəlinməyən kollektiv yaxınlıq etdiklərini uydurmaqla nə demək istəyir? Yoxsa bununla türk bacaları gətirəlyinimi dəğəngər? Axı biz “Dədə Qorqud”da və “Koroğlu”da bir dəfəddə olsun belə halla qarşılaşırıq.

Mən bunları xatırlatmaqla kifayətlənə bilərdim, lakin kitabın “Herodotun “Koroğulları” haqqında skif əfsanəsi və “Koroğlu” türk eposu arasında şəjet paralelləri” adlanan VIII fəslindəki tərif vəyanlıqların zoxluğu məndə onların səbəbini aydınlaşdırmaqla maraq oyadı. Həmin fəslə oxuduqdan sonra məndə yaranan ilk təşəşğrat bu oldu ki, axtarırlar gəmənilədirildiklə sonra nəticə zıxarıldı halda, Z.H.Şenov üncə nəticəni ortaya qoymu, sonra bəğən gəçəngə onun şəbuətuna yünətməlidir. Buna gürdə bir zox məsələlərin təhlilinə təhi yanaşır, üz fikri-

⁴⁴¹ Alim-vərdə Elməddin Əlibəzadə Bakı. 2006. s.90

⁴⁴² Zaur H.Şenov. Zar Skiflə Bakı. 2006. s.31

ni elmi cəhətdən sığbuta yetirmək özgən inandırıcı dərəcə tapı bilmir, ləacsiz qalib gah nala vurur, gah da mıxa. Z.H.Sərov yazır: “Herodota görə, eposun süjeti Qara dənizin şimal sahillərində yaşayan skif cəmiyyətində meydana gəlir”⁴⁴³. Bu cəmlərdən belə zıxır ki, Herodot “Koroğlu” eposu haqqında danışdığı vaxt yuxarıdakı fikri də bəzən süyləyib. Halbuki Herodotun kitabının hez yerində “Koroğlu”dan, nəfərdəki sğjetlərdən danışmır.

Z.H.Sərov nəyin bahasına olur-olsun, “Koroğlu” eposunu və Zəlibeli Qara dənizin şimal sahillərindəki hadisələri skiflərlə bələməyə zalıq. Burada Alı kişinin süzlərinin zıxarılması–Rüvərin Koroğlu adlanması və Herodotdakı “Koroğullarının şsyanı” onu mənəli-bələ zaldırmasıdır. Bu sənəti oxlarlıq mğlifin eposun mahiyyətinin, mənasının dərinliklərinə bələvürməsi tənqit etdiyi halda, o bunu lazım bilməmiş yalnız Alı kişinin güzəlinin kor edilməsi və skiflərin üz qullarının güzəlini zıxarmaları, sonda onlardan türpülən uluqların şsyan qaldırmaları faktından yığılaraq elmi cəhətdən əsaslandırılmamış inandırıcı olmayan fikirləri süyləmişdir. Məsələn: “*Hər iki eposda (“Kitabi – Dədə Qorqud” və “Koroğlu”) konflikt, qarşıdurma, hakimiyyət uğrunda mübarizə-süjetin əsas motivdir*”⁴⁴⁴. İndi soruşuram: Z.H.Sərov “Koroğlu” eposunda hakimiyyət uğrunda mübarizənin özgən yox, onun iartısını ifadə edən xırda bir epizod güstəribilməmiş? Əmumiyyətlə “Koroğlu” eposundan danışarkən hər hansı bir şsyan haqqında dəgənmək ələsizliqdır. Bu, sovet ideologiyasının eposu cəlaliləri hərəkəti ilə bələməyə, üz əsil mahiyyətində uzaqlandırmaq özgən uydurduqlu zərərli bir tezisdir və ərtiq Azərbaycan koroğlu şnaslığında bu məsələ ilə bələ tutarlı fikir süyləmişdir. Birmənəli şkilə demək mğmkəndə ki, “Koroğlu” eposunda hakimiyyət uğrunda mübarizə və şsyan yoxdur. Z.H.Sərovun süylədiyi fikirlərin yanlışlığının zoxu da məhz bunları bilməməkdən və ya onları bilməzliyivurmaqdan irəli gəlmişdir.

Z.H.Sərov “Koroğlu” eposu ilə “Koroğullarının şsyanı”

⁴⁴³Yenəbrada, s.379

⁴⁴⁴Yenəbrada, s.380

ni” eyniləndirmək üçün qəlib bir fakt da uydurmuşdur. O, kor oğullarının uzun müddətli məharibdən qayıdan skifləri üz yurdlarına buraxmamaq üçün qazdıqları xəndəyi Zəlibellə eyniləndirməyi düşünmüşünun üçün Zəlibel süzəngi belə yozmuşdur ki, guya buradakı “bel yer qazmaq üçün ixtiyarımız almışdı”.⁴⁴⁵ Məlif yazır: *“Türk dillərindən birinə çevirəndə enli xəndək “genlibellənmiş” kimi səslənir ki, burda genli enli və ya böyük, bel işə bu halda feilin forması olmaqla “qazmaq, belləmək” mənasını verir. Bütövlükdə söz “enli xəndək” (genlibel) deməkdir”*.⁴⁴⁶

Zəlibel süzəngi bu yozumu indiyə qədər hez kəsin ağına gəlməmişdir. “Zəli” süzəngi “genli, enli”, “bel” süzəngi “qazmaq, xəndək”, “zəlibel” süzəngi bütövlükdə “enli xəndək” kimi yozumundakı “orijinallıq” söz ola bilməz. Ancaq elmdə həqiqət orijinal yozum üzərində tapılır. “Zəlibel”in “enli xəndək” kimi yozulmasına elmi tələkkərlə yanaşı onun necə bəsit bir düşünənə mənşəli olduğu aydın görünür. Məlif Zəlibellə kor oğullarının qazdığı xəndəyi eyniləndirməyi qarşısına məqsəd qoyduğundan mətləbu cəhətlərdən təmkinli idi. O yazır: *“Herodotun təsvir etdiyi, “Kor oğullarının qazdığı xəndək və türklər arasında yayılmış bütün “Koroğlu” eposunun variantlarında xatırlananlar barəsindəki rəvayətlər tam eynidir”*.⁴⁴⁷

Məlif bu fikrini bir az da gəcləndirmək üçün əlavə faktlar axtarır: *“Koroğlu” eposunun süjetinin Qara dənizin şimal sahilləri regionu ilə bağlılığını təsdiqləyən toponimik faktlar qalmışdır.*

Birincisi: eposda Don çayının adı çəkilir.

İkincisi: eposda Koroğlu Toqatda olarkən ona iki dəfə verilən “Hardansan” sualına belə cavab verir: Qaf dağının o biri yanından.

Üçüncüsü: eposda deyilir ki, Toqat qalası Don çayının

⁴⁴⁵ Ycnbrada, s.369

⁴⁴⁶ Ycnbrada, s.370

⁴⁴⁷ Ycnbrada, s.370

sahilində yerləşir.

Bu üç toponimik xatırlatma bütün hallarda “Koroğlu” eposu personajlarının tarixi yaşayış yerlərini təsdiqləmiş olur”⁴⁴⁸.

Əvvəllə, Koroğlu Toqatda “Hardansan?” sualına “Qaf dağının o biri yanından” deyəcəvab vermir. Evində qaldığı qarıya: “Mən Qafın anrı tərflərindəyəm”⁴⁴⁹, pələnin məslisində isə “Qafın anrı tayındanam, ağın alım!”⁴⁵⁰ deyir. Z.H.Sərov gür Qaf dağı Qafqaz dağlarıdır. Əvvəllə, Qaf Ağı dağıdır. İkincisi, Qafqaz dağ adı deyil. Böyük Qafqaz və Kizik Qafqaz dağ silsilələrində onlarla dağlar var. Onlara Qaf dağı deyil bilməzdi. Lap tutaq ki, bunu qəbul etdik. Əgər Zəlibel Qara dənizin limalında yerləşirdi, onda Toqat Qafqaz dağlarının anrı tayına düşməmiş və Don və ya Dunay zaylarının sahilində yerləşirmiş? Axı burada Toqat qalası deyiləndə Toqat kəndi nəzərdə tutulur. Bu kəndi Hasan pələ oturur. Üzğ dənə Toqat Zəlibeldən zox uzaqdadır. Nə Z.H.Sərovun dediyi variantda, nə də eposdakı hadisələrin təsvirində Toqatın Don və ya Dunay zayları sahilində olması mümkün deyil. Deməli, onun süykəndiyi hər şey toponim eposdakı hadisələrin təhlili fonunda Zəlibelin Qara dənizin limalında olmasını təsdiqləyibilmir. Zəngni nə Qaf dağı Qafqaz dağıdır və Dona zayı Don və ya Dunaydır, nə də Toqat kəndi Don və ya Dunayın sahilində yerləşir.

“Koroğlu” eposundakı toponimlərdən danışarkən onların hamısının bu gəgn üz adları ilə yadlarını qətiyyətlə unutmaq olmaz. Fikir verin: Dərbənd, Naxçıvan, Bağdad, İstanbul, Toqat, Qars, Ərzurum, Ərzincan, Aqkənd, Ballica, Qoçabulaq, Aq qaya, Karvan yolu, Koroğlu qalası, Bayazid, Yağı qoruğu və s.

Gürsən Z.H.Sərov Qara dənizin limal sahilində Qoçabulağı, Ballicanı, Karvan yolunu, Aq qayanı, Yağı qoruğunu, Koroğlu qalasını axtarıbmı? Axı Zəlibeli bir xəndəklə eyniləndirəndən sonra bunları axtarmadın nə mənası var?!

⁴⁴⁸ Yənəbrada, s.379

⁴⁴⁹ Azərbaycan dastanları. V cild IV cild. Koroğlu, Bakı, 1969.s.190

⁴⁵⁰ Yənəbrada, s. 192

İndi məni Zəlibel haqqında dastanın üzgündə kərə zıxmadan aqıldakıları süyləyirəm.

1. Zəlibel Koroğlu düvründə bu gəngə qədəri üz adını qoruyub saxlamıdır. Koroğludan öncədə Zəlibel adlanı (eposda da Alı ki belə deyir) həmin yerə xalq bu gəngə dərdaqlı Zəlibel deyir. Bura zəli-ziskinli bir dağ belidir və “Alı ki” qolunda Rövşinin verdiyi təsvirlə tam gət-gətədir.

2. Aqaya Əmkir rayonundadır. Üzgə dər iki Aqaya var. Biri Əfəp digəri Zeyn kəndindədir. Əfəp kəndindəki Aqayanın gətəndəki güzəli məntəqəsini (eposda belə təsvir edilir) məni uluq vaxtı üz güzəlimlə gürməyəm. İndi oranı dağ karxanası eləyib.

3. Karvan yolu Bərdə-Gənc-Qazax-Tiflis yoludur ki, həqiqətə Zəlibelin tərfində keçir.

4. Qolabulaq bu gəngə dər Zəlibelin Ərazisində yerləşən eyni adlı kənddir.

5. Yağ qorucu Zəlibeldədir, onu xalq indi də Yağ qorucu adlandırır.

6. Koroğlu qalası Güzyəl-Gəlibəyin arasında, Əmkir zayının bəhdə hazırda durur. Həmin qalanın yaxınlığındakı kənd qalanın adı ilə Qalakənd adlanır. Bu qala Tərkilərdən Zəlibelə ola biləcək təhlükənin qarşısını almaq üçün orada tikilmişdir.

7. Qırxdəyirmanlar Zəlibelin tərfində Əmkir rayonunun Sərxan kəndində zayın kənarında 30 il bundan əvvəl qədərdə dururdu.

8. Əmkir rayonundakı Dəli və Dəli Cəyir kəndlərinin, habelə Kəz zayının “Koroğlu” eposu ilə bəhlili haqqında bu gəngə dər xalq arasında rəvayətə yayılır: “Coğrafi adlardan da Kür nəhri adının qoyulması, bu günkü Dəlilər və Tərs Dəlilər kəndlərinin adları da Koroğluya istinad verilir”⁴⁵¹. Bunları Vəli Xulufli yazır.

9. Bu gəngə Zəlibel yaxınlığında Pərizamanlı kəndində

⁴⁵¹ Vəli Xulufli. Koroğlu. Azərbaycan Bakı, 1929.s.5

Qərinxir arasındakı Quruqobu dğzğndıgizlđib pusqu qurmuđdur.

Mđncđ bunlar Zđlibelin yerini daha dđiq mğyyđrlđđ dirmđk đzğđn kifayđtdir. Azđbaycanın digđr bđlgđrlđndđ yğz-
lđđ Korođlu đnvanlı toponimlđ var. Belđ toponimlđ Cđrubi
Azđbaycanda, Tđrkiyđđ qđdim Ođuz torpaqları olan indiki Er-
mđistanda vđ Borzalıda da rast gđlinir. Lakin đđnyanın hez bir
yerindđ Korođlu đnvanlı, Korođlu sđli-soraqlı toponimlđđ
Azđbaycan qđđr zđgin olan ikinci bir yer tapmaq mğmkđđn
deyil. Zđlibelin Qara dđrizin limalında vđ yaxud hđ hansı bađ
qa yerdđ yerlđdiyini tđsdiqlđmđk đzğđn yuxarıda deyilđldđ
daha zox vđ daha tutarlı, inandırıcı arqumentlđ ortaya qoymaq
lazımdır. Bunlar isđyoxdur.

Zđlibel sđzğđn variantlarına da artıq mđnasibđ bildir-
mđyin vaxtıdır. đksđ korođlu đnaslar eposun Azđbaycanda ya-
ranıb buradan yayıldıđnı sđylđyirlđ vđ bu hđqiqđtlđ belđdir.
Azđbaycan “Korođlu”su bđtđn “Korođlu” eposlarının anasıdır,
qalanları onun ũvladlarıdır. Demđli, Zđlibel dđ ilk addır. Qalan
adların hamısı Zđlibeldđn tđrđmiđdir vđ biz Zđlibelin yerini
axtararkən sđzğđn ilk variantını–Zđlibeli đsas gđtđrmđliyik. Za-
ur Hđsnovun kitabından onun “Korođlu” eposunu vđ eposla
bađlı tđdqıatları yetđincđ oxumadıđ aydın gđrgđđr. Bunu
onun đđbiyyat siyahısı da tđsdiqlđyir. Yalnız “Korođlu” eposu
ilđbađlı olan VIII fđsildđcđni 19 qaynađın adı zđkilir. Bunlar-
dan yalnız 4-đ “Korođlu”ya aiddir ki, onlar da ađađdakılardır: 1.
Basilov V.N. Korođlu; 2. Korođlu. Tđrkmđn qđhrđmanlıq eposu.
M.1983; 3. Korođlu. Bakı, 1956. 4. Cđfđrov N. Eposdan kitaba.
Bakı, 1999. Bu fđsildđadı zđkilđn 15 qaynađın Korođlu ilđhez
bir bađlılıđ yoxdur. Digđr fđsillđtin đđbiyyat siyahılarında da
bir nezdđ qaynađın adı zđkilir ki, đmumilikdđ bunlar zox azdır.
“Korođlu” eposu ilđbađlı 5-10 kitab oxumaqla bu cđr ađr mũv-
zunun altına girmđk olmaz. ũzđ dđ eposu oxumaya-oxumaya.
Gđlin faktlara baxaq. Z.Hđsnov yazır: “Korođlu” eposunun
Azđbaycan versiyasında deyilir ki, Korođlunun atası Alı atları-
nı dđniz kđnarında otarırdı. O, dđnizdđn mđcũzđli bir ayđırın çı-

xib ilxısındaki madyanlardan birinə yaxınlaşdığını görür. Nəticədə madyan bir müddət sonra iki ayğır doğur”⁴⁵⁶.

Bu fikri bir sənəf sonra Z.H.Sərov yenitdirərlayır: “Koroğlu” eposunda epizodun real məzmununu bərpa edək. Dənizdən çıxan at Poseydonun obrazının rəmzidir. Mehtər Alının ilxısından olan, ondan mayalanmış madyan iki dayca doğur”⁴⁵⁷.

Dəniz demək lazımdır ki, at hez vaxt iki bala, yəni kiz doqmur və aqiq da belə uduirma danımaz. Bu əvalat Azərbaycan “Koroğlu” sunun M.H.Təmasib nəfəndə belə təsvir olunur: “Bir gün Alı kişi ilxını sürüb dərya kənarına aparmışdı. Atlar dəryanın kənarında otlayırdı. Alı kişi özü də bir tərəfdə daşa söykənib oturmuşdu. Dan yeri yenicə ağarmışdı, qoca ilxıçı bir də baxdı ki, budur, dəryadan iki ayğır at çıxdı. Atlar gəlib ilxiya qarışdılar. İki madyana yaxınlaşandan sonra yenə qayıdıb dəryaya girdilər”⁴⁵⁸.

H.Əlizadə nəfəndə dəryadan bir yox, iki at zıxır və iki madyana yaxınlaşır: “Alı bir gün ilxını dərya qırağına aparmışdı. Atlar dəryanın qırağında bir ottağda ottayırdı. Alı bir də gördü dəryadan iki at çıxdı. Attar gəldilər, ilxıda iki madyan basdılar, sonra qayıdıb dəryaya girdilər”⁴⁵⁹.

Gürəndəy kimi, hər iki nəfəndə aydınlar dənizdə yox, dəryadan zıxır. Dərya hələ mətəliq dəniz demək deyil. Hər iki nəfəndə dəryadan bir yox, iki aydın zıxır, onlar iki madyana yaxınlaşır və iki madyanın hərəsi bir qulun doqur. Hətta Xodzko nəfəndə də Ceyhun zayından bir at zıxıb iki madyana yaxınlaşır və hər madyan yenə bir qulun doqur”⁴⁶⁰.

Z.H.Sərovun guya sitatı gütərdəy və qaynaq kimi güstərdiyi “Koroğlu” nun 1956-cı il nəfəndə dəryadan iki at zıxır və iki madyana yaxınlaşır. İki madyanın hərəsi bir qulun doqur. Onda ortaya sual zıxır ki, Z.H.Sərov bu fikri “Koroğlu” nun han-

⁴⁵⁶ Zaur H.Sərov. Zar Skif. Bakı. 2006. s.374

⁴⁵⁷ Yenəbrada, s.375

⁴⁵⁸ Azərbaycan dastanları. V cild. IV cild. Koroğlu, Bakı, 1969.s.21

⁴⁵⁹ Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri. Dastanlar. Bakı. 1987.s.273

⁴⁶⁰ Koroğlu (Paris nəsxəti), Bakı, 1997.s.11

sı Azərbaycan n... gütürmüdü?

Z.H...ov Z...libelin guya şşyanzılar t...findır hansısa düyğ...vaxtı ...kezirildiyini süyl...rk... d...dig... m...ll... ki-mi, hez n...saslanmamı, Z...libeli Röv...in Alı ki...h...ec... t...svir etdiyini d...katırlaya bilm...mi...dir: “*Eyniləşdirmədə araşdırılan hadisələrin vacib atributlarından biri üsyançıların ələ keçirdiyi ərazidir. Herodot onu “Kimmer səddi” adlandırır, “Koroğlu” eposunda bu Çənlibeldir*”⁴⁶¹. Halbuki Z...libeli Alı ki... üzg yurd sezmi...dir:

-*Ata, bura hər tərəfi sıldırım qayalıq, çənli, çişkinli bir dağ belidir.*

-*Oğul, bax gör, bu bel ki deyirsən, bunun hər tərəfində bir uca qaya görünür ki?*

-*Ata, görünür, biri sağında, biri də solunda.*

-*Oğul, mənim axtardığım yer elə buradır. ... Bura mənim köhnə oylağımıdır. Buraya Çənlibel deyərlər. Biz burda yurd salmalıyıq.*⁴⁶².

Bu qısa parzada. Z...libelin h...Koro...uya q...d... Z...libel adlandı... da, onu “şşyanzıların ...kezirm...yib”, Alı ki...hin sezdiyi d...ap aydın deyilm...dir. Yuxarıdakı sitatların zahiri mğ-qayis...si güst...dir ki, Z.H...ov “Koro...lu” eposunu oxumamı...dir. Yoxsa bu faktlar bel...kobudcasına t...hrif oluna bilm...zdi. Bizim bu fikrimizi onun ba...da süzl...di d...t...sdiql...yir. Z.H...ov yazır: “*Koroğlu*” eposunda xanlar cəm halında olub, konkret bir şəxs kimi yox, hakim dairələrin nümayəndələri kimi verilir”⁴⁶³.

Onda soru...maq ist...yir...n: Dastandakı H...n xan, ...n-qulu xan, Qara xan do...ndanmı konkret ...s deyill...r?!

Z.H...ov yazır: “*Xanımların oğurlanması və onlarla evlənmə müsbət hadisə kimi təqdim olunur*”⁴⁶⁴.

Gür...n burada hansı xanımın oğurlanmasından sühb...t gedir?! Z.H...ov eposu oxusaydı bil...di ki, burada xanım

⁴⁶¹ Zaur H...ov. Zar Skif... Bakı. 2006. s.368

⁴⁶² Azərbaycan dastanları. V c-d...IV cild. Koro...lu, Bakı, 1969.s.31

⁴⁶³ Zaur H...ov. Zar Skif... Bakı. 2006. s.380

⁴⁶⁴ Yen...brada, s.384

o ürülü undan danı mağ gzn hez bir sas yoxdur. Nigar xanım Bli hm d d Koro luya m ktub günd r. Koro lu da g lib Ni arı aparır. Koro lu Xotkarın qo unu il dıdava el m k ist ly r k Ni ar ona deyir:

- *Koroğlu, gərək mənı götürüb qaçmayaydın, indi ki, aparırsan, dayanma, sür, gedək!*⁴⁶⁵.

Koro lu is ona deyir:

- *Mən səni Çənlibelə bu cür apara bilmərəm. Sonra deyərlər ki, Koroğlu gedib Xotkarın qızını oğurlayıb gətirib*⁴⁶⁶.

“Məhbub xanımın Zənlibel g m yi” qolunda Məhbub xanımla A lı Cğnun arasında bir sühb tı gedir v sonda Məhbub xanım deyir:

- *Mən də Rum paşasının qızı Məhbub xanımam. Ancaq sən mənə de görüm ya Telli xanım, ya elə Nigar xanım niyə öz dudmanlarını, cah-cəlallarını tərک eləyib Çənlibelə gediblər? Bunu bütün külli-ələm bilir ki, onları Çənlibelə güclə aparmayıblar. Hamısı öz xoşları ilə gediblər*⁴⁶⁷.

“Hasan pa lının Zənlibel g m yi” qolunda Koro lu Hasan pa lını sir gütg r v ona deyir: “*Götür bu saat bir namə yaz, göndər, Bulğarxanım gəlsin buraya. Qorxma, bizdə bir qayda var ki, hərə öz istədiyinə gedir. Bəyənər gedər, bəyənməz gənə də sənın qızındı*”⁴⁶⁸.

Gürgrs g n g m g, Koro lu sir tutdu lu Hasan pa lının qızını zorla d il d d rı birin rı verm yi hez a lına da g tirmir, z g nki Zənlibel d saf sevgi, m h b b tı h r l e y d r uca tutulur, ona gür burada x lyan tı yoxdur. İndi qoy Z.H s rı ov üz g desin gür k eposda “xanım o ürülü” dey d d h yi n z d d t u t u r ? !

Z.H s rı ov Koro lunun Misri qılincından bir nez yerd danı rı v h r d f d d bu süz g misl b a l a yır: “*Misri adının mənşəyini müəyyənləşdirən iki versiya var. Onlardan birinə görə, bu adın, ehtimal ki, mis sözündən əmələ gəlməsi bildirilir.*

⁴⁶⁵ Azərbaycan dastanları. V c-d IV cild. Koro lu, Bakı, 1969.s.63

⁴⁶⁶ Ycn brada, s.63

⁴⁶⁷ Ycn brada, s.210

⁴⁶⁸ Ycn brada, s.369

Bu, eposun qədimliyinə dəlalət edir: türklərin öz qılınclarını hələ misdən hazırladığı dövrdən söz açıldığını göstərir. Digər versiya belədir ki, misri sözünün ikinci mənası – “qırıcıdır”⁴⁶⁹.

Bağda bir yerdə mğlif yen Misri qılincin misdən olduğunu gürebəldiğini söyləyir: “Xalq üsyanının başçısı Koroğluya göylərdən müqəddəs qılinc ata olur. O, misri, yəni “misdən olan” adlanır”⁴⁷⁰.

Dastanda Misri qılincin qayırılması belə təsvir olunur:

-Sabahısı gün Alı kişi Rövsəndən xəlvət ildırım parçasını götürüb bir ustanın yanına apardı. Salam-əleykə salamdan sonra daşın bir balaca tikəsini ustaya verib dedi:

- Usta, bu daşdan mənə bir biz qayır.⁴⁷¹

Alı ki mğdrik bir insan idi, o hələyi üçüncü dğğnğr, üzğr-bizirdi. Bizi dənə güzgüldirmirdi ki, həmin daşdan qayırılacaq qılınca ustaların güzgü bəyibirdi və belədi olur:

Daşın qalanını bir misri qılinc qayıranın yanına aparıb dedi:

- Usta, bundan mənə bir qılinc çək.

Usta yeddi günə daşdan bir qılinc qayırdı. Elə ki, qılinc hazır oldu, usta baxdı ki, qılinc ... nə qılinc. Vallah, bu elə bir qılincdir ki, gün kimi yanır, ay kimi işıq salır.⁴⁷²

Bu misalları ona güzükürən ki, Alı kimi ağıllı, mğdrik bir insan hez vaxt daşa (daha doğrusu ildırım parçasıyla) mis qarıq sala bilmədi. Eposda ğmumiyyətlə mis adı hez yerdə zəkilmir. Misri süzğnğ dən folklor ğnaslarımız zox zaman yanlı olaraq Misir süzğ ilbələyir, hez bir əsas olmadan onun Misirdə dğzəldildiyini söyləyirdilər. Z.H.Sərovun misri süzğnğ mislə bələləmənin də hez bir əsası yoxdur. Bu yanlılıq ilk nüvbədə onun məsələlərin yozumuna dğzğnğ, elmi yanaşmasının, digər təfərdin dilimizi yaxşı bilməsinin nəticəsidir. Dilimizdə

⁴⁶⁹ Zaur Həsənov. Zar Skiflə Bakı. 2006. s.381

⁴⁷⁰ Yənəbrada, s.364

⁴⁷¹ Azərbaycan dastanları. V cild. IV cild. Koroğlu, Bakı, 1969.s.28

⁴⁷² Yənəbrada, s.28

türkçəsindəki əsas mənasından “alov”, “qırmızı” diqqətə layiqdir. Bu sözlər Gəngəlin istisini və qırmızılığını ifadə edir. Dilimizdə “yanqları gəng kimi yanır”, “ğzğ gəng kimi qızarı” ifadələri var. Gəngəndən ucalıq, yığışıklıq bildirir. Deməli, Alı süzğ “uca”, “ulu”, “yığışık” deməkdir. Z.H.Sənov bəhtən bunlara güz yumaraq “Alı” süzğəndən məqsədlə bəhtən yanaqlara onu belə yozmuşdur: “*Alı-surf türk sözüdür və “cəmiyyətin aşağı təbəqəsi” deməkdir*”⁴⁷⁶. “*Türk cəmiyyətinin aşağı təbəqəsi*” anlayışı bütövlükdə skiflərdəki “qul” mənasına uyğun gəlir”⁴⁷⁷. Kor tutduğunu buraxmayan kimi, Z.H.Sənov da ehtidəklərinin, bildiklərinin hamısını skiflərdən bəhtən hətə “skif prizmasından” baxır və prizmanın bu gəzğəndəklərin əsl mahiyyətini unudaraq o gəzğəndə yalnız üz istidəklərini gülməyə və zalıdır. Mğəlifin bu prinsipdə kitabın VIII fəslindəki bəhtən məsələlərin yozumunda istifadə etdiyi aydın gürğəngər.

Kitabdakı “*Ayrıca qeyd etmək lazımdır ki, türkologiyada Koroğlunun atası Alının adının etimolojiləşdirilməsi cəhdləri, demək olar ki, olmamışdır*”⁴⁷⁸ kimi cəmləndirən bir məqsəddən xidmət edir ki, guya aradılan məsələlərin ilk dəfə Z.H.Sənov tərəfindən üyrlənir. Bəhtən buna gürdə Azərbaycan dilindəki qaynaqların demək olar ki, hamısı gürməliyə vurulur. Halbuki Alı və Koroğlu adlarının, Zəlibel toponiminin etimologiyası, “Koroğlu” eposunun “Kor oğullarının gəyən” ilə eyniləndirilməsi, Heraklla Koroğlunun eyni ad olması kimi məsələlər Z.H.Sənovdan öncədən-dünən aradılmışdır. Burada M.Seyidovun bir fikrini xatırlatmaq lazım bilən: “... skiflər at südünü sağmaq texnikasının sirlərini qullarından gizlətmək üçün onları kor etdirmişlər. Ölkələrində olmadıqları vaxt qadınları kor qullarla qeyri-rəsmi izdivac etmiş və doğulan uşaqlar geri qayıdan skiflərlə vuruşmuşlar. Biz bu rəvayətlə “Koroğlu” eposunun ilkin skeleti arasında bağlılığın olduğuna tam

⁴⁷⁶ Zaur H.Sənov. Zar Skiflər. Bakı. 2006. s.372

⁴⁷⁷ Ycnbrada, s.364

⁴⁷⁸ Ycnbrada, s.364

şühbə ilə yanaşırıq"⁴⁷⁹.

Z.H.Şirvanov Kor oğullarının skiflər qarşılaşdığı qaldırma-
larından danışarkən belə bir sənədi misal zikr edir: "Axı onlar bizi
silahlı görəndə, özlərini bizə tay, yəni azaddoğulmuşlar hesab
edirlər. Əgər bizi silah əvəzinə əldə qamçı görsələr, qullarımız
olduqlarını anlarlar və bunu bilib bizə qarşı çıxmağa cürət
etməzlər"⁴⁸⁰.

Şirvanov "Koroğlu" eposu Kor oğullarının ışıyanı ilə bəllə
olsaydı, bu sənədin hez olmasa izləni saxlanmalıydı. Halbuki
eposda Kor oğullarının ışıyanı ilə bəlləməyə gəzən saman züpgü d
təpəyə mətəmə deyil. Unutmaq lazım deyil ki, eposda Koroğ
lunun atası Alı kişini bəlləyə hez kimin gülləninin zıxarılma-
ndan vəyə kor olmaından sühbət getmir. Koroğludan bəlləyə da
atası kor olan yoxdur. Ona gürd "Koroğlu" dastanını kor
oğullarının ışıyanı ilə bəlləməyə olmaz və mətəmə deyil.

"Koroğlu" nun ilk dilləri Azərbaycanda yaranması bu gən
artıq üz təsdiqini tapmışdır. Zəlibellə bəlləyə yuxarıda sadalanan
və sadalanmayan zoxsaylı faktları gürməyə, yaxud gürməliyə
vurmaqla da onu Azərbaycandan ayırmaq, haralarasa aparmaq
mətəmə deyil, zəngi bunun gəzən hez bir elmi sənəd, fakt
yoxdur. Şirvanov Koroğlu və Zəlibel Qara dəniz sahillərini bəlləyə
olsaydı, dastanın ilk varianını, ana mətni hez vaxt Azərbaycanda
yarana bilməzdi. "Koroğlu" mifoloji sənətləri, dilləri zox
zəngindir, eposu yaradan xalqın yaddaında yəlləyən mifoloji
sənəd və dillərin zaman-zaman bu sənəd hopmasının
nəticəsidir ki, buna da zox təbbii baxmaq lazımdır.

Nəhayət, elm gəlləmə və fəzviyyəli dillərlə dolu bir dillərdir. Bu
gəlləmə və fəzviyyəli elmi mətləbin və elmi təlləklərin i
tutanlar ordan zox təllə gütgürləri. Elmi mətləbi və elmi təlləklə-
rə olmayanların bu dillərə bəlləvirmələri isə xəlq birliyyəsinə da
maq kimi bir sənətdir. Zəngi elmdə gəlləmə züpgü var, saman züpgü
yoxdu!

⁴⁷⁹ M.Scavidov. Azərbaycan xalqının süykükəng dilləri. Bakı, 1989.
s.289-290

⁴⁸⁰ Zaur H.Şirvanov. Zər Skifləri. Bakı. 2006. s.362

2.11. KOROĞLUNUN DAŞI AĞIR OLUB⁴⁸¹

Aqlısız küpklü ulduza hğr.

Azərbaycan dövlət məstqilliyin qovulandan sonra zox ceylə dıyıldı. Kezmi SSR kimi qapalı vqadaalarla yalamı bir imperiyanın buxovlarından azad olmu xalqlar rahat nfls alıb, üz dövlətinin məstqilliyini qorumaqla, siyasi, sosial, iqtisadi inkişaf konsepsiyalarını yaradıb, maddi və mənəvi sənətlərinin qayısına qalmaqla, onları dğnyaya yaymağa başladılar.

Bu xoxtliyi qazananlardan biri də Azərbaycan oldu. 1920-ci ilin 28 aprelində XI Qızıl ordunun qanlı sğnggəli ilə ümrğnson qoyulmuş Azərbaycan Demokratik Cəmhuriyyətinin yoxlulandan doan ari-acıları 71 il qibində yadadan millət azadlıq və məstqillik arzusu yenidən gerçklədi. Süzsğz ki, bu məstqillik bizə hava kimi, su kimi lazımdı. Millət, axir ki, qanına, iliyin hopdurulmuş külpşixologiyasından, imperiya xofundan, yad əhəliəndən qurtarmalıydı. Biz də uzun illər bunun ulunda vuruurduq. Ona gürdə bu məstqillikdə zox cey umurduq. Hər ceydə üç sındırılmış dövlətçilik lərimiz, izimizdə bəllim məstqillik ədimiz, milli vğqar hissimiz, tapdalanmış lyaqətimiz, alzaldılmış lərimiz, pozulmuş mənəvi əlaqəmiz, demək olar ki, məhv edilmiş sündğrgəlmğvətənlə əlaqəmiz üzgəz qaytarılmalıydı. Bunun gğzən bğtən maddi və mənəvi dəyərlərimizin, yeraltı və yerğstğ sənətlərimizin tam hğquqlu sahibləri olmalıydıq. Vətəni milli qğrurumuz, dövlət gğvəncimiz sanmalıydıq. Uzun illər boyu bu hissələr izində qovrulub yansaq da, hayıf ki, dğğndğklərimizin, arzuladıqlarımızın bəziləri oldu, bəziləri də olmadı. Bu “zin olmayan” arzularımızın hesabına zox büygk itkilərlə gğzldik. Daha zox da məniyyətyatda!

Süz azadlıq, fikir məxtəfliyi demokratik cəmiyyətin

⁴⁸¹Bu yazı Elzin Muxtar Elxanın “Azərbaycan” dənğisinin 2006-cı il 9-cu sayında zap olunmuş “Urus Koroğusu” (s.112-146) adlı məqaləsinə cavabdır və həmin dənğinin 2006-cı il 12-ci sayında ixtisarla və başqa adla dərc edilmişdir.

dünyəli atributlarındandır. Hər bir insanın öz fikir və duyularını süylənmiş haqqı var. Lakin bundan sui-istifadə halları bizdə daha zox məhələn olunur. Təbii sevgilərdən deyilən ki, aramızdakı düşmənlər qidəli, ya da xislətli adamlar qələmlərini itiləyib söz azadlığı, fikir plürealizmi pərdəsi altında bələdilər zürüyini yeyib, suyunu izdikləri və onların onları bələdina basıb doqma üvlad kimi bələdərini sıqallayan millət bəhtanlar yaqadırmaq.

Daha zox təbii sevgi doquran ikinci hal isqdur ki, bu prosesin nəinki qarşısı alınmadı, əksinə bu cəz məzəli adamların bələdərini sıqallandı, onlar kimlərdən qanadı altına sıqınıb öz cızmaqaralarının sayını gənbəgən artırdılar Azərbaycan xalqına bəhtanlar uydurub düşmənlər dəyirmanına su tükənlərin məxtəlif məkafatlarla məkafatlandırılması zoxlarını bu iqrurhləndirdi. Söz quldurlarının sayı artdı, süzləqalver edənlərin meydanı genişləndi. Üz quldurluqlarının gəstəgə ürt-basdır etməz gəzən milli qələdərmanlarımızı quldur, öz məzəviyyətsizliklərini pələdilməz gəzən məzəviyyətli insanları məzəviyyətsiz adlandırmaq kimi iqrurşisiz bir yola qatdılar. Mətbuatda tariximizə soykükəgəz məzəviyyətimizə maddi və məzəvi dəyərli məzəviyyət bəhtan ruhlu yazılar gürənməyə bələdidi. Televiziyadakı “Dahilərin divanı” verilişidə məzəviyyət bu məzəviyyətli xidmət edirdi. Dahilərin divana zəkilmədiyini bilib verilişin adını “Dahilərin divanı” qoydular və doqrudan da bir məddət dənyə qələbiyyətinə və məzəviyyətin misilsiz təhvələri verməkdə dahilərimizi divana zəkildilər. Nəqədlər məzəviyyətli məzəviyyət bəhtan atıb, onların ruhlarını incitdilər.

Artıq bir nezəvaxtdır ki, bu cızmaqarazılar dənyə eposunun əhəmiyyətli olan, hər xalqın məzəviyyətli xələsinə sındıqatılmayan, bəgəndə dənyanı heyrətləndirən “Kitabi-Dəqə Qorqud” və “Koroqlu” eposlarını hədəfə seziq aqlına-bozuna baxmadan onların haqqında düşmənlərin bələdina gələnlər bəhtanlar uydurub, bəgəndə məzəviyyətli dəyərli gəstəndər zox asanlıqla qara xət zəkirdilər. Bələyazıların ayrı-ayrı mətbuat orqanlarında zox asanlıqla iqrur gəz gürməsi tələcəb doqurur. Üz-üzgəndə gəzən ki, aramızda bizi sevməyənlərin sayı doqrudanmi bu qələdər zox-

dur?! Sonra da düşünürəm ki, onların sayı zox azdır, ancaq maddi imkanları (daha doqrusu, maliyyə mənbələri) gəclə olduquna görə, bütənlərini dayanmadan itirir. İlk cəmlərində son süzənə qədər Dədə Qorquda və Koroğluya bütən və nifrətə yönəlmiş bir yazının Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin orqanı olan və bəgdcəli maliyyələri “Azərbaycan” dergisində iqlə gəzən gürməsi matımı-mutumu qurutdu. “Urus Koroğlusunu” adlı bu yazını Elzin Muxtar Elxan adlı birisi yazmışdır və özünə də bəqə yerdəyox, məni də qorumaq üz gəzən gütgürmə Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin orqanı olan “Azərbaycan” dergisində Elzin Muxtar Elxan kimi belə yazılar yazılmalı, bu təcəblə deyil, zənkə onların nəylən fəlsəfə aldıkları mənbə bəlidir. Təcəblə doğran “Azərbaycan” dergisində bu yazıya yəni iqlə yandırılmasıdır!

İlk baxıda adama elə gəlir ki, “Urus Koroğlusunu” yazan məqələnin məqsədi Stepan Razinin quldurluqlarından danımaq, onun türkdəyi soyqırılıq və talanzılıq məhləlini oxuculara zətdırmaqdır. Əgər məqələ belə bir yazı yazıb, Dədə Qorqud və Koroğlu kimi məqələdə məniyə aqlarımıza dəqatmadan, bir ucunu Dərbənd, bur ucunu Rəfəsə Bakıda, Abşeronda, Cəmaxıda, Niyazabadda, Cəbranda və Azərbaycanın bəqə yerlərində yerli əhalini amansızcasına soyub talayan Stepan Razinin zoxlarına bəli olmayan qanlı məhləlinə danısaydı, yəqin ki, oxucuların dəğərində olardı. Təssəf ki, o bəqə yol tutmuş bəqə məqsədlə qılınmışdır. Zənkə yazını diqqət oxuyanda bəgən zılpaqlıqla gürənkə ki, onun əsas hədəfi Stepan Razin yox, Dədə Qorqud və Koroğludur.

Mən bu yazını canımı dəlimə tutub oxudum, zənkə “qeyri-adi fikirlər” dolmuş olduquna görə, onu adi yazı kimi oxumaq məmkən deyil. Haqqın, ədalətin, insafın, vicdanın, ləyaqətin iqlərtəsi belə gürənməli bu yazıda Stepan Razinin bəgən quldurluq məhləli zoxla Koroğlunun boynuna qoyulur. Zənkə məqələnin məqsədi var: Koroğlunu güzdə salmaq, onu milli qəhrəman zirvəsində endirmək, ləqəmlə: *Digər tərəfdən bəli olur ki, elə o vaxtdan dələduz Moskova atamı sən demə, bosurman*

Koroğlunun əməl və macərələrinə hədsiz maraq göstərmiş, quldur yoldaşlarına yerli əhalidən eşitdiyi “Ker-oqlı Kir-uqlı sər-güzaştları”ndan dönə-dönə söz açmışdır. Əhali isə hər iki talançı arasında açıq-aşkar bir eynilik görüb, kafir həramibaşıya “Moskova Koroğlusu” yaxud “Urus Koroğlusu” adı vermişdir. Şimal razboynikləri isə öz atamanlarını bəzən zarafatyana “batka Kir-Uqlı” deyər çağırmışlar və deyirlər ki, bununla guya Razin iftixar edib çox qürrələnmişdir.⁴⁸²

Cəmləyən yaxın-yaxın fikir verin: “Əhali isə hər iki talançı arasında açıq-aşkar bir eynilik görüb, kafir həramibaşıya “Moskova Koroğlusu” yaxud “Urus Koroğlusu” adı vermişdir”. Deməli, burada iz azdırmaq məqsədi ilə Koroğlunun Stepan Razinlə eyniləndirilməsində bir şübhə kimi istifadə edilmişdir. Necə deyirlər: “adımı sənə qoyaram, sənə yana-yana qoyaram”! İndi E.M.Elxanın kimi yana-yana qoyduğunu bilinmir. Bir də o bilinmir ki, bu Koroğlunun da niyə ağır olub zoxlarının başına düşür?! Bəlkə Koroğlu haqqında biz nəyi bilmirik, o bilir?! Bəlkə Stepan Razin elə Koroğluymu, adını dəyişibmi?! Bu bəlkə ləlibeynimi yora-yora yazını oxuyub axıra zıxanda tam əmin oldum ki, E.M.Elxan kimdirsə, əslində Koroğlu haqqında bizim bildiklərimizin hez birini bilmir, hətta eposu da bir milli-batlı oxumayıb. Ancaq onun bildiklərini də biz bilməmişik. Biz bilməmişik ki: ...*qoluzorbalığa, top-tüfəngə arxalanan sadist hərami-razboynik normal və sağlam insan cəmiyyəti üçün hədsiz də-rəcə yabançı və təhlükəlidir.*⁴⁸³. Burada “sadist hərami-razboynik” deyəndə məhz Koroğlu nəzərdə tutulur. Biz bilməmişik ki, “Kitabi-Dərd-Qorqud” və “Koroğlu” eposlarının qəhrəmanlarını bu cərgə asanlıqla ağına-bozuna baxmadan “sadist hərami-razboynik” adlandırmaq olarmı? Sən demə, hansı millətin Koroğlu kimi milli qəhrəmanı varsa, onun yaratdığı cəmiyyət sağlam və normal ola bilər. Bir zox filosofların məni güzəlik saydıqları igidlik və qəhrəmanlıq, kiçiklik və mərdlik sən demə, məni “yeyib-dəlik” sayılmalıdır. Hətə halda E.M.Elxanın yazıda “azdı”

⁴⁸²İzin Muxtar Elxan. Urus Koroğlusu. “Azərbaycan”. Bakı. 2006. Sayı 9. s. 122

⁴⁸³Yenibrada, s. 146

fılsıfı” belədir. Ona gürüldə azıq-aşkar, tərddədsəz- filansız deyir ki: *Bu gün meydan Koroğlu, Razin meydanı deyil*.⁴⁸⁴ Hər dəfə də Razini Koroğlunun quyruğuna bağlayır, bəlkə də kəsinə. Biz onu da bilməmişik ki, Koroğlu partizan olub, üzəngi də bizə rus sırıyıb: *Sözü söz üstünə gətirib deməliyik ki, gəlin, siz Allah “bizə Koroğlular lazımdır” deyə hayqırmayaq, “onun əlini biğinə çəkməyi” də özünə qalsın. İnsanların, insanlığın məhvinə səbəb olacaq “həramilik” təki xəstəliyə düşər olmuş rusun bizə sırıdığı partizan koroğlular, mən nə bilim, neobolşevik Kürdoğlular kimi haramzadələr bu gün bizə əsla lazım deyil*.⁴⁸⁵

Məğluf sırmaq süzəngi zox tez-tez təkrarlayır, “Koroğlu”nu bizə gah rusun, gah da bolşeviklərin sırıdılardan ağız dolusu dəfə vurur. Gürəngər, dilimizi yaxşı bilməyən (bu haqda sonra danışacağıq) E.M.Elخان “sırmaq” süzəngi məna zalarlarından da xəbərsizdir. “Sırmaq” sənə aid olmayan, sənə yaratmadığın bir şeyi nəyə yollasa sənə qəbul etdirmək deməkdir. “Dədə Qorqud”u və “Koroğlu”nu bizə sırmaq o deməkdir ki, onları biz yox, ruslar, yaxud bolşeviklər yaratmışlar. Beləzixir ki, ruslar illərini-gəclərini buraxıb 600 il “Koroğlu” eposunu və onun variantlarını yaradıb yaymaqla məşğul olublar. Hətta biz məstliklə kəllərindən başqa, bu eposu Türkiyə türklərinə də “sırıya” biliblər. Hamı bilir ki, “Dədə Qorqud” da, “Koroğlu” da sırf türk təfəkkürəngi yaratdıqlı, türk həyat və dəyəncətlərini bətgən dolğunluğu ilə ifadə edən güzəl süz abidəsidir. Onların hez birində yad dəyəncə yoxdur. Gürsən türk kimi dəyənlər rus kim olub? Bu eposları necə yaradıb ki, orda başqa yad bir not da yoxdur?

Yazının həcmcə iriliyi əslində E.M.Elخانın və onun həvadarlarının buradakı “kəllə”lərinin zoxluğundan irəli gəlir. Tarixi, fılsıfı və dənə-bidii axtarıların məhsulu olan bu “kəllə”lərdən danışdıqca adamın gürəyi ağıdır. Adamın gürəyi ağıdır ki, bu gəngə qələrlər “hərami dastanı” terminini bilməyən alimlər “Koroğlu

⁴⁸⁴Yenəbrada, s. 146

⁴⁸⁵Yenəbrada, s. 146

lu” eposunu “qəhrəmanlıq dastanı” saymırlar: “Koroğlu” dastanı isə həqiqətdə qəhrəmanlıq dastanı deyil, əsl “hərami dastanı”dır. Belə dastan növü də mövcuddur.⁴⁸⁶

Bax bu əsl dənbi-bədi “kəlif”dir. Yaxı necə olub ki, bu, indiyə qədər hez kimin aqlına gəlməyib?! Mğlifin yazdıqlarından belə bələ dəgərək olar ki, o cəhənnəmə gedib orda “Koroğlunun qana həris ruhunu gürdüdü” sonra bu qənaftə gəlib. İndiyə qədər isə ələ əpendən və E.M.Elxandan üzgə hez kəs cəhənnəmə getməni və Koroğlunun ruhunun orda olduğunu bilməmişdir: *Soruşula bilər, necə olub ki, “qana həris ruhu cəhənnəmə olan” Koroğlu tək cahil və qəddar bir şəxs, eyni zamanda “şairlik, aşılıq” istedadına malik olmuş? İlk öncə deməliyik ki, burada söhbət xalq dastanı qəhrəmanı qoç Koroğlu və bolşeviklərin uydurduğu məzmun (libretto) üzrə bəstələnmiş plakat-operanın (hayıf ki, bu saxta məzmunlu əsər üçün o cür dahiyənə musiqi bəstələnmişdir) qəhrəmanından deyil, adı tarixi salnamələrdə çəkilən cəlali həramibaşı baltabıyğ Koroğludan gedir.⁴⁸⁷*

Gürsən mğlif nə yazdığının fərqindirimi?! Bu cəmləri yazarkən o rəlli-bəli fikirləyibmi?! Axı yuxarıdakı cəmlərdə ayrı-ayrı gəz Koroğludan danışılır: 1) Xalq dastanının qəhrəmanı Koroğlu; 2) Operanın qəhrəmanı Koroğlu; 3) Həramibaşı baltabıyğ Koroğlu. Cəmləri diqqətli fikir verin. E.M.Elxan guya xalq dastanının qəhrəmanı Qoz Koroğludan yox, “adı tarixi salnamələrdə çəkilən cəlali həramibaşı baltabıyğ Koroğludan” danışdığını ayrıca vurğulayır. Bəlkə mğlif oxucuları aldadıb, üz bəhtanlarını sırtalamaq gəzən bu gəsula ələ atmışdır. Gəz belə dğğnəmələrdə buna nail ola bilməmişdir. Zənkə hələndən artıq dolalıq və məzəmsuz olan ələhəmin cəmlərdə mğlif xalq dastanının qəhrəmanı şair və ələli Koroğlunu “cahil və qəddar” adlandırmışdır. Bundan başqa “Koroğlu” dastanı isə həqiqətdə qəhrəmanlıq dastanı deyil, əsl “hərami dastanıdır.⁴⁸⁸ cəmlərsində tam aydın olmurmu ki, sühbət məhz xalq dastanının

⁴⁸⁶Yenəbrada, s.134

⁴⁸⁷Yenəbrada, s. 134

⁴⁸⁸Yenəbrada, 134

qəhrəmanı Koroğludan gedir?! *Yaxud, hansısa nadirüst hərami başı “əlini bıçına çəkməklə* deyirdi xalq qəhrəmanı nəzərdə tutulmurmu,?! Axı “Əlini bıçına zəkmək” ifadəsi “Koroğlu” dastanından gütgürlükdür və onu eposun qəhrəmanı Koroğludan başqa hez kəsin ǧnvanına süyləmək olmaz. Əgər E.M.Elxan həqiqətən də eposunun əhəmiyyəti olan, türk etno-mədəni, sosial-psixoloji, ictimai-siyasi dünyagüregü, həyat və tərkiyətlərini zox məhkəməliklə ifadə edən “Koroğlu” eposunun qəhrəmanı Qoz Koroğlunu nəzərdə tutmursa, onda ələmadakı süzləri kimin ǧnvanına süyləməlidir: *Bu bədnam kəlam və mənfur bolşevik ideologiyası dəyirmanına su tökən qulbəçə sovet tarixçiləri, sözəbaxan ədəbiyyat və incəsənət xadimləri vaxtı ilə dinc insanları soyub talayaraq onları sadistcəsinə əziyyət vermiş Koroğlu, Razin, Puqaçov və bu kimi qəddar həramibaşılıarı, bir qayda olaraq, “çar müstəbidliyi və feodal qayda-qanunlara qarşı mübarizəyə qalxmış kütlələrin rəhbəri, əzab-əziyyət içində güzəran sürən kasıb-kusubun qisasını alan xalq qəhrəmanları” təqələmə vermişlər. Xüsusi sifarişlər əsasında onlar haqda roman, poema, piyeslər yazıb operalar bəstələmiş, filmlər çəkib heykəllər ucaldaraq cürbəcür mükafatlara layiq görmüşlər.*⁴⁸⁹

Əndi gələn buradakı faktları bir-bir zütləyək: Üncüdeyək ki, “Koroğlu” eposunu xalq yaradıb və onunun sifarişli üzgü bolşevik ideologiyasının sifarişli yazıldığı süyləmək ǧzən o qədər həssas olmalısən ki, anadan olduğun ili dən atanın, ananın adını da xatırlamayasan. Koroğlu adında iki eposumuz və onların da iki qəhrəmanı yoxdur. Koroğlu adında bircə xalq qəhrəmanı var. Epos da onun adı ilə bəstələnib. “Koroğlu” operası da “Koroğlu” eposunun motivləri əsasında bəstələnmiş həmin eposun əsasında “Koroğlu” filmi zəkilmiş xalq qəhrəmanı Koroğluya heykəl qoyulmuşdur. Xalq bundan başqa bir Koroğlu tanımır. Onda E.M.Elxan necə deyə bilər ki, onun yazısında sühbət xalq dastanının qəhrəmanı Koroğludan getmir?! Əgər yuxarıdakı dəlillərə əzəmət əyləyirsən onda məhkəmənin ələmadakı süzlərini də xatır-

⁴⁸⁹Yeni Brada, s. 130

latmaq istəyirəm: *Sözün kəsəsi, bizim xalqın qulbəçə tarixşünas və folklorçuları, bolşevik Moskvanın “fərmayışına” müvafiq, qadın düşgünü, insanlara qan udduran mərhəmətsiz Koroğlunu “əməkçi xalqın nümayəndəsi” (görəsən nə vaxtdan quldurbaşı əməkçi xalqa aid edilir?), “soltan, xotkar, xan və bəylərin barışmaz düşməni” sayıb (bolşevizmə görə, şahlar, xanlar, bəylər və onların ailə üzvləri, sən demə insan olmamış, onları adi həşərat tək ucdantutma qırmaq savab əməldir), “Osmanlı zülmkarlarına qarşı partizan müharibəsi aparan igid xalq qəhrəmanı” tək qələmə verməklə, aydın işdir, rusların çoxəsrlilik antitürk və anti-müsləman siyasətinə quyruq bulamışlar.*⁴⁹⁰

Burada E.M.Elxanın guya tğrkğn tıssğbgng zıkdıyını dğğnmıyın. “Urus Koroğlusu” yazısı bədən ayağa tğrkı nıfrıtlı yazılmışdır və onu gizlətmək mümkün deyil. Tğrkğn mıdvi dıyılının nıfrıtlı onun üzgı nıfrıtlı deyilmi?! Bu yazıda elə fikirli var ki, onları dğmırdı mız dıdillırdı gırmıyıblı. İndi mğıllıf deyıbilımi ki, bizim tarixzilırdı və folklorzulardan hansının sındı eposun qırdmanı Koroglundan bəqə bir Koroğlunun adı zıkilmiıdır?! Axı bğtğn tarix və dıbiyyat kitablarında, tıdıqatızların sındı yalnız “Koroğlu” eposundan və onun qırdmanı Koroğludan danıdır. Deməli, E.M.Elxanın yazısında rus qulduru Razinı eynilırdı, insafsızcasına “sadist, razboynik, mərhəmətsiz, ruhu qana susayan, cahil, cılad, hınamıbaı quldur, talanzı, nadırgıst” adlandırılan Koroğlunun “Koroğlu” eposunun və tğrk xalqının qırdmanı Qoz Koroğlu olduına hez bir dıbhıyoxdur.

“Koroğlu” operası haqqında deyilırdı elənaııqla uyduurulmuşdur ki, Ğ.Hacıbıyılının bolşevik olduına və “Koroğlu” operasının məmununu uydurduına hez kısi inandırmaq olmaz. Dıgı operanın librettosu “Koroğlu” eposunun motivliı sasında yazılıbsa, sühbıtlı hansı uydurmadan gedir?! Burada mğıllıfın bir sirri niyı azmadıı da bıllı olmur. Gürsırdı o Koroğlunun adına hansı salnamırdı rast gıllı ki, ondan indiyıqdı dı hez kısin xıbrı olmayıb?! Bu ki, tarixzilı mız vıfiloloq-

⁴⁹⁰Yenıbrada, s. 131-132

Şah İsmayıl Xətayini tutmuşdur. O, Azərbaycan Səfəvilər dövlətini yaratmaqla tariximizin qızıl səhifələrini yazmış Şah İsmayıl Xətayini “qəsbkar” adlandıranda da süzəngin dalını-qabağını fikirlənməmişdir: *Məsələ burasındadır ki, 1501-ci ildə Şah İsmayıl Səfəvi Şirvanı qəsb etdiyi zaman ləğv olunmuş Şirvanşahlar dövlətinin “taxtı” qənumət təki, Təbrizə aparılıb, oradakı xəzinəyə yerləşdirilmişdir. Amma bir müddət sonra Mazandarana hakim təyin olunmuş Şah İsmayılın ata bir, ana ayrı qardaşı Müzəffər xanın gözü xəzinədəki Şirvan taxtına düşmüş...*⁴⁹³.

Sən demə, Şah İsmayıl Azərbaycan Səfəvilər dövlətini yaratmırmı ayrı-ayrı dövlətləri “qəsb” edirmi “Qəsb” süzəngin mənası “iğlal” deməkdir. Deməli, Şah İsmayıl bu qələ asanlıqla iğlalçı damçası vurmaq olarmı. Bu, indiyə qədər tarixçilərin və filoloqların ağıllarına gəlməyən tamam yeni fikirdir. Bilmirəm bunu da məğlifin tarixi kəfi adlandırmaq olar, ya yox!?

Burada onun tarixçilərimiz gözəgörünməz olacaq daha bir “kəfi”ni mətləq qeyd etməyə istiyirəm. Sən demə, Şah İsmayılın *Məzəffər* adında ata bir, ana ayrı qardaşı da varmı. Mən bu faktı tarixi qaynaqlarda rast gəlməmişəm. Təəssüflə olsun ki, bu faktın da hardan gütgüldüyü, yeri-yurdu bilinmir, hələ də gizli saxlanır. İndi kimsə bu faktla maraqlansa gərək məğlifin üzəngi axtarsın.

E.M.Elxanin “kəfi”lərini sadalamaqla qurtarası deyil. 70 il “Koroğlu” operasına hüquqla qulaq asıb Gzeyir Bəy Hacıbəylinin dahiliyi qarşısında bəyənilmənin ağına da gəlməyib ki, *onun librettosunun məzmununu bizə bolşeviklər sıyıyblar*. Sən demə, Koroğluya milli qəhrəman güzgülü baxanlar, ona milli qəhrəman etalonu tək yanaşanlar cahillər olublar. Sən demə, Vəli Xulufu, Salman Məgmtaz, Abbas Rəcəbli, Həmmət Əlizadə, Məhməd Hüseyn Təmasib, akademik Həmid Araslı, akademik Məmməd Arif, Xalq Əliri, akademik Səməd Vurgun, dahi Gzeyir Bəy Hacıbəyli, Xalq yazıcısı, akademik Mirzə Əbrahimov, Xalq Əliri, akademik Bəxtiyar Vahabzadə və onlarla bəqaları o qədər cahil olublar ki, Koroğlunu E.M.Elxan qədər dənəmə-

⁴⁹³Yenibrada, s. 135

yıblar. Bu dastanda sühbətın nədəni getdiyini bələ dğmlyıblır və onu biz “bolşeviklərin sırıdılarından” xəbə tutmayıblar: *Bal-tabıyğ həramibaşıya “milli qəhrəman” etalonu (görəsən onun qəhrəmanlığı nədən ibarət imiş?) tək yanaşması və yeri gəldi-gəlmədi “bizə Koroğlular (başə düş cahil, quldurlar) lazımdır” deyə hayqurmalar həqiqətdə bolşeviklərin bizlərə sırıdıqları “ruhi qana həris” partizan Koroğluya olan bir münasibətdir*⁴⁹⁴.

Bu yazıdakı yalnız naqıl mindən zıxa biləlik dil xətalarına güz yumaraq E.M.Elxandan sorumaq istəyirəm ki, “cahil” süzəng kimlərin ğnvanına süylədiyinin və bu kəlməni dilinləgə tirməklə necə büygk, bəllənəməz ğnəha batdıının fərqin varmıdırımı?! “Cahil” süzğ ilənəqdən adamın ruhunu təhqir etdiyini bilirmi?! Nəvaxtdan bəri üz milli qəhrəmanı haqqında xoş süz süylənək, onunla üyğnək cahillik olub?! Bəlkəyaddığımızda əsaqqallın, mədrikliyin ülmə rəmzi kimi yələyan Dədə Qorquda, mərdlik, kiçilik, süzəng bəgtüvləgk, igidlik, qəhrəmanlıq, lyaqət, sdaqət, həmanizm kimi ğlvi, məqəddəs insani keyfiyyətlərin toplusunun yaratdığı tğrk milli xarakterinin məkəmməl dəyicisi olan Koroğluya “qazaq-quldur”, “həramibaş”, “ruhu qana həris” dəmələri vurmaq cahillik deyil?! Mən “Urus Koroğlusu” yazısını cahilliyin ən büygk nəmunəsi sayıram və elə bilirəm ki, bunun əksini süylən yəhez kəsin dili ğləmə. Məğəlifin cahilliyi isə azıq-ələkar tğrk əhifətə yətulmuşdur. Bunlar yazının ilk cəmlərindən son nüqtəsinə qədər azıq-aydın sezilir.

Məqəddəsləri məqəddəsliyində, dahiləri dahiliyində salmaqla üzlerini tanımaq, əhriyyətlərini mərdzinə tutulanları az ğürməniçik. Onlar büygkləri kizik ğüstəməklə büygməklə, dərinliəri dayazlıqları ilə pərdələməklə dərinləməklə istəyirlər. Beliləri haqqında yazdığım bir ələrdəki bərdi yadıma dğləg:

*İçində nur yoxdu, gözündə həvəs,
Günəşin gözünü tökmək istəyir.
Bir təpə olmağı bacarmayan kəs
Zirvəni dağıdıb sökmək istəyir.*

⁴⁹⁴Yenəbrada, s. 134

Dədə Qorquda və Korogluya “qazaq-quldur” demək də “gənglərin güzəng tükümü” istəyən dərd və cılız dögəncənin, bəsit tülküçü, süzən əl anlamında cahilliyin və hadanlıqın nəticəsidir. Bu dögəncənin hansı hissləri, duyğularla yoxulduğunu isə daha ünlü bir məsləhətdir: *Qısaca desək, keçmişin insanları qazaq-quldura cəsurluq, dəliqanlıq timsalı tək (məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroğlu” və digər dastanlarda) baxmışlar*.⁴⁹⁵

Bu sözlərin məğlifi haqqında dögəncəni ağıma iki fikir gəlirdi ki, ya muzdlu bütən ustaları, ya da manqurtları adamlar belə dögəncə bilirdi. Son vaxtlar bu cərdə muzdlu bütən ustaları xeyli zoxalıb, manqurtlarımız da az deyil.

Cahillik, manqurtluq süzəngsin sinonimidir, manqurtlar isə üz kükənbəltə vuranlar, atasını-anasını tanımayan, yala hörd, əslini-kükəngə dananlardır. Dədə Qorquda və Korogluya “qazaq-quldur” dəməsi vurmaq kimi ağır bir bütənin məğlifi, yoxsa xalqın yaddaşında ağıllı, mədrək adam kimi qalmaq arzusunda-dır?! Üz maddi və mənəvi dəyərləri ilə dögənyə mədəniyyətin külmə və bəzərsiz tühfələri verməyən xalqın ruhi cəhətdən sağlam cəmiyyətdə bu cür milli qəhrəmanlara” (*Dədə Qorqud və Koroğlu–İ.S.*) heç bir ehtiyac yoxdur, “*Hərəmi-qulduru idealizə etmək heç bir xalqa başucalığı gətirməmişdir*.”⁴⁹⁶ kimi sözlər üyğənəsləndirən ehtiyacı yoxdur. Xalqın milli-mənəvi dəyərlərinin qəhrəmanlıq tarixinə və qəhrəmanlarına yalnız dögəncəni və xainlə pis gülbəxə bilirdi. Əslində ağıllı dögəncə də hez bu qədrə dayaz dögəncə. “Dədə Qorqud”u və “Koroğlu”u bütən atmaq tərəkən tarixinə mədəniyyətin bütən atmaq deməkdir. Dədə Qorqudu və Koroglunu sevmək tərəkən sevmək deməkdir. Bu xalq “Dədə Qorqud”u və “Koroğlu”nu tarixinin, mədəniyyətinin bədi ifadəsi, qoruyucusu kimi yaratmış və atmış və ya adır. Hər iki epos xalqın ruhundan, mənəvi varlığından sğzəlgəb gəlmiş külmə sənəti incisi, bəzərsiz süz abidəsidir. Zaman–zaman üzərində olmadığına gürdögəncənimizin qibtə qarılıq paxıllıq və xəbisliyi ilə gəzəlməyi bu süz incilərinə ocaq-

⁴⁹⁵Yenəbrada, s. 120

⁴⁹⁶Yenəbrada, s. 146

nın qorunu ovcunda qoruyub saxlayan xalqımız küksəngən altında gizlətməyə onlara yad nəfəsinin dərəcəsinə qədər qayğı verməmişdir. Xalq yaxşı bilir ki, dost onun bostanına da qatmaz. Xalq bu dəyərlərin hardan atıldığını, niyə atıldığını da yaxşı bilir.

E.M.Elxanın yazısındakı *Bununla yanaşı o, həm də “şikara” yollanıb onun-bunun bacısı və ya qızını saymazcasına oğurlayıb qaçırdaraq öz hərəmxanasındakı qadınlar kolleksiyasını (onun doqquz arvadı olmuş) “zənginləşdirmişdir”. Təbiidir ki, bu hərəmbaşının deyək ki, həmin “şikarı” zamanı hər iki tərəfdən qədərincə günahsız insanın tələfatı əsla nəzərə alınmayırdı*⁴⁹⁷ cəmlərini oxuyanda yadıma bir qəvalət düşdü. Onun qısaca məzmunu belədir:

-Belə deyirlər ki, vəzir arvadını sınamaq fikrinə düşür, bunun üçün axşamdan yanına gizləncə bir yumurta qoyur. Səhər durub arvadına deyir ki, hez kəsə söyləmə, bu gecə bir yumurta yumurtlamısam. Arvad da qonularına deyir ki, mən iki yumurta yumurtlayıb. Süz böyüyüb böyüyüb gedib əhlin qulağına zətir ki, vəzir bu gecə qırx yumurta yumurtlayıb.

Əh vəzirə zərər sorulanda vəzir deyir:

-Əh sağ olsun, onun birini mən yumurtlamısam, otuz doqquzunu süzə siz gətirənlər.

Mən “Tarixi-Nadir”i yarisına kimi oxumuşam, ancaq Koroğlunun doqquz arvadı olduyna rast gəlməmişəm. Yalnız son vaxtlar Azərbaycanca iştə gəzə gürməyə və erməni qəlbindən zıxımı “Koroğlu”nun “Tiflis nəxşəsi”ndə belə fakt var. Bu əsərin erməni qəlbindən zıxdıq artıq üz təsdiqini tapmışdır. Yazısından gürəngər ki, E.M.Elxan hamıdan fərqli olaraq cənnətdəki və ya cəhənnəmdəki ruhları gürməyi, zərər etməyi, danıdırmağı bacarır və onların süylədiklərini qələmə alır. Ola bilsin ki, E.M.Elxan doqquz arvadın ruqlarını “cəhənnəmdə Koroğlunun ruhu ilə” bir yerdə gürəb. Yaxud bu fikri ona “Koroğlu”nun “Tiflis nəxşəsi”ni qələmə alan ermənilərin ruqları pızıldayıb. Dəzəngəyə qəin ki, üzə bilir.

“Urus Koroğlusu” yazısından gürəngər ki, E.M.Elxanın

⁴⁹⁷Yenəbrada, s. 131

mil^lin^gz tutub h^ll^yğz il bundan ünc^üyazdı^ı a^aıdaki b^lnd yadıma d^ğğ:

*Bizi aldatma, xacə, hər sözünə,
Bizə yox, get nəsihət et özünə!
Görüyorkən gözün düzü əyri,-
Bizdən əl çək də, çarə qıl gözünə!*

Problem bel^llⁿin güzğnd^ü yox, q^lbınd^ıdir. Onların q^lbının güz^llⁿi d^ğğ^ü yri, a^ı qara gürg^r. H^ll^ı dy^ıqara eyn^lk^ıd^ı baxırlar.

Ğmumiyy^ll^ı E.M.Elxanın süyl^ldiyi bğtğn fikirl^lnin ye-gan^ım^ınb^ıyi yalnız onun üzğdğr. Ona gürd^ıkor tutdu^ınu buraxmayan kimi, iki aya^ını bir ba^ıma^ı dir^ıyib hamının a^ı gürdğyğ qatı^ı asanlıqla qara dey^ıbilir.

Qatıq ağdı, yoxsa qara

İndi g^llⁿin gürl^ı qatıq a^ıdı, yoxsa qara? Ba^ılayaq Koro^ı lunun “qazaq-quldur” olub-olmama^ından. Koro^ı lunun ilk mğ-k^lnm^ıı sayılacaq variantını C^ırubi Az^ırbaycan a^ıqlarından toplayıb 1842-ci ild^ı Londonda ingilis dilind^ıh^ıl^ı etdir^ı milliy^ıtc^ıpolyak olan v^ıRusiyanın r^ındakı diplomatik korpusunda v^ıv^ılc^ıtrcğm^ızi, sonra da Gğney Az^ırbaycanın p^ıytaxtı T^ıbrizd^ı konsul i^ıl^ıni Aleksandr Xodzko yazmı^ıdır: *Əgər şairin şöhrəti onu sevənlərin miqdarı ilə ölçülürsə, Firdovsinin Koroğludan üstünlüyü çox da böyük ola bilməz*.⁴⁹⁹

Bunu Xodzko deyir. Xodzkonun kitabını rus dilin^ıtc^ırcğm^ıedib 1856-cı ild^ı Tiflisd^ızıxan “Kavkaz” q^ızetind^ıh^ıl^ı etdir^ı S.S.Penn yazırdı: *Hər halda onun (Koroğlunun–İ.S.) Asiyadakı şöhrəti Homerin Yunanıstandakı şöhrəti qədər yüksəkdir*.⁵⁰⁰

Mğqayis^ıl^ı fikir verin. Birincid^ı Koro^ı lu Firdovsi il^ı ikincid^ı Homer^ı yana^ı qoyulur. Maraqlısı odur ki, Homerin ş^ıhr^ıti onun üz v^ıl^ıni Yunanıstanla m^ıhdudla^ıdırıldı^ı halda,

⁴⁹⁹«Koroqlı . Vost oçnı y poğt-naezdni k». Ti f l i s. 1856. s.11

⁵⁰⁰V.V^ıliyev. Az^ırbaycan folkloru. “Maarif”. Bakı. 1985. s. 320

Koroğlu'nun bətgən Asiyada işlərini qazandıqları süylənir. Gürsən, xalq onu incidən, soyub-talayan, "sadistcəsinəziyyəti" verməyi bir "qazaq-quldur"u niyə belə sevmiştir?! Yoxsa bu sevginin də arxasında qoluzorluluqmu dururdu?! Ayrı-ayrı adamlar yanıla bilən, xalq yanıla bilməz. Onun mədrikliyi də elə bundadır. Xalq kimi sevib, kimi sevmədiyini yaxşı bilir və hez kəsi xalqa zorla sevdirmək olmaz. E.M.Elxan eposu döz gərəkli, xoşniyyətli oxusaydı (qədr oxuyubsa), hez vaxt Koroğlu kimi bətgən insani keyfiyyətlərinin daşıyıcısı olan bir qəhrəmana bu qədər insafsızcasına bühtan atmazdı. Onun qəhrəmanının ucundan qələbə və nifrət tükəlgər. Üzğ də kimə. Dədə Qorquda və Koroğluya! Dədə Qorqud da, Koroğlu da tərkdərsən deməli tərki Ona gür eposdakı sənətlərdən ikisini burada xatırlatmaq istəyirəm ki, bəlkə onları oxuyandan sonra bu yalan və bühtanlarından əl çəkdi.

"Durna teli" qolunda Koroğlu və dəniz Bağdada zatırlar:
Bir az da getmişdilər, gördülər bir qoca kişi biçin biçir. Amma elə ağlayır, elə ağlayır ki, yaş gözündən dolu kimi tökülür.

Koroğlu yaxın gəlib soruşdu:

-Ay əmi, niyə ağlayırsan?

Qoca heç başını da qaldırmayıb dedi:

-Neynirsən? Səndən ki mənim dərdimə dərman olmayacaq, çıx, yolunla get!

Qoca sözü nə qədər yayındırmaq istədisə, Koroğlu əl çəkmədi. Kişi gördü olmayacaq, axırda dedi:

-İndi ki əl çəkmirsən, qabaqca mənə de görüm sən kim-sən? Bu başındakı dəstə-tifaq nədi?

Koroğlu dedi:

-Mən Muradbəyli tərəflərdənəm. Buradan mal aparmağa gəlmişik. Yollar şuluqdu deyən belə yaraqlı-yasaqlı gəlmişik.

Qoca Muradbəyli sözün eşidəndə bir fikrə cumdu. Dedi:

-Yaxşı, deyirsən ki, Muradbəyli tərəfdənsən. De görüm, Koroğlunu tanıyırsan, ya yox?

Koroğlu gördü qocada söz var. Dedi:

-Tanıyıram. Niyə tanıyıram!

Qoca dedi:

-İndi ki, tanıyırsan, mənə de görüm Koroğluya dost adamsan, ya düşmən?

Koroğlu dedi:

-Dost olarıq. Nə var ki? Bu şeyləri məndən niyə soruşursan?

Qoca dedi:

-Bizim bu Bağdadda bir paşa var. Adına Aslan paşa deyirlər. Çox namərd, çox müxənnət, çox da hiyləgər adamdı. İndi üç gündü ki, Koroğlunun üç dälisini tutub zindana salıb. Dünən car çəkib xəbər verib ki, bu gün onları asdıracaq. Bala, doğrusu ki, mən elə mərd oğulların belə namərd adam əlində ölməyini qəbul eləyə bilmirəm. Əgər mərdi-mərdana meydan açsaydı, təkbətək vuruşub öldürsəydi, mənə yer eləməzdi...Neynim, qocalığın üzü qara olsun. İndi mənim yüzdən artıq yaşım var. Əlimdən bir iş gəlmir. Atalar deyiblər, adam əli ilə iş görə bilmədi, güc verər dilinə. Dil də ki, oldu bağlı, ixtiyarı oldu bəylər, paşalar əlində, onda əlac qalır gözə. Adam dəm verir gözünün yaşına.

Qoca sözünü qurtaran kimi Koroğlu dəlilərə hökm elədi ki, qocaya kömək eləsinlər. Dəlilər tutuquşu kimi doluşdular zəmiyə. Bir su içim saatda qocanın bütün taxılını biçib, dərzləyib, yığıldılar bir tərəfə ⁵⁰¹.

Bağdadda yaşıyacağı kezmisi qoca bir bizinzinin Aslan paşanın Koroğlunun göz dälisini namərdliklə tutub asdıracağına acıyaraq güz yaşı tükədiyi bu şeyləri üzgün bəxtüvlükdən misal zəddim ki, E.M.Elxanın bəxtən dastanı oxumağa vaxtı olmasa da, yuxarıdakı parzanı oxuyub üz bühtanlarından, dilin gətirdiyi sözlərdən utansın. Dastandan Koroğlunun və dälilərin humanizmini, insansevərliyini, xalqın onlara məhəbbətini təsdiqləyən onlarla ürnəklər güstənməklər olar. Hamı dastanı oxuyub və bilir ki, onun bəxtən qolları bu cür şeylərdən doludur. Belə olan halda gürsən E.M.Elxan Koroğlunun “quldurluğundan” danışarkan, onun xalqı “incitdiyindən”, adamlara “sədistcəsinəziyyəti” verdiyindən bələzdan yuxarı dəm vurarkan bu şeyləri niyə unut-

⁵⁰¹ Azərbaycan dastanları. V cild IV c. Bakı. 1969. s. 149-150

ha iki s[ə]hn[ə]ni onun yadına salmaq ist[ə]yir[ən]. “Dğ[ə]ratın itm[ə]yi” qolunda Koro[ğ]lunun ilxısı itir v[ə] gedib Ballicalı Qara xanın qoru[ğ]una dğ[ə]ğr. Qara xan ilxını gizl[ə]dir. Onun ilxızısı x[ə]lv[ə]fc[ə] Koro[ğ]lunun yanına g[ə]lib ilxının yerini ona deyir. Fikir verin, Qara xanın ilxızısı üz a[ğ]asının nam[ə]rdliyin[ə] düzmğr, Koro[ğ]lunun ilxısını gizl[ə]tm[ə]yini sinir[ə] bilmir. Ballicadan Z[ə]rlibel[ə] g[ə]lir, üzğ d[ə]t[ə]k-t[ə]r[ə]ha v[ə] piyada. İndi E.M.Elxan dey[ə] bil[ə]mi ki, Qara xanın ilxızısını Koro[ğ]lunun yanına hansı hissl[ə]r, duy[ğ]ular z[ə]kib aparm[ə]dir? Burada Koro[ğ]lunun m[ə]rdliyi, ki[ç]iyi v[ə] bunların xalqda ona qar[ə] yaratdı[ğ] sevgi, m[ə]hb[ə]bb[ə]t üz rolunu oynamamı[ğ]dirmi?!

“M[ə]hbub xanımın Z[ə]rlibel[ə] g[ə]lm[ə]yi” qolunda M[ə]hbub xanım A[ğ] Cğnuna deyir: *Aşıq, burdan durub birbaş Çənlibelə, Koroğlunun yanına gedərsən. Ona deyərsən ki, Rum paşasının qızı Məhbub xanım deyir ki, ona deməli bir sirrim var. Amma gərək özünə deyəm*.⁵⁰³ Maraqlıdır, Rum Pa[ğ]asının qızı M[ə]hbub xanımın, bir “quldur”, “razboynik”, “sadist”, “talanzi”, “m[ə]h[ə]m[ə]tsiz” Koro[ğ]luya dem[ə]li n[ə]sirri ola bil[ə]rdi?! Pa[ğ] qızı hara, bir “h[ə]ramib[ə]t-razboynik” hara?!

Süzsğz ki, bu yarlıqlar bizim yadda[ğ]ımızdakı milli q[ə]hr[ə]man Koro[ğ]luya yapı[ğ]a bilm[ə]z, bunlar olsa-olsa, küngl bulandırmaq kimi bir [ə]ydir. T[ə]ss[ə]ğfl[ə] olsun ki, bu küngl bulandırmanın adı da, soyadı da bizd[ə]dir! H[ə]l[ə] ona zğy tutub bu yazını zap el[ə]y[ə]l[ə]ni demir[ən].

Maraqlıdır ki, E.M.Elxan bu yazını yazarkən yuxarıda deyil[ə]l[ə]rin hamısına niy[ə]ğüz yummu[ğ]dur?!

H[ə]l[ə] bu harasıdır?! M[ə]rcan xanım Kankano[ğ]luna deyir: *Amma mən elə bir yer bilirəm ki, oraya xotkarın hökmü işləmir*”. Bura Z[ə]rlibel idi v[ə] bir-birin[ə] qovulmaq çzğn [ə]l[ə] yerd[ə]n-güyd[ə] çzğlmğ[M[ə]rcan xanımla Kankano[ğ]lunun ora qazmaqdan ba[ğ]da yolları qalmamı[ğ]dı. Onları pa[ğ]aların, xotkarların amansız zğlmğnd[ə] yalnız Z[ə]rlibel qurtara bil[ə]di. Onlar yalnız burada bir-birin[ə] qovulub xo[ğ]xt ya[ğ]aya bil[ə]rdil[ə]r!

B[ə]y[ə]n yuxarıda deyil[ə]l[ə]r Koro[ğ]lu v[ə] Z[ə]rlibel haqqında

⁵⁰³ Az[ə]rbaycan dastanları. V c-d[ə] IV c. Bakı. 1969. s. 212

həyat tərzi, etnoqrafiyasını, milli təfəkkür və düşüncəsini, poetik qədrətini bəstənin dolğunluğu ilə həyatədən mühtəməlin süz-sənəfinə incidir. Dənyanın digər xalqlarının eposları arasında bədi-poetik tutumuna güclü "Koroğlu" eposu ilə yanaşı qoymağa layiq ikinci bir əsər yoxdur. Onu kiminsə bizi sırtıma haqqında düşüncə beləməmiş deyil.

Mən zox düşündüm ki, gürsən E.M.Elxan niyə qatılı qara gürgür? Axı bu boyda yalamı süylənmiş özün ciddi bir səbəb olmalıdır: *Bununla yanaşı o, həm də "şikara" yollanıb onun-bunun bacısı və ya qızını saymazcasına oğurlayıb qaçırdaraq öz hərəmxanasındaki qadınlar kolleksiyasını (onun doqquz arvadı olmuş) "zənginləşdirmişdir".⁵⁰⁴ cəmiyyətini oxuyanda gürdüm ki, məğlubiyyətin izindəki nifrət, qəzəb ağıb-dadır. Sitatdakı "likar", "qadınlar kolleksiyası", "doqquz arvad" ifadələri normal düşüncəli, soyuq başlı, qəzəbsiz adamın qəlmində zıxa bilmədi. Bu ifadələri yazıdakı nifrət və qəzəbi, onlardan dolan qəzəbi azıq-aydın güstərdir.*

Həm bilirdi ki, Koroğlunun hərəmxanası olmayıb. O, ümri-ğün axırına kimi Nigar xanım ilə yaşayıb. Yalnız Nigarın razılığı ilə Dərbənd pələsinin qızı Mümin xanım ilə evlənməyə vətəndən Həsən adlı bir oğlu olmuşdur. Koroğlunun özünə bir qadınla mənasibli haqqında eposda və hər hansı bir qaynaqda bilgi yoxdur. Xalq arasında və əsərlərin ifasında da belə bir fikrə rast gəlinməmişdir.

E.M.Elxanın bir zoxlarını heyrətindir deyə "kəlmələrində" biri də budur ki, sən demə Koroğlunun hərəmxanasında bir rus qızı da varmış və batka Stenka Razin dəfələk tərkmən başqınlar yaparkən özünə Koroğlunun həmin rus qızından olan oğlu kimi qəlmə verirmiş. Hətta belindəki qılınc da Koroğlunun "Misri qılıncı"ymış. *Yenə də çıxılmaz vəziyyətdə qalmış xəbis kafirlər bu dəfə də hiylə niqabını üzlərinə çəkib xam bildikləri türkmənlər arasında şayiə yayırlar ki, guya batka Kir-Uqlu sadəcə olaraq baltabıyq Koroğlunun hərəmxanasındaki rus qızından doğulmuş övladıdır, sən demə o, indi ona çatacaq varidata yiyə*

⁵⁰⁴E.M.Elxan. Urus Koroğlusı. "Azərbaycan". Bakı. 2006. Sayı 9. s. 131

*durmaq niyyətilə dədəsinin vətəni təkə-türkmən ulusuna baş çəkmişdir. Atamanın belindəki qılınc isə guya qoç Koroğlunun adibəlli “misri qılıncı”dır və s. uydurma, ağ yalan*⁵⁰⁵.

Bunlar təzə xəbərlərdir. “Koroğlu” dastanını danışanların, toplayıb nəfər edildiklini və aradılanların hez birinin bunlardan xəbəri olmayıb. Sezim də maraqlıdır: Koroğlunun hərtərəfli xanası və rus qızı. Niyəmiş rus qızı? Ona gür ki, Koroğlunun hərtərəfli xanası və bu hərtərəfli xanada rus qızının olması xəbərini eşidən xalq o saat E.M.Elxanın dediklərinə inanacaq və öz milli qəhrəmanını Koroğludan göz dündürdük, onun haqqındakı eposdan da imtina eddik. Yazı da bəxtüvləkdə bu məqsədi yazılıb ki, indi Koroğlunun rus qızından olan oğlu Razin gəlib biz tərkiləri soyur, zapıb-talayır, qırıb-zatır. Məhz Razinin bətgən əməllərini Koroğluya bələmədə onun bəqdə məqsədi yoxdur. E.M. Elxanın uydurma bacarığına süz ola bilməz. “Urus Koroğlusunu” yazısının adını da yaxşı uydurub. Hər dər-hər dər dən tərkəgn, tərk pələllərinin adını zəkir, guya tərkəcanı yanır. Yazının ruhuna hopmuş tərkə nifrətini də böyük ustalılıqla ürt-basdır elməyib yazılıb. Bircə şeyi unudur ki, tərkəgn yaratdığı dənəya epik süz sənətinin nadir incilərinə “Dədə Qorqud”-a və “Koroğlu”-ya, onların qəhrəmanlarına nifrət xalqın üzgən nifrətidir!

E.M.Elxan üz uydurmalarının “ağ yalan” olduğunu vurdu-lasa da, onları hardan oxuduğunu, kimlə eştirdiyini yenə yazıqlamır. Məncə üz yazdıqlarını ağ yalan adlandırmaqla bir növ güzdən pərəsasır. Bunların “ağ yalan” və “uydurma” olmasına süz yoxdur, ancaq məncə elə gəlir ki, bu yalanları məhz E.M.Elxanın üzü uydurub, sonra da onların uydurma olduğunu süylənmişdir. Axı bəqdə hez bir yerdə belə uydurma yoxdur.

Gürəngər, E.M.Elxan Nizami Gəncəvinin “Yeddi güzlü” əsərini oxuyub və rus qızı da ordan yadında qalıb. Ancaq Nizamini təkrarlamamaq gözənlərin sayını artırıb doqquz eləyib. Üzə də xoş niyyətlə yox! Onu qəlmə sarılmağa vadar eləyən bətgən hissləri, duyulmaları, dəğənciləri, məqsədi, niyyəti oldu ki kimi yazının ruhuna hopub. O boyda yazıda məğliffin Koroğlu

⁵⁰⁵Yenəbrada, s. 138

ilbahlı xo niyyat yazdı bircə gml dı yoxdur.

“Qadın ourlu” da Koroğunun “doqquz arvadının olması” kimi uydurma və ayalandır. Bunu eposdakı sənətlə nəzərlə salsaq, aydın görünür.

1. Nigar xanım Koroğluya, Koroğlu da Nigar xanıma buta verilir. Nigar xanım Bəli Əhməddən Koroğluya bir namə gündür. Naməni alan kimi Koroğlu üzg tək Nigarın dalınca gedir. Nigar xanımı Qıratın təkinalıb Zəlibelədoğru yola düşür. Xotkarın qoşunu onun arxasınca gəlir. Koroğlu dava elməklə istəyən Nigar ona deyir:

-Koroğlu, gərək məni götürüb qaçmayaydın. İndi ki, aparırsan, dayanma, sür, gedək! Atamın qoşunu çoxdu, sən təksən. Onlarla bacarmazsan, dava eləmə!

Koroğlu dedi:

*-Mən səni Çəlibelə bu cür apara bilmərəm. Sonra deyərlər ki, Koroğlu gedib Xotkarın qızını oğurlayıb gətirib. Mən gərək dava eləyəm.*⁵⁰⁶

Gürəni Koroğlu nəqədən uzaqgürən adam olub ki, kimlə rinsə (E.M.Elxanın və onun kimi düşgənb düşmənlərimizin də yirmanına su tükənlərin) bu gürəni ona “qadın oğrusu” deyib qara yaxacanı, bühtanla ləkəlməyə can atacağını o vaxtdan-700 yəz il bundan öncə duyub və bu bühtanzılara üzg necə güzəlcəvab verib. Buradakı buta, Nigarın məktubu, Koroğunun süzləni yuxarıdakı bühtanlara ləkəli cavablardır. Bunlardan başqa, bühtanzılara xatırlatmaq istəyən ki, Koroğlu və Nigar bir-birinə buta verilmədi. Onların bir-birinə qovulmalarının başqa yolu yoxuydu. Xotkar hez vaxt Nigarı Koroğluya vermədi. Dastan poetikası da onları qovulmalıydı. Xalqın adət-ənənəsində qız gütgərb qazma olduqna gürəni yaxşı yol da gütgərb qazma-lydı. Qız üzg razi olanda xalq buna qoşulub qazma deyir. Nigar da Koroğluya üzg qoşulub qazmıdı.

2. Məhbub xanımla Araq Cəngən arasında bir sühbət gedir və sonda Məhbub xanım deyir:

-Mən də Rum paşasının qızı Məhbub xanımam. Ancaq sən

⁵⁰⁶ Azərbaycan dastanları. V cild IV c. Bakı. 1969. s. 63

*mənə de görüm ya Telli xanım, ya elə Nigar xanım niyə öz dud-manlarını, cah-cəlallarını tərk eləyib Çənlibelə gediblər? Bunu bütün külli-aləm bilir ki, onları Çənlibelə güclə aparmayıblar. Hamısı öz xoşları ilə gediblər.*⁵⁰⁷

Gürsür bəğən xanımların Zənlibelə gəclə aparılmadı fikrini bundan daha güclü və daha aydın necə demək olardı ki, o E.M.Elxana və onun kimi düşüncəli və zəhmətli zəhmətçidir. Mərcəhəmin fikri bundan aydın ifadə etməklə olmazdı. Hətta düşünməyə qənaət ki, bu süzlər Rum paşasının qızı Məhbub xanımın dilində zıxır.

3. Koroğlu Hasan paşanı əsir tutur, Zənlibelə aparır və ona deyir: *-Götür bu saat bir namə yaz, göndər, Bulğar xanım gəlsin buraya. Qorxma, bizdə bir qayda var ki, hərə öz istədiyinə gedir. Bəyanər gedər, bəyanməz gənə də sənin qızındı.*⁵⁰⁸

Hasan paşanın bir qızını Kezək Həməzliyə vermişdir, Zənlibelə əsir oldu və vaxtda Koroğluya yox deyib bildimi? Bunu Koroğlu da yaxşı bilirdi ki, Hasan paşanı əsir götürdü və ona yox deyib cəza gəcəndə deyil. Ancaq Koroğlu öz qəddarlığının əməlinə, Zənlibelənin qayda-qanunlarına zidd hərəkət etməz, əlinə qəddarlığın əməli olsa belə, qadına sevgini, saygısını, onun haqqını hər şeydən uca tutur. Qoy bu ucalıq gülməli və dastanı bir dənə oxusunlar və Koroğlunu, onun Zənlibelə yaratdığı ideal cəmiyyəti yaxşı tanıсынlar.

Bu cəhrəsinin eposda zəxəmlərin sayını artırmaq istəyir. Bunlar da aydın göstərir ki, Zənlibelə paşalarının, xanların, sultanların saraylarından fərqli olaraq zorla qəddarlıq anlayışını yoxdur. Burada, hər şeydən öncülə gedən qızın razılığını zərurət almır. Bircə faktı fikir verin ki, Hasan paşanın Koroğlunun əlinə əsir götürdüyü, Bulğar xanımı əlinə götürdüyü qəddarlıq gəzən onun razılığına o qəddarlıq ehtiyac yoxdur. Ancaq Zənlibeləni sevgi-məhəbbət qanunları pozulmazdır. Hez Koroğlunun üzgə dənəni pozmaq fikrinə düşməz, hətta əsir götürdüyü Hasan paşaya da sevgi məhəbbətində zor göstərmir. Halbuki “quldur və qız oğrusu” Koroğlu hez vaxt əlinə əsir olan Hasan paşanı iləbu

⁵⁰⁷ Yenicəbrada, s. 210

⁵⁰⁸ Yenicəbrada, s. 369

cəgr danılmazdı. Hasan paşa onun bəndəsir olduğunu gür qızını da, arvadını da zorla Zəlibelə gətirdibilirdi və kim istəsəydi sorulmadan ona da verirdi. Ancaq Koroğlu belə belmir və Zəlibelin qaydasını pozmur. Ona gür deyir ki, *Qorxma, bizdə bir qayda var ki, hərə öz istədiyinə gedir. Bəyanər gedər, bəyanəmər gənə də sənin qızındı.*⁵⁰⁹

Məhbub xanım demişkən, hamı yaxı bilirdi ki, xanımları Zəlibelə zorla aparmayıblar, onlar üz xoları ilə gəlmişlər. Onda sual olunur:

-Xan, paşa, sultan qızları niyə cəh-cəllarını, dudmanlarını qoyub Zəlibelə gətirilmişlər?

Zəngi xəbətlə ailə qurmaq, azad sevgi, saf məhəbbət sevdinin insanla ümür sığınacaq tarix boyu ən əlvi, ən pak arzulardan olub. Hər də bunu kişilərdən zox qadınlar arzulayıblar. Saraylarda isə xüsusilə qızların bu əlvi hissləri buxovlanır, onların arzu və istəklərini qarşısına keçilməz sədlər zəkilirdi. Saray həyatında qəzə verilən qızın razı olub-olmaması hez kəsi maraqlandırmırdı. Onlar zorla istəmədikləri adamlara qəzə verilirdilər. Hasan paşanın üz qızını bəlmək və qulqun oğrusu Kezəl Həməziyə qəzə verməyi bu sənətin ən ibrətamizidir. Bu da qızların əlvi arzu və istəklərini gücləndirir, qızın ümürlərini zəhərli dündirirdi. Elə Koroğlunun düvrəndi də beləydi.

Zəlibelə sənətamam üzgəb-hava varyıdı. Zəlibelə azadlıq dənyasıydı. Burada sevgi də məhəbbət də azadıydı. Azad sevginin, azad məhəbbətin hükmü sığdıyığı Zəlibelə sənətdə dənyasıydı. Onun səsi-sorağı hər yerə yayılmışdı. Xan, paşa, sultan qızları da Zəlibelə üz sənətlərinə qovulmaq üçün gətirilmişlər. Nigar, Telli, Hərgə, Məhbub, Qirin, Ruqiyə, Mərcan xanım da üz sənətlərini yalnız Zəlibelə gürğər, ona gür saray həyatına, dəbdəbli, yarlı-yaralıq, allı-gəlligə dudmanlarına bəvidə deyib Zəlibelə gəz tuturdular. Bu baxımdan “Mərcan xanımın Zəlibelə gəlməyi” qolu olduqca ibrətamizdir.

Bu qolda Mərcan xanımın istədi Kankanoğluna məhəbbətli, istərsə də Zəlibelə Koroğluya, Koroğlu dəllərinə qəzəli, xan,

⁵⁰⁹Yeni dərada, s. 369

böy, pələ oqlanlarına nifrət o qədr yəksək səviyyədə bədiilədirilmidir ki, onu ən gözəl məhəbbət dastanı ilə yanaşı qoymaqlar.

Mən elə gəlir ki, hez bir elmi savadı olmayan, ən naif adam da yuxarıdakı sitatları oxuduqdan sonra “Koroğlu” epusunda qadın ourluğundan danımağa ağına gətirməz.

Əgər “Koroğlu”ya tək qəhrmanlıq epusu kimi baxmaq doğru deyil. Onun ayrı-ayrı qolları ən gözəl məhəbbət dastanlarıdır. Bəzə süzə desək, “Koroğlu” eposunun tənqidiaracı qəhrmanlıqdırsa, ilmi, gəllə sevgidir, məhəbbətdir.

“Əslində olan dırnağında göstərir”

Mən burada yazıda genişləməyə ikinə bir neçə söz haqqında qısaca danışmaq istəyirəm. Zənkə “hərami”, “qazaq-quldur”, “qəddar”, “razboynik”, “cahil”, “məhəmmətsiz”, “nadğ-rəst”, “qana həris ruhu cəhənnəmə olan”, “qulbəsovet tarix-zilət”, “süzə baxan təbiyyat və incəsənət xadimləri” kimi süz və ifadələr məğliffin hansı ovqat gəstəndəkükləndiyini, yazının hansı məqsədlə yazıldığını aydın göstərir. Koroğluya hərami, razboynik, quldur, qəddar, cahil deyən dil tənqidir, ondan hər şey gözəlmək olar. Ancaq dil üzəinə danışmaz. Onu danıdıran var. Koroğluya, Dədə Qorquda qazaq-quldur, razboynik donu elə belə geyindirilmir. Burada aydın bir məqsəd var. Nədir bu məqsəd?

-Xalqın on min illik boyu formalaşmış etno-mədəni yaddaşını sükəb daşımaq;

-Onun yaratdığı və yaratdığı mədəniyyət, ülmə, milli-mədəni dəyərlərini qorumaq;

-Gələcək nəsillərə öz kezmələri nifrət oymaq;

-Xalqın gəvənə duyduğunu, qərrur yeri sandığını milli qəhrmanlarını ləkələmək, güzdən salmaq, kezmələri bu gəngən, bu gəngən səbahın genetik bəziyyətini qırmaq;

-Son nəticədə xalqın etnik yaddaşını zədələmək, onu üz milli-mədəni, etnik küğündən ayırmaq.

Məhz bunları düşünəndə, ağılın səzgəmində səzğə qarənliq mətəbləri iqla tutanda tam aydın olur ki, “sadist” süzğə yazıda dün-dün, üzğ dğrkd, yanlı-yanlı iqlilməsi qıyy naııq, bilməzlik və ya təsadəfi hal kimi yozula bilməz. Bircəy fikir verin ki, dğnyanın əmer-süykənən qədim dili olan Tğrk dilində “sadist” süzğə qarlıı yoxdur. Deməli, “sadistlik” tğrk dilin həyat tərzində tamamilə yad olduəna gürə onun dildə süzə ifadəsinə ehtiyac olmamıdır. Bu süz dili-mizə yaxı halda “vəli” kimi, bir az dolayısı ilə “insan üğməndə həz alan, ləzə alan” kimi tərcümə edilir. Ancaq bunlar da zox vaxt onun mənasını tam ifadə etmir. Ona gürə, əks hallarda bu süzə hez tərcümə eləmir, E.M.Elxan kimi üzğə iqlidir. “Sadist” süzğə əslində elə adamlar haqqında iqlidir ki, onlar süzə həqiqi mənasında insan qanı izməkdə belə zəkinmirlə.

“Namus” süzə bir zox dillə yad olduə kimi, “sadist” süzə dğrk dilin yaddır. Bu onu güstəir ki, tğrk dğnyasında hez vaxt “sadistlik” olmayıb. “Də Qorqud” və “Koroə” eposlarında isə hə cğr qanlı dğğə sənərləri, məxtəlif cəza verməğsulları, qisas almaq yolları var. Ancaq onları oxuyub “sadistlik” haqqında düşünmə beləməmkə deyil.

“Koroə” eposunun mayası mərdlik, igidlik, kiəlik, humanizm, saf sevgi, məhbəbə, sədaqət duyuları ilə yəulub.

Koroə mərdlik rənəzidir, Zəlibel mərdlik dğnyasıdır!

Mərdlik hara, sadistlik hara?!

Koroə kiəlik rənəzidir, Zəlibel kiəlik yuvasıdır!

Kiəlik hara, sadistlik hara?!

Koroə igidlik rənəzidir, Zəlibel igidlik yuvasıdır! İgid basdıəni kəsmə! “Koroə” eposunun canı, ruhu budur!

Onda igidlik hara, sadistlik hara?!

Zəlibel azadlıq yuvasıdır. Azadlıqla sadistlik bir araya sılə bilmə!

Zəlibel humanizm yuvasıdır. Humanizm insanlıq süzğənin sinonimidir. Humanizmə insanlıqla sadistlik bir araya sılə bilmə!

Zəlibel sdaqı yuvasıdır! Sadistlik olan yerdə sdaqı dən danımağa dymə.

Zəlibel saf sevgi, məhbəbt yuvasıdır! Sadistlik olan yerdə sevgidən, məhbəbtdən danımağa dymə!

Onda belə bir sual zıxır ortaya:

-E.M.Elxan Koroğlunun sadistliyini harda və nədə görə? Koroğlu kimi bir milli qəhrəmanla üyğnək, onunla qərrur duymaq və zinə ona sadist demək, belənifrət bslrnmk məğliffin aqlına haradan gəlir?!

Bu suallar tərfində nə qədər dəğnsən də axırını bir yana zıxara bilmirəm. Bircə onu bilirəm ki, həmişə bir yazı onu qəlmə alanın hiss və durulmalarının, daxili aləminin gəzğəşdər. Bəda süzlədək, yazı insanın üzğnğifadəsidir. Əslində qəlmə insanın üzğndən əsli olmayaraq onun izini azıb güstər. Ona gürdə yazı bir növ qan analizidir. Atalar güzə deyiblər ki, “əslində olan dırnağında güstər”. Bu məsli yazı-pozu adamına ğnvanlayanda belə yozmaq olar ki, istənilən yazının ruhu, ovqatı məğliffin əli (yəni duyusu, dəğncəsi, daxili aləmi), qəlmə isə dırnağıdır. “Urus Koroğlusu” yazısı da məğliffin məğləddə mə nəvi dəyər ərimizə nifrət, qəzəb və bühtan dolu daxili dənyasının, qəbində, beynində yuva salmış qəzəli hiss, fikir və duyularının süzləfədəsində bəda bir ləy deyil.

Burada bir-iki kəlmə namus haqqında demək istəyirəm. Atalar deyiblər ki, “namusu itətdilər, it yemdi”. Bu gəğn elə adamlar var ki, namusunu yeyib, arını da belənqurayır. “Urus Koroğlusu” yazısındakı Koroğlu namussuzdur, onun yaratdığı Zəlibel də namussuzluq yuvasıdır. Bunların bizim milli qəhrəmanımız Koroğluya və onun Zəlibelinə həz bir aidliyi yoxdur. Bu yazının məğlifi təzə bir Koroğlu obrazı yaradıb, Stepan Razinin babası Koroğlu. İndi də üzğnğn uydurduq Koroğlunun zuxasını xalqın milli qəhrəmanı Koroğluya geyindirmək məkrli niyyətlə və məqsədi gizlətmək istəyir. Mən bunları yandırmadan deyirəm. Məncə Koroğlunun haqqında dediyi bəğtən süzlə məğliffin üzğnə aiddir.

“Sözün də su kimi lətifəti var”

“Urus Koroğlu” yazısının adı qədim dillə xələmliyədir. Bütöy Nizami Gənci deyirdi ki, *Sözün də su kimi lətifəti var, Hər sözü az demək daha xoş olar*. “Urus Koroğlu” yazısında o qədim yersiz uzunzuluq, çərbəli səhvli, cəmlilə zorla yamanmıyabanzı söz və ifadələr var ki, burada süzənlə lətiflə tündə, güzəliyəndə danılmaq məmkən deyil. Birincisi, yazı bu gənlə dilimizdə iqlimləyi və iqlimləyinə hez bir ehtiyac olmayan rəb-fars süzlə, ifadələri iləldə doldurulub ki, onların hərəsi gəl yanında bir tikana bəzəyir. İkinci, yazıdakı orfoqrafik, qrammatik, gəslub səhvli ilk baxıdan oxucunun diqqətini zəkir və onların zoxluu adamı yorur. Gəncəgə, eyni süzlə, ifadə və cəmlilə tez-tez, üzgə dəzox zaman yersiz olaraq təkrarlanması yazının lərinliyini, dadını-duzunu qazır. Əslində köniyyətlə yazılmamı bu yazıda lərinlik axtarmada dəymə. Dürdəncəgə, atalar süzə və məsləhlətin, idiomların, frazeoloji ifadələrin qol-qabırması sındırılır, tərif edilir, anlaşılmaz hala salınır. Halbuki bu çə deyimlə tərif etmə olmaz. Yazının dili haqqında dənlərkə adama eləgəlir ki, onu rusca dəngə, tərkcə yazıblar, yaxud rusca yazıb sonra dilimizə zəviriblə. Hə iki halda da qəlmə nələndə olmuşdur. Buradakı səhvliyənin hamısı haqqında danılmaq ehtiyac duymasam da, bəzilə haqqında qısaca fikir süylməyi lazım bilirəm.

1. Xakiriz, məxləfat, gəru, ləri, ləhasil, aqaz, zibun, sıfraq, bəlfəkar, max, struq, vataqa (vəlgə tərkcə süzəgə və vlgəklində yayılır), zikr kimi süzlənin bu gənlə dilimizdə iqlimlədiyini, arxaiklədiyini, bəzilənin isə gənumiyyətlə hez vaxt iqlimlədiyini və anlaşılmadığını hamı yaxlı bilir. Bu süzləni iqlimləməklə yalnız dilimizi korlamaq olar.

2. Dənyayi-Xəzər, ləhri-şəhan, ləhri-Fəhəbad, rəsvayiyə-cahan, təyiriyə-libas kimi rəb-fars tərkibli ifadələrin yazıda gen-bol iqlidilməsi tərkcə yabanzılıqdan, rəb-fars dəncəsinə yaxınlıq və dolmalılıqdan irəli gəlmişdir. Bu səvgili ifadələri dilimizin güzəliyəni iləzələməyib zoxdan zıxdə olmuşdur.

3. “Qəncirsiz sərvt”, “Yani əhid”, “evləri dillər”, “düyənin tərkinəzəkilirlər”, “iz səhmanını bələyən qayalar” kimi deyimlərin yazıda gen-bol işlənmiş hətə mğəlifin təfəkkər, dəğncətərini aydın güstərər, hətə dillimizi yaxşı bilmədiyini. Azərbaycan tərkcəsini yaxşı bilən adam üz yazısında belə ifadələrlə iştəmyəhtiyac duymur. Qəlm nəqləndəbləndə dil daha tez korlanır. Deylən bu cğr yazı yazanların bir mqsədi dölubəlaq suyu kimi dumduru olan dilimizəğr suyu qatıb onu bulandırmaqdır. Azərbaycan tərkcəsində “sərvtqəncirsiz” deyilməz, dilimizdə “qəncirsiz güzəl” ifadəsi var ki, bu da “eyibsiz güzəl” mədəsindədir. “Yani əhid” olmaz, “Yani sğbut” olar. Əhid canlı insandır, onun yanına Yəni epitetini qolmazlar. Əh yaxşı halda “cənlə əhid” deyilən “Evləri dillər” ifadəsi bir az da gğləğdölür. Dilimizdə “ev yaran”, “evğirən”, “ev döləndən” ifadələri var, “ev dillər” ifadəsinə işlək dölə rast gəlirəm. “Ev dillər” deyimi mədəzi mədədələmür vələox bəyləslədir.

“Tərki” və “tərki” süzləri yaxşı qafiyələrdir, ancaq anlamca ayrı-ayrı süzlərdir. Onları bir-birində ayırmamaq yalnız dili bilmənləkdən irəlilə gəlmişdir. “Yerin tərki”, “dölizin tərki” deyilir, “atın tərki”. “Atın tərki” və “dölizin tərki” küğəndən yanlıdır. Xəlq həz vaxt belə deməz. “Səhman” üzğ bələnmisəliqlə, təmiz deməkdir. “Z səhmanını bələmlək” dölə “dölizin tərki” kimi bir ləydir. Dilimizdə “Səhmana salmaq” deyimi var.

4. “Qəncirə” süzğnəverdiyi izah mğəlifin dilimizi yaxşı bilmədiyini təsdiqləyən daha tutarlı faktdır: *Onlar arasında “qəncirğədan” (yəni at belindəki yəhərin arxasına çəlinmiş qarmaqlar) qanlı insan başları asan, insan dərisinə saman təpən qəddar həramibaşı cəlalilə Koroğlunun adını çəkir*⁵¹⁰. Qəncirənin mütərizləkdəki izahı mğəlifin bu süz haqqında anlayış olmadığını güstərər. O bilmir ki, yəhlər həz bir qarmaq zəlinmür. Hətə döləncirə qarmaq deyil, yəhlərin qəldə bir cğt, arxasında iki cğt qayıdır. Yəhlərin döləmir vələya taxta hissələrinde xğsusi yerlə bələlanır. Qayılar həyvə xurcun, yapıncı vələs. yəhlərlə bələlamaq gğğndğr. E.M.Elxan “Qəncirədən qanlı bələlar as-

⁵¹⁰E.M. Elxan. Urus Koroğlusu. “Azərbaycan”. Bakı. 2006. Sayı 9. s. 133

maq” ifadəsini oxuyub elə bilir ki, qancırda qarmaqdır.

5. Mğlifin atalar süzlərimizin və frazeoloji deyimlərin qol-qabırçasını sındırması da tələccəb və tələssəğ doğurur. Onlardan bir neçəsinin doğu variantlarını yada salmaq istəyirik ki, mğlif bundan sonrakı yazılarında həmin səhvləri təkrarlamasın. Məsələn, dilimizdə “iynətsan yerə dğmz”, “ağac atsan yerə dğmz” təklindiləri ifadənin “*bazarda iynə salmağa belə yer yox idi*” kimi ifadəsi yalnız bir cənbi dəmləni xatırladır. “*Çulunu sudan çıxarmaq*” və “*sudan quru çıxmaq*” ayrı-ayrı mənalarda idilən idiomatik ifadələrdir. “*Sudan quru çıxmaq*” gğnahını danmaq, elədiyini boynuna almamaq, üzgng gğnahsız kimi güstərk mənalarda idildir. Bir ilin ühdəsinə zətinliklə gələdikləsə “*çulunu sudan güclə çıxartdı*” deyirlər. E.M.Elxan bu iki ifadəni birləşdirib “*çullarını sudan quru çıxarmaq üçün*”⁵¹¹ təklinsalmıdır ki, dilimizdə belə deyim yoxdur. “*Həyani yeyib, namusu tullamış*” deyimi də “*namusunu yeyib, arını belinə qurşayıb*” idiomunun kobud tərifində başqa bir ləy deyil. Bu deyimin kükəndə bir atalar süzğə dayanır: *Namusu itə atdular, yemədi. İfən yemədiyi namusu yeyənlər haqqında belə deyirlər. “Dadanan dayanmaz, yağdıqca da doya bilməz.”⁵¹² deyiblər atalar*” və “*payız getdi, qış gəldi, vay titrəmək dərdi*”⁵¹³ deyiblər atalar” cəmlərində hez nəbə də gəlmək olmur. Məni bu cəgr atalar süzğə elməni, zənkə onları atalar deməyiblər. Atalar bu cəgr dəyəsiz və bayaq atalar süzləri desəydilər onların hez biri yalamazdı. Bu da atalara bütən atmaq, onların mədrikliyinin, kamilliyinin gəstənkülgə salmaqdır. Birinci deyim xalq arasında “*Dadananla quduranı saxlamaq olmaz*”, “*Dadanan qudurandan pis olar*”, “*Dadanan durmaz*” kimi ifadə olunur. “*Dadanan dayanmaz, yağdıqca da doya bilməz*” bəzi kitablara dəgəndə atalar süzğə deyil. İkincini isə atalar yox, E.M.Elxan üzgə “yaradıb” ki, həni də atalar süzğəng mğlif kimi tarixdə gəng.

⁵¹¹Yenəbrada, s. 129

⁵¹²Yenəbrada, s. 143

⁵¹³Yenəbrada, s. 136

Yazıdakı bir zox cəmlərinin qüvəliyi onların bələdçiliyini xeyli zəiflədirir. Əks halda əkilzil buraxılır və bu da dolaylılıq yaradır. Buraxılmış əkilzili müərizdə güstürməklə bir neçə misal zəhmət istəyir: *Burada kiçik bir haşiyyə çıxıb deyək ki, “qazak”, “kozak” deyimlərinin mənşəyi(nin) Türkiyəstanda yaşayan türk əsilli qazaxlara daxil olmasa da...⁵¹⁴”, “Digər tərəfdən, vəkillərin İspoqan”da ləngiməyi-(ndən) və xahişnaməyə müsbət cavab alınmadığından şübhələ-nən batka duyuc düşüb irəlində həramilərin (n artıqdır) düşəcəkləri (düşəcəkləri) tələdən çıxmaq (qurtarmaq) üçün min cür bəhanə axtararaq təcili Rəşti tərək etmək qərarına gəlir.⁵¹⁵” və s. Yaxud bələdçi misal: *Üç at qoşulmuş arabada batkanın yan yörəsində əllərində dəyənək və qılinc tutmuş dörd tufəngçi dəyənəklə onu vurub səsinə çıxarmağa qoymamışlar.⁵¹⁶**

Maraqlıdır, dolaylılıqdan mı əkilzili dərindən və qılinc tutmuş adamlara təfəngzi deyirlərmi?! Axı dərindən və qılinc hara, təfəng hara? Əkilzili təfəng tutan adama dərindən və ya qılinc-dar deyirlərmi?! Üzgü dərindən təfəngli vursaydı dərindən yarıydı, dərindən olardı ki, bəlkə dərindən təfəng dərindən vurarıymı? Axı dərindən vurur. Bu əkilzili yanaşsaq onda qoyun otarana sığrığ, malın sığrılma zəhmət desək dərindən daşılmaz ki? Daha bir misal: *...Urus Koroğlusunun qəddar vataqası ilə yaxınlaşdığından xəbər tutmuş bir şəhərin sakinləri canlarının dərdindən bazar-dükkanı, ev qapılarını bərk-bərk bağlayaraq baş götürüb şəhərin həndəvərindəki uca bir dağa (başqa variantlarda – qala və meşə) pənah gətirmiş və burada özlərini təhlükəsizliklə hiss etmişlər.⁵¹⁷*

Sonuncu cəmləni *...burada özlərini təhlükəsiz hiss etmişlər* kimi yazmaq mümkün deyildir, onda dili korlamaq hansı zərurətdən irəliləyir? Burada məni bircə sual dərindən deyir: Bu dərindən yazı yazmaq olarmı, yaxud dili bilməyən dərindən qılinc almağa məniyi haqları varmı? Bir dərindən yazı yazan-

⁵¹⁴Yenəbrada, s. 114

⁵¹⁵Yenəbrada, s. 128

⁵¹⁶Yenəbrada, s. 145

⁵¹⁷Yenəbrada, s.122

lara Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin orqanlarında saxavtlı yer ayrılması (məsələn, E.M.Elxan hər 3-4 aydan bir “Azərbaycan” dergisində çap olunur) adamın gəmanını min yerə aparır.

Mğəllif “Üçüncü mədlis”də “həliyə zıxır”, “Beşinci mədlis”də “həliyə zıxarır” və “Axırıncı mədlis”də “həliyə azır”. Elə buradaca ona xatırlatmaq istəyir ki, “həliyə zıxaraq” və “həliyə azaq” kimi yanlışlıqlardansa, “həliyə zıxaq” ifadəsini təkrarlasaydı daha yaxşı olardı.

Yəqin ki, yuxarıda deyilənlər yazının dili haqqında aydın təsvir yaratmaq üçün bəslənmişdir. Deməli, onların sayını artırmağa ehtiyac yoxdur.

“Qayıdaq mətləb üstünə”

E.M.Elxan yazının lap başlanğıcında, daha doğrusu, “Üçüncü mədlis”in 12-ci abzasında *İndi qayıdaq əsl mətləb üstünə...* deyərək əsl mətləbdən zox tez uzaqlaşdığını söyləyir. Əslində mətləb gətirngölmədiyinə görə onun hansı mətləbdən uzaqlaşdığını bilinmir. “İkinci mədlis” başlayan kimi yenidən əsas mətləbdən uzaqlaşır və mədlisin sonuna yaxın deyir: *Sözümüzün ucunu itirməyib gələk yenə əsas mətləb üstünə*. “Gözünçü mədlis”də *Əsl mətləb budur ki...*, “Beşinci mədlis”də *Əsl mətləb isə ondadır ki...* desə də, həqiqətən onun mətləbi zoxlarına aydın olmur. Mən isə onun mətləbini yazının başından, eləcə də duymuşam və bu yazını da ona gürə yazmışam. “Altıncı mədlis”də məğəllifin əsas mətləbdən yayınıb-yayınmadığı vurulmasa da, adi oxucu üçün qaranlıq qalır, sühbətin hardan başlayıb, harda qurtardığı da bilinmir. “Yeddinci mədlis”də *Deyəsən yenə əsas mətləbdən uzaq düşdük...* və “Səkkizinci mədlis”də *Xülasə, qayıdıb gələk yenə əsas mətləb üstünə* cəmləndirən onun hər addımında *mətləbdən uzaq düşdüyü* aydın gürəngür və hər dəfə mətləb gətirngöyü qayıtmaq istəsə də, qayıda bilmir. Gürəngür, onun mətləbi hez üçün deyil. Yazı adamının mətləbsizliyi və ya tez-tez mətləbdən uzaqlaşmağı isə zox pis haldır. Yazıdakı uzunzuluq, süzəngüyləndirilməmiş məğəllifin nə qədər

dər illərində, mətləb göstəngilə bilməmişlə bələmə daha doqru olar. Hiss olunur ki, məğlilifin əsas mətləbi zox alər bir xəyanətlə, bühəta qol qoyub Koroğlu və Dədə Qorqud kimi məni dəyərlərimizin, etnik yaddələrimizin, milli xarakterimizin əri mühtəmələ dəyəicilərini güzdə salmaq, onlara ilqə yaxmaq olduquna gürlə tez-tez mətləbdə yayınma ə mədbur olmuədur. Bəlkə dələytanın onu yoldan azdırdıqlı duymuəancaq yaxasını onun əində qurtara bilməmişdir. Nəhayət, “Axırını məlis”də bu mətləbi azıqlamıədir: *Nahaq qan yerdə qalmaz, boğaz üzənin boğazını üzərlər, qılınca qılınca dan ölər*”-dəmişlər atalar. *Bu minvalla bolşeviklərin “qiyamə kəndilərin ən parlaq nümayəndəsi” rüsvayi-cahan olub öz haqlı və layiqli cəzasını alır. Əsl mətləb də elə burdadır.*⁵¹⁸

Məğlilif “rus” və “bolşevik” süzlərini belə tez-tez itlətməklə xalqı Koroğluya atdıqlə bühəta inandırmaq istəyir. O bilir ki, xalqın “rus” və “bolşevik” süzlərində xoqlə gəlmir, ona gürlə az qalır Koroğlunu bolşevik adlandırsın. Axı onun əsas məqsədi *Koroğlunu rüsvayi-cahan* etməklədir. Ancaq E.M.Elxan unudur ki, xalq onun tükəyğ yalanlı güz yələrləna aldanıb üz milli qəhrəmanına sevgi və məhəbbətini zərqlə azaltmayacaq! Bu “güz yələrlə” onun üzğəndəməhəbbət qazandırıp, bələcalıqlə gəfirməyəcəklə!

Bühəta və qarayaxma ruhlu bu cəy yazılar artıqlə 15 ildir ki, ara-sıra bələzi mətuat orqanlarında ilqlə gəzğ gürsədəklə kətləvi xarakter almamıədi. Son illərlə bu yazıların hələ sayı zoxalmıqlə hələ dərqləngi təndləmişdir. “Alatoran” dərgisində və “Sərlətlə gələti”ndə Fəzulinin, Cəlil Məmmədquluzadənin, Səməd Vurğunun gənvanlarına süylərdərlə əslində onların məğliliflərinin kim olduqlərini güstərir, bələqa süzlə üzğərlətan olmayan (mərlə bu süzləri dilimlə gəfirməklə istəmərdim) Fəzulini ərlətan, üzğə satqın və vətənlə xaini olmayan Cəlil Məmmədquluzadəni satqın və vətənlə xaini, üzğə bolboləz olmayan Səməd Vurğunu bolboləz adlandırmaz.

Təşşəflə olsun ki, Azərbaycan Yazıçılar Birliyi uzun

⁵¹⁸Yenləbrada, s. 146

məddət bu bühtanlara qulaq asmaqla kifayətləndi və bühtanzılar Fəzulidən öz bəni addımlayıb gəngməzə yaxınlaşdıqca yavaş yavaş AYB rəhbərliyinin canına isti kezdə. Sonra bir-birinin ardınca onlara cavablar verildi: ... *“Alatoran” dərgisi bütün mənəvi və mədəni dəyərlərimizə qənim kəsildi. Azərbaycan ədəbiyyatını ermənilərin belə cürət etmədiyi bir inkarçılıq və qəddarlıqla məhv etməyə çalışdı, millətin iftixarı olan insanları ən iyrenc üsullarla ləkələməyə başladı (“Ədəbiyyat qəzeti”, 15.06.06).*

“Alatoran” dərgisini o saat gürən AYB rəhbərliyi “Azərbaycan” dərgisini məsləhətçilərimizə ucaldana qaldı niyə gürməyirdi? AYB rəhbərliyində bir cənab “Azərbaycan” dərgisinin məndəricatına baxmışdım ki, “Urus Koroğlu” bələndən gəlirdi, bəni burada sühbət edəndə getdiyi ilə maraqlanırdı?! Ərəblərimizlə deyirdim ki, bələndə. Mən bu yazını yazandan sonra baxdılar da, gürdüldü deyəndə deyirdi ki? Hamı gürdüldü ki, “Azərbaycan” dərgisində bələndə bir yazı zəp olunub. Gürdüldü kimi də hamı gürməyirdi. Xalqın qabağında, yəni kəndə “Dünya Qorqudu” və “Koroğlu”ya məsləhətçilərin danı, üzllərini xalq adamı kimi güstürən ad-san və vəzifə sahibləri ağıllarına su alıb susdular. Danılaşdı ki, bu yazı AYB-də məğzəkirə edilsin. Razılaşdılar və sonra da üzlləri buna rəğib türtdilər. Ağılları kimlərin ağıllarına deyirdi, müvqelərini öz səksən dərəcə deyirdi. Bəni bunların altını dolayı yollarla on yeddi ildir ki, məndə zəkirəm.

Bir məsləhətçilərimiz var ki, gəlir “Urus Koroğlu” yazısı Azərbaycan Yazıçılar Birliyində məğzəkirə olunsaydı, onların güzlərində tiri hamı gürdüldü. Onsuz da Əslam Sadıq gürgə, ovqatlarına soğan doğurdum, bələndələrinin gülməyini istəyirdilərmi? Burada bələndə səbəbi də var. Onlar haqqında bələndə bir yazımda genləndirənlərim.

“Alatoran” dərgisi ilə bələndə müvqeyində AYB tamamilə haqlıydı, buna süzüm yoxdu. Ancaq eyni süzlə “Azərbaycan” dərgisi və bir sıra Azərbaycan yazıçıları haqqında da deyilirdi, AYB-nin obyektivliyini və səmimiyyətini daha zox inanardım.

Məsələn, Kamal Abdullanın məşhurluğunu, üçüncü yaddaşımızda məğqəddəsləndirən Dədə Qorqudu az da olsa, güzdən salmağa yünəlməyi "Yarımziq yazma" romanının Moskva və Parisdə yazılmasının zox gərklətdir olunması bu səhimiyyəti və obyektivliyi təbii altına alır. Bu roman Moskva və Parisdə dəhiyanlaşdırdığına gürəyox, məhz Dədə Qorqudu az da olsa güzdən salmağa xidmət etdiyini gürə tezliklə ilqə gəzə gürməğdər. Orxan Pamukun nəyigürə Nobel məğkafatı aldığıni unutmayaq.

Mənim davam millət və vətən davasıdır. Üncü vətən və millət gəlir. Vətənim və millətim xeyanət edən ləğvə hez cəğ bəriyə bilmirən. Hez kəsləndəsi davam yoxdur. Bu məsələrdə Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin müvqeyi ilə mənim müvqeyim gəst-gəstləndəğər: *Qarşılıqlarına qoyduqları məqsədə çatmaq üçün – azərbaycanlıları tarixsiz, mədəniyyətsiz, ədəbiyyətsiz bir xalq kimi qələmə vermək üçün ilk növbədə ziyalılarımızı və əbədiyyətə qovuşmuş klassiklərimizi gözdən salmalıdırlar ("Ədəbiyyat qəzeti", 04.06.04).* Əh pisi odur ki, Azərbaycan Yazıçılar Birliyi bu müvqeyini həmişə yox, yalnız onun rəhbərlərinə lazım olanda bildirir.

Bu süzlə konkret olaraq bir nəfər gənvənlənsə də, qəlməni bəhtən gəğdən ləğvə hamısına aiddir. Gərək almasıyla demək lazımdır ki, bu gəğnə aramızda belələri az deyil. Onlar gəzəməğzə gəğlə gəğləyələmələrimizin altını qazırlar. Biz də gəğtəğn bunları gürə gürə gürməzliyə vururuq. Gərək alından məsələrdən biri də odur ki, bu səpəgəli yazılarda artıq Dədə Qorqudu və Koroğlunu güzdən salıb xalqı bu iki süz-sənət, mədəniyyət abidəsinə imtina etməyə zərərliyə səslənir. Bax burada adamın dalağı bir az sancır. Dəğləngərsən ki, gürə sə "Alatoran", "Sənət qəzeti" kimi mətbuat orqanlarının ideoloji dayaqları hardadır?! Yoxsa onlar bu ilələri üzbələhəməni gürə gürəndə?! Bəs "Azərbaycan" dəğəsi bu yazını niyə zəp ələyib? Bəs yazı niyə məğzakirəblənmədi?

Süz azadlıq, fikir pləğrealizmi pərdəsi altında millətin mədəniyyətini, ruhunu təhqir etməyə qətiyyətlə yol vermək olmaz. Yuxarıdakı yazıda doqru olaraq deyilir: *Nizamnaməmizin 1-ci*

maddəsinin 2-ci bəndində qeyd olunur ki, “Azərbaycan Yazıçılar Birliyi klassik ədəbi irsin keşiyində durur”. 5-ci maddənin 1-ci bəndində də göstərilir ki, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü Birliyin Nizamnaməsini pozduğu halda üzvlükdən çıxarıla bilər. Azərbaycan ədəbiyyatının klassik irsinə düşmən münasibəti bəsləmək–Nizamnaməmizi kobud şəkildə pozmaq deməkdir.

Zox güzül mən Yazıçılar Birliyinin bu müvqeyini və mğnasibətini görkdən bəyindirəm və həttilə “Xural” qəzetinin 26 sentyabr-2 oktyabr 2004-cü il tarixli 38-ci sayında “Zəfərndiyat” ziyalı süzğ deyil” başlıqlı yazımda Azərbaycan Ədəbiyyatının və mənəviyyatının dğmənliyinə kəskin cavab vermişdim. İndi soruluram: “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Koroğlu” klassik Azərbaycan Ədəbiyyatı deyilmi?! Onların mənəviyyatımız və mənəviyyatımıza dərli yoxdurmu?! Yoxsa onları qorumaq Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin funksiyasına aid deyilmi?! Dğnya eposunun, bədii süz sənətinin zirvəsi olan bu iki eposu “erməniliyin belə cəgrət etmədiyini bir inkarçılıq və qəddarlıqla məhv etməyi, millətin iftixarı olan Dədə Qorqudu və Koroğlunu da iyrənc şüurlarla ləkələməyi” Azərbaycan Ədəbiyyatının klassik irsinə mənəvi dərliyinə və xalqın iftixarı olan Dədə Qorqud və Koroğlu kimi mğqəddər tarixi xəsiyyətlərə dğmən mğnasibətindən başqa nə adlandırmaq olar?! Axı “Azərbaycan” dərğisi AYB-nin orqanıdır, ona AYB rəhbərlik edir və Nizamnaməyə gürəhənin dərğinin dər bir nümrəli və zifəsi klassik ədəbi irsimizi qorumaqdır. Yoxsa onun “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Koroğlu” eposlarının gəstənbə bəladı və “səlib yğrəgən” AYB-mi qərar verib?! Əgər AYB-nin bu yazıdan xəbəri yoxdursa, onda bu boyda xəyanətli niyə güz yumulur?! Üzgüzgündə qıl axtaran (səlib bunların hez biri qıl deyil) AYB niyə güzgündə tiri gürməgər?! Bəs onda “Alatoran”la, “Səlib qəzeti”ylə “Azərbaycan” dərğisinin fərqi nədir?! Yoxsa “Azərbaycan” dərğisi AYB-nin üz orqanıdır deyilgənahını ört-basdır etməyə gəzən bəgən bunlara güz yumur?! Üzgə dər “Azərbaycan” dərğisi “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Koroğlu” eposlarını yaradan xalqın üz alın təriylə formalaşdırdığı düvlət bəgdesində maliyyəlidir. Onda gələn gürək xalqın

üz puluyla yaşıyıb, onun milli mədəni dəyərlərini bu cərgələrdə mək, aqılamaq, həta onlardan imtinaya zərmaq nədeməkdir? Bəs AYB rəhbərlərinin yuxarıdakı tələssəbkəliyi harda qaldı?

Bunlardan daha dərinli bir fakta baxın. “Urus Koroğlu” yazısını zəp edən qələh gəstəqara var deyilmədiyini bir yana qoyaq, bəs aldıqları yəksək məkafata nə deyək?!

Bir milləti nəaclıqla, nəməğharibəyolu ilə, nədöməgəstəməlik ziliklətarixdə silmək məmkən deyil. Millətin mədəni onun dilinin və mədəniyyətinin ülgəməndə kezir. Deysən, dəməməlikrimiz bunu anlayıblar və ona gürdə bir nəzəldir ki, dilimizin və mədəniyyətimizin mədəvinəyünəmə gəclə iə aparırlar. Məğləhidlər gəstədir ki, dilimizi bilməyələrin qələmə sarılıb məxtəlif qəzet və dərgilə buraxmaları, kitab yazmaları, mədəniyyətimizə qənim kəsilmişə xain və bədxah adamların bələrinin sıllanması, onların həri və xırda xəyanətin məqabilində lazıminca məkafatlandırılması qətiyyətlə sadəgi deyildir. Mənim son vaxtlar gəldiyim qənaətlə belədir ki, bəğən bu ilə vahid məkəzədlə planlı təkiləldirə olunur və maliyyəllədirilir. Qətisadi və maddi zətinliklə izindəyələdimez bir vaxtda bu qədr bəhtan və iftiralarla dolu yazılar, kitablar yazıb onları zəp etdirmək sizəasan gəlməsin. Bəğən bunlar xəlqi məxtəlif yollarla soyub ac-yalavac qoyan bir qrup adamlar tələfində maliyyəllədirilir və onlar ələndə xəlqın pulunu onun üzənə qarətə bələta, dilinin və mədəniyyətinin mədəvinə sərəf edirlər.

“Urus Koroğlu” yazısının zəp olunması o deməkdir ki, dəməmə mədəniyyət bulaqımızın bələnda oturub onun gəzənə zətlə tükəq, biz də fil qulaqında yatırıq. Bu mədəniyyət bulaqının gəzənə qorumaq kimliyində, sələtində, yələndan asılı olmayaraq həri bir Azərbaycan vətəndəşinin, ilk nəvbədə isə ziyalılarımızın borcudur. Xəlq da üz mədəni dəyərlərinin kəliyinə qalxmalı, bu idə ziyalılarımızə dəstək verməldir. Bu iə bir qurum olaraq AYB-nin və AMEA-nın institutlarının boynuna dəğər. “Azərbaycan” dərgisi isə AYB-nin orqanıdır!

2.12. “KOROĞLU” EPOSUNDA ŞUMER MOTİVLƏRİ

Türk epos yaradıcılığının zox qədim tarixi var. Təkcə “Kitabi-Dədə Qorqud” kimi kamil, bitkin və bəzərsiz bir eposu sıyılmaq üçün gəzən neçəmin illik dastan yaradıcılığı tədris oluna bilər. Ona görə də sarıf demək olar ki, türk epos yaradıcılığı zox zəngin tədris və təhsil təşkilatında inkişaf edən bu gənc sənəyi yığsınadır. Türklər dünyada yeganə xalqdır ki, iki yəzdən zox qəhrəmanlıq dastanı var. Bu saya soyuqanlı yanaşmaq olmaz. Elə xalqlar var ki, onun bir dənə xalq dastanı, xalq eposu yoxdur. Burada erməni xalqının adını səsarətləzək istəyir. “Sasunlu David” xalq dastanı deyil, onu xalq yaratmayıb, erməni yazıcıları yazıblar. Bu fikri təsdiqləyən arqumentlər bəlidir və kitabın digər bəlmələrindən danılmıdır. “Dədə Qorqud” Şumer düvrgə il yaxından sıslıdır. Onun bir zox sğjet və motivlərinəynil Şumer epik mətnlərində rast gəlinməsi qətiyyətlə təsdiqlənir deyildir. “Dədə Qorqud” da birdən-birəyənib indiki məqamda bəzi dərəcəyə gəlmədi. Onun da bir bələnci var. Türklər “Dədə Qorqud”ə qədr onlarla dastan yaratmışlar. Zoxusu gəlib bizəzətməyən, tarixin hansı kəsimlərində sıtəbatmışların dastanlar da hətə bələnc deyil. Bələnci bir qədr dənliklərdə qədimlərdə axtarmaq lazımdır.

Azərbaycan folklorşnaslığında hətə yetirincə araşdırılmamış, niyə daha az diqqət yetirilən məsələlərdən biri dastanlarımızın genezisi və tipologiyasıdır. Bəlkə də tədqiqatlarda bu müvzuya seyrək-seyrək toxunulması onun araşdırılmasında qarşıya zıxan zətinliklərəbələndir. Hətə halda bu məsələləri dərindən, hərtərəfli öyrənməyin vaxtı zətməlidir.

Şumer folkloru və dənbiyyəti ilə ilgili araşdırmalar bugən folklorşnaslığın bir zox qaranlıq səniflərinin aydınlaşdırılmasına yaxın imkan yaradır. Xəsusilə türk eposşnaslığının qarşısında duran və bu gən üz hətini güzləyən zox aktual müvzular var. Burada türk epos təfəkkərgə, türk dastanzılıq təhsilinin tarixi, inkişaf mərhələləri, epos poetikasının türk epos təfəkkərgə il

ğzvi vəhdtdüyrnilməsi kimi məsələləri güsterməklər. Ömer epik mətnləri Azərbaycanca zox az üyrndiyinğür, dastanlarımızın ilkin qaynaqları, tarixi, tükəklü düvrğ, inkişaf məhəlləri, eposzuluq mədəsinin yaranması, bu mədəsinin digər xalqlar təfindən məimsənməsi vəs. kimi məsələləri bəli yeni arađırmalara ciddi ehtiyac duyulur. Son vaxtlar Ömer və türk dastanları, eləddəatalar süzğ vəməsələləri, lirik mətnləri, təhsilləri, himnləri arasında aparılmımgəqayisli təhlillər nəticəsindəğz zıxarılmalı zoxlu sğjet, motiv vəobrazların oxlarlıq, Ömer vətürk dillərinin genetik qohumluq, Ömer vətürk xalqlarının mədəniyyətlərinin eyni tükəklü vədğğncədən, əlaq vəpsixologiyadan, adlarındən, dğnyagürgğndən qaynaqlanmağı yuxarıda deyilənlərin nəqəddə aktual olduğunu aydın güsterir. Türk epos yaradıcılığının vədastanzılıq mədəsinin üz bəllənəcini Ömerdən gütgərdğyğ artıq əbhədoğurmur. Sonuncu fikirdən isəbeləhətic zıxır ki, dğnyanın bir zox xalqları dastanların sazandalar təfindən ifasını ilk dəfətürklərdəgürməğvə eposzuluq mədəsini dətürklərdən gütgərməğllər. Türk vəÖmer epik mətnləri arasındakı genetik bəlləliqlər bu fikri süyləmyətam əsas verir. “DədəQorqud”, “Koroğlu”, “Manas”, “Ural Batır”, “Maaday Qara”, “Gizir”, “Alpamış” vəs. kimi türk eposlarında bu fikri süyləmyə əsas verən yetərlincə faktlar vardır. Mə onları bir qismini arađırıbğz zıxarmılam. Deməli, dğnya xalqlarının folklor yaradıcılığının ilkin qaynağı Ömer folklorudur, Ömerlərdəüz nüvbəsindətürklərdir. Bu gğn əlimizdəsonuncu fikirləri təsdiqləyən yetərlincə təkzibolunmaz arqumentlər var.

“Koroğlu” türk dastanları izlərisində yayılma cədafiyasının genəliyinğür, bənzəri olmayan bir əsərdir. Poetik tutumuna gürdəonu yalnız “DədəQorqud”la yanağı qoymaq olar. “Koroğlu” dastanı ilə Ömerlərin tə məşhur epik qəhrəmanı olan Bilqamis haqqındakı beqəhrəmanlıq dastanı arasında zox yaxın əsləlməllər var.

Bilqamis sərkərdədir, iğddir, qəhrəmandır.

Koroğlu da sərkərdədir, iğddir, qəhrəmandır.

Bilqamis ağıllıdır, hələyi biləndir, mədrəkdir. Onun haq-

qındakı dastanın ilk cəmləsi belədir: Hər şeyi bilən adamın dastanı! Bu baxımdan Bilqamısın adı Bilgəxaqanın adı ilə dənəyaxından səslənir.

Koroğlu ağıldır, mədrikdir. Nigar xanım onun haqqında deyir: “*Koroğlu, biz sənin Koroğlu olmağını bilirik. Əgər bilməsəydik sənin başına yığılmazdıq. Düzdü, igidsən, qoçaqsan, iş üzün bilənsən*”⁵¹⁹. Buradakı *iş üzün bilənsən* ifadəsi Koroğlunun ağıllı, mədrik olduğunu ifadə edir.

Bilqamıs Urukun zarıdır, böyük bir xalqı vətənlərini idarə edir.

Koroğlu Zəlibelin atası, dənəyaxın başıdır. Zəlibel bir vətənlər təmsalindədir, burada bəstəçi mənəvi Koroğlu həl edir.

Bilqamıs qəhrurludu, mədrikdir. Mənəviyyələrini qoruyandı, mədliyyini uca tutandı.

Bilqamıs vətənlərini bəstəçi varlığıyla sevir. Kəlim xaqanı Urukun bəstəçisi qoğlun zəlib onu üzgən təbə etmə, adamlarını aparıb Kəlimlə bəstəçilik istəyirdi, Bilqamıs bunu öz mədliyyinisi qədir-mir və ələlinin, mədrikiyyinin hesabına Kəlim xaqanı Aqanı fikrində daşındır. Urukun azadlığını və məstəqilliyini, adamlarının rahatlığını və qəhrurunu qoruyur.

Koroğlu qəhrurludu, mədrikdir. Mənəviyyələrini qoruyandı, mədliyyini uca tutandı.

Koroğlu Zəlibeli canından artıq sevir. Dənəyaxın *şah da gəlsə Çənlibelə qoymaram* deyir. Hasan paşa on bəstəmin qoğlunla Zəlibelin bəstəçisi gəlmədən bəstədən artıq bildiyi, canından zox sevdidi, yeddi min yeddi yəz yetmi bəstəçini qoydu Eyvaza deyir: *Dəlilərdən iki min götürüb kəsərsən bəndərgahları. Onu-bunu bilmirəm. Çənlibelə bir adam buraxsan, başını özüm kəsəcəyəm*”⁵²⁰. Bu süzləri yalnız vətənlər-Zəlibeli öz canından artıq sevdən bir adam deyə bilər. Burada Koroğlu tənəzinin bir güzənlər Zəlibelə ikinci güzənlər Eyvaza sevgisini qoymu və vətənlərinin nənə qədrə ağırlı gəldiyi güz qabaqındadır. Halbuki Koroğlunun Eyvazı necə sevdidiyi süzlərdə mənəvi deyil.

⁵¹⁹ Azərbaycan dastanları. V c-dən IV c. “Elm”. Bakı. 1969. s. 206

⁵²⁰ Yənəbrada, s. 361

Bircönu bilirən ki, Baçdada Aslan paç Eyvazı, Dömrizioçunu, Bili çhmödi tutanda Koroçlu *Titraşir ağzım içində Dil bir yana, diş bir yana.*⁵²¹ süzlərini doludan da qızlıbindi açzında dili-diçitirçitirçidemiçdi. BayaziddöEyvazdan ütrğ mçççqurmaç hazırıydı.

Bilqamısın amalı, çqidçsi xalqına xidmçt etmçk, onun azadlıçını, mğstçilliyini qorumaçdır.

Koroçlunun amalı, çqidçsi xalqına xidmçt etmçkdir, Zçnli-beldçbçnzçri olmayan bir insan cçniyyçti yaratmçdır. Burada insan süzğn hçdiqi anlamında dğnyanın ççrçfidir, bğtğn yaranmçların ç ucasıdır.

Bilqamıs mçrdi, kiçidi, süzğnçbğtövüçğ. Hez vaxt süzğ deyib, dediyindçr dñnmğr. Kiçin xaqanı Açç Urukun çstğnç qoçun zçkçndçBilqamıs mçsçlçri Aççaqqallar çurasının mğzakirçsinçzıxarır. Aççaqqallar Kiççmğharibçaparmaç istçmir, ona tabe olmaçla razılaçrlar. Bilqamıs bu dçfçGçnçlç çurasına mğracıçt edir. Gçnçlç Bilqamısı dçstçkiçyirçr.

Koroçlu da süzğ bir dçfç deyir. Dediçini geri çütğrmçr. Üçğm dçolsa süzğndçr dñnmğr. çhmçd tacirbaçlı hiylçilçKoroçludan ceyran kababı istçyçrdçvçBayaziddçyaxç ceyranlar olur deyçrdçonun niyyçtini duysa da, hez kçsçhez nçbildirmir vçdçilçr, xanımlar bu sçfçrçhçqçdçr etiraz etsçlçr dçKoroçlu sözü bir dçfç deyər. Onlar çetməsələr özüm çedəcəyəm. Mən çonağa verdiyim sözdən dönmərəm.⁵²² deyir.

Gürğndçyğ kimi, Bilqamısla Koroçlunun xarakterçri arasındax çbüyçk oxçarlıqlar var. Onların xarakterçrinin çksçr cizgilçri tam çst-çstçdçğçr. Deyçbilçrçm ki, Biçamıs vçKoroçlu obrazlarında ata-oçul, baba-nçvçvarisliyi bir çox keyfiyyçtilçrdçaydın nçzçrçzarpır.

Bunlar hçdi iki ççrçmanın çmumi keyfiyyçtçridir.

Bu iki ççrçmanı yaxınlaçdıran cçtçtçrdçr biri dçonların hçdi ikisinin çar ayaqda Tanrıya çz tutmaları, ona çalvarmaları vçyardım ummalarıdır. Bilqamıs dostu Enkidu ilçvçdiçHumbaba-

⁵²¹Yençbrada, s. 151

⁵²²Yençbrada, s. 244

nı üldürməyə gedərək Gəngə Tanrısı Utuya göz tutur, bir zəpini ona qurban deyir, yardım istəyir. Utu onun səsinə ehtiyacını ona yardım edir.

“Koroğlu” eposunda da Tanrıdan kümə ummaq şəhni tələb zoxdur. *“Allahu çağırub düşərəm yola”, “Tanrıdan dövlət istərəm”, “Tanrı, yaman yerdə düşmüşəm dara, Mənə özün kömək ol, aman, aman!”* misraları bizə qədim qəhrəmanları haqqındakı dastanlarda gürdüymüş oxları şəhni tələb xatırladır, onlarla yaxından əslənir. Bunlar tələkə, dəyən oxlarıdır.

Türk folklorunda, mifologiyasında qurd obrazının xüsusi yeri var. Dastanlarımızın bir zoxunda bu obraza rast gəlir. Ulu kitabımız “Dədə Qorqud”da da qurd obrazını görürük. Bu obraza “Koroğlu” eposunda xüsusi məhsul oldu aydın güzə zərər. İndi bəli olur ki, bu sevginin, saygının küçü “Bilqamis”ə bəlidir. *“Koroğlu”da “Nə qədər səfil gərəm, Adım qurd oldu, qurd oldu.⁵²³”, “Koroğlunun Qurd oğluyam.⁵²⁴”* kimi misralar zoxdur. Hər iki epos türk poetik tələkə gən məhsuludur. Qurd türk xarakterinin ifadəsi gən sevilmiş obrazdır və onun sevilmişində hez bir tələkə yoxdur. Qurd obrazı yğ dəf ulğub, bir dəf bizlərdə sonra sevilib və bu sevimin həyatdan gələn dərin qaynaqları var.

“Bilqamis” dastanında da qurdla bəli maraqlı bir şəhni qarşılaşırıq. Enkidunu vəhşi heyvanlardan aralayıb Uruka gətirir, insanlarla bir yerdə yaşamağa bəli. Bu şəhni Basatın vəhşi heyvanlarla yadadı, onun Oluza gətirildiyi, Dədə Qorqudun ona üyğ-nəsihət verdiyi şəhni tələkə:

*Yaraq-yasaq götürüb döyüşdü şirlər ilə-
Narahatlığı getdi gecələr çobanların.*

Aslanlara güc gəldi, dil tapdı qurdlarla o.⁵²⁵

Burada bir məqama diqqət yetirilməlidir ki, *Enkidu şirlərlə döyüşür, aslanlara güc gəlir, lakin qurdlarla dil tapır.* Burada qurdla döyüşməkdə, ona gəc gəlməkdə danılmazdır. *Qurdlarla*

⁵²³Yenəbrada, s.380

⁵²⁴Yenəbrada, s. 345

⁵²⁵“Bilqamis” dastanı (Tələkə edənə Şmayıl Vəliyev). Bakı, 1985. s. 20

dil tapmaq ifadəsi bizə zox deyir. Bu ifadə Qırmırd qurda böyük sevgi, sayğı və mərəfət olduğunu aydın göstərir. Burada azıq-aydın deyilir ki, qurd dğmən deyil, onunla vurulmaq yox, dil tapmaq lazımdır. *Dil tapmaq* ifadəsi dələbələn dilmişdir. Bununla deyilmişdir ki, qurd bizdədi, o bizim dilimizi bə dğmən. Qırmırd qurda olan sevgi, sayğı zaman-zaman daha da gğcləmi, genişləmi və zərğinləşmişdir. Tarixin hansısa dñmündə qurd totemləşmişdir. Totemləşən qurdun Tanrının metamorfozalaşmış obrazına zevrilmiş iqləbəlidir. İndi qurd tğrkğn totemidir.

“Dədə Qorqud”da Qazan xan qurdla soraqlaşarkən Əslində gğzğğ Tanrıya tuturdu, süzğğğ Tanrıya deyir, ondan cavab istəyirdi. “Koroğlu” eposundakı qurd obrazı məhz “Dədə Qorqud”dakı qurddur. Tanrının metamorfozalaşmış obrazı olan və İndi totem dediyimiz qurddur. İndi bəli olur ki, “Bilqamıs”da da qurda sevginin ifadəsi təsadüfi deyilmiş “Bilqamıs” və “Koroğlu” eposunun ikisi də eyni etnik duyğu və dğğğncə ilqoyulmuş obrazlar eyni etnogenetik kodlarla ifrənlənmişdir.

Tğrkğn tğğkkğğğndə tbiğğndən varsa, hamısı canlıdır. Dağda, dağda, ağac da doğur, türpür. Bu baxımdan tğrk mifologiyasında və folklorunda dağ obrazı xğssusi maraq doğurur. “Dədə Qorqud”da dağın canlı obrazını gürğğğk. Buğacın anası yaralı oğlunu axtara-axtara Qazlıq dağını qanlı tutur:

*Qazlıq dağı, axar sənin suların,
Axar ikən axmaz olsun.
Bitər sənin otların, Qazlıq dağı,
Bitərkən bitməz olsun!
Qaçar sənin keyiklərin, Qazlıq dağı,
Qaçarkən qaçmaz olsun, daşa dönsün.⁵²⁶*

“Koroğlu” eposunda da Eyvazı itirən Nigar xanım dağları suzlu bilib qaralayır. Burada bizi qarlı yox, dağ məğracı, dağla danılmaq, dağla soraqlamaq maraqlandırır:

*Qarğasam, tökülər daşın,
Borandan ayılmaz başın.*

⁵²⁶“Kitabi-Dədə Qorqud” (Tərtib edən H.Araslı). Bakı. 1978. s. 26-27

*Düşər daşın, qalar leşin,
Dağlar, Eyvazı neynədiz?*⁵²⁷

Bu iki sən bir-birinə heç dən oxmayır. El bil ikisi də eyni ağızla deyilməyeni qəbin zırpıntılarıyla yoxulmuşdur.

Dağlarla bəli sənli “Koroğlu” eposunda zoxdur. Bu sənliyin hamısında dağlar canlı təsvir edilir, insanlar onları üzliyinə dost, qardaş sirdaş sayırlar. “Koroğlu” eposundakı “Dağlar” rədifli qoşma buna zox gözəl ürnəkdir. Qoşmanın qafiyələrini yada salmaq kifayətdir: “Sirdaşım dağlar”, “yoldaşım dağlar”, “ulaşım dağlar”, “qardaşım dağlar” və s.

Dağlara bu cərgə qardaş, sirdaş sevgisinin zox qədim kükləri var. Biz bunu ilk dəfə Qıymər folklorunda gürğrək. Orda da dağlara canlı varlıq kimi məğracı olunur, qəhrəmanlar onlarla dərslir, məsləhətlir. “Bilqamıs” dastanının IV lüvhündə Bilqamıs dağa zıxıb onunla danır:

Bilqamıs dağa çıxıb ətrafa göz gəzdirdi.

*Dağ, mənə sən xeyirli yuxu gətir!” söylədi.*⁵²⁸

Dağ Bilqamısın süzəngi elidir, qəhrəman yuxuya gedir, yuxu gürğr. İmni parzaları nəzərə almasaq, kizik bir lüvhədə dağa məğracı və Bilqamısın yuxu gürməsi göz dəfətlər olunur. Hər dəfə onun gürdüyü yuxu xeyirliyə yozulur, zəngni dağ məsələti obrazdır, insanların arxası, kümüyi, dostu, sirdaş və qardaşdır. Dostun, sirdaş, qardaş gətirdiyi yuxu pis ola bilməz. Əslində dağ insana yuxu verə bilməz. Burada da dağ deyil, Tanrı nəzərdə tutulur. Yuxunu Tanrı verir.

Dağ obrazı haqqında yazanlar onun tğrkən mifik yaddaşdakı məqəddəsliyinin, ululuğunun hardan qaynaqlandığına diqqət yetirməyiblər. Qıymər miflərinə gür, Tufanda Utnapiştinin (Nuhun) gənisi Nisir dağının başında dayanmış insanları dağ xilas etmişdir. Dağona gür tğrkən yaddaşda ululuğunu məqəddəslimədir. Ancaq bu dağın məqəddəsliyinin gürğrni tərifidir. Əsas məsləhin Tanrıyla eyniləndirilməsindədir.

Bilqamısın yuxusu Oğuzların yuxusunu yada salır. Oğuz-

⁵²⁷“Küroğlu” (Tərtib edən M.H. Təmasib), “Güclük”, Bakı, 1982. s. 99

⁵²⁸ “Bilqamıs” dastanı. Bakı, 1985. s. 35, 37, 38

lar zox aqır yuxu yatırdılar. Onların balarına nqılsı yuxudan gırdi. Salur Qazan da evinin yaınalandını yuxuda gürmğdğ: *Məgər xanım ol gecə qalın Oğuzun dövləti, Bayındır xanın göyküsü, Ulaş oğlu Salur Qazan qara qayğulu vaqia gördü*.⁵²⁹

Koroğlu da babası Salur Qazan kimi bir zox ceylri yuxuda gürğr vıyuxusu zin zıxır. Daha doıusu, bir zox ceylr Koroğluya yuxuda ayan olurdu. “Hıhzın Qıratı aparmaq” qolunda Koroğlu ğz gğn, ğz gecıyadır vı Üç günün tamamında Koroğlu yuxuda gördü ki, Toqatda Hasan paşanın qabağında, Qırat da altında.⁵³⁰ Bu yuxunu ona Tanrı güstırdi vı Koroğluya yuxuda pızıldayırdı ki, sın Qıratın dalınca get, sfin uırlu olacaq, elıbil ki, Qırat sın altında. Koroğlunun yuxusu zin olur. O, Qıratın dalınca Toqata gedir, hez bir zınlık zkmıdın atını ıkezirir vı Zılibelıtır.

“Koroğlunun ızurum sfin”ndı Dmirzioğlunun vıdındın kezir. Koroğlunu fikir gütğrğr vıbu fikirlıyadır: *Gecənin bir vaxtı bir də yuxuda gördü ki, bir dişi laxlayıb, ağzı qan ilə doldu*.⁵³¹ Dişin laxlamaı hını itkiyıyozulur, üzğ dı yaxın bir adamın itkisinı Burada da hının yozum üzngđ doıuldu.

“Koroğlunun Bayazid sfin” qolunda ceyran ovuna getmiı Eyvaz, Halaypozan vı Toxmaqvrana gecikirlı Nigar xanım balasını itirmiş maral kimi Zılibeli baha gütğrğr. *Qərəz, fikir, xəyal, gecənin bir aləmində yuxu onu apardı. Elə gözlərini təzəcə yummuşdu, gördü qandan bir dəryadı, Halaypozan, Toxmaqvrana, Eyvaz da bu dəryanın içində. Amma Eyvaz elə az qalır ki, batsın*.⁵³² Nigar xanımın da yuxusu doıuydu. Bayazid paası Xııl paı hı ğz dını tutub zindana salmıdı. Zindanı Nigar xanım qan dıyası kimi gürmğdğ, qan da ülgm demıyidi.

ımer miflındı Dumuzinin hı il yazda tıbiıoyanarkan dirilmı, payızda yenidın ülmı tısvir edilmıdır. Bundan baı

⁵²⁹“Kitabi-DıQorqud” (Tıtib edıı H.Araslı). Bakı. 1978. s. 34

⁵³⁰Azıbaycan dastanları. V c-dıIV c, “Elm”. Bakı.1969. s. 186

⁵³¹Yenıbrada, s. 101

⁵³²Yenıbrada, s. 248

qa, sevgi, mələklər tanrısı İnnana da yeraltı dünyaya bacısı Erekiqalın yanına gedir, bacısı onu öldürtdüğü zəngin asdırır. Mədrilik tanrısı Enkinin kumu İnnana dirilib yer üzünə qayıdır.⁵³³ Bunlar ülgə-dirilmə motivinə güclü nümunələrdir. Ülgə-dirilmə motivinə “Koroğlu” dastanında da rast gəlinir. Lakin bu motiv “Koroğlu” eposunda bir qədər fərqli şəkildə ifadəsini tapmışdır. “Mərcan xanımın Zəlibelə gəlmiş” qolunda Mahmud pələ Eyvazı tutub zindana saldırır, sonra da guya öldürtdüğü meyitini Bayazidin əlaqəpısından asdırtdırır. Koroğlu Bayazidə gəlir, Eyvazın “meyitini” gürgür, Mahmud pələnin qonununu dağdır, bir qara kəlavə dığzət dirib Eyvazı Zəlibelə aparır və dən edir. İki gün sonra Eyvaz sağsalamat gəlib Zəlibelə zıxır.⁵³⁴ Mələklər Eyvaz ülmənmişdi, dən edilən də Eyvaz deyildi. Bunları eposdan bilirik. Lakin burada ülgə-dirilmə motivinin olduğunu danmaq mümkün deyil, sadəcə olaraq onun ifadəsi, bədii təsviri fərqlidir, orijinaldır, yenidir. İnsan ülmə bilib dən edilən, lakin sonradan bəli olur ki, o sağdır. Burada dən olunan döndən də ülgə, lakin o Eyvaz yox, bəlaqə bir adamdır. Sadəcə olaraq ülmən adama Eyvazın paltarını geyindirilmişdir. Koroğlu da paltarına gürünü Eyvaza oxlatmışdır. Ona gürü Eyvazın “ülmə” ilə Dumuzinin və İnnanın ülgə-dirilmə motivləri arasında həmişə fərqli, həmişə də yaxın dönməlik var. Eyni motivin iki fərqli poetik ifadəsi onların yarandıqları zaman uzaqlığın bədii düşüncəli yeni bizimində irəliləmişdir.

Koroğlunun Misri qılıncının qayırdığı dağ güydən düşmüş eposdan bilirik. Bu dağ dırım parçası olduğunu gürü Misri qılıncı qeyri-adi qılıncıdır, onu nəyüvursan iki bülğr, qabanda hez bir qey dayana bilmir. “Güydən düşmüş dağ” motivinə “Bilqamis” dastanında da rast gəlinir. Ovezun atası Bilqamısı üykən *Göydən düşmüş daş kimi çox ağırdır əlləri*.⁵³⁵ deyir. Buradakı *göydən düşmüş daş kimi bənzətməsi Bilqamısının ölününün gəcə, qəvvəsi, qeyri-adiliyi obrazlı şəkildə ifadə*

⁵³³ İslam Sadiq. İmer dənbiyyatı. “Azərbaycan”. Bakı. 2013. s. 27, 31

⁵³⁴ “Koroğlu” (M.H.T. İsmail nənli), “Gələclik”, Bakı, 1982. s. 301-305

⁵³⁵ “Bilqamis” dastanı (T. İsmail dənli İsmayıl Vəliyev). Bakı, 1985. s. 11

edilmişdir. Eyni ifadələ Bilqamısının anası Ninsun Enkidunu
üyr: *Göydən düşmüş daş kimi çox ağırdı əlləri*.⁵³⁶

Bilqamıs yuxuda gürgür ki, güydən onun üstünə bir daş
düşdü. Balqa bir yuxusunda yerdə güydən düşmüş balta gürgür.

Urukun hökmdarı Luqalbandanın (Bəzi qaynaqlara görə
Luqalbanda Bilqamısının atasıdır. Onun bir adı da Luqalmuraddır-
Ş.) düşmüş baltası da güydən düşmüş metaldan hazırlanmışdır.
İndiyə qədər mixi yazılı Umer gil lüvhini arasından Luqal-
bandaya aid iki qəhrəmanlıq dastanı tapılmışdır. Onlardan
birində Luqalbandanın baltası haqqında deyilir: *Dəmiri göydən
düşüb, işıq saçır özündən*.⁵³⁷

Luqalbandanın baltası da Koroşunun Misri qılınıc kimi
güydən düşmüş metaldan qayırılıb və işləyən sazır. Onda demək
olur ki, balta uzun müddət xalqın mifik yaddaşında yaşayaraq
Misri qılınca zəvrilmişdir. Bu motivin kökündə duran mahiyyət
odur ki, güydən düşmüş daş ondan qayırılmış Misri qılınıc və
balta qılıbıdır, onlar kimin əlində olsa, məğlub edilməzlik
qazanır, çünki onda Tanrı nüfəsi var.

Qəhrəmanlığın tarixi xalqın tarixi qədər qədimdir. Xalqın
müvcudluğu onun qəhrəmanlığı ilə eyni tarixdə bəllənir. Qəhr-
rəmanlıq deyilənlər onu doqru anlamırlar. Bəzən türk poetik
ürəkli rində rast gəldiyimiz qəhrəmanlıqların kökündə vətən və
millət sevgisi, torpağa məhəbbət, yurdu qorumaq kimi məq-
dər insani hisslər, duyğular durur. Yalnız mayası bu hisslərlə
duyğularla yoxsulmuş bahadırlıq məqəlləri qəhrəmanlıq adlanır.

Tarixdə türklər qədər zox və zəngin qəhrəmanlıq dastanları
yaratmış xalq yoxdur. Onların hər biri bu xalqın zox böyüq
qəhrəmanlıq tarixinin yaddaşalan səhifələrinin bədi ifadəsidir.
S.Kramer doqru deyir ki, *bütün xalqların qəhrəmanlıq tarixləri
oxşardır, çünki onların başlanğıcı, qaynağı eynidir: Şumer
qəhrəmanlıq tarixi və dastanları*.⁵³⁸

⁵³⁶Yenəbrada, s. 16

⁵³⁷Ot naçal a naçal . Ant ol oqi ə ş umer skoy pozzi i (Vst. st at gə, per evod,
komment ar i i , sl ovar g V.K.Af anas gəvoy), SP b, 1997. c. 184

⁵³⁸S.N. Kramer. Tarix Şgmerde bəllər. Ankara, 1998. s. 173

2.13. “YANLIŞLIQ DA BİR NAXIŞDIR”

Atalar güzəl deyiblər ki, “yanlışlıq da bir naxışdır”. Hərmi olmasa da, zox zaman hər yanlışlığın arxasından bir təzəlik, bir güzəlik boylanır. Rəsəsamın yanlışlıq gürgürsən ki, təzə bir naxış, ələrin yanlışlıq ağılaglımıyın poetik bir obraz yaradır, ağılın yanlışlıq hesabına sazın simli təzə bir gəl vurur. Yolzu yolunu yanlışgedir, təzə bir cıdır azır. Xalazadı bəzən ilmi dəğz zalmır, əvvəlkindən daha güzəl bir naxış alınır. Ancaq hərmi belə beləlmur. “Qadğzəlmək əvəzinə güzğ vurub zıxardan” yanlışlıqlar da olur. Belə yanlışlıqlara “Koroğlu” dastanında da rast gəlir.

“Koroğlu” dastanındakı yanlışlıqların bir sıra sərbəlləri var. Ancaq onları əsasən üç qrupa ayırmaq olar:

1. Dastanı danıdan ağıqlar məğyyəni yerləni, yaxud süzləri unudurlar və yaddalarının gəcəgnə arxalanıb onu bərpə edərək yanlışlıqda yol verirlər;

2. Dastan ağıqların ifasından yazıya alınarkən təhrif olunur, toplayıcı süzləri dəğz elətmir, yaxud tələffüzgə yazıya küzğ-rəddə təhrifləyən yol verir, sonradan da onları hez kim dəğzəlmək istəmir və ya dəğzəldə bilmir;

3. Kitabın nəfəri zamanı diqqətsizlik gəzəndən bir sıra səhvliyə buraxılır.

Bu səhvliyə, təhriflər, yanlışlıqlar “Koroğlu” dastanının dəyərinə elə hiss olunacaq xətli gətirməyə də, hər halda onların aradan qaldırılması məsləhətdir. Ona gürdəhəmin təhrifləri və səhvliyi nəzərdən keçirib dəğzəlməyi lazım bilirəm.

Bəli, dəlilər atlandı, Dəmirçioğlu, Koroğlu, Məmməd, Tanrıtanımaz da atlanıb hazır dayandılar. Bu tərəfdən də Dəli Mehtər Quradı ifçin yəhərləyib çəkdi ortaya. Koroğlu hər şeyi hazır görəndə Kosa Səfərə dedi.⁵³⁹

Birinci cəmləndə iki kobud yanlışlıq var. Birincisi, Koroğlunun adı hez vaxt Dəmirzioğlundan sonra gəldiyə bilməzdi, ağıq belə yanlışlıq eləməmişdir. İkincisi, dəliyə hazır dayanıb Ko-

⁵³⁹“Koroğlu” dastanı (tərtib edəni M.H.Təmasib). Bakı. 1982. s. 178

roqununu g z l yirdil rs , Koroqlu kimi g z l rn liydi?!  z gnc   c  ml d n is m l m olur ki, Koroqlu hez hazır deyil, D li Meh-t r Qıratı h l l ndi onun qabaqlına g tirir. Dem li, ikinci c  ml d  “Koroqlu, M hm d”  z l n “B rc  oqlu M hm d” olmalıdır. Bu da onu g st rir ki, yanlıqlıq aqlıdan yox, yazıya alandan g tir. G r  n  r, o aqlın ifası zamanı s z   d  z g  n e l m t b.

“ lind n g l ni  sirg m s n ki i deyils n.”⁵⁴⁰ Bu c  ml  s z s  z ki, * lind n g l ni  sirg s n ki i deyils n*  klind  olma-lıdır.

*Axşam toy m clisi quruldu. Toy yiy si d vl tli bir adam idi. T rkmanın adlı-sanlı igidl ri, a  saqqal, qarasaaqqalları, qız-ları, g linl ri, p p  dey nd n m m  yey n  kimi hamısı toya g l-mi di.*⁵⁴¹ Bunu T k l  T rkmanda deyirl . Bu ifad ni bir d  Rumda i l dir l : *Bir su i  im saatda m m  yey nd n p p  dey -n  hamı y  ildi meydana.*⁵⁴²

Buradakı t hrif ondadır ki, “P p  deyilm z, yeyil , “m m  yeyilm  deyil . Ulaq acanda “m m ” dey r, b y  k acan-da “p p ” yey r. M m  dem k d  ist m kdir, ulaqlara aiddir. P p  yem k b y  kl r aiddir, yem k ist m k dem kdir. fad f  bel dir: “M m  dey rd n p p  yey n  kimi”. Aqlı da onu yalnız bu c   i l  d  bil rdi.

*Pa a sa   olsun, o Koro  lunun bir  r n d ymi  atı var. Adına da Qırat dey rl r.*⁵⁴³

“Z r n d ymi ” yox, “z r d ymi ” dey rl r. Ata z r n yox, z r d y r. Koroqlunun  z   d  bir l irind  bu s z   z r kimi i l l mi l dir:

*Yatmı dım  şkara g rd m du umunu,
 z  lind n m n bilirdim i imi.
 akin y h rl yin  rl mi imi,
Tutulubdu bir Eyvazım,  ld di!*⁵⁴⁴

⁵⁴⁰Yen brada, s. 11

⁵⁴¹Yen brada, s. 75

⁵⁴²Yen brada, s. 219

⁵⁴³Yen brada, s. 133

⁵⁴⁴Az baycan dastanları. V c-d IV c. Bakı. 1969. s. 147

Süz burada dğzgğn iŋlmiŋdir. Koroŋlu çərləmişimi deyir, zərənləmişimi yox!

Səni qızıla quylayacağam”⁵⁴⁵.

“Sŋi qızıla tutacaŋam”, “Sŋi qızıla bğrgyŋdŋyŋm” deyŋlŋ. “Quylamaq” qŋbirlŋbaŋlı süzdğr. “Qŋbirŋquylamaq” ifadŋsi dğzgğndğr.

Baxarsan, əgər mənim sazım, səsim, sözüm ona əsər elədi, bil ki, namərd adamdı”⁵⁴⁶.

Bu süzlŋi Koroŋlu ŋhmŋ tacirbaŋının hiylŋylŋZŋlibelŋ gündŋrdiyi ŋhirzŋadlı qulu sınaŋa zŋkŋkŋ Dŋmirzioŋuna deyir. ŋgŋ Koroŋlunun sazi, süzğ, sŋsi sŋr elŋyŋdi, qul namŋrd yox, mŋrd adam olardı. Demŋli, cğmlŋbelŋqurulmalıdı: *Baxarsan, əgər mənim sazım, səsim, sözüm ona əsər eləmədi, bil ki, namərd adamdı*. Bu yanlıŋıq diqqŋtsizlik ğzğndŋ buraxılmıŋdır, zğnki bŋzi nŋrlŋrdŋonu dğzŋlmiŋlŋ.

Gecə vaxtı qoşunu aparıb tövləyə salarıq”⁵⁴⁷. Süzsğz ki, qoŋnu “tövlŋyŋ” yox, tŋyŋŋsalmaqdan sühbŋgedir.

Kişi haqq-salamımız var”⁵⁴⁸. Burada diqqŋtsizlik ğzğndŋ “ilŋ” qoŋması dğlŋğŋ fikir dolaŋmıŋdır. Cğmlŋ “Kiŋilŋhaqq-salamımız var” kimi olmalıdır.

Bir də Mahmud paşaya deginən ayıq-sayıq olsun. Koroğlu hayanda olsa Eyvazın dalınca gələcək. Çalışsın ki, onun özünə bir təhər çəksin”⁵⁴⁹.

Axırncı cğmlŋdŋhansı süzsŋburaxıldıŋndan mŋra itmiŋdir. Cğmlŋ “Çalışsın ki, onun özünə bir təhər əncam çəksin” və ya “Çalışsın ki, onun özünü bir təhər eləsin” kimi qurulmalıydı.

Qara qaşlar çatılıb, ala gözlər bahar buludu kimi dolub, elə haya bənddi ki, neysan yağış kimi yağsın. Koroğlu vəfali yarını bağrına basdı. Üzündən, gözündən öpdü. Niyə qəmgin

⁵⁴⁵“Koroŋlu” dastanı (tŋtib cdŋi M.H.Tŋmasib). Bakı. 1982. s. 138

⁵⁴⁶Yenŋbrada, s. 167

⁵⁴⁷Yenŋbrada, s. 204

⁵⁴⁸Yenŋbrada, s. 311

⁵⁴⁹Yenŋbrada, s. 222

olduğunu ondan soruşdu. Nigar bir yaralı ah çəkib dedi.⁵⁵⁰

Yağlı heysan yox, leysan olar, “yaralı ah” zəkilməz, “yanıqlı ah” zəkilməz. Ağıq da bu süzləri leysan və yanıqlı kəllərindən deyir.

Bunlar “Koroğlu” dastanının nəsr hissəsində buraxılmış səhvli və yol verilmətlərdir. Bunlardan başqa, dastanın cəhd rindində zoxlu səhvli və təhrifli var.

*Uca-uca dağlar başı
Çənli də olur, çənsiz də olur.
Cəhd elə bir işdə tapıl,
Sənli də olur, sənsiz də olur.⁵⁵¹*

Bu bənd oldu kimi, Abbas Hacıyevin “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi” (“Mətləhim” nəzəriyyəti, Bakı, 1996, s. 221) kitabına da düşməli və dərindən dastandan götürüldüyü göstərilmişdir.

Xəliq Koroğlu bu cəhri təhrif olundu kimi, ancaq ikinci, dördüncü misralardakı “olur” süzünə atmaq və zəin “olar” kəllərində təkrarlaqla üz kitabında vermişdir:

*Uca-uca dağlar başı
Çənli də olar, çənsiz də olar.
Cəhd elə bir işdə tapıl,
Sənli də olar, sənsiz də olar.⁵⁵²*

On iki cildlik “Azərbaycan Ədəbiyyatı inciləri” seriyasının “Dastanlar” kitabına daxil edilmiş “Koroğlu”nun H. Əlizadə variantında bu bənd belədir:

*Uca-uca dağlar başı
Çənli dolar, çənsiz dolar
Cəhd elə bir işdə tapıl,
Sənni dolar, sənsiz dolar.⁵⁵³*

O biri bəndlərin sonuncu misraları da kəllə ikinci və dördüncü misralar kimidir. “Koroğlu” dastanının H. Əlizadə və

⁵⁵⁰ Yənərada, s. 274

⁵⁵¹ Yənərada, s. 31

⁵⁵² X. Q. Kor oql 1, A. M. Nabi ev. Azer baydc anski y qer oi çeski y gpos. Baku. 1996. s. 156

⁵⁵³ Azərbaycan Ədəbiyyatı inciləri. Dastanlar. Bakı. 1987. s. 284

M.H.T[masib n[ri bir-birind[ri zox f[rql[dir v[bu ayrıca sühb[ın müvzusudur.

Bğtğn hallarda ikinci v[d[rdğncğ misraların sonunda “olur”, yaxud “olar” süzğnğn t[krarı h[ın hecanın sayını artırır, h[ın d[ıdırin poetikliyini azaldır. O biri b[ırd[ın axırncı misrasında bu süz t[krar olunur. [eir [slind[bel[dir:

*Uca-uca dağlar başı
Çənli dolur, çənsiz dolur.
Cəhd elə bir işdə tapıl,
Sənli dolur, sənsiz dolur.*

A[ıq [ıri bu cğr oxuyur. Lakin yazıya alan [ıri t[hrif el[yir. H.[ızad[h[ırd[ıdır daha dğzğndğr.

*Qıratı çapdırıb yollarda yordum,
Düşər paşalarla cəngi, davası.⁵⁵⁴*

Bu iki misra bir-biri il[q[ıyy[ı uyu[mur, zğnki ikinci misra bu b[ırd[axırncı b[ıdd[ı g[ıb dğğb. [slind[h[ın misranın yerind[“Dğ[ırd[qabağında m[rdana durdum” misrası olmalıydı ki, o da tamamil[dğğb. Bu da n[ıyyatın gğnahıdır. Burada a[ı[ın v[ıtoplayıcının taqsırı yoxdu. Beyt bel[bılmalıdı:

*Qıratı çapdırıb yollarda yordum,
Düşmən qabağında mərdana durdum.*

Dara düşən, mənə kömək Qıratım.⁵⁵⁵ misrasında “dğ[ırd[ı” olmalıdı.

*Qıratı minərəm körpə,
Hayqıranda çıxar sarpa.
Hər dönəndə on tas arpa,
İpək çullar ərzənindi.⁵⁵⁶*

Gürğnğr, ya kitabı toplayıb t[rtib ed[ı[ı v[ıya na[ı[ı[ı “üyn[ı süzğnğ ba[ı dğ[ırd[ıyibl[ı. Ğzğncğ misranın [ıli “Hər öynədə on tas arpa” olmalıdı. “H[ı üyn[ıd[ı ifad[ısi “h[ı oturma”, “h[ı d[ıf[ıy[ı”, “h[ı yeml[ırd[ı” dem[ıdı. “Dün[ıd[ı” süzğ burada q[ıyy[ı yerind[dğ[ırd[ı. Ba[ıa bir yerd[Koro[ılu üzğ

⁵⁵⁴“Koro[ılu” dastanı (t[rtib ed[ı[ı M.H.T[masib). Bakı. 1982. s. 32

⁵⁵⁵Yen[ıbrada. s. 33

⁵⁵⁶Yen[ıbrada. s. 88

üyn süzğng i tmi dir: “Xanım, yeddi qoyunun yarı saqqası, yeddi batman onun çörəyi, yeddi batman düyünün aşı, yeddi tuluq şərab mənim bir öynəmin xörəyidi”⁵⁵⁷.

Aıq üyn süzğng yaxı bilir, ona gürd bu yanlı onun boynuna yıxmaq olmaz. Zox gğman ki, bu süzğ nıyyat i zisi balı dğ mmi v o d yi dirmi dir. Nıyyat i indı belı na lıqlarla zox rastla rıq.

*Sinəm odlandı göz kimi,
Miskin olarmı biz kimi,
Dada yetə Eyvaz kimi,
Dəli ay mədəd, ay mədəd?....*

*Altına döşərdim xalı,
Yoxdur mənim kimi dəli.
Bu günümdə İsabalı
Gəlimi, ay mədəd, ay mədəd!*⁵⁵⁸...

Hı iki b dın dürdğncğ misrasında azacıq t rıf var. Birinci b dın sonuncu misrası *Dəlim, ay mədəd, ay mədəd!*, ikinci b dın dürdğncğ misrası is *Gəlim, ay mədəd, ay mədəd!* Olmalıdı. Sonuncu misradakı *gəlimi* süzğ *gəlirmi* süzğngn qısa yazılıdır. Onun *Gəlirmi* v ya *gəlimi* k lınd yazılı hecanın birini artırır. Ona gürd misranın *Gəlim, ay mədəd, ay mədəd!* k lınd yazılı daha do udur ki, klassik poeziyamızda bel hallara zox rast g ririk.

*Düratı səyridib düşmüşəm yola,
Urum deyib Çənlibeldən gəlirəm.
Gümüş qolçaqları bağlayıb qola,
Polad deyib Çənlibeldən gəlirəm.*⁵⁵⁹

Axırncı s rırd ki “polad deyib” ifad sinin t rıf olunduı güz üngndı. Misra “Polad geyib Z dlibeldı g rır rı” olmalıdır.

Badələr içmişəm, hələ sərxoşam,

⁵⁵⁷ Azərbaycan dastanları. V c-d IV c. Bakı. 1969. s. 301

⁵⁵⁸ “Koro lu” dastanı (tıb ed i M.H.T masib). Bakı. 1982. s. 214

⁵⁵⁹ Y en brada, s. 151

*Qorx o günümdə ki, qaynayam, coşam.
Tüləklər sındıran bir tər lan quşam,
Sarlar şıkarımı ala qoymaram.*⁵⁶⁰

Zox gğman ki, ikinci misradaki “gğngmd” süzğ “gğngmd” olmalıdı, mna bel t t t el yir. Gzğncğ misradaki “sındıran” süzğ is “saldıran” süzğ il v z l r nd misranın mması xeyli aydınla r. “Tğl k l r saldıran bir t r lan qu am” misrası daha poetik s s l r dir. Onu da deyim ki, a l l arın ifasında bizim dediyimiz variantlar i t t r dir.

*Bərəkallah, səd mərhəba!
Tez gələn beləmi əyləni?
Yaxşı yaradız qulluğa,
Tez gələn beləmi əyləni?*⁵⁶¹

Bu b d d in ikinci v d d ürdğncğ misraları indiki t t kild bir q d r a r s s l r dir, zğnki hecanın biri artıqdır. T t k c bir hecanın artıqlı na gür misranın poetikliyin n q d r x l l g l r. Misranın “Tez g l r bel m y l r i?” t t k l n d yazılması daha m s l h l d i. Bel t t eir dastanda yen r ast g l r ik.

*Dağlara düşüb alaca,
Payızdımı, yazdımı ola?
Deyəsən qurd-quş hərlənir,
Qarğadımı, qazdımı ola?*⁵⁶²

Bel misralarda, ad t r r, hecanın artıqlı nı r itm k m q s d il sonuncu süzl r bitilik yazılır. Bu zaman v v l d ki süzğn sonundakı sait buraxılır, ikinci süzğn v v l n d ki sait saxlanır. Onda d irin güz l i yi, poetikliyi xeyli artır.

*Dağlara düşüb alaca,
Payızdımı, yazdımola?
Deyəsən qurd-quş hərlənir,
Qarğadımı, qazdımola?*

Bu d irin o biri b d d l r inin sonuncu misraları da *Söhbətdimi, sazımı, ola? v z in Söhbətdimi, sazımola? v Yoxsa*

⁵⁶⁰Yen brada, s. 172

⁵⁶¹Yen brada, s. 192

⁵⁶²Yen brada, s. 184

payın azdımı ola? VəzinəYoxsa payın azdımla? İkkində daha
güzəl, oynaq və axıcı səsdir.

Bu səpgili təhrif “Həzrin Qıratı aparması” qolundakı
bir dirdə dəstə gəlir.

Canım Qırat, gözüm Qırat,

Yarəb, Qırat dururmu ola?!

Hasan paşa mehtərləri

*Otun, suyun verirmi ola?!*⁵⁶³

Gürəndəyi kimi, ikinci və dördüncü misralarda hecanın
biri atıqdır ki, bu da dördüncü ağızla dördüncü. Ona gürəndə
bədənin ağızda variantını saxlamaq lazımdır. Ağda dördüncü belə
oxuyur. Bədənin nəsnəniyyət redaktorları dördüncü bələ dəstə dördüncü
rində gürəndəyi cə “redaktırdı” eləyirdi.

Canım Qırat, gözüm Qırat,

Yarəb, Qırat durumola?!

Hasan paşa mehtərləri

Otun, suyun verirmola?!

Bu halda misraların poetikliyini, yəngilliyini, güzəlliyini
diyi süzsüz ki, güz ündədir. Ona gürəndəyi ikinci və dördüncü bədənin
sonuncu misraları da *Sərxoş-sərxoş yerirmola?! vətər də
gözüm görürmola?! İkkində verilsə daha doqquz olar.*

Bir zox hallarda diqqətsizlik gəndəyi süzlərin yazılığında
səviyə buraxılır ki, bunlar da zox böyükc fikir dolağılı və
məzmun uyarsızlığı yaradır.

Hüsün aydan aldı bacı,

Gün üstə qoydu xərəcə.

Şəkər təlxdi, nabat bacı,

*Ləblərindi ballar, Eyvaz!*⁵⁶⁴

Məndə bu dördüncü qondarıldığını, yaxud gəcləyi kildə təhrif
edildiyini dəstəndə. Bu üz yerində Hazırda təhriflərdən
danıram. Bu bədəndəki dördüncü misrada *nabat bacı* ifadəsinin
mənasını nəcəyə yoza bilirik. Hez cəy. Zənci *bacı* süzə burada
acı oxunmalıdır və bədəndə belə olmalıdır:

⁵⁶³Yenədə, s. 136

⁵⁶⁴Yenədə, s. 238

*Hüsnün aydan aldı bacı,
Gün üstə qoydu xəracı.
Şəkər təlxdi, nabat acı,
Ləblərindi ballar, Eyvaz!*

Koroğlu demək istəyir ki, sənin ləblərin bəklərdən də nabatdan da tərindi.

*Əl atıb qılınca, allam canını,
Nəslin nə var yer üzündən razıyam*⁵⁶⁵.

Burada *razıyam* sözünün qazıyam olmalıdı, zəngi cirdən sühbət düşmənin nəslini yer üzündən silməkdən, qazımaqdan gedir.

Bu cərgə təhriflərlə və səhvliyərlərlə "Koroğlu" dastanının üzgəndə yox, dastandan başqa mənbələrdə düşməngə parzalarda da rast gəlirik. "*Aşıq Cünunun Ərzurum paşası Cəfər paşanın qızı Telli xanıma dediyi sözlər Koroğlunun şəxsiyyətini çox yaxşı xarakterizə edir*"⁵⁶⁶.

Bu sətirlərin məqəli X.Koroğlu həmin kitabın başqa səhifəsində yenidən Cəfər paşanın bacısı Telli xanımdan danışarkən eyni səhvə yol verməmişdi, düşmənlər ki, bu texniki yanlışlıqdır: "*Koroğlu dəlisi Dəmirçioğlu cavan olmasına baxmayaraq xarici görkəmi ilə Cəfər paşanın qızı, gözəllə görüşməzdən əvvəl evində qonaq qaldığı qarının canına vəlvələ*" salmışdır.⁵⁶⁷

Birincisi, Dəmirzioğlu Telli xanımı götürməyə gedərkən hez bir qarının evində qonaq qalmır.

Bir nezsəhifədə sonra X.Koroğlu gözünəç dəfə Telli xanımı Cəfər paşanın qızı kimi qələmə verir: "*Koroğlu Cəfər paşanın boğazından yapışıb, sıxdı və sinəsinə çökərək Misri qılını çəkib başını kəsmək istədi: Telli xanım yaylığını başından açaraq Koroğlunun ayaqları altına atdı və dedi:*

⁵⁶⁵Yenibrada, s. 272

⁵⁶⁶X.Q.Koroğlu 1, A.M.Nabi ev. Azer baydca anski y qer oi çeski y gpos. Baku. 1996. s. 123

⁵⁶⁷Yenibrada, s. 124

-Koroğlu, igid basdıgını kəsməz. Bu dəfə atamın ömrünü mənə bağışla”⁵⁶⁸

“Koroğlu” dastanının üzgündən bu mürzətə belə təsvir edilir:

“Koroğlu Cəfər paşanı dar ağacına gətirəndə Telli xanım irəli gəlib yaylığını onun ayağının altına atdı.

Deddi:

-Qoç Koroğlu, qardaşımı mənə bağışla!”⁵⁶⁹

“Koroğlu” dastanı ilə hez bir bəllilik olmasa da Xaliq Koroğlunun Zaldıran düyüğüngün tarixini sənə salması da təd-cəb doğurur: “Tarixdən məlumdur ki, 1511-ci ildə, Çaldıran döyüşündən sonra Şah İsmayılın hakimiyyətinə son qoyulur”⁵⁷⁰.

İvəla, Zaldıran düyüğü 1514-cü ildən başlayaraq, ikincisi bu düyüğü Şah İsmayılın hakimiyyətinə son qoymayıb. Şah İsmayıl 1524-cü il yəni üləqədir hakimiyyətini saxlayıb.

Xaliq Koroğlu dastandan gütdüyü tərif etməkdir. Bəlkə də bu tərif dastandan gütdürülməyib, bəlkə də başqa variantlarda belədir, hardan gütdürülməsinə baxmayaraq təriflərin tərif olunduğu göz qabağındadır.

*Koroğluyam, qoçaq oğlu qoçam mən,
Çətin ki, mərd meydandan qaçam mən,
Havada döyür edən quşam mən,
Sarlər şikarımı ala qoymaram.*⁵⁷¹

Tərifin ikinci və gəzənc misralarında hecaların azlığı oxuyan kimi bildirir ki, tərdən sənə zətədir, nə sən yerində deyil. Bərd dastanının M.H.Təmasib nəfərində belədir:

*Koroğluyam, qoç oğluyam, qoçam mən
Çətindi ki, mərd meydandan qaçam mən.
Havada dövr edən tərlən quşam mən,
Sarlər şikarımı ala qoymaram.*⁵⁷²

⁵⁶⁸Yenəbrada, s.134

⁵⁶⁹“Koroğlu” dastanı (tərtib edən M.H.Təmasib). Bakı. 1982. s. 70

⁵⁷⁰X.Q.Koroğlu 1, A.M.Nabi ev. Azer baydca anski y qer oi çeski y gpos. Bakı. 1996. s. 245

⁵⁷¹Yenəbrada, s. 161

⁵⁷²“Koroğlu” dastanı (tərtib edən M.H.Təmasib). Bakı. 1982. s. 130

Vəya:

*Uca dağların başında
Ölüm ay mədəd, ay mədəd!
Yaman yerdə tutdu məni
Ölüm ay mədəd, ay mədəd!*⁵⁷³

Burada ikinci və dördüncü misraların eyniliyi gözləndirilir. Hər ikinci misra məntiqsizdir. Bu bəndə bəzə yerdə belə gedib:

*Uca dağların başında
Olum, ay mədəd, ay mədəd!
Yaman yerdə tutdu məni
Ölüm ay mədəd, ay mədəd!*⁵⁷⁴

Bu bəndin ikinci misrası yenidən təkrif olunub. Dastanda bu bənd belədir:

*Uca dağların başından,
Yolum ay mədəd, ay mədəd!
Yaman yerdə tutdu məni
Ölüm ay mədəd, ay mədəd!*⁵⁷⁵

Dastandakı mətn daha doludur, zəngi burada hər şey üz yerindədir.

“Koroğlu” dastanı təkcə Azərbaycan folklorunun deyil, digər folklorunun da mühtəməli, məğrəmlə süz incisi oldu. Ona görə ona zərər qədər dərk edilə gətirən hər hansı təkrif, səhv və yanlışlıq yola verilməsi, ilk nüvbədə xalqımıza, onun ilhamını, istedadını, qəhrəmanlığını, humanizmini, insanpərəzliyini, azadlıqsevçiliyini, mərdliyini, mürşidliyini, mürşidliyini-bir süzlü milli varlığını tədriş etməkdir. Bu sənət abidəsinə qarşı hörmətsizlikdir.

⁵⁷³X.Q.Kor oqları, A.M.Nabi ev. Azer baydç anski y qer oi çeski y gpos. Baku. 1996. s. 161

⁵⁷⁴Yenibrada, s. 154

⁵⁷⁵“Koroğlu” dastanı (tərtib edəni M.H.Təmasib). Bakı. 1982. s. 214

2.14. “KOROĞLU” DURDUQCA TÜRKÜN QƏHRƏMANLIQ RUHU DA YAŞAYACAQ

Bu dastan gğrcğ dilin qezvirilib

Qarşımda iki kitab var: “Koroğlu” və “Min bir Azərbaycan bayatısı”. Hər iki kitab Azərbaycan və gğrcğ dillərində nəşr olunmuşdur. Onları Namiq İyev tərtib etmiş Zevza Medula-vili gğrcğ dilinə təvirmişdir. Elə bilirəm ki, tərtibzi və tərcüməzi bu sərləri təsadüfən sezməmişlər. Hər bir xalqı yaxından və hərtərəfli tanımaq özün onun folklorunu yaxşı bilmək kifayətdir. Yəqin ki, Zevza Medula-vili də “Koroğlu” dastanını və bayatıları gğrcğ dilinə təvirmək bu məqsədi gədməmişdir.

“Koroğlu” dastanı digənyə epik süz sərlərinin ən güzəli və bənzərsiz sərlərində biridir. Yayılma coğrafiyasının genişliyinə versiya və variantlarının sayına gürü digənyə xalqlarının hez birində “Koroğlu” ilə yanaşı qoyulacaq ikinci bir sərlə yoxdur. O, Qafqazdan Volqaboyuna, Orta Asiyadan ün Asiyaya, hətta Avropanın da bir zox yerlərinə qədər yayılmışdır. Buna dastanın ideya və məzmunca məhkəməliyi, poetik güzəliyi ilə yanaşı xalqın həyatına, arzu və ideallarına aydın gəzğ tutmağı səbəb olmuşdur. Burada Koroğlunun tarixi əksiyi olmasının, ağıllığının, əirliyinin böyək rol oynadığı da danılmazdır.

“Koroğlu” dastanı hələ XVIII-XIX yüzilliklərdə qonlu gğrcğ xalqının da dilinə keçmiş həyatına daxil olmuşdur. “Koroğlu” nun bir zox cərlərinin məstəqil qolma və gəraylılar ələləndərlərinin dövrlərdə türk dilinə gğrcğ əlifbası ilə yazıya alınması bu fikri süylənə əsas verir. Hələnin əyazmalar hazırda Gğrcğstan EA Kekelidze adına əyazmalar İnstitutunda saxlanılır.

“Koroğlu” dastanının Azərbaycan və gğrcğ dillərində bir kitabda bu cərlə gəzğ gürməyi hamını sevindirir. Bu kitab eyni tarixi taleyi yaşayan iki qonlu xalq arasındakı dostluq iliqlərini daha da mühkəmləndirmək baxımından böyək ünən dəyərlidir. Türk xalqının qəhrəmanlıq ruhunu üzənə hopdurmuş “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Koroğlu” dastanları onu nəzəmin illə boyu

ovxarlı saxlamı, ülmi, qoymamıdır. Ona güredəy bilirm ki, “Koroğlu” türk xalqının ruhunun canlı heykidir. Bu dastanı oxuduqca adama elgür ki, o heyk dil azıb danı. “Dd Qorqud” v “Koroğlu” durduqca türkgn qhrmanlıq ruhu da layacaq.

Bayatılar nadir süz incilidir. Ona oxlayan dir olsa da, dğnya xalqlarının hez birind bayatı yoxdur. El bayatılarımız var ki, onun tlcüdürd misrası bir romanlıq poetik fikir yğkğ daıdır. Bayatı doılduqdan üldüq d h bir Azrbaycan türkgnğn yol yoldaı olur. Bayatılar xalqın hıyatının aynasıdır. Mı bayatılardan danıarkı hını bir olayı xatırlayıram. Moskvada M.Qorki adına dıbiyyat nstitutunda oxuyurdum. Rus lıfahi xalq yaradıcılı kezirdik. Vladimir Qafarovun tıçmındııı qzğ gürmğ bayatılar kitabını da üzğmlı aparmıdım. Bir dıı kitabdan qz bayatını ilarıyib mğllim verdim. Bayatılar bunlar idi:

*Əzizim, baxtı yarım,
Baxtımın taxtı yarım.
Üzündə göz izi var,
Sənə kim baxdı, yarım.*

*Əzizinəm, gül əllər,
Ağ biləklər, gül əllər.
Dəryaca ağlın olsa,
Yoxsul olsan, güləllər.*

*Əzizinəm, Qarabağ,
Şəki, Şirvan, Qarabağ.
Tehran cənnətə dönsə,
Yaddan çıxmaz Qarabağ.*

Mğllim bu bayatıları oxuyub heyrtdı vı sorıdu ki, bunları kim yazıb. Mı dedim:

“Azrbaycan xalqı!”

Mğllim inanmadı ki, bunları xalq dğzğb-qoıub. Annotasiyanı oxuyandan sonra buna rını oldu, auditoriyaya girib dedi:

- Ulaqlar, mda daha siz mghazir oxumayacam.
Folklor bu kitabdadir. Onu slamdan alib haminiz oxuyun.

Bu, bayatının gğcğ idi!

Mda kitablari zapa hazirlayan pr.doktor Namiq iyevin, Tiflisdki "Varliq" Mddriyyi Mdkzinin rbbri Rafiq Hgm-mtin vbu b rzsiz süz incilrini üz ana dilin zevirmi Zevza Medula vilinin ün süzl rini maraqla oxudum. Trcgmzi Zevza Medula vilinin Azrbaycan xalqına, onun yaratdı süzlğ v yazılı d rbiyyata sonsuz sevgisinin, m hbbtinin bğtgn yazılardan qırmızı xıt kimi kezdiyini gürdgm vbuna zox sevindim. Demli, bu kitablara adi bir trcgm ki kimi baxmaq olmaz. Hr iki kitab bir insanın q bini isidn, hisslni, duyularını t rpdn, onu bu trcgmly kükl y r d rın sevginin üvladı kimi dğnyaya glib. Mda baqda cğr d dğğnmğr. "Koro lu"nu da, bayatları da sevm d n, duymadan, onlardaki hisslni, h y l danları üz ruhuna hopdurub yalamadan trcgm etm k mğmkğnsğzdr. Azı nı deyim ki, Zevza Medula vilinin xalqına, onun yaratdı bu güz süz incil rın d rın sevgisi v m hbbti m dim d gğrcğ xalqına sevgimi, m hbbti mi bir be artırdı. min m ki, bu kitablari oxuyan hr bir azrbaycan tğrkğğn gğrcğ xalqına, hr bir gğrcğğn d Azrbaycan xalqına m hbbti n azı m nimki q d r artacaq.

Bu iki kitabın i l q gğğ gürm si Azrbaycan v gğrcğ xalqları arasındakı dostluq laql rının daha da gğcl rdirilm si yolunda atılm u u rlu bir addımdır. El biler m ki, xalqın ruhu hopmu süzlğ xalq yaradıcılığ ün kl rın süykr n bu dostluq hez vaxt sarsılmayacaq. Ona gürd bu i i eyni m hbbti davam etdirm k lazımdır. Bundan Azrbaycan v gğrcğ xalqları zox ey qazanacaq.

2.15. KOROĞLUNU SEVƏNLƏR VƏ SEVMƏYƏNLƏR

Tanrı h^ə q^əyi c^ət-c^ət yaratdı^əndan d^əğnyanın varlı^ənda da ilk g^ənd^ə bir ikilik olmu^ədur. Bu ikiliyin bir-birind^ə ayrıl-mazlı^ə, birinin dig^əri^əni tamamladı^ə halar b^əllidir. Buna t^əkc^ə qadın-ki^ə c^ətl^əğy^əğ^ə ürn^əki g^əst^əm^əki b^ə el^əyir. Lakin h^əyatda-ki c^ətl^əğkl^ərin zoxu bir-biril^ə ziddiyy^ət yaradır. M^əs^əl^ən, h^ə g^ənd^əz^əg bir gec^ə h^ə h^əyatı bir ülg^əm, h^ə xeyiri bir ^ə, h^ə yax-^əlı^əni bir pis addım-addım izl^əyir. H^ə g^əl^əgn canında bir t^əkan, h^ə qoyunun canında bir qurd qorxusu var. Bu sadalananların arasın-da hez bir sevgi, m^əh^əb^əb^ət yoxdur, ola da bilm^ə, lakin onlar da bir-birin^ə qırılmaz z^əcirli^ə b^əlanmı^ədir.

B^ət^əğn bunlar insan c^əmiyy^ətind^ə d^əvar. İnsan c^əmiyy^ət-i-nin d^ə bir t^ər^əfind^ə m^ərdl^ər, ki^əil^ər, igidl^ər, q^əhr^əmanlar, qeyr^ə-lil^ər, l^əy^əq^ətlil^ər, vicdanlılar, a^əllil^əlar, m^əgdrikl^ər, saflar, t^əmiz-^əl^ər, o biri t^ər^əfind^ə ham^ərdl^ər, naki^əil^ər, qorxaqlar, satqınlar, na-x^əil^əfl^ər, qeyr^ətsizl^ər, l^əy^əq^ətsizl^ər, vicdansızlar, axmaqlar, na-danlar, murdarlar dururlar. Birincil^ə üz aralarında bir-biril^əni sevirl^ə. Bu sevgi onların mayasındadır. Lakin birincil^əri ikincil^ərin arasında h^ə hansı sevgid^ə, m^əh^əb^əb^ət^əd^ə s^əhb^ət ged^ə bilm^ə.

Yuxarıda deyil^əni^ərin hamısı xalqın h^əyatının ayrılmaz t^ərkib hiss^əsi oldu^əndan dastanlarımızda da üz^əğn^ə geni^ə dol-^əun, h^ərt^ər^əfli ^əsini tapmı^ədir. “Koro^əlu” dastanını g^ət^ərk. Koro^əlunun yaratdı^ə Z^ərlibel d^əğnyanın izind^ə d^əğnyanın üz^əğn^ə b^əz^əm^əy^ə, ondan yerl^əg^əyü q^əd^ər f^ərql^əl^əri ikinci bir d^əğnyadır. Koro^əlu, d^əlil^ə v^ə Z^ərlibel xanımları h^ərin d^əğnyanın adamlarıdır. Onlar hamının ya^ədı^ə d^əğnyanın nam^ərdlik^əti, naki^əilik^əti, haqsızlıqları, z^əğ^əml^əti, l^əy^əq^ətsizlik^əti, qeyr^ətsiz-lik^əti il^ə b^əarı^əmadıqlarına g^ər^ə Z^ərlibel t^əplamı^əldılar. Z^ərlibel ideal bir d^əğnyaydı. Burada h^ə q^əy güz^əllydi, z^əğnki bura g^əl^əl^ə insanlar d^əğnyanın b^ət^əğn güz^əllik^əri^əni üz^əril^ə g^ətirmidil^ə. Ona g^ər^əd^ə dastanda Z^ərlibel v^ə ah sarayları güz^əl^əmiz ün^ən-

düğnyanın bir-birinə qarşı duran iki qətbə kimi canlanır. Zəlibel və Zəlibellil saraylara və saraylılara qarşı dururlar. Burada xalqdan sühbət gedə bilməz, çünki dünyanın saraylar olan qətbəndə yaşayan xalq da Zəlibeli və Zəlibelliləri sevir, sarayı və saraylıları yox! Dəlilinin də xanımların da hamısı həmin saraylardan qazıb və xalqın izində zıxıb Zəlibelə gəlib. Zəlibel ideal bir dünyadır, idealı olanların dünyasıdır. Bu dünyanın bəğnünü Koroğlu qoyub, sonradan isə onu bəğən dəlilinin və xanımların bura gəlişi güzəldirib.

Koroğlu məddir, məddlik rənzidir!

Bəğən məddi Koroğlunu sevirlər, naməddi onu sevə bilməzilər.

Koroğlu igiddir, igidlik rənzidir.

Bəğən igidlər Koroğlunu sevirlər. Qorxaqlar onu sevə bilməzilər!

Koroğlu kişidir, kişilik rənzidir.

Bəğən kişilər Koroğlunu sevirlər. Nakişilər onu sevə bilməzilər!

Koroğlu lyaqətlidir, qeyrətlidir, vicdanlıdır. Lyaqətin, qeyrətin, vicdanın rənzidir. Lyaqətsizlər, qeyrətsizlər, vicdan-sızlar onu sevə bilməzilər!

“Koroğlunun qocalığı” qolunda bir maraqlı yer var. Koroğlu gecənin xəzinəsini oğurlayanları tutur və onlara deyir:

-Hər kimin olursa-olsun. Mənim xəzinə ilə işim yoxdur. Mənim elə birinci düşmənim sizin kimi oğru, haramzada adamlardı.

Söz oğrubaşıya toxundu. Dedi:

-Balam, sənin ki elə işin, peşən şahların, paşaların var-yoxunu çalıb-çapıb yemək olub. İndi haradan olubsan belə əməli saleh, allah adamı?

Koroğlu dedi:

-Düzdü. Mən həmişə şahların, paşaların var-yoxunu çalıb-çapmışam. Amma mən sizin kimi oğurluq eləməmişəm. Mən meydan açmışam. Dava eləmişəm, düşməni öldürmüşəm. Sonra da varını-yoxunu çalıb-çapıb aparmışam. Mən hər nə eləmi-

şəmsə, açıq eləmişəm, mərd eləmişəm. Amma siz it kimi oğurluq eyləyirsiniz. Siz namərdsiniz. Siz mərdlərin adını batırırsınız”

Bu balaca pərzadə Koroğlunun da, Əhın da, oğulların da kimlikli zox güzə azılıb güstürülməlidir. Əh doğrudan da Koroğlunun düşmənidir. Ancaq oğullar Koroğlunun güzəndə Əhdan da alzaqdırlar. Ona gürd Koroğlu tutdu oğulları buraxmır, onları Əha təhvil verir.

Burada sühbət Əhın xəzinəsinin oğurlanmasından yox, oğurluğun insana yaranan hətəkli olmadığından gedir. Əgər oğullar Əhın xəzinəsini oğurlamayıb mərd-mərdana, kimi kimi aparsaydılar, Koroğlu onlara kükək eliyirdi. Koroğlu oğurluğu bəlləmir və ona gürd oğulları it adlandırır.

Əh yenə namərdlik eliyir, zəngi bu namərdlik onun qanındadır. Ondan mərdlik, kiçiklik güzəlməyəcəymə. Əh Koroğlunun dalınca qoşun gündür ki, gedib üzgəğ üldəğəğ, Nigarı da saraya gətirir: *“Bu, qibleyi-ələm padşahın hökmüdür. Qibleyi-ələm özü bizi göndərib ki, səni tutub öldürək, sonra da zənənini aparıb ona çatdıraraq”*. Məhz bu cəğ namərd olduqlarına gürd, Koroğlu xotkarların, pələlların, xanların, bəylərin düşməniydi. Əsində bu düşmənziliyin kükəndə xarakterlərin bərləməzli dururdu. Koroğlu pələllarla, xanlarla, bəylərlə yox, namərdliklə, nakiçiliklə, alzaqlıqla, əfəssizliklə vurulurdu. Ona gürd tez-tez cərləndə deyirdi:

Mərdlik işlədib bir zaman,

Namərdə çəkirdim aman.

İndi əlif qəddi kaman

Düşgün Koroğlu mənəm, mən.

Koroğlu oğurluğu it peşəsi adlandırırdu. Oğullara deyirdi ki, siz it kimi oğurluq eyləyib bizim adımızı batırırsınız. Belə oğullar Koroğlunun zamanında da olub, bu gəğ də var. Düvlətin xəzinəsini dağdanlar, xalqın malını-məğləğəğ, varını-düvlətini, sərvətini talayanlar, toprağını satanlar Koroğlunu sevə bilməmi?! Axı onların damarlarından Əhın xəzinəsini oğurlayanların qanı axır. Koroğluya sevgi də nifrətdən qandan gəlir!

Oğullar Əhın xəzinəsini gəçə oğurlayırdılar. Canavar du-

manı sevən kimi, oğulların, quldurların əl-qolları da gecikməzdir. Onların gözününün dəyərini itirir. Gəndəzli oğurluq, quldurluq eləyibilmirlər, çünki hamı gürgür. Yarasaalar gəndəzli necə nifrət eləyirlər, belələri də gəndəzliyə əl bəqədlər yanıqlıdır. Koroğlu bir gəndəzliyədi, harda olsaydı qaranlıqları üzünə qanda qandırirdi. Dənyanı nura bəqəyirdi. Bu nur da qarovların gözünü qamaqdırirdi. Ona gürdədəyibilmək ki, oğulların, quldurların, xyanətkarların Koroğlunu sevməmələrinin kükəndə yarasaaların gəndəzliyə bəqədikləri nifrətə doquran səbəblər dururdu. Gəndəzliyə batana qədlər yarasaalar asıldıqları qaranlıq yerlərdə qopa bilmədikləri kimi, Koroğlunun varlığı da oğulların, quldurların əl-qollarını bəqəyirdi.

Zəlibeldəni iki adam üzgə pis hiss eləyirdi. Onun biri Kezəl Həməz, digəri Əhməd tacirbəqənin gündəliyi quluydu. Bəgə mərə, igid oğlanların, xotkar, paşə, xan, bəqə qızlarının can atdıqları Zəlibeldə onlar niyəyəyə bilmirdilər? Çünki onlar Zəlibeldə xoş niyyətli gəlməmişdilər. Onları xyanət gəzən gündəmişdilər. Hər ikisinin damarlarından axan qan xyanətli namərdlik, ləyaqətsizlik, yəqənləndən Zəlibelin mərdlik, qeyrət, ləyaqət havası onları bəqərdi. Zəlibelin saf, təmiz havasıyla onların hissələrinin, duyqularının yəqənlənənə namərdlik havası bir-biriyə qarşı bilmirdi. Ona gürdədə hər ikisi üz xyanətini eləyib qazmışdı. Koroğlu üzgə bilirdi ki, nə Kezəl Həməz, nə də qulda mərdlik, kiçik, qeyrət ola bilməz. Qulu snayanda deyirdi:

- *Aya, Dəmirçioğlu!*

Dəmirçioğlu dedi:

- *Can Koroğlu!*

Koroğlu dedi:

-Sən onun qollarını al əlinə, gözlərini də tik gözlərinə. Mən çalib oxuyacağam. Baxarsan, əgər mənim sazım, səsim, sözüm ona təsir elədi, bil ki. mərd adamdı. Halal südə əmib. Yox, əgər əsər eləmədi, namərd adamdı”.

Koroğlu sazı bağrına basıb bir qatar söz oxuyur. Dəmirçioğlu deyir:

-Koroğlu, sözlərinin misli-bərabəri yoxdu. Əvəzsiz sözdü. Amma sən deyən sifətdən bu adamda yoxdur.

Koroğlu dedi:

- Oğul, mənim ki, nə sazım, nə səsım, nə sözüm sənə əsər eləmədi, səndən Koroğlu dəlisi olmaz. Amma mən namərd deyiləm. Ətəyimdən tutan əli kəsmərəm. Qal, ye, iç, dolan! Özü də dəlillərlə gəz, otur, dur, məşq elə! Öyrənərsən, öyrənərsən, öyrənə bilməzsən də heç.

Koroğlu ona gürokoroğluydu ki, qapısına gəlmi qovmaz, telyində tutan əli kəsmədi!

Mənim bir nəmənkar dostum vardı. Bir gün qarıma borca gəlmi. Həmin anda o Koroğlunun ayağına yığılmı Hənzəlmi daha yazıq gürgərdi. Mən də Koroğluluq eldim, telyində tutan əli kəsmədim. Ona borc verdim. Bir müddət daha dolusu onun dediği vaxtdan xeyli keçəndən sonra mən borcumu istəyindəndə iki yazıqlıqdan sər də qalmamıdı. Bu dəfə üzgə dəyirməndə Koroğlunu aldaraq Qıratı əlində alıb minmi Kezəl Hənzəlmi kimi apardı. Mən də aldanıb Qıratı əlində vermi Koroğlu kimi izimlə qovrula-qovrula qaldım. Koroğlu Qıratını qaytardı. Mən borcumu qaytarmadım. Onda anladım ki, Kezəl Hənzəlmi bu gün də bizim aramızda yaşıyırlar, babaları zıxan əlacı budaq-budaq gəlirlər. Onlar Koroğlunu sevə bilirlərmi?

“Dədə Qorqud” Ouz cəmiyyətinin gəzəgəşdi. Ouz cəmiyyətinin elə bir şey yoxdur ki, dastanda üz əksini tapmasın. Bolcaza Fatma, Qısırca Yengə, Yalanzi oğlu Yalınçıq obrazları da bu fikri təsdiq edir. Koroğlunun Zəlibeli “Dədə Qorqud”dakı Ouz cəmiyyətinin davamıdır. Onların bəgən oxlarıqlarının bir fərqi var. O da Zəlibeldə Bolcaza Fatmaların, Qısırca Yengənin yoxluğudur. Belə bir cəmiyyətin varlığı ilk üçüncü bəhdərə bilən. Lakin dastanı diqqətlə oxuyanda vərdəndə duyanda bu üçüncü-üzgənliyə yox olur. Zəlibelə mənlikdə igidlikdə ləyaqətdə qeyrətdə zıxarmı say-sezmə olanlar vərdənlərdən geri qalmayan qızlar toplandı. Zəlibeli onlar üzünü sezirdilər. Ouz cəmiyyətinin isə belə bir sezim

olmamıdır. Zəlibeli Koroğlu yaratmışdı. Ouz cəmiyyəti isə üzgü tənbi olaraq yaranmışdı. Bəzəca Fatmalar, Qısırca Yengilər, Yalançı oğlu Yalınçıqlar Ouz cəmiyyətində rahat yaşasalar da, Kezəl Həzərvəqul Zəlibeldə durmuşdur bilmirlər. Zəngni Zəlibel onlar gözün deyildi.

“Koroğlu”da da qadın, ana “Dərd Qorqud”da oldu qadın ucadı, məqəddədi, toxunulmazdı, haqqı Tanrı haqqına bərabərdir. Burada sevginin, məhəbbətin əvliliyi, saflığı, Tanrı sevgisində dənəca tutulması “Dərd Qorqud”dakı kişiqadın, ailə arvad mənasibətinin davamıdır. Zəlibeldəki bu saflıq, əvlilik, ananın, qadının Tanrı ucalığında tutulması xotkar, pələ, xan, bəy qızlarını zəngni bura gətirən birinci qətdir. Məhbub xanımla Aşiq Cənnunun ağıdakı sühbəti bu baxımdan o qadın dənəvidir ki, onu oxuyandan sonra Zəlibeldəki sevgi, məhəbbət, ana, qadın əvliliyi, ucalıq bəğən mühtəməliyi və zilpaqlılıqla güzlərimiz üngdəncanları:

Məhbub xanım dedi:

-Çox əcəb, çox pakizə. Bir mənə de görüm Nigar xanım kimin qızıdır?

Cünun dedi:

-Bunu da bütün aləm bilir ki, İstanbul xotkarının.

Məhbub xanım dedi:

-Bu da çox gözəl. İndi mənə de görüm Telli xanım kimin qızıdır?

Aşiq Cünun Məhbub xanımın bu suallarından bir az vəsvə-səyə düşdü. Aşiq fikirləşdi ki, qoy görüm axırı nə olacaq?

Dedi:

-Ərzurumlu Cəfər paşanın bacısıdır.

Məhbub xanım dedi:

-Mən də Rum paşasının qızı Məhbub xanımmam. Ancaq sən de görüm ya Telli xanım, ya elə Nigar xanım niyə öz dudmanlarını, cah-cəllarını tərək eləyib Çənlibelə gediblər? Bunu bütün külli-aləm bilir ki, onları Çənlibelə güclə aparmayıblar. Hamısı öz xoşları ilə gediblər. Belədir, ya belə deyil?

Bu qısa sühbət eləcə qaranlıqların gəstəngi ilə salınıb ki,

Zəlibel, dilin xanımlar haqqında həqiqi süzlük gözün bunlar olduqca ünlüdür. Məhbub xanım Aq Cənnuna deyir:

-Aşiq, burdan durub birbaş Çənlibelə, Koroğlunun yanına gedərsən. Ona deyərsən ki, Rum paşasının qızı Mahbub xanım deyir ki, ona deməli bir sirrim var. Amma gərək özünə deyəm. Özü də burada deyə bilmərəm. Gərək orada, Çənlibeldə ona deyəm.

Mahbub xanımın süzlük yax-yax fikir verir. Bu balaca parzanın altında zox leyli gizlənməlidir. Paşa qızı hara, atasının dərni Koroğlu hara? Bir paşa qızının Koroğluya deməli nə sirri ola bilərdi? O necə sirdi ki, onu ancaq Zəlibeldə demək olardı?

Bəli əhməd Məhbub xanımın dalınca gedir və onu Zəlibelə gətirir. Koroğlu Məhbub xanımdan deyiləyi sirri sorur. O utanıb sussa da, Koroğlunun zarafatından gərklidir və deyir:

-Koroğlu, o elə bir sirdi ki, hamıya demək olmaz. O sirr ancaq bir adama deyilər. Onu da mən gələndə yolda Əhmədə demişəm.

Deməli, Zəlibeldə hər qız üz sirrini həyatda yalnız bir oğlana deyir. Onu hez vaxt ikinci adam eləmir. Bu sirr sevgidi, məhbəbbətdi, bir-birini künğl verib, künğl almaqdır.

Necə güzəlləndi. Abır-həya, gələn utancaqlı, xəzərafat, fikrin gəstgə ürtgə deyiləyi azıq-sazıqlıqdan uzaqlıq sühbətini təbiiliyinə elə bir lərinlik qatmışdır ki, adam onu oxuyanda güzəlləni üngündə həmin sənə oldu kimi canlanır.

Dastandan da, Məhbub xanımın süzlüğündə diləydən gürgənər ki, bəda Nigar xanım olmaqla qızların hez biri Zəlibelə zorla gətirilməyib. Qızlar üz xoşları ilə gətirib Zəlibelə Zənkə onların arzuladıqları azadlıq yalnız Zəlibeldədir. Xotkar da, paşalar, xanlar, bəylər döz qızlarını onların fikirlərini sorumadan kim istəsələr verirdilər. Saraylarda gəksizlər gərklilər hükmə eləyirdilər. Ancaq Zəlibeldə zorla verilmək anlayılı yoxdur. Bunu "Hasan paşanın Zəlibelə gəlməyi" qolunda Koroğlu üzgə zox güzəlləndi. Koroğlu Hasan paşanı tutub Zəlibelə sir gətirir. Onda paşanın boynu Koroğlunun qabağında

qıldan nazıyiydi. Həmin anda o Koroqlunun bir süzəngi iki eliyə bilmədi. Koroqlu bilirdi ki, dilində nəzixsə Hasan paşaya ona yox deyilməz. Ancaq sevgi məsləhətində Koroqlu qındır olan Hasan paşaya da hükm elmir. Gürəng Koroqlu ona nə deyir:

- Hasan paşa, sən mənim yolumda bir qızın Dona xatını Keçəl Həmzəyə verdin. Bir qızın Dünya xanımı da Bolu bəyə vermək istəyirdin, ancaq İsabəliyə qismət oldu. Eşitdiyimə görə sənə bir qızın da var Bulğur xanım adında. Onu da gərək Dəli Həsənə verəsən. Götür bu saat bir namə yaz, göndər, Bulğur xanım gəlsin buraya. Qorxma, bizdə bir qayda var ki, hərə öz istədiyinə gedir. Bəyələr gedər, bəyənməz genə də sənə qızıdır.

Atası Alı kəlinin güzlünün zıxarılmasında bəlkə də birinci taqsırkar olan Hasan paşadan üz intiqamını almaq üçün neyə illərdi belə bir fərsətə bəzirsizliklə güzlüyü Koroqlu qadın məsləhətində qız verən sühbətə ortaya zıxanda dəmləzilik hissini tamam unudur, zor güstürür, bir-birini sevməyi iki küngə yaralamaq istəmir. Üzge də bu Hasan paşaya o Hasan paşaya ki, Toqatda Koroqlu ona demişdi:

-Hasan paşa, bu dəfə burca çıxdın əlimdən qurtardın. Görüm gələn dəfə haraya çıxacaqsan. Eybi yoxdu. Borclu borclunun sağlığını istər. Görüşərik.

Koroqlu Hasan paşaya gülgüldü. Bu dəfə onun qazıb burca zıxmaq imkanı da olmadı. Qındır kimi Zəlibeldə boyun bəkmək də bəyə yolu qalmadı. Ancaq evlənmək məsləhətində Koroqlu yendəmlərdik elədi, qız atası kimi onun hümrətini saxladı. Bulğur xanımı da zorla Dəli Həsənə verməyi hez ələinə gətirmədi. Bunu ancaq Koroqlu eləyib bilərdi. Bu süzləri ona gürdeyirən ki, belə bir olay Koroqluyla Qındır qadın arasında da olmuşdu. Koroqlu vətənləri Qındır qadın xanın qındır kimi dövrəyə alırlar. Məsələn bir su izim saatda Qındır qadın yurdunda turp kətilər. Lakin eləki, elzilik sühbətə ortaya zıxır, Koroqlunun hirsə soyuyur, Qındır qadın qolunu boğalır, Qındır qadın xan onun güzəngə bəyəyəki dəmlədi kimi yox, qız atası kimi gürgəng. Ona məhz qız atası kimi göz tutur:

*Lazımdı araya elçi salaydım,
Neçə minnətçiyə dilçi salaydım,
Qayda buydu, gedib, bir də gələydim,
Mənim bu sözümdən incimə, ay xan!*

Koroğlu Zəlibelin qaydalarını hez vaxt pozmur. Yuxarıdakı cirdə qaydaya gürəli gəlmiş olduunu vurulayır. Koroğlu yaxınbaladığardığ ki, ailəndir, sevgi nərdir, ümğr boyu bir balınca baqoymaq nərdir?! Ona gürbüyğk bir grklı Hasan palaya deyirdi: “Qızın blyrnr, gedr, blyrnr, gen sñin qızındı”.

Bu süzlri palaların, xanların, blyrnrin dillrindr hez vaxt eñmkr olmazdı. Bu cğr mrdliyi ancaq Koroğlu elybi lrdi. Ancaq Zəlibeldə belə azadlıq tapmaq olardı. Bu, Koroğlu humanizminin, onun qadına, ailəy, sevgiy necəuca, ğlvi, mğ-qdd s hiss kimi baxdının canlı ifadəsidir. Saraylarda beləy hez kim aına da gtr bilməzdi və qızlar da mhz eləna gür cğrbğr yollarla Zəlibelə qazmağa can atırdılar. Əgr Zəlibeldəki havanın pis soraını alsaydılar, yaizindbüyrk kimi bslrnr bu qızlar hez vaxt saraylardakı güzəl ya layıllarını qoyub ora qazmaq haqqında dğğnməzdir. Bğtğn bu deyilrnr Koroğlu üzğ yaratmıdı. Onun üzğ canlı namus, qeyrtr, mrdlik, kiilik heyklıydı. O düvrdd, indi dcanında, qanında namus, qeyrtr hissi olanlar Koroğlunu sevirdir və sevirdir. Bu yaxınlarda “dairtr” qzetind bir ltrifoxudum. Onun mzmunu belıydı: “Kiil elbilir ki, arvadının birinci rdi, ona gürarvaddından sorulur ki, ikinci rnr kimdi? Arvadı da deyir ki, nlyin lazımdı. Axı sñ hez mrdim birinci rnr ddeyilsñ”.

O zaman da, indi dəravadının iki rnrndr biri dölmayanlar Koroğlunu necəsev bilrnr?! Axı, belə insanlar istlyirlr ki, onların yaadıqları cñmiyytr bğtğn qadımlar onların arvadları, bğtğn kiilr dözlrnr kimi olsunlar. Zəlibeldə is bir n ftr d belə qadın və kiilı yoxuydu. Koroğluya nifrtrn bir kükğ d bundan qaynaqlanı. Üz ayıbına kor olmayanlar Koroğluda ayıb axtarırlar. Unutmaq lazım deyil ki, Koroğlu Zəlibeldə htr Avropanın da arzuladı, lakin qura bilmədiyi ideal bir cñmiyytr

yaratmışdı. Burada insan süzğn hıqıqı anlamında bğtğn yaran-
mıların qıfıydı vönun ucalıq, büyğklğyğ, saflıq, tımizliyi,
namusu, qeyrətli, mrdliyi, kiılıyi, igidliyi bğtğn dğnyanı heyrət
tğtirmişdi. Bğtğn bu deyilirdirdir uzaq olanlar indiki kimi
onda da Koroqluya yaq ksilmişdilirdi. Koroqlunun büyğklğyğ
ondadır ki, belqadamların sevgisinqo zaman da ehtiyacı olma-
mıdır, indi dıyoxdur.

Koroqlunu yalnız Koroqlu qeyrətli, mrd, igid adamlar
sevqbilirdirdi. Belqadamlar olduqca, Koroqlu da yaqayacaq!

Bakıda və Moskvada yayınan azərbaycanlılardan da üzgün həvadarlar tapıb həmişə kitabın nəfəsini tənqid edirdi.

Ərkin əlaqəsiylə deyirəm. Məqsədi qilliyimiz düvrəndə bu iki eposa məkrli bir həcum bəslənmişdir. Bolşeviklər həmişə iki eposa üz ideoloji prizmalarından baxıb onları zərərli sənə kimi qiymət verirdilər. Bu günkü həcumlarda isə həmişə iki eposu bolşeviklərin bizi sıradanları vurduqları vururlar. Burada bir bəclik var. Bu eposlara böhən atanlar yaxşı bilirdilər ki, xalqda bolşeviklərə qarşı nifrət var. Əslində özünü bolşevik kimi dəyənlən bu adamlar “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Koroğlu” eposlarını güzdən salmaq üçün onları bizi bolşeviklərin sıradanlarından dən vururlar. Bolşeviklərin dən onların nəfəsini dənəsə məqsədi xalqın yaddasını pozmaq, qəhrəmanlıq, məbarizlik ruhunu öldürmək, tarixini saxtalaandırmaq, küçündən ayrı salmaq, son nəticədə manqurtlaandırmaqdır. Qan yaddağının pozulması millətin məni ülgün deməkdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Koroğlu” kimi milli ruhun daşıyıcısı olan süz abidələri, həmişəydən üç qan yaddağıni nəinki sarsılma qoymayan, əksinə onu daha da gücləndirən, cilləyən, ovxarlayanın gücləndirəndir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”a və “Koroğlu”ya həcum süzən həqiqi mənasında qan yaddağımıza həcumdur, milli ruhumuza, süykükəməz, əlaqımıza, tənlikləməz, bəgtüvlükdən məni dənəyamıza həcumdur.

Mən burada həcum süzənə elə bəcləndirəm. Əgər eyni vaxtda bir nəzər adam qəni qılınca kimi zəkil bu eposların şüştənə dəyərsə buna həcumdan bəclə nədə vermək olar? Bu həcumlar haqqında kitabdakı “Koroğlunun dağlara olub” yazısında geni bəclə verilib. Ona yenidən qayıtma məni sənətsiz deyil. Həmişənin həcumların əsl mahiyyətini gözə xıarmaq üçün ayrı-ayrı yazılardan sezilməməsəllər əsasında bir nəzər paralellər aparmaq istəyirəm.

Ünə deyim ki, “Dədə Qorqud”un motivləri əsasında zox sənətlər yazılıb. Kamal Abdullanın “Yarımziq əlyazma” romanı isə onların hamısından fərqlənir. “Yarımziq əlyazma” haqqında Əli Rza Xəlfi “Kredo” qəzetində süzənə dediyinlə gənə onları

təkrarlamaq istəmirəm. Bundan sonra dalbadal ayrı-ayrı yazılar ilə öz gürdğ. AYB-nin orqanı olan “Küprğ” dırgisində Qar Fəhminin “Zəlibel tğlkğsg” povesti, “Azərbaycan” dırgisində “Qarə yuvası” romanı zap olundu. “Yarımziq yazma” da Dədə Qorqudu, “Zəlibel tğlkğsg” və “Qarə yuvası”nda Koroqlunu lələ qoymaq, güzdə salmaq məqsədi gədgəğr. Birincidə “Oğuzda casus var”, ikinci və üçüncüdə “Zəlibelə casus var” deyilir. K.Abdullanın Dədə Qorqudu aravuran, tərribatçı, hiyləgər, yalançı, satqın, Qar Fəhminin Koroqlusu qanmaz, ağılsız, bəqəqlənməklə arası olmayan obrazlardır. Həzrət isə ağıllı, mədrik, Zəlibelin bətgən idarçiliyinin ühdəsində bacarıqla gələn məsbəq qəhrəmandır. Burada qançəkəlik dola bilər. Nəvəbaba qançəkəliyini deyirəm. Qar Fəhmi “Zəlibel tğlkğsg” povestində hez nəyənə qoymadan Koroqlunu gürğ necə alzadır: *“Koroqlunun dəlilərinin hamısı-əslinə qalsa elə Koroqlunun özü də xəncər-bısaq işlətməkdə mahir olsalar da, baş işlətməklə araları yox idi. Və məhz baş işlətmək məqamı gələndə Koroqlu özünün və dəlilərinin acizliyini görüb həmişə qəzəblənirdi. Bilmirdi hirsini kimin üstünə töksün.*

Nəhayət, çox xəyal eliyəndən sonra qərara gəlmişdi ki, keçəl Həmzənin yanına adam göndərib onu Çənlibelə dəvət etsin, ona sədaqətlə qulluq edəcəyi təqdirdə hər istədiyini yerinə yetirəcəyini söz versin”.

Povestin məqəlifə Ağı Cəğnunun Koroqlunu tərflənmişində xoşal olmadığını da hez gizlədibilmir: *“Aşıq (Cünun) danışanda birinin üstünə beş də qoyub Koroqlunu o qədər şişirdirdi ki, Çənlibelə bələd olan adamlar mat-məəttəl qalırdılar ki, bu Koroqludan danışır, yoxsa hansısa Məlik Məmməddən”.*

Ağı Cəğnunun Koroqlunu tərflənmişini ilirdiyi hamıya bəlidir. Qar Fəhminin Koroqlunu kizildib, keçəl Həmzəni qəltirməyi də qoy hamıya bəli olsun. Burada bir halıyoxmaq istəyirəm. Xalqımız qirin və obrazlı danışmağı zox sevir. Ona gürd dilimiz bədi təsvir və ifadə vasitəsilə zox zəngindir. Məsələn, iti canavara bəzənməklə olar və bu yaxındır. Ancaq tğlkğng canavara bəzəndə hən süz hürmətlə dgəğr, hən də süz deyər!

İqar Fəhminin “Qarqa yuvası” romanı “Zərəlibel tələkəş” povestinin davamıdır və həmişə iki səhifənin “Yarımziq yazma”nın təsiri altında, yaxud həmişə səhifənin gəzəncə bir səhifəsin arzusunə uyğun yazıldığına diqqət etməliyəsas var. Fəhmin romandan gətirdiyə yəni əlaqədəki parzalarda zox qabarıq ifadə olunan həqiqətin “Yarımziq yazma”dakı həqiqətin fəhminin yalnız məqaliflərin tərkibində və istedadından gəldiyini süyləyibilmə: “*Süb-hün canbaxş bir məqamıydı və deyilənlərə görə, hər sübhədən bir anlıq cənnətin qapıları açılır, cənnət ətri bu fani aləmə yayılır. Amma bu cənnət ətri Koroğlunun burnunun bir deşiyini işğal eləsə də, burnunun o biri deşiyində qərar tutmuş at peyininin mübarək iyini ordan çıxarda bilmirdi*”.

“*Dəstə başçılarının təəssübünə səbəb olan şey isə o idi ki, Koroğlu heç vədə belə hərəkət etməmişdi, yəni həm özünün, həm də dəlilərinin zoruna arxayın olduğu üçün ehtiyat nə deyilən zaddı, bilməzdi. Elə həmişə öküz kimi başını aşağı salıb qabağa cumardı, heç nədən qorxub çəkinməzdi*”.

Bu misallardakı həqiqəti hamınız gürdəngəz. Məncə həqiqət bir adamın qəlbində zıxan süz onun daxili aləminin, mədəni diqqətinin gəzəncə gəzəncədir. Məsələn, indiki zəifləyən misallar Koroğlunun gənətinə süylənmişmə bu səhifələrin arxasında daha zox onun məqalifinin gizlədiyini gürərlən.

Məsələn zox acı gələn həmişə iki yazının Azərbaycan Yazıçıları Birliyinin orqanlarında-povestin “Kürpə”, romanın “Azərbaycan” dərəcələndirilməsi və tapılmasıdır. Bu yazıların asanlıqla ilq gəzə gülməsi gəzəncə zalızını da orkestrə qoşulmağa ruhlandırdı. Ancaq mədəni gələn ki, bəzi zalızları orkestrə dirijorun üzgə zalızır, zənci oxuduğum yazılarda onun barmağı aydınca gürəngər. Dədə Qorquda, Koroğluya, digər milli-mədəni dəyərlərimizə tələkəş bəkləyən qayğıyla yanaşan dəyərləli alimlərimizə “qulbez” deməkdən zəncimə Elzin Muxtar Elxan adlı birisinin “Azərbaycan” dərəcələndirilməsi və tapılması “Urus Koroğlusu” yazısından bir parzaya fikir verin: “*İnsanların, insanlığın məhvinə səbəb olacaq “həramilik” tək xəstəliyə düşər olmuş rusun bizə sirdiği partizan Koroğlular, mən nə bilim, neobolşevik kürdoğ-*

lular kimi haramzadələr bu gün bizə əsla lazım deyil". İndi də Akif Əlinin "Reytinq" qəzetində yazılan yazıya baxın: "Əlbəttə, klassik irsə hörmət vacibdir. Ancaq dəyəri olan irsə. Yəni əgər o klassik irs həqiqi milli dəyəərə malkidirsə və imperiya dəftərxanasında məhz bizim üçün süni şəkildə "klassikləşdirilməyibsə". Yox əgər kommunist ideologiyasının bizim istifadəmizə verdiyi irsdirsə, ondan imtina olunmalıdır. Məsələn, Koroğlu sultanlara, paşalara sataşan, qızılını, qızını oğurlayan, karvan yolu kəsən soyğunçu olubsa, Məlikməmməd nağılı qardaş kəndirini kəsib onu quyuya atmağı təbliğ edirsə, Qaçaq Nəbi kəndxudanın bıçını kəsən binamus, Qatır Məmməd varlılara nifrət edən bolşevik xislətli qisasçı olubsa-bütün bu proletar əqidəli personajları bərk-bərk qoruyub saxlamaq nəyimizə lazımdır? "

Gürğün fikirləri necə göstərdi. Hez vaxt ola bilməz ki, ayrı-ayrı adamların yazılarında bu qədər eynilik olsun. Hələ bu harasıdır? Kamal Abdulla üz romanında güzəldən göz nüqtə qoyub dəyərli əhəmiyyətin göstərdi. Gürğünün xıltını bələddəndən sonra qayıdır yenə Oluza. Elzin Muxtar Elxan da eyni cərgə hətək edir. Koroğlu haqqında uydurduqlarını, bühtanlarını qurtarmamızı nüqtə qoyur və bəzən də kezir Əhəmiyyət haqqında eyni nifrət və eyni həqiqətləri danışmağa.

Qatır Fəhim Məlikməmməd, Akif Əli Məlikməmməd!

Bütün bu yazılarda Dədə Qorquda və Koroğluya nifrət əlbətdir. Onların hamısı bizi "Kitabi-Dədə Qorqud"dan və "Koroğlu"dan imtinaya zəncirlər. 150 ildən çoxdur ki, ermənilər "Koroğlu" eposunu üz adlarına zıxmağa can atırlar. Bu günə kimi imtinaya zəncirlərlə ermənilərin istəyi göstərdi mi?

Bütün bunlar həmin adamların qələminin bir dirijorun züburından su izdiyini zox aydın göstərir. Bu işdə ziyalılarımız və bütün xalqımız ayıq olmalıdır, üz məni dəyərlərini qorumağa bacarmalıdır ki, etnik yaddaını zədələməyə zalımların niyyətini başutmasın.

İslam Sadıq.
(İslam Hüseyn oğlu Sadıqlı)
Azərbaycan “Koroğlu” eposu (III kitab)
Bakı, “Elm və Təhsil”, 2023.

Kompyuter dizaynı:
Rühəngiz Əlihüseynova

Kompyuter tərtibçisi, dizayner:
Ləman Abduxalıqova

Kağız formatı: 60x84 1/16
Mütbəx kağızı: 1
Hesab-nömrə vərəqi: 19,2
Fiziki zəp vərəqi: 24,75
Tirajı: 300

*Kitab Azərbaycan MEA Folklor
İnstitutunun Kompüter Mərkəzində yığılmış,
səhifələnmiş, “Elm və təhsil” NPM-də
ofset üsulu ilə çap olunmuşdur.*